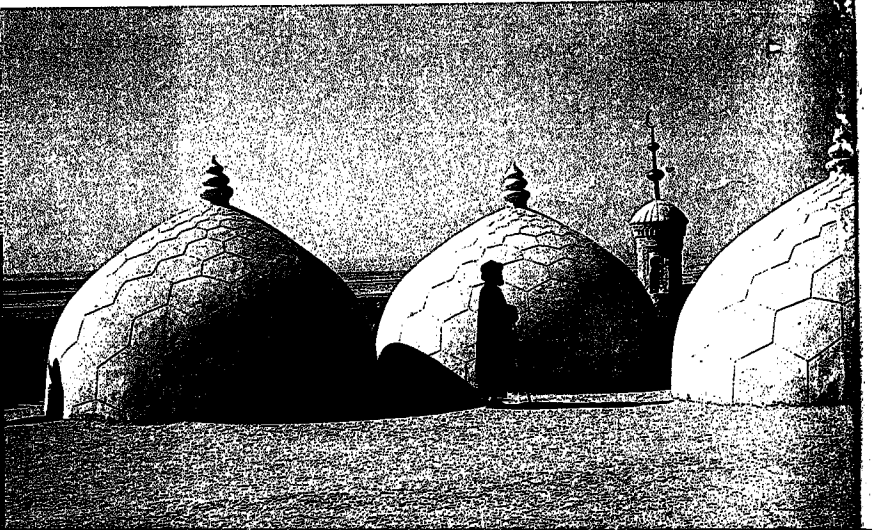
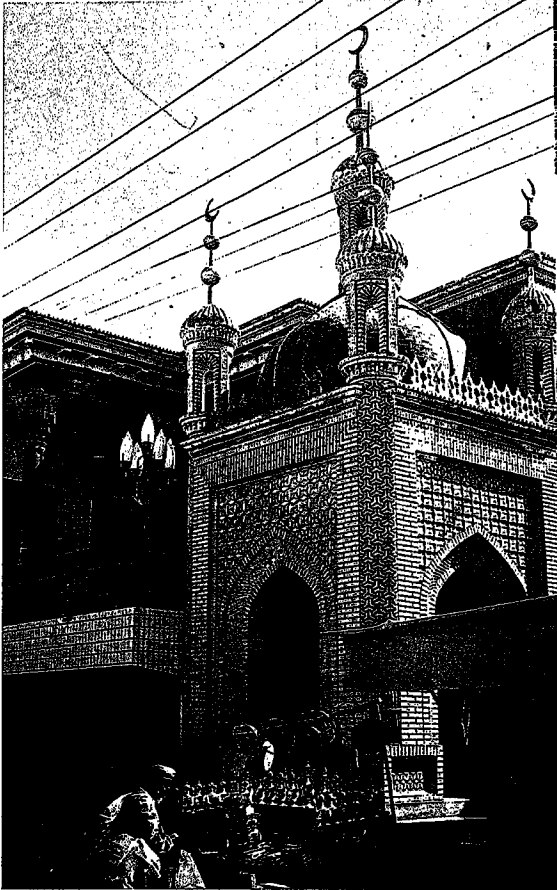
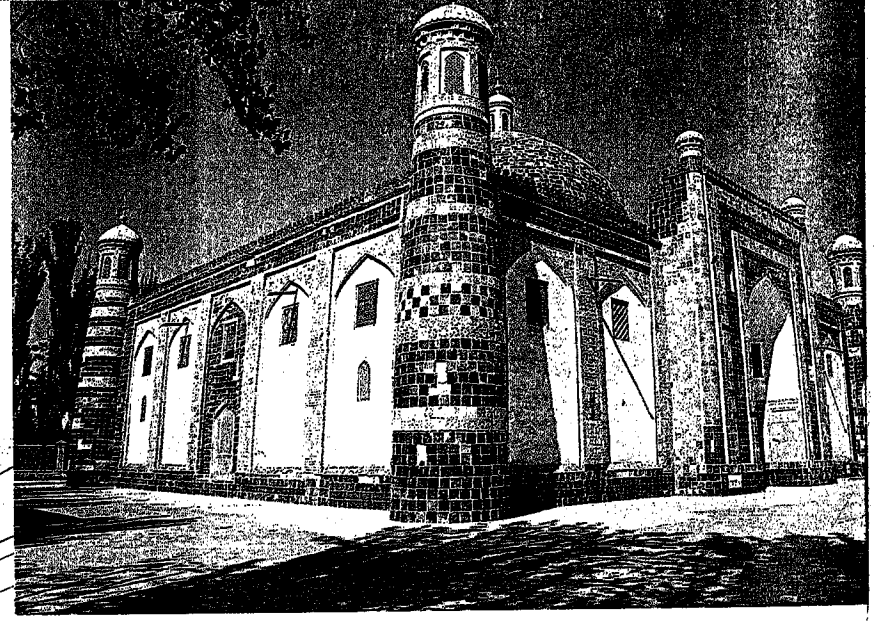
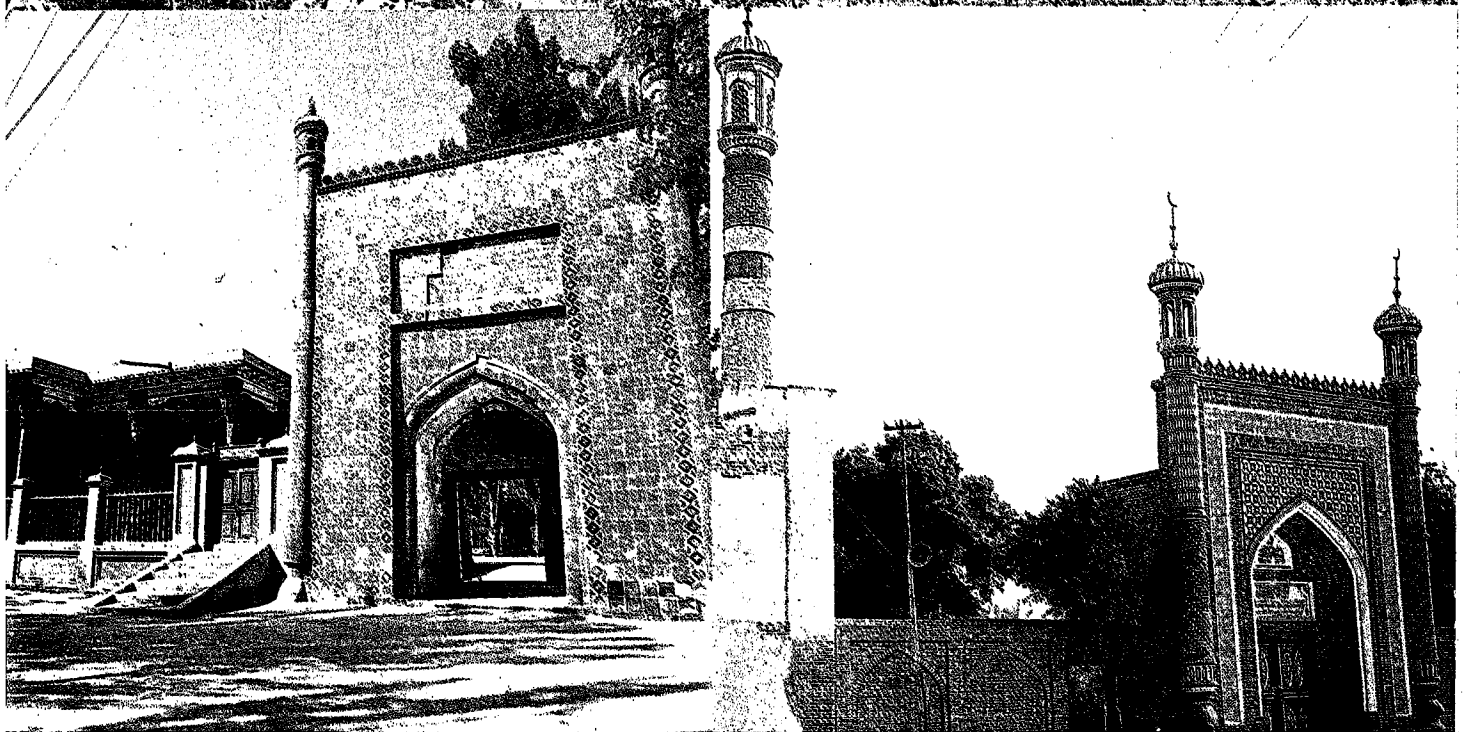
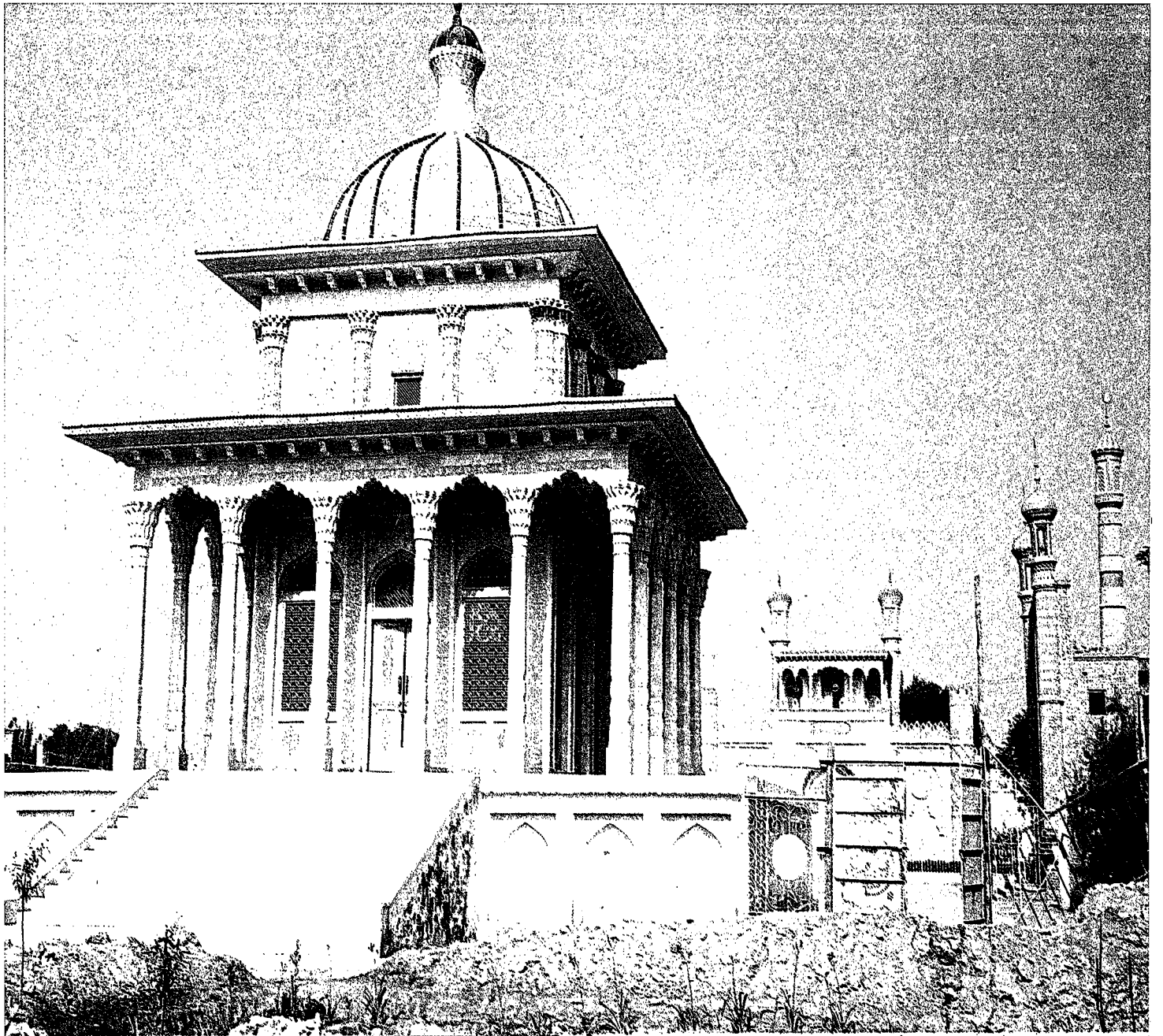
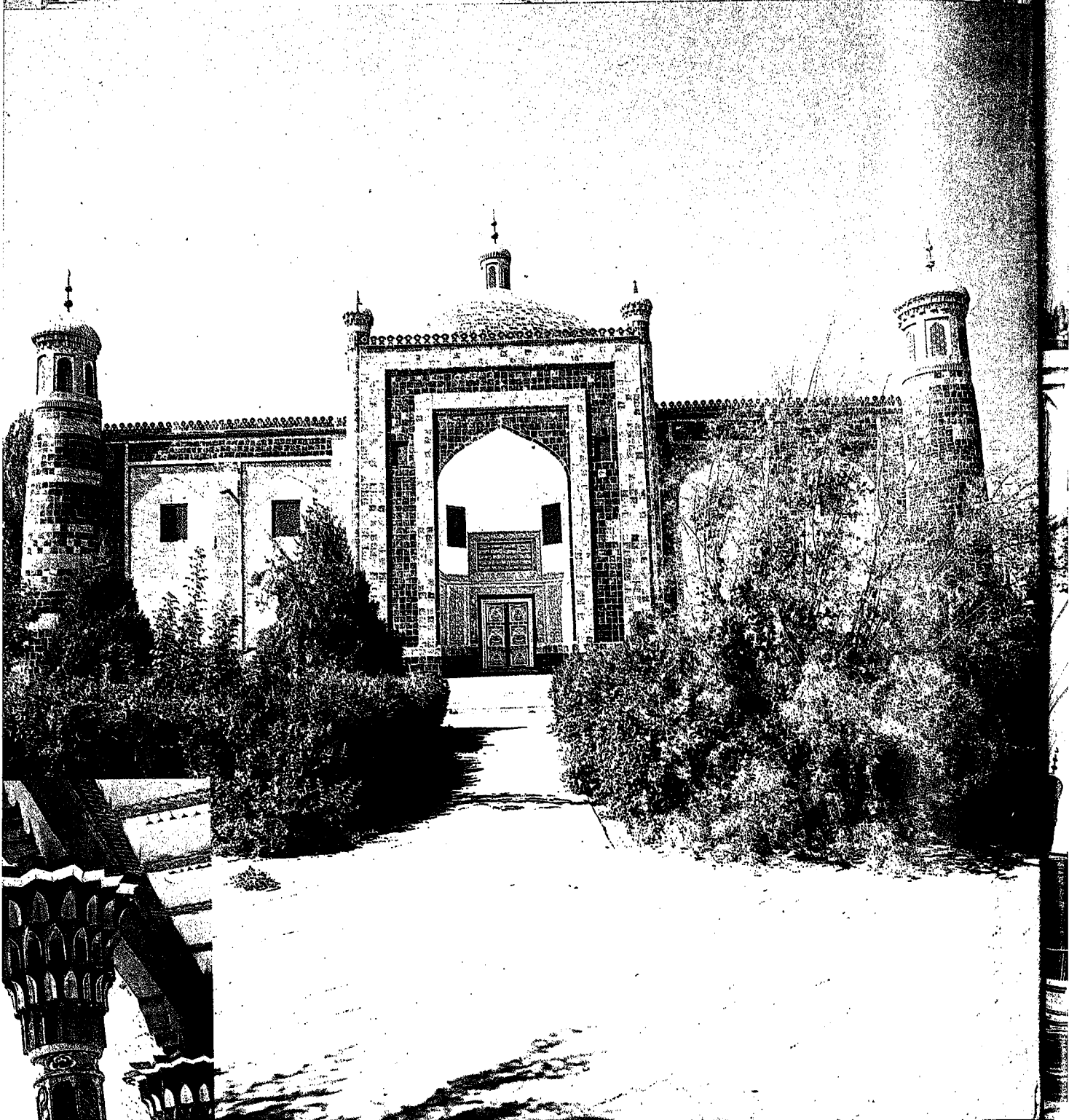
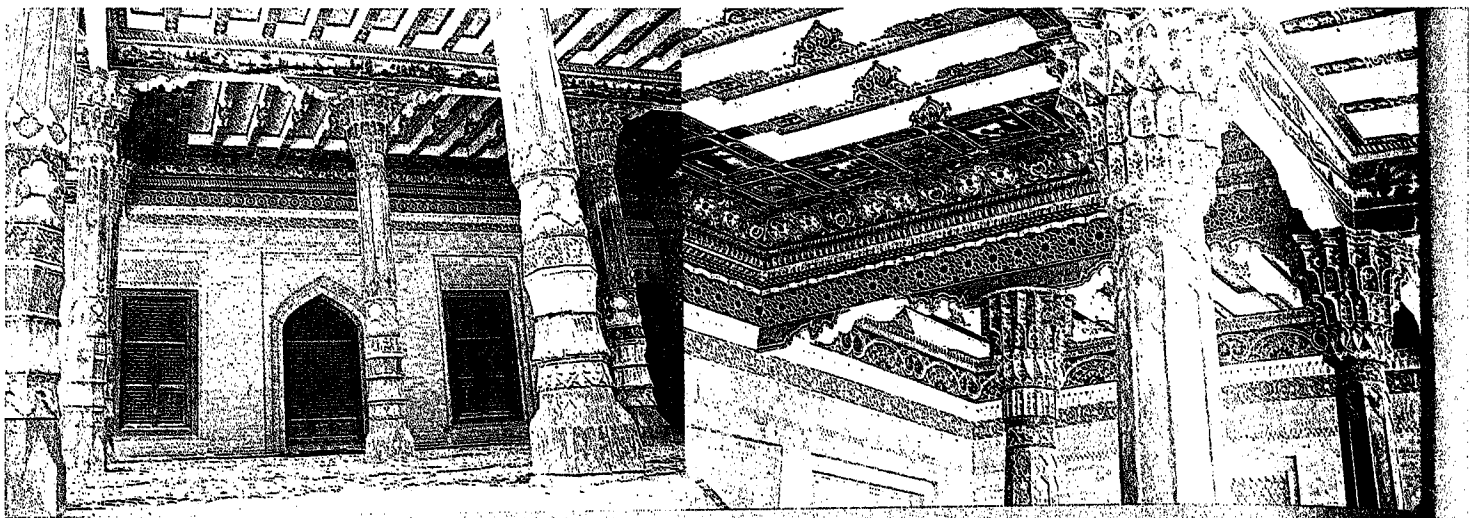
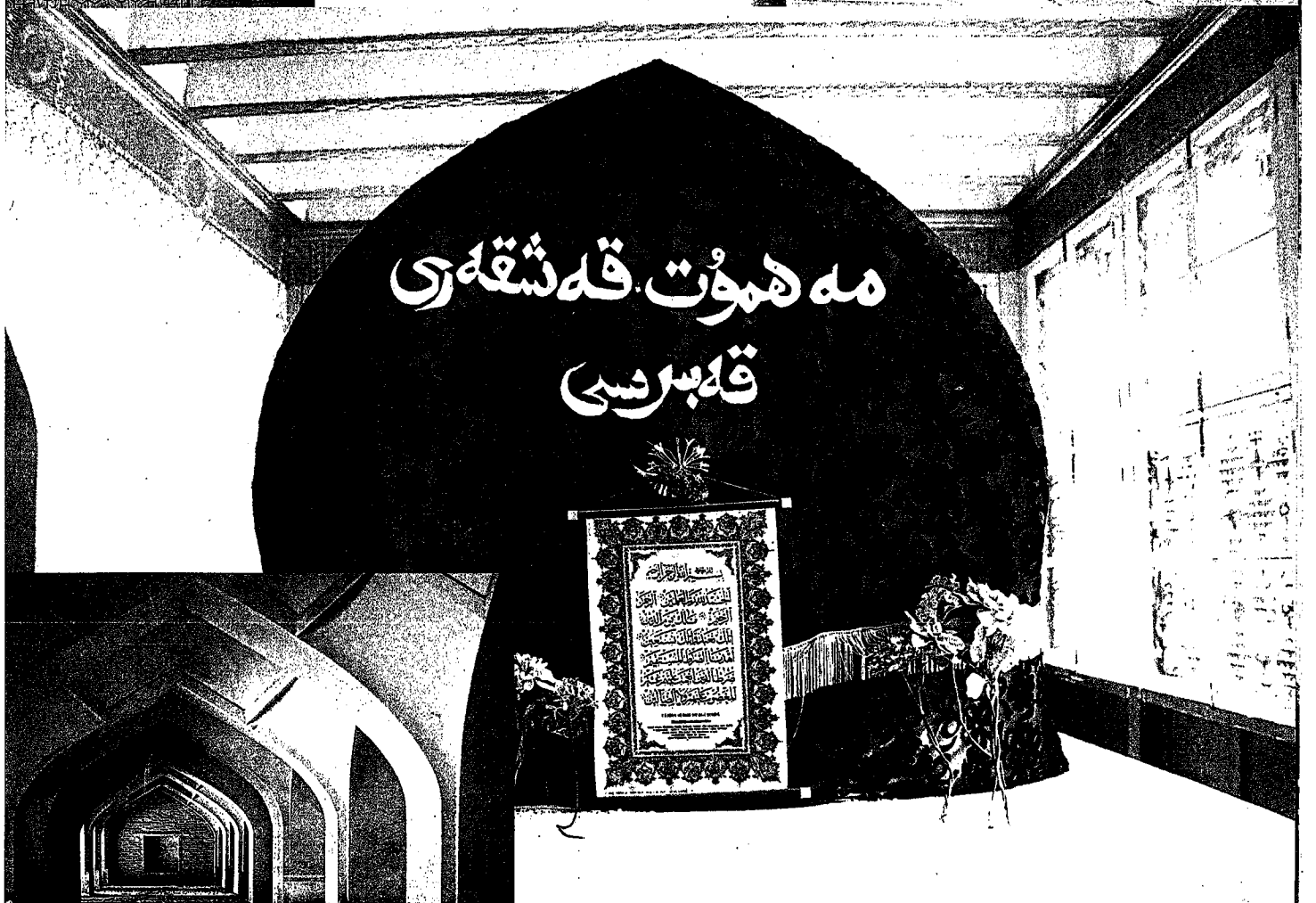
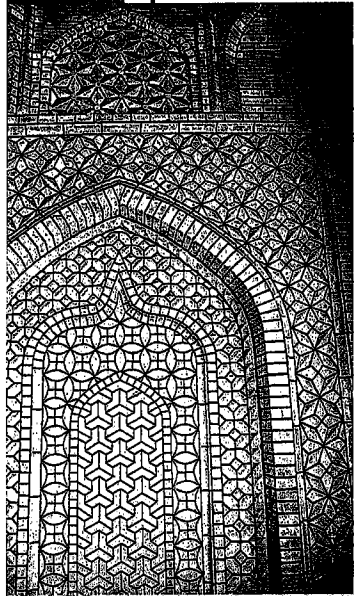
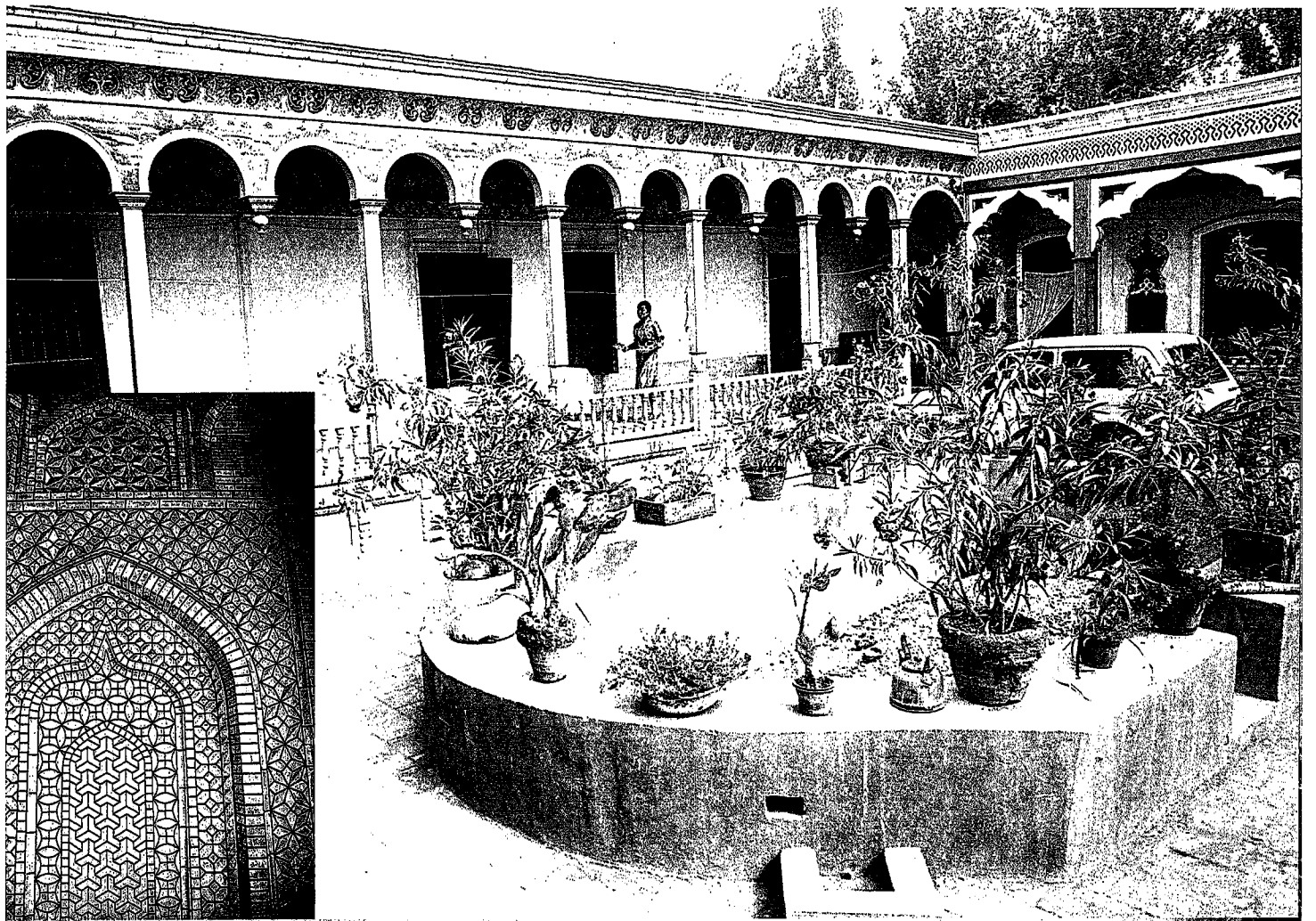

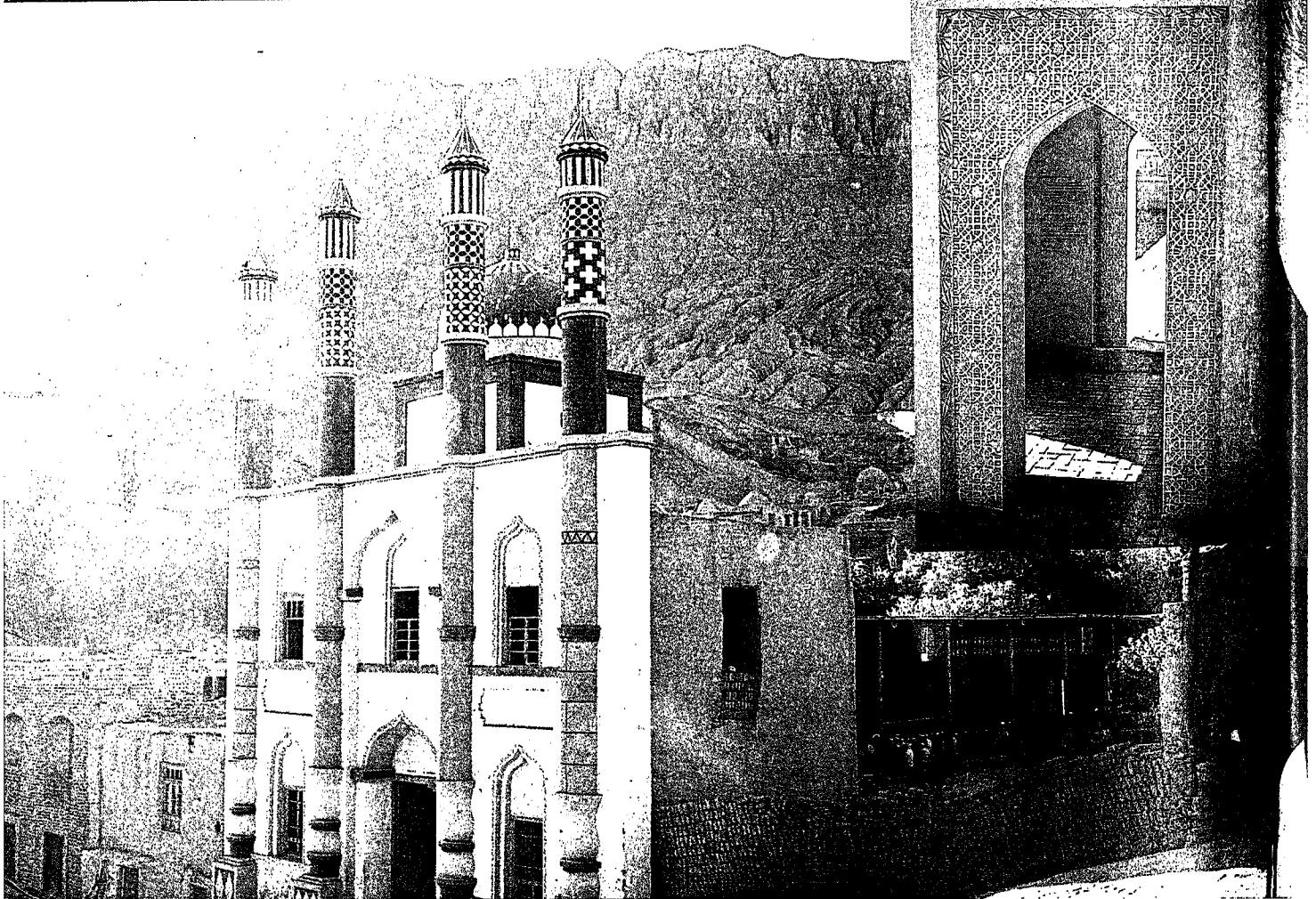
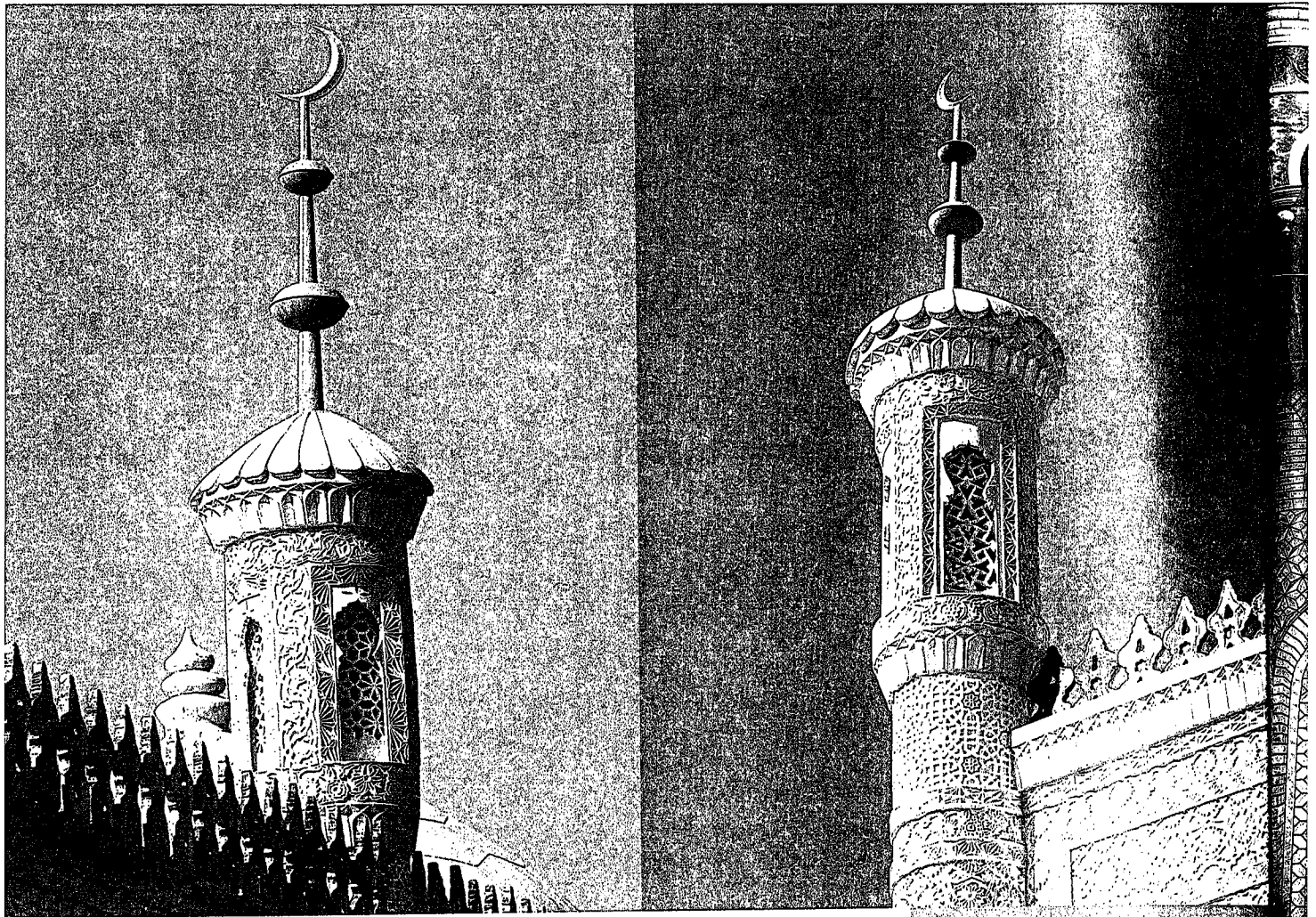
ئۇيغۇر مىللىي بىناكارلىقى

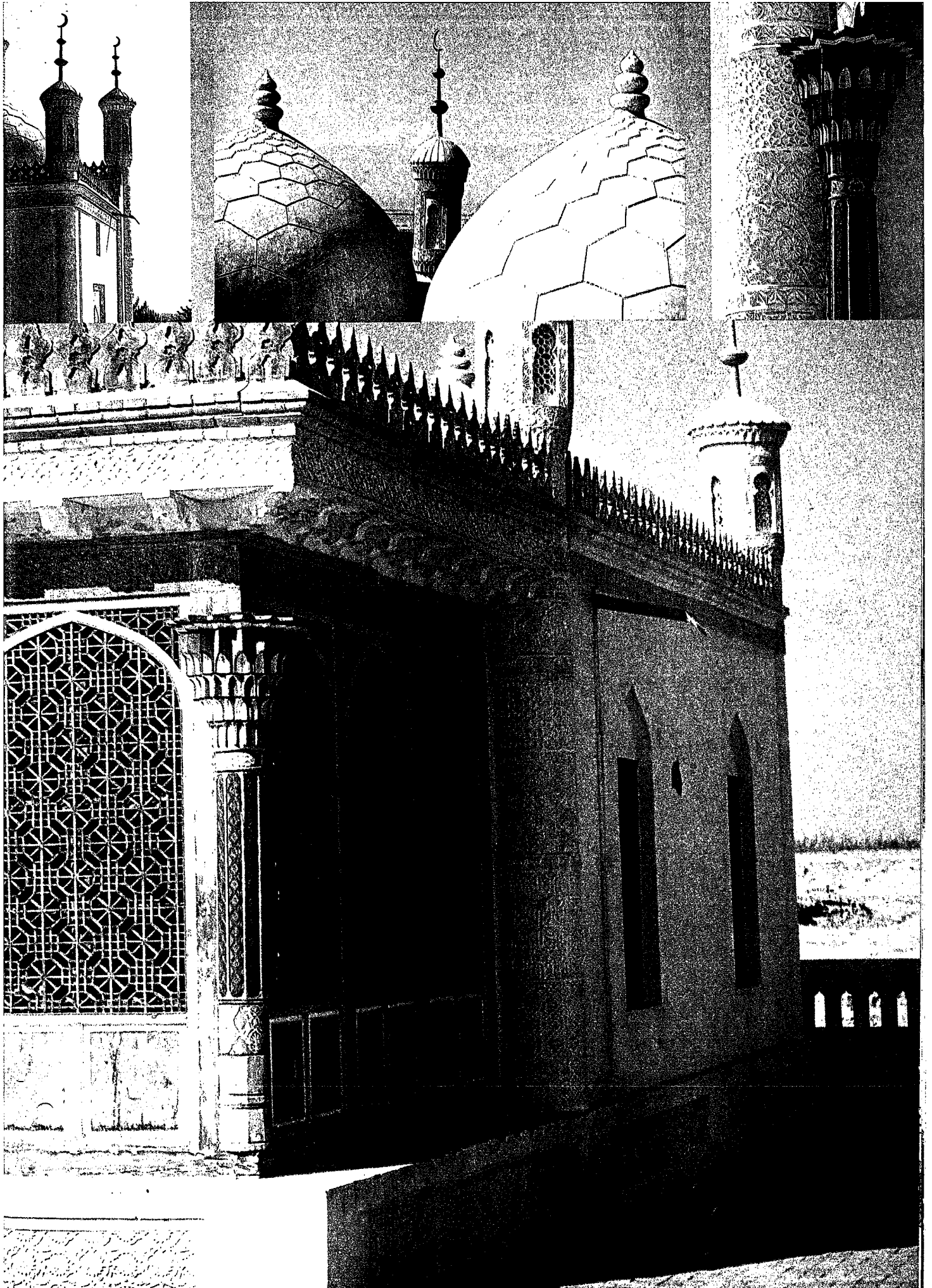

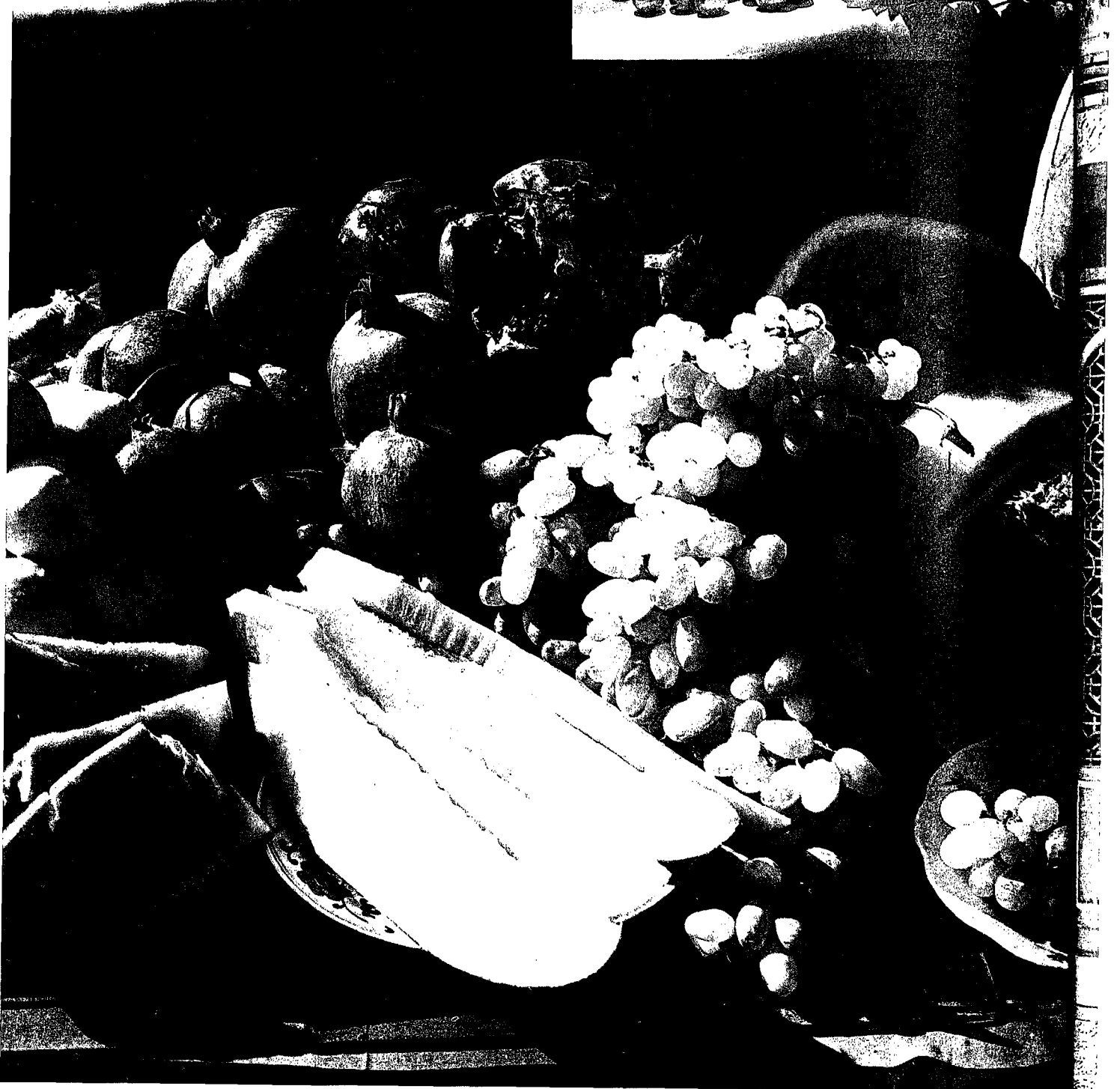
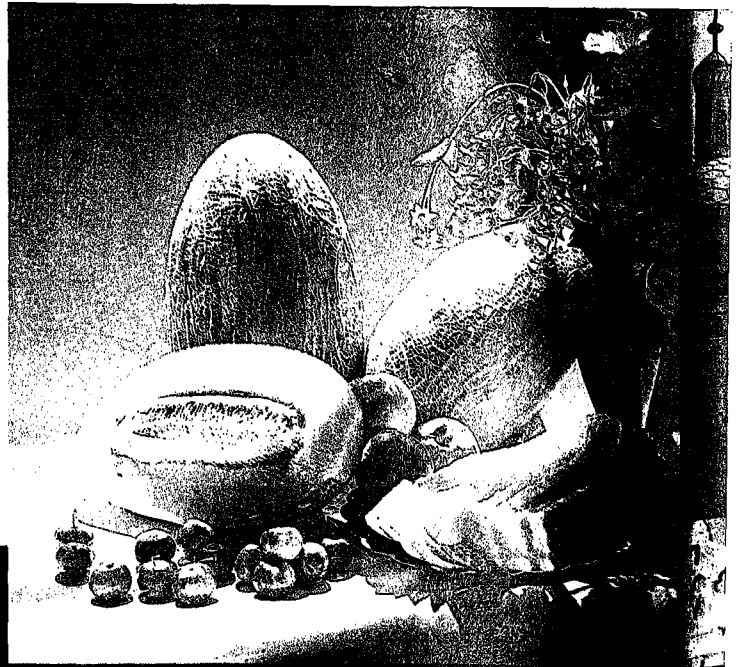

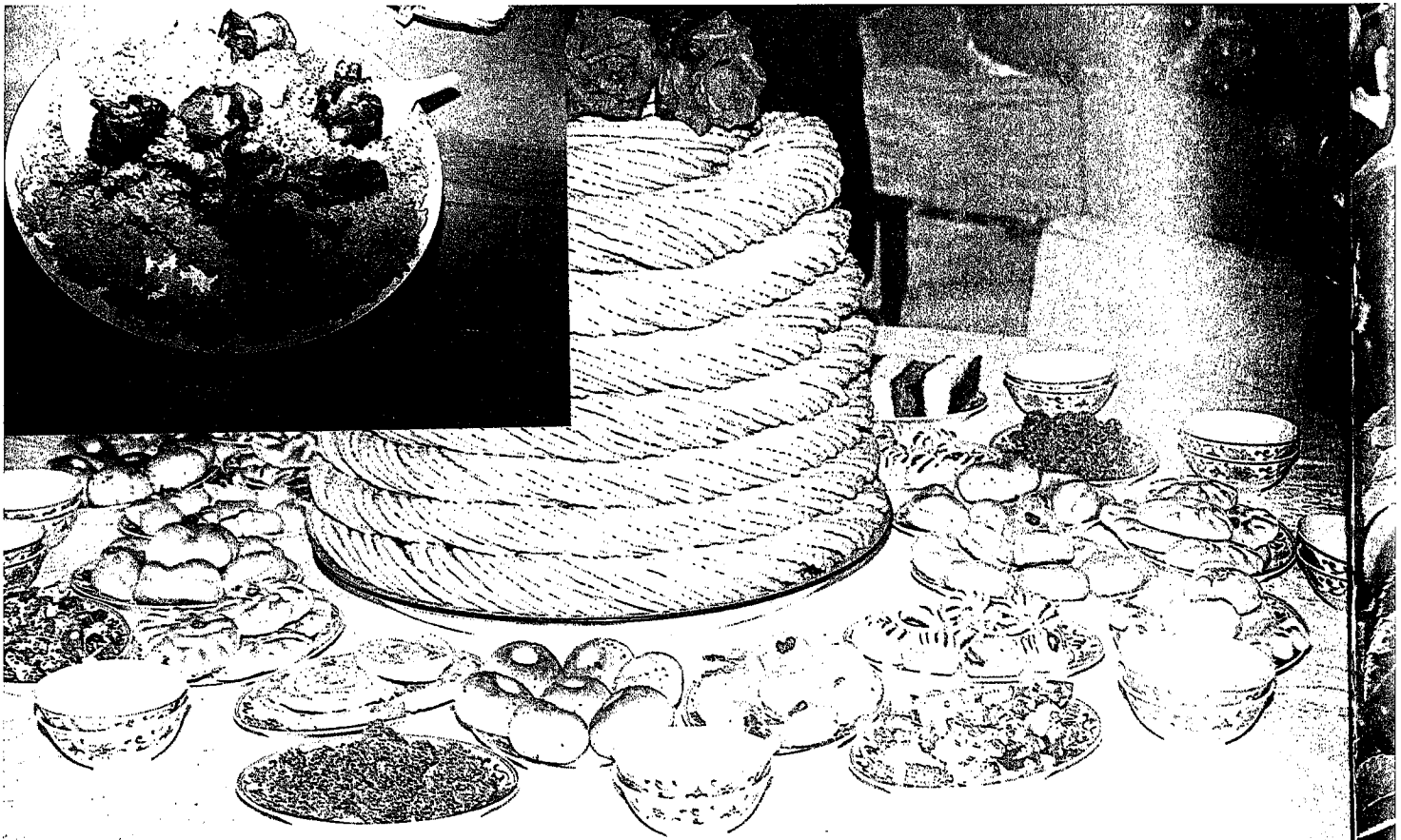

ئۇيغۇرلارنىڭ
باغۋەنچىلىكى

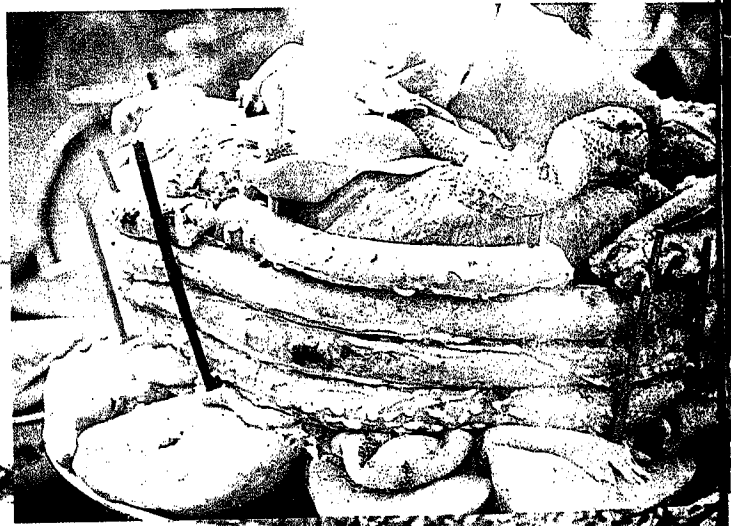

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

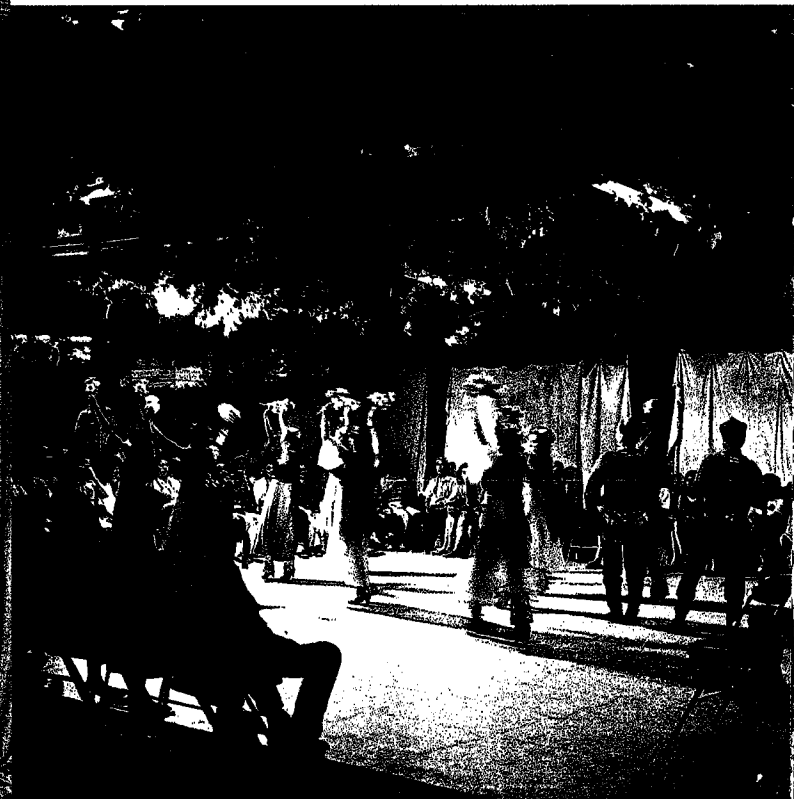

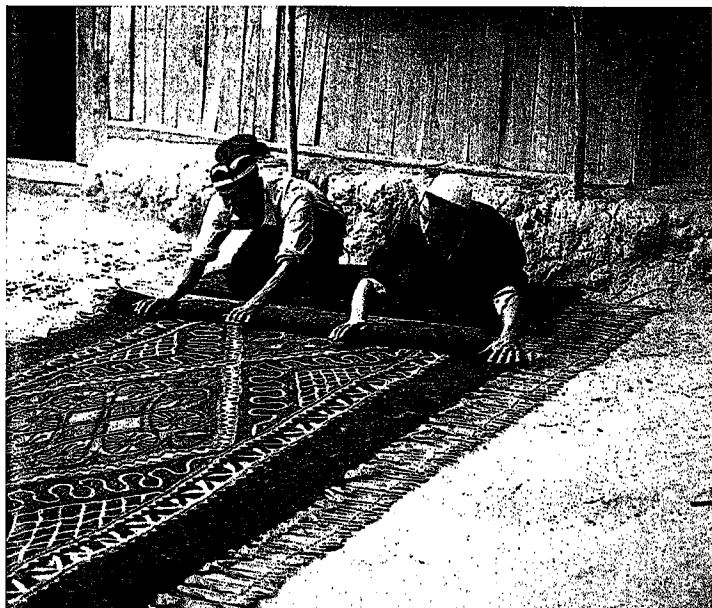
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل - سەنئىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

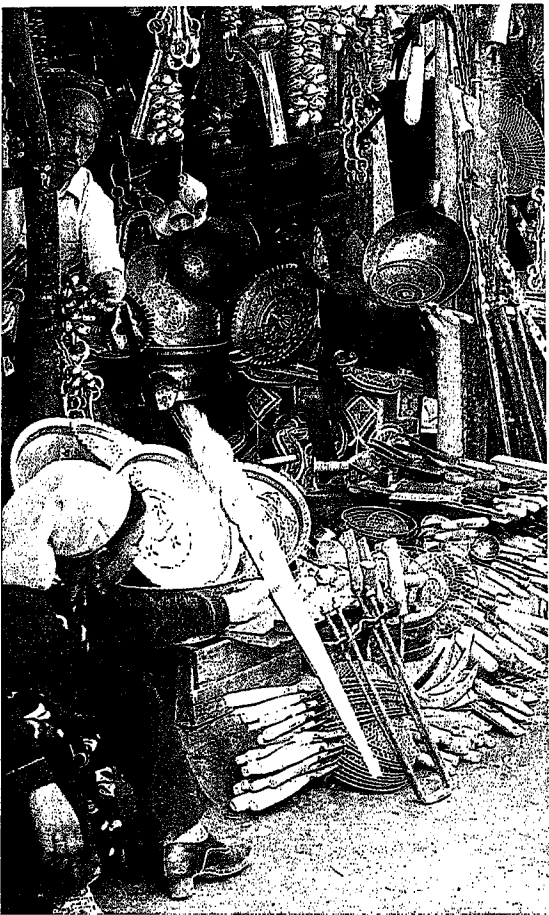
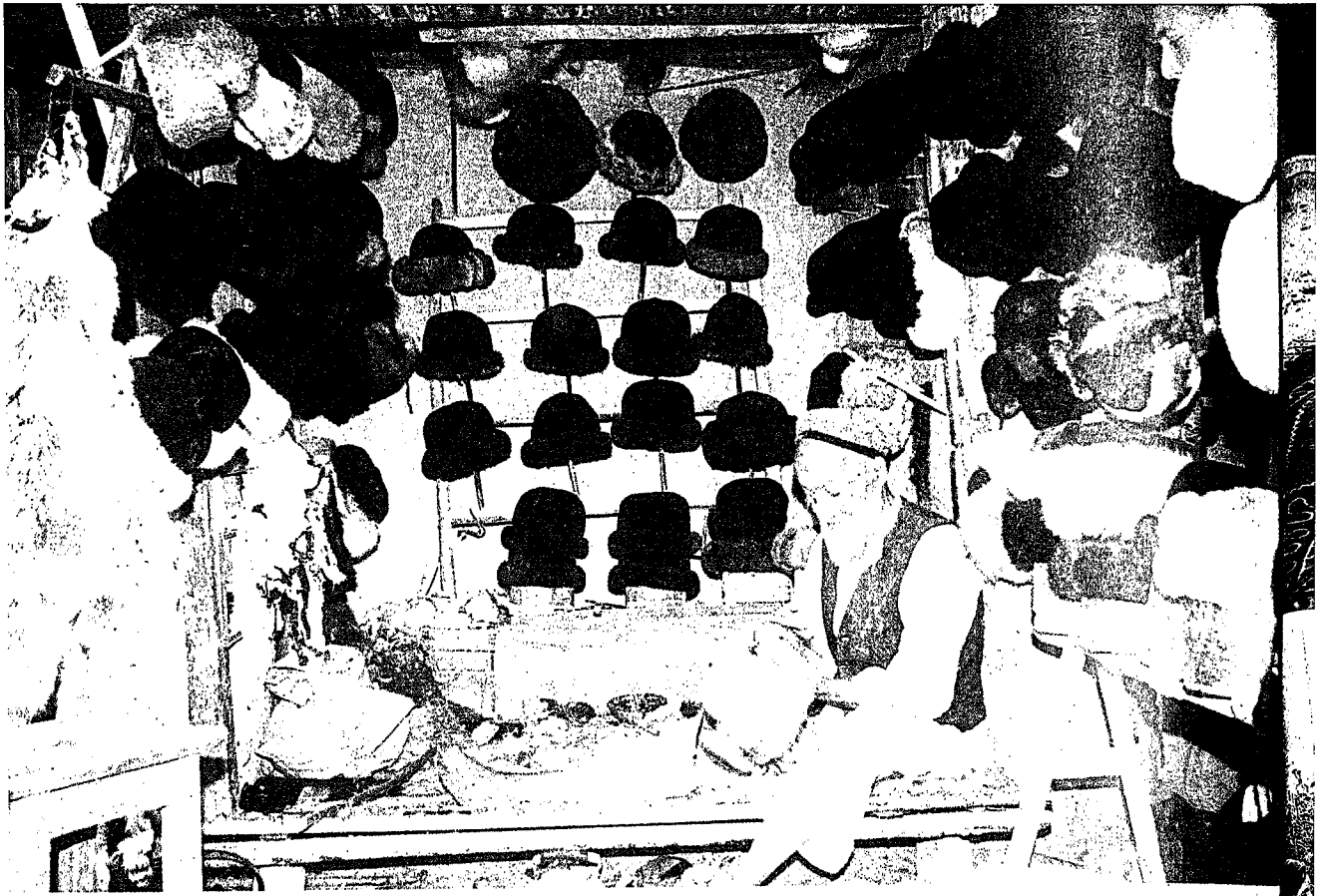

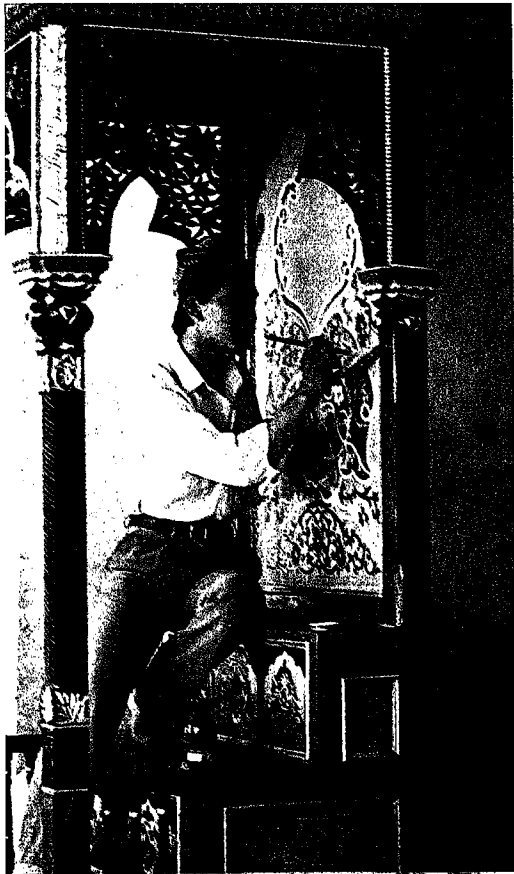

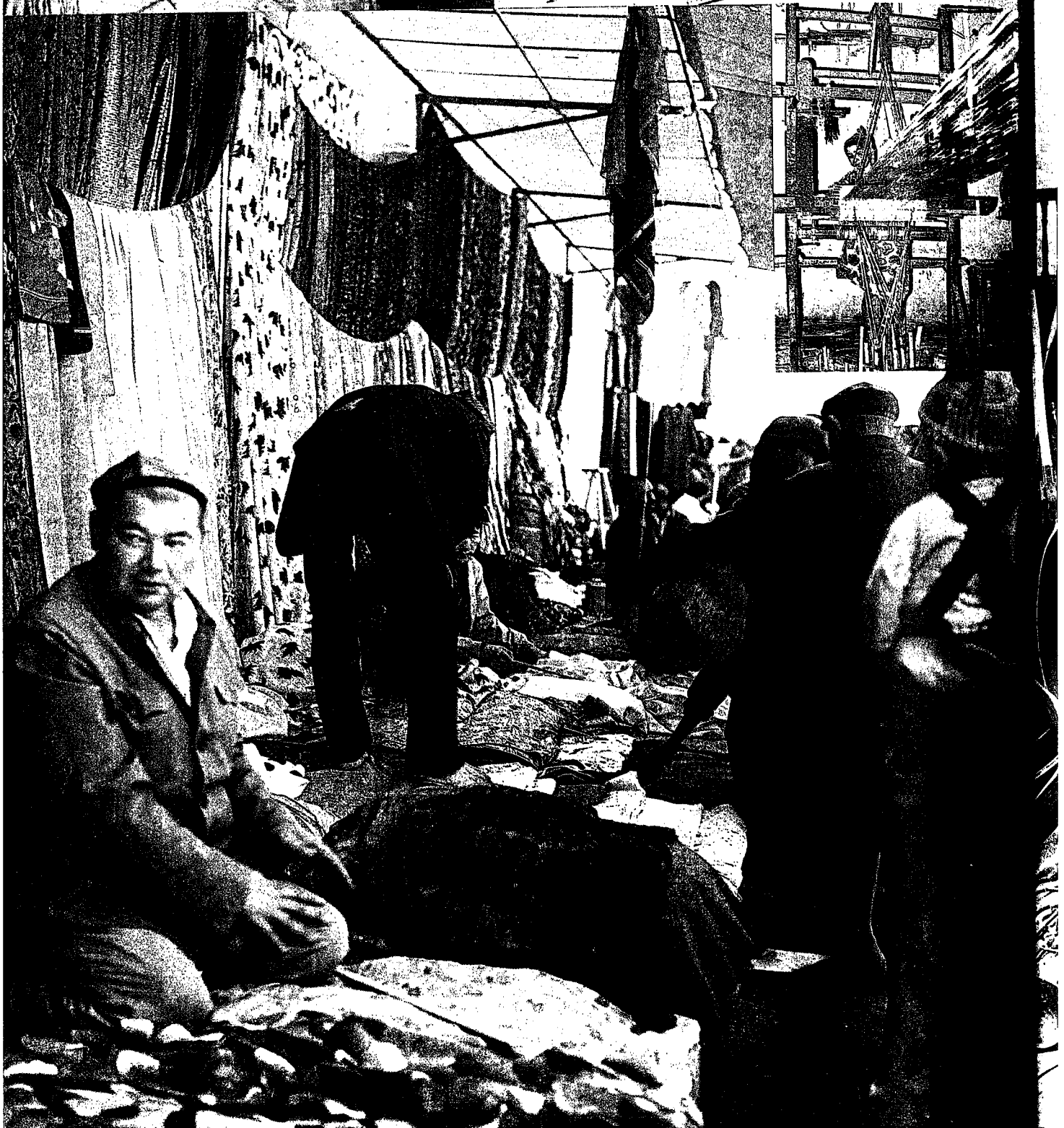
ئۇيغۇرلارنىڭ قىم
ھۈنەرۋەنچىلىكى

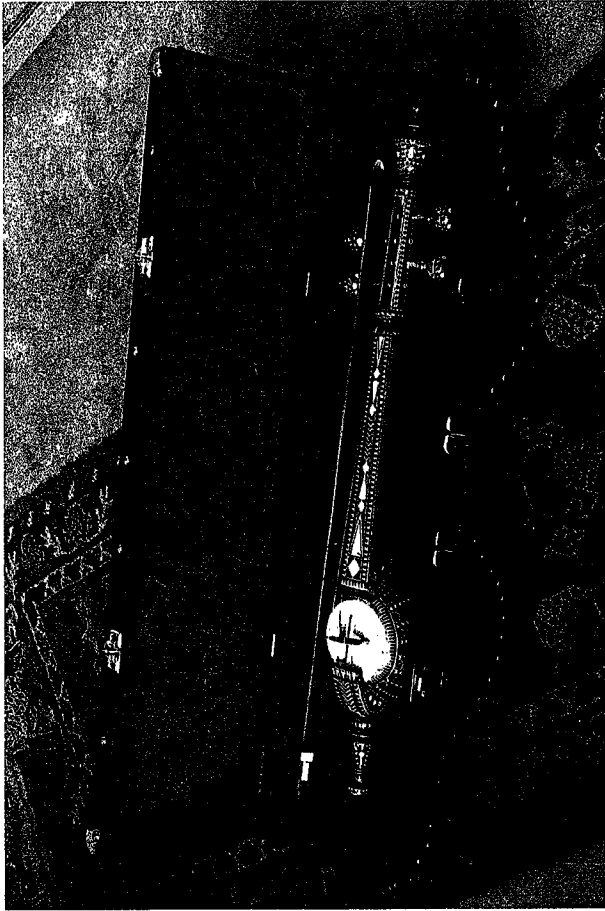

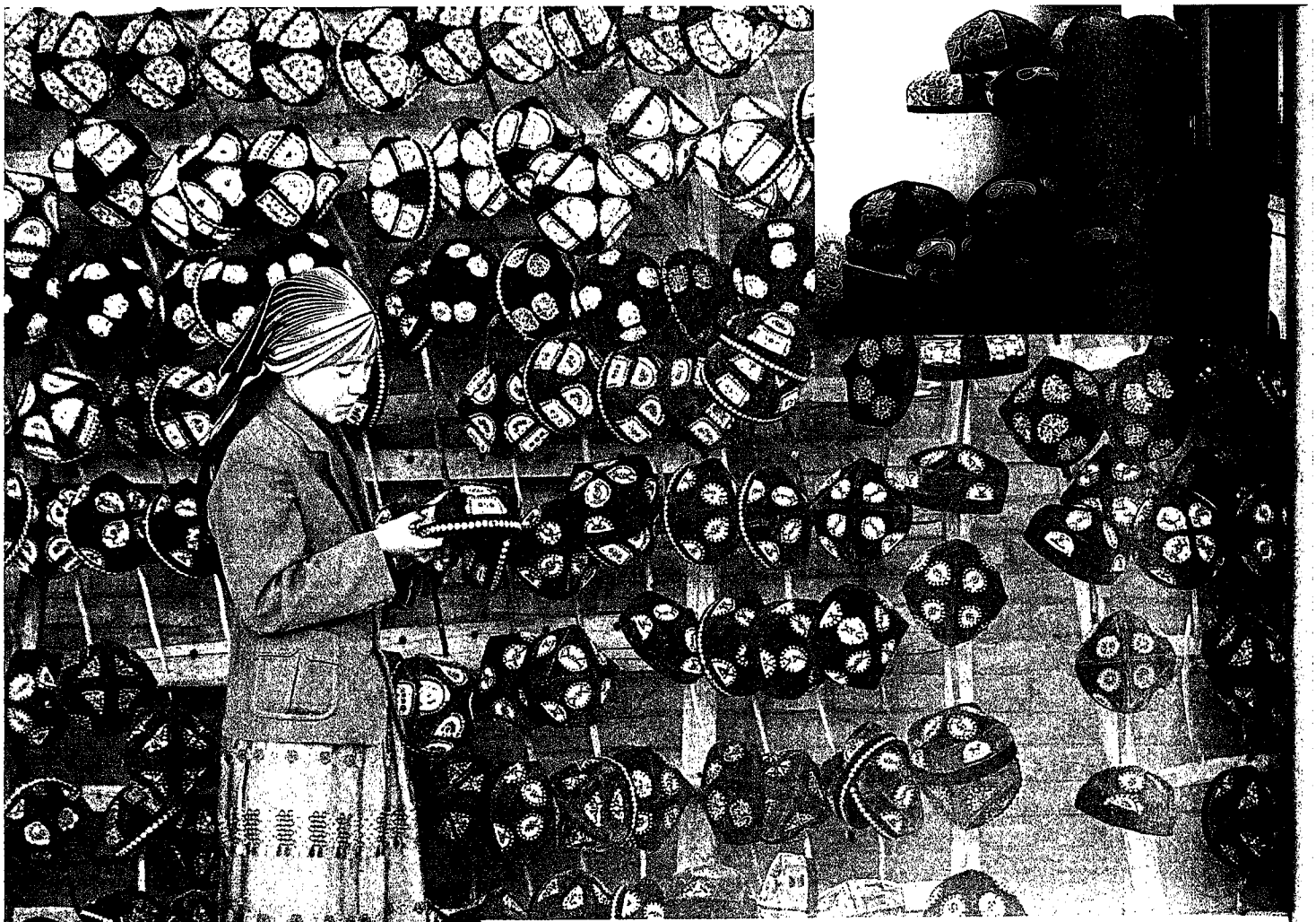

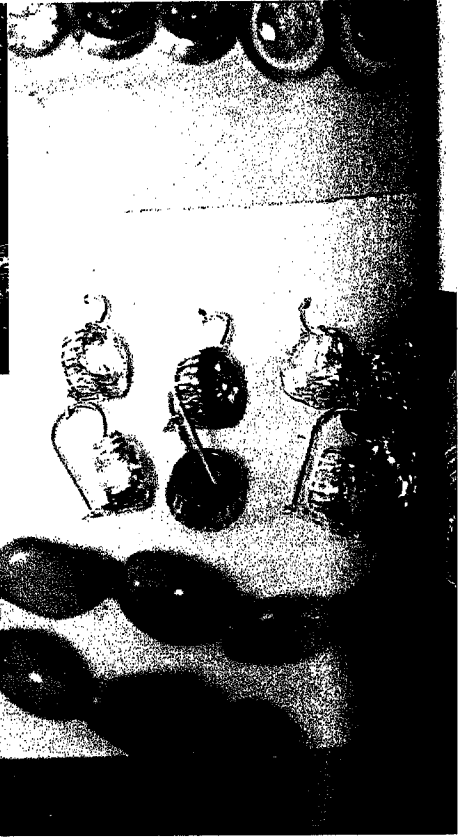

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى

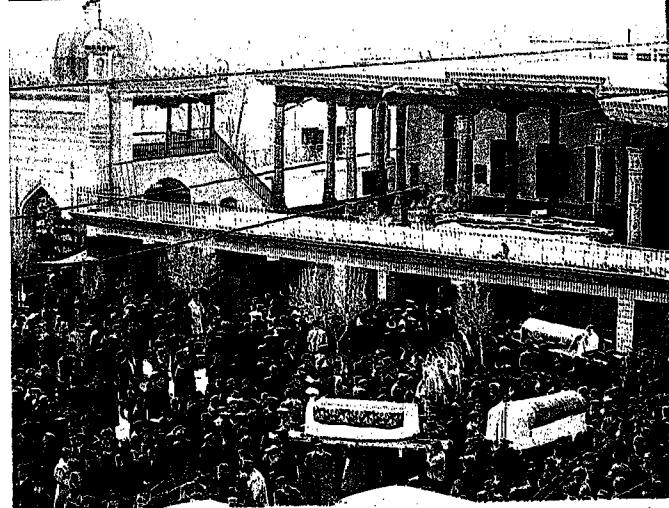
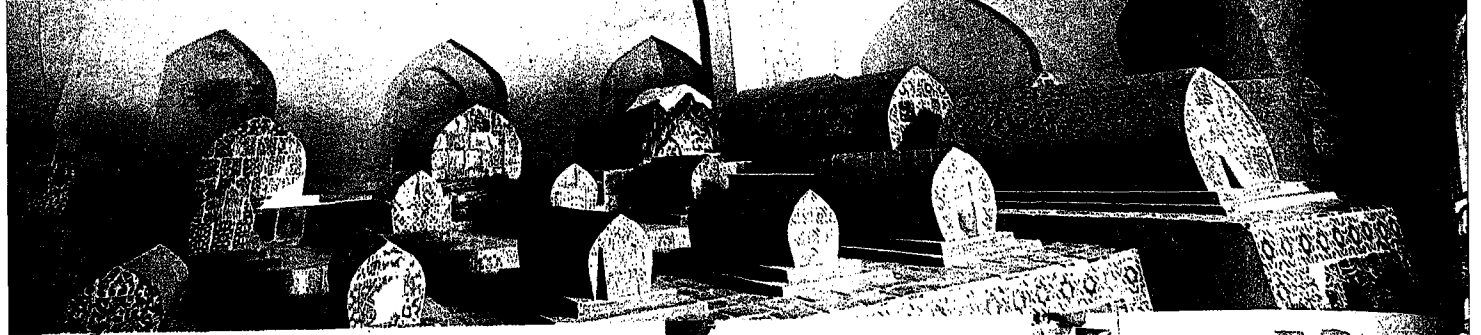

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى

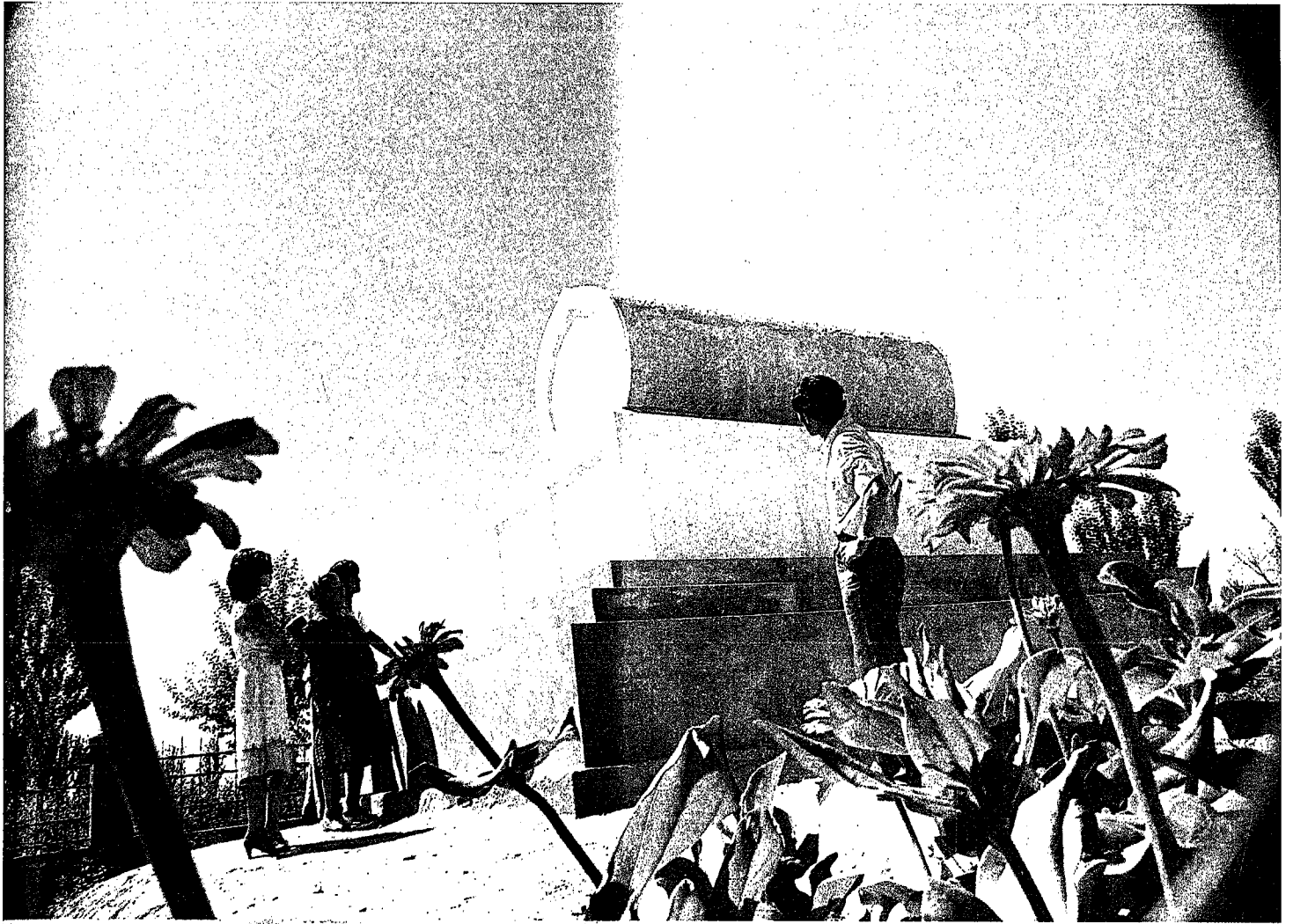

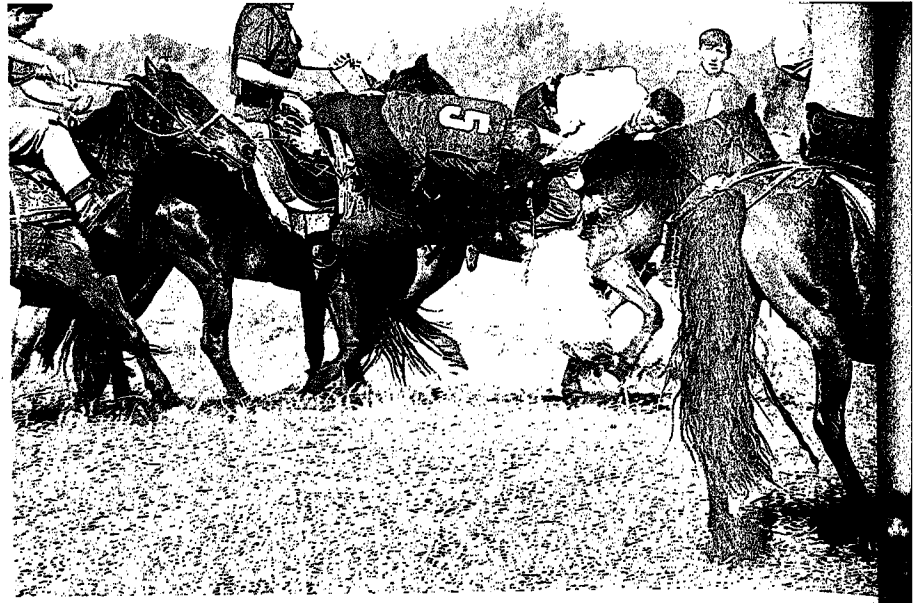

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم مۇراسىم ئادەتلىرى

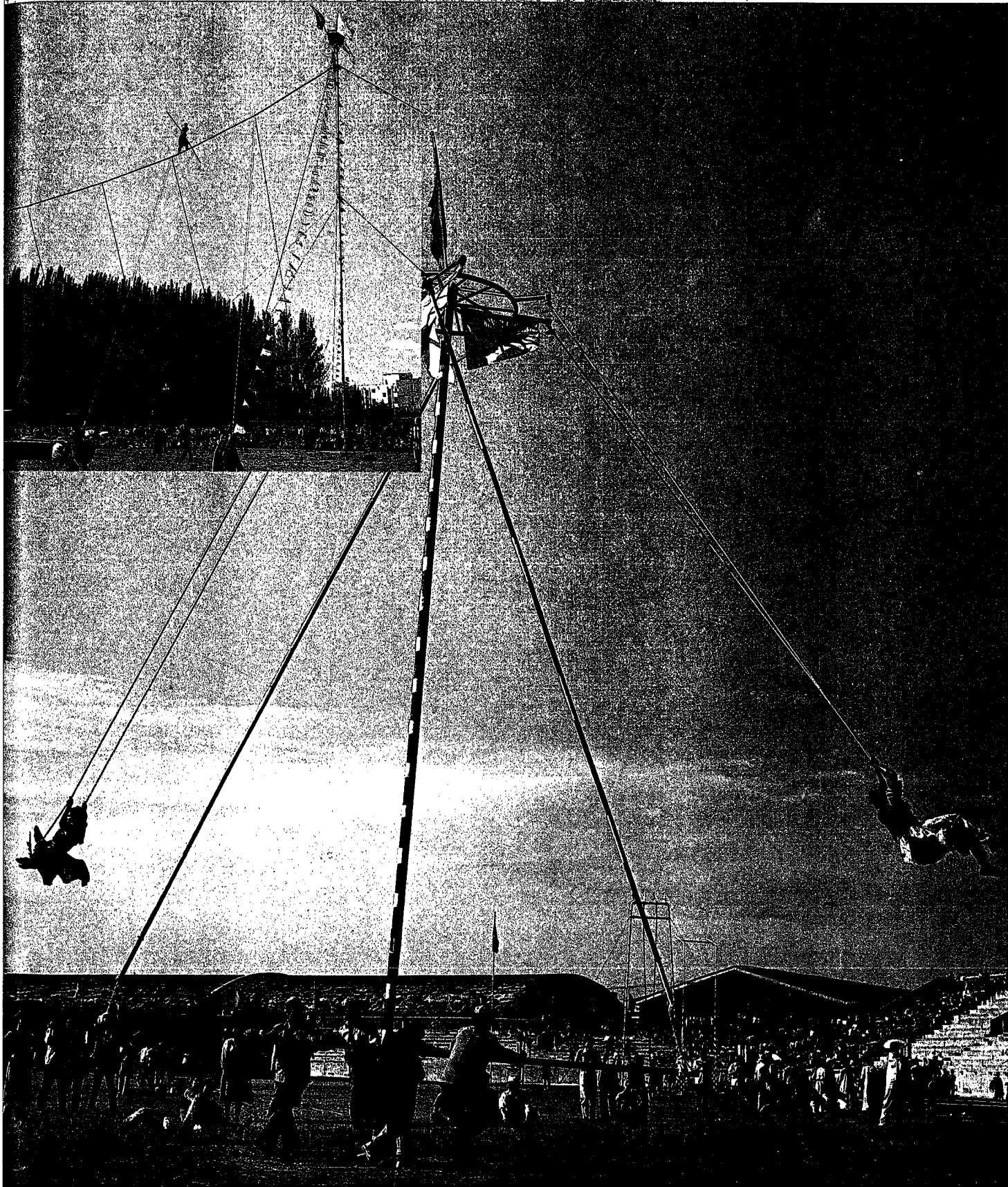

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق سەنئىتى

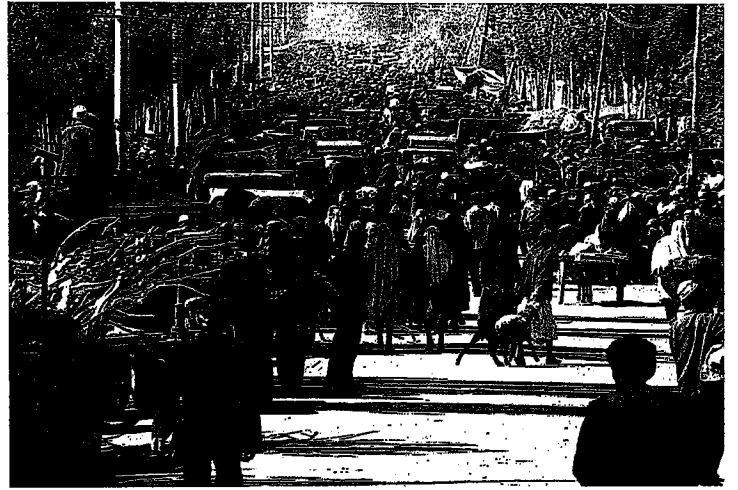

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

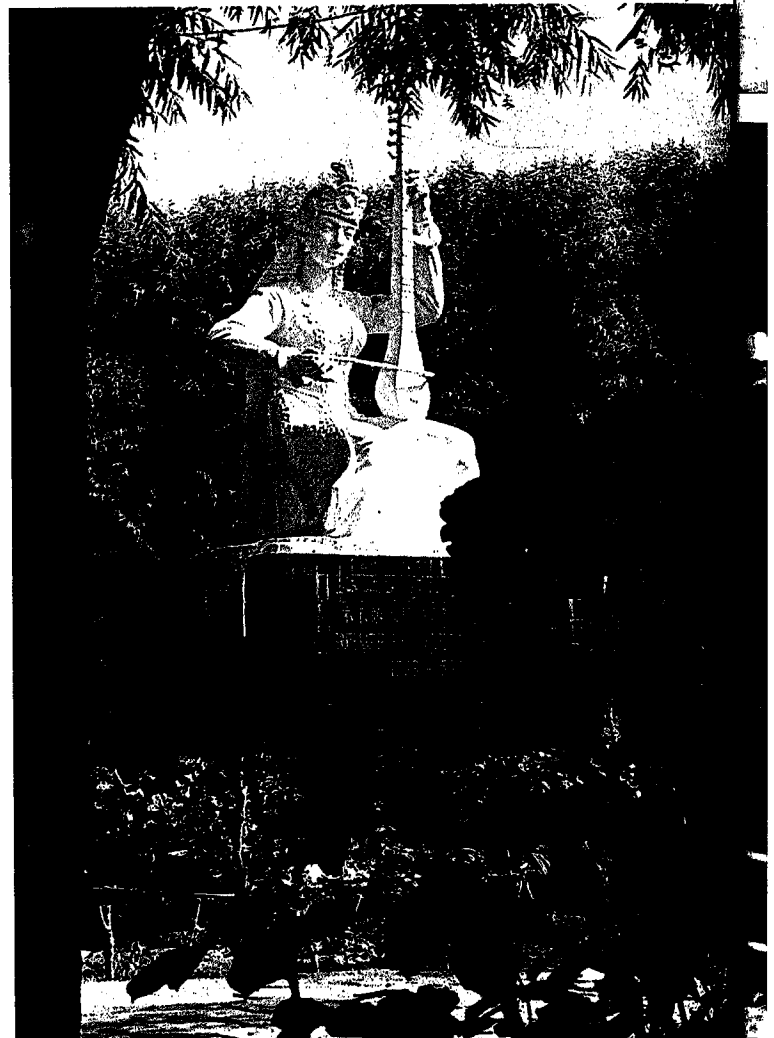

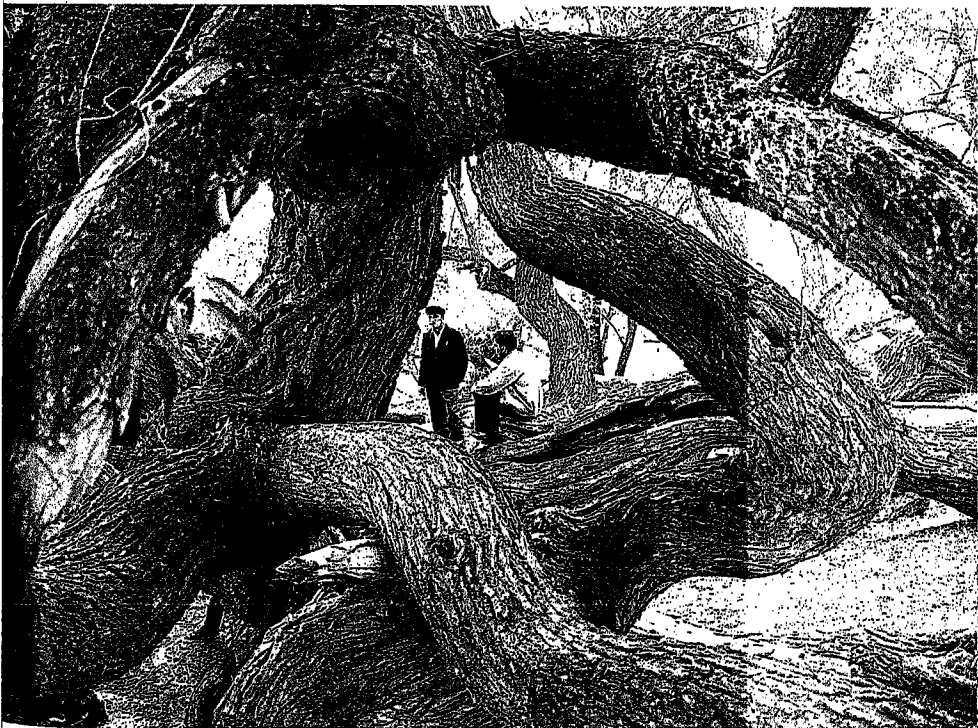
ئىغۇرلارنىڭ
تۇرمۇش
ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

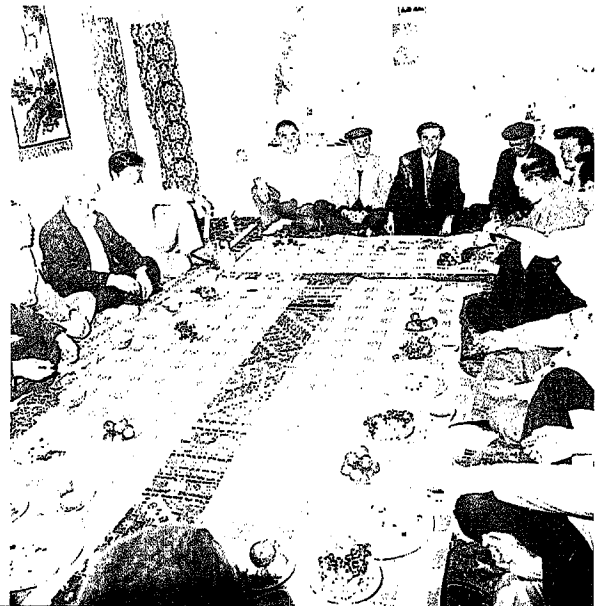

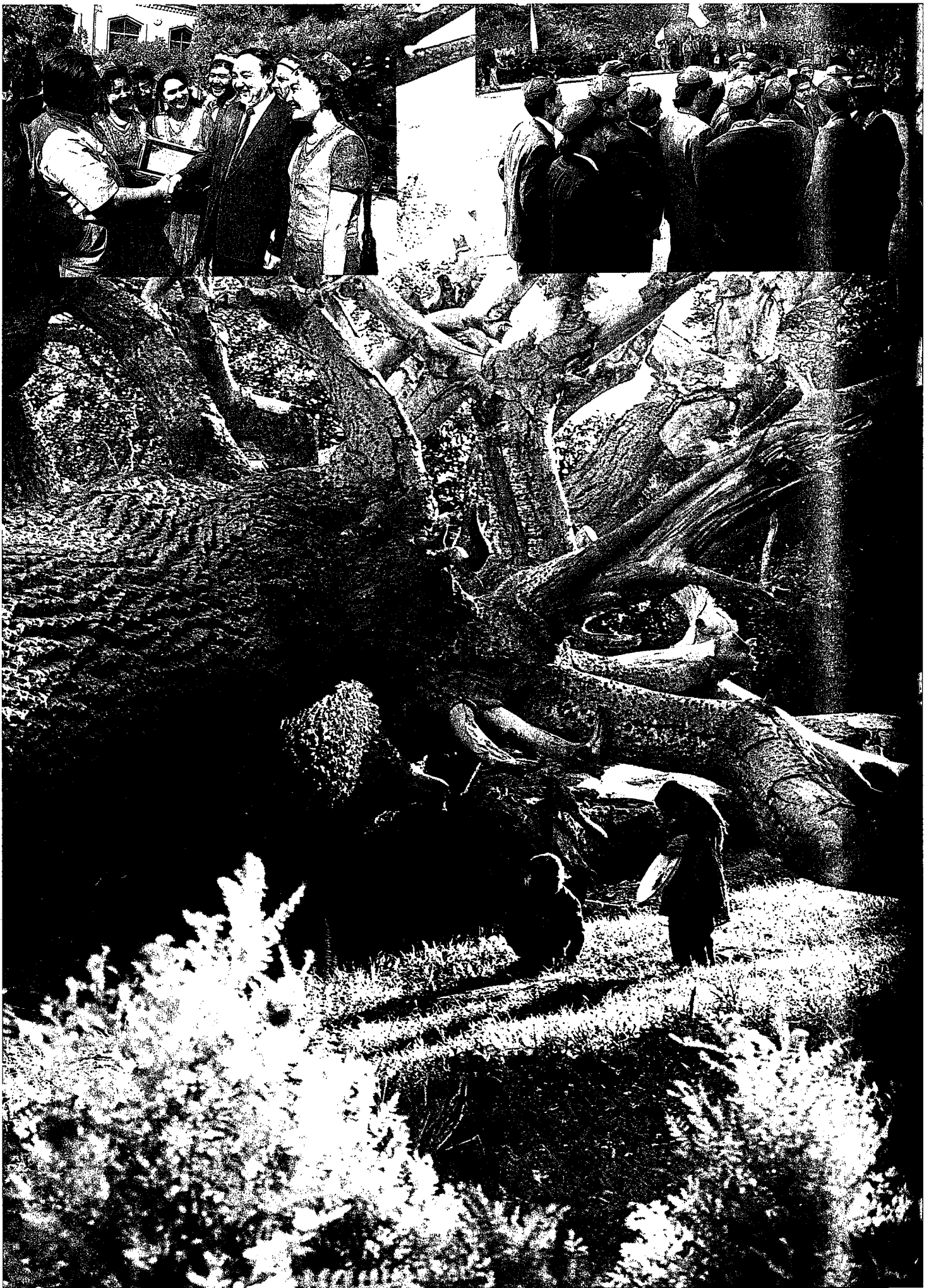

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل نەغمە بەزمىلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ
ئۇزۇن ئۆمۈر
كۆرۈش
چولپانلىرى

كىرىش سۆز

شۇ مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدىن شەكىللىنىشكە باشلاپ تەدرىجىي پىشپى يېتىلگەن ئىجتىمائىي ھادىسىدىن ئىبارەت. خۇددى مەشھۇر فولكلور شۇناس ئىدۋارد تەيلور كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «بىز بىر ئۆمۈر ئاشۇ مۇھىتنىڭ قۇچىقىدا ياشىغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ خىل پاكىتلارغا ناھايىتى ئاز دىققەت قىلىمىز»^①. بىراق، ئۆز-ئارا مۇناسىۋەت تەبىئىي تۇيۇلىدىغان ئۆرپ-ئادەتلىرىمىز، دەل بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان خاس ئالاھىدىلىكى ۋە بەلگىسىدۇر.

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق ۋە كونكرېت كارتىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ مىللەتلەرنى ئۆزئارا پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى. شۇڭا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى بىلىش، شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىيات تارىخى، ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي - سىياسىي قۇرۇلمىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى، قۇرۇلۇش سەنئىتى شۇنداقلا كىيىنىش، يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى، قائىدىمۇراسلىرى، دىنىي ئېتىقادى، مىللىي خاراكتېر ۋە پىسخىكىسىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى قاتارلىقلارنى بىلىشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا، مىللىي ئۆرپ-ئادەتلەر يالغۇز فولكلور تەتقىقاتىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، سوتسئولوگىيە، پىسخولوگىيە، تارىخ، دىنشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇڭا ئۆرپ-ئادەتكە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم، مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە خىزمەت.

ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋە تەبىئىي شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن ئۆزىگە خاس ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى بولغان ئۆرپ-ئادەتنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆرپ-ئادەت - ئېتىقادنى يادرو قىلغان بىر خىل پىسخىك ئامىل. ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي پەنلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ۋىكو ئۆزىنىڭ 1725 - يىلى ئېلان قىلغان دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم ئەسىرى «پېڭى پەن» دە، بارلىق مىللەتلەردە، مەيلى ئۇ ياۋايى ياكى مەدەنىيەتلىك بولسۇن، ئۈچ تۈرلۈك «ئەبە-دىيلىك ئومۇملاشقان ئۆرپ-ئادەت»^① مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ ھەممىدە مەلۇم بىر خىل دىن بار، ھەممىسى ئوخشاشلا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈدۇ، ھەممىسى بىردەك ئۆلگەن كىشىنى دەپنە قىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە، دۇنيادا ئۆرپ-ئادەتسىز مىللەت يوق. ھەممىمىز ئۆزىمىز تەۋە مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادەت تورى ئىچىدە ياشايمىز. بىزنىڭ پائالىيىتىمىز باشتىن - ئاخىر مۇئەييەن ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۋە چەكلىمىسى ئىچىدە بولىدۇ. مەلۇم بىر مىللەت ياكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا نىسبەتەن، ئۆزلىرى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئىجرا قىلىۋاتقان خاس ئۆرپ-ئادەتلىرى، گويا ھاياتىنىڭ قانۇنىيىتىدەك، تەبىئىي شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك تۇيۇلىدۇ. لېكىن بۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ دىققەت قىلغاندا، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ھەرگىزمۇ تۇغما، تەبىئىي ۋە ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس، بەلكى

① ۋىكو (ئىتالىيە): «پېڭى پەن». خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1986 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 135 - بەت.
 ② ئىدۋارد تەيلور (ئىنگلىيە): «ئېتىمائىي مەدەنىيەت»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1992 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى 12 - بەت.

ئۆرپ - ئادەت ئاساسلىرى ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا ، ئۇ روشەن تارىخىلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بەلگىلىك دەرىجىدىكى دىنىي ئەقىدە ۋە خۇراپاتلىق تۈسۈدىن خالىسى بولالمايدۇ . بولۇپمۇ مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى بىر خىل ئېتىقاد ھادىسىسى سۈپىتىدە مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت . بۇ يەردىكى دىن تەبىئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن ۋە كېيىنكى ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان ھازىرقى زامان دىنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۆرپ - ئادەتلەر مەيلى قايسى خاراكتېردىكى دىنلار بىلەن باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر» ① .

دىن بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى . دىن ئۆزگەرمەيدىغان ، مۇتلەق قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس ، ئەكسىچە ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى كۆپلىگەن دىنىي پائالىيەتلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىرىپ ، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادەت كاتېگورىيىسىگە سىڭىپ كېتىدۇ . شۇڭا بۇنداق ھادىسىلەرگە نوقۇل دىنىي نۇقتىدىن باھا بەرگىلى بولمايدۇ . ئالايلىق ، خەنزۇلارنىڭ «باھار بايرىمى» (چاغان) ، مۇسۇلمانلارنىڭ «روزا ھېيت» ، «قۇربان ھېيت» لىرى ، خرىستىئانلارنىڭ «روژ-دېستوۋ» بايرىمى پەيدا بولۇش جەھەتتىن مۇئەييەن بىر دىننىڭ پائالىيەت شەكلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلار نەتىجىسىدە خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە سىڭىپ ، ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملارغا ئايلانغان .

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى بىرقەدەر قەدىمىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە كەلسەك ، ئۇلاردىمۇ ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ روشەن ئىزنالىرى بايقىلىدۇ . ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دىنلار ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر خىل تەبىئىي خاراكتېرگە ئىگە ئومۇمىي خەلق پائالىيىتى ۋە «خەلقنىڭ

پوئېزىيىسى» ② ئىدى . كېيىنچە مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ ، ئىپتىدائىي دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىدىكى مۇھىم دىنىي خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى يوقالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى مۇراسىملىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر خەلق ئۆرپ - ئادەت ئەنئەنىسى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلدى .

دەرۋەقە ، دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئىجتىمائىي ، تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ، پىسخىك ئامىلغا ئايلانغان ئومۇمىي خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ، يەنە بىر قىسىملىرىنىڭ دىنىي خۇراپاتلىققا ياتىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايمىز ، ئەلۋەتتە . دىنىي خۇراپاتلىق ، تەبىئىيىكى ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىنتايىن سىرلىق ئۇسۇللار بىلەن بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ . شۇڭا ئادەت تۈسۈدە شەكىللەنگەن بۇ خىل ھادىسىلەرگە تارىخىي ماتېرىيالزىملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاتېئىزىملىق قاراش بويىچە توغرا مۇئامىلە قىلىش لازىم .

شۇنىسى ئېنىقكى ، جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىشى ، ئىلىم - پەننىڭ يۈكسىلىشى ۋە ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، بەزى خۇراپىي ئادەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئەسلىدىكى سىرلىق تۈسۈنى ئاستا - ئاستا يوقىتىدۇ . كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەزى مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىپ ، خۇراپاتلىق كىشىدىن ئازاد بولىدۇ ھەمدە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ . بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش مەقسىتىگە بىۋاسىتە خىزمەت

① ماركس ، ئېنگېلس : «دىن توغرىسىدا» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1960 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى ، 109 - بەت .

② گوركى : «ئەدەبىيات توغرىسىدا» ، تاشكەنت ، 1957 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى ، I توم 376 - بەت .

تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا مۇرەككەپ ۋە قويۇق مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن . شۇڭا مۇشۇنداق بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى . بۇ خىزمەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ، بۈگۈنكى ئىسلاھات ، ئېچىشۋېتىش مەركەز قىلىنغان زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە . ئەپسۇسكى ، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى سىستېمىلىق بايان قىلغان بىرەر ئىلمىي ئەسەر يورۇقلۇققا چىقمىدى . شۇڭا بۇ خىل بوشلۇقنى دەسلەپكى قەدەمدە تولدۇرۇش مەقسىتىدە ، قوللىنىدىكى كىتابنى تۈزۈپ چىقتۇق . ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان تىپىك ئۆرپ - ئادەتلەردىن ئىككى يۈز يىگىرمە تۆت ماددا كىرگۈزۈلدى . ئەلۋەتتە ، بۇ ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەقىقىدىكى دەسلەپكى ئەمگەك بولغاچقا ، تامامەن مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق تۈزۈلگەن بولۇشى ناتايىن . ھېچ بولمىغاندا كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلارغا دەسلەپكى ئاساس بولغۇسى دېگەن ئۈمىدلىمىز . بۇ كىتابنى تۈزۈشكە شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مۇتەخەسسس ئابدۇكېرىم راخمان ، پېشقەدەم دوتسېنت رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ۋە شېرىپ خۇشتار قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى . ھەربىر ماددىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنى تەييارلىغان ئاپتور ئىسمىنىڭ باش ھەرپى بېرىلىپ ئەسكەرتىلدى .

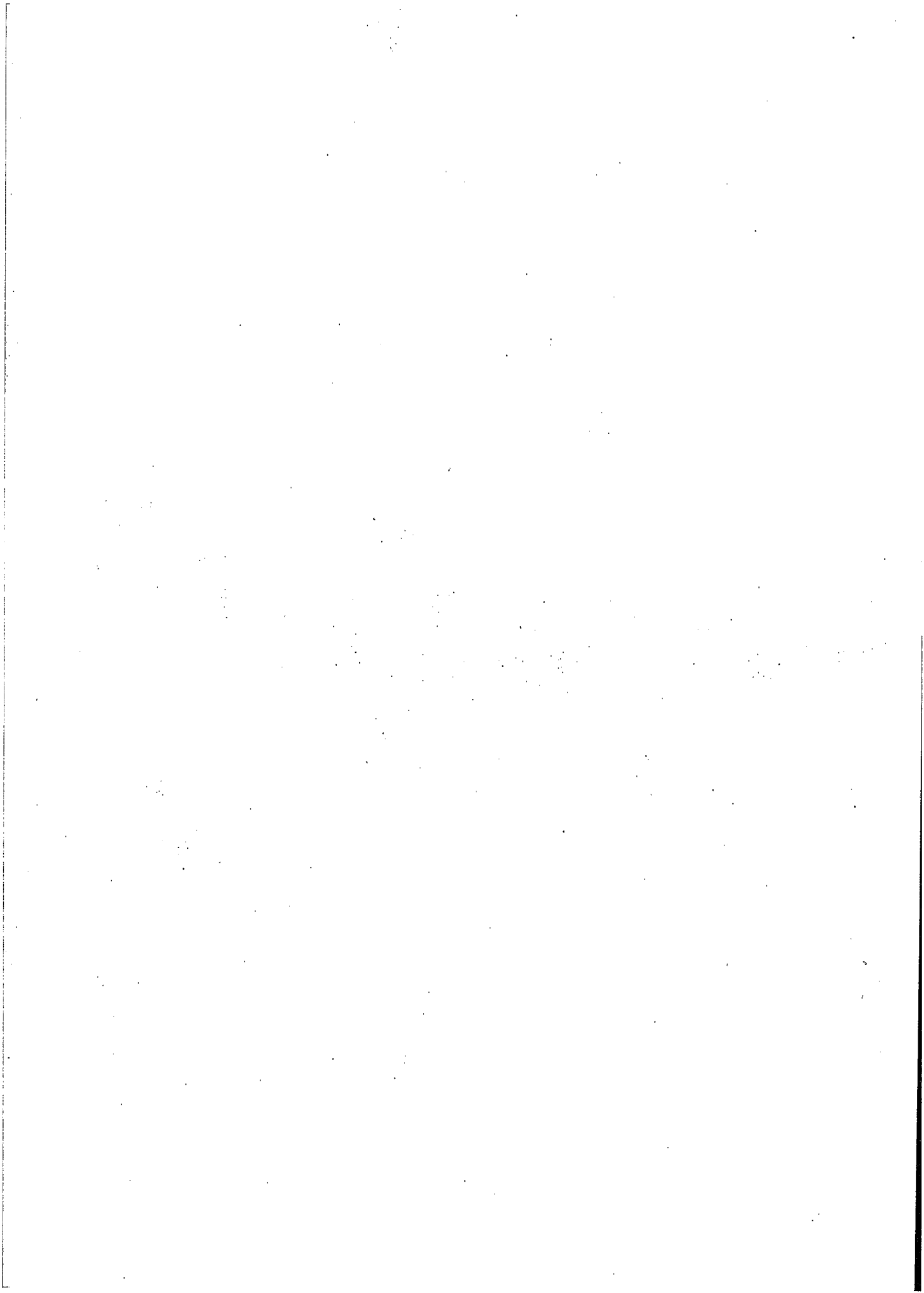
ئابدۇكېرىم راخمان

1995 - يىلى 2 - ئاي

قىلىدۇ .

ئۆرپ - ئادەت ئالدى بىلەن روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ھەرقانداق بىر مىللەت جەمئىيەتتىن تاشقىرى بولغان يېگانە بوشلۇقتا ياشىماستىن ، بەلكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئورتاق ھايات كەچۈرىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ . بۇنداق تەسىر تارىخىي ھالدا شەكىللەنگەن ھەمدە سۈببىيلىك ئاڭغا باغلىق بولمىغان بىر خىل تەبىئىي ھادىسە . خۇددى چىڭگىز ئايتاتوۋ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك : «بىر مىللەت پەقەت بەزى نەرسىلىرىنى يوقىتىش ھېسابىغا يېڭى نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ» ① . مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە بەزى ئادەتلەر ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان بولۇپ ، مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ . بۇنداق ئەھۋال ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر تۇرمۇشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئىنتېرناتسىئوناللىق دىئالېكتىكىسىنى يېشىپ بېرىش فولكلور تەتقىقاتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى . بىزنىڭ بۇ كىتابىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى نۇقتىلىق ۋە سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلدى . مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ياشىغۇچى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ خىل دىنلار ، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ

① چىڭگىز ئايتاتوۋ : «ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدە مۇلاھىزە» ، شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، بەت .

مۇندەرىجە

28	..... ئائىلە تامىقى
28	..... مېھمان تامىقى
29	..... ھېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى
30	..... تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش
30	..... پەرزەنتلىك تاماقلار
31	..... نان
33	..... سامسا
34	..... پەرمۇدە
34	..... پولۇ
35	..... كاۋاپ
37	..... ئۆپكە - ھېسپ
37	..... دۈمبەجىگەر
38	..... چەينەك شورپىسى
38	..... لەڭمەن
39	..... مانتا
40	..... شويلا
40	..... شوۋىنگۈرۈچ
40	..... ئۈگرە
41	..... چۆچۈرە
41	..... كۆك چۆچۈرىسى
41	..... جۇۋاۋا
41	..... چۆپ
42	..... قورداق
43	..... ھالۋا
43	..... ياپىا
43	..... پوشكال
43	..... تۇخۇم پوشكىلى
44	..... قۇيماق
44	..... قېيىقچە
44	..... پۆرە
44	..... تۈرمەل
44	..... سامبۇسا
45	..... ھۈممەلچاي
45	..... زالڭ

بىرىنچى قىسىم ئىقتىسادىي ئادەتلەر

I ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

3	..... دېھقانچىلىق
4	..... تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى
4	..... خامان ناخشىسى
5	..... كۆكتاتچىلىق
6	..... باغۋەنچىلىك
7	..... ئۈزۈمچىلىك
8	..... ھوڭ قوغۇنى
9	..... چۈنچە
9	..... تۈگمەن
11	..... ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار
12	..... ئەر قانىتى - ئات
13	..... قاتناش - ترانسپورت ئادەتلىرى
14	..... چار بازار
14	..... ئائىلە باقمىچىلىقى
15	..... ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش
16	..... بېدىك

II ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

18	..... كىيىم - كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى
19	..... باش كىيىم
20	..... تەلپەك
21	..... ئاياغ كىيىم
23	..... پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش
24	..... ئەرلەر كىيىملىرى
24	..... قەدىمكى سەنئەت كىيىملىرى

III ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى

26	..... ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى
----	----------------------------

71	پىلىچىلىك
72	جۇۋىچىلىق
73	تۇماقچىلىق
74	كۆنچىلىك
74	توقۇمىچىلىق
75	مەشۇتچىلىك
76	دوپپىچىلىق
77	كىگىزچىلىك
77	شامچىلىق
78	سوپۇنچىلىق
79	قاسساپلىق
80	ساتىراشلىق
81	موزدۇزلۇق
82	ھەيكەلتىراشلىق
82	سىرچىلىق
83	باققاللىق
84	تۈنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق
84	مىسكەرلىك
85	تاقچىلىق
86	قۇيمىچىلىق
87	سەرراچلىق
87	كۇلالچىلىق
88	زەرگەرلىك
89	ساندۇقچىلىق
89	تۆمۈرچىلىك
90	رىسالىچىلىك
90	دوغاپ ۋە جۇلاپ
91	قەندالەتچىلىك
92	«سەكسەنخالتا»
93	چالغۇ ئەسۋابلار
100	سەندەل
100	تونۇر
101	جۇۋازچىلىق
102	مېۋە قۇرۇتۇش
103	رەڭچىلىك
104	سەرراپلىق
104	ھاممام

45	كۆجە
46	سىقماق
46	ساڭزا
47	ئالغان
47	مۇراببا
48	ئىچىملىك ۋە چېكىملىك
48	ئاماق سايىمانلىرى
49	چاي خۇمار ئۇيغۇرلار

IV ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش

ئادەتلىرى

51	ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى
52	ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىلىرى
54	ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش
55	مېھرابچە نەقىشلەر
56	مۇنار
57	مورا ئوچاق
57	چېدىر ئۆي
58	كېمىر ئۆي
59	كاڭ
59	ئابدە تىكلەش

V ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - كەسىپ

ئادەتلىرى

61	بۆشۈك
62	خوتەن قاشتېشى
63	ئەتلەس
65	خوتەن گىلىمى
66	يېڭىسار پىچىقى
67	خوتەن قەغىزى
68	ئىلمىچىلىك
68	چاق ۋە چاق ئېگىرىش
69	كەندىر توقۇمىچىلىقى
69	پۇل ۋە پۇلچىلىق
69	توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق
70	سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئىككىنچى قىسىم ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك

مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

- 109 ..... ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت
- 110 ..... ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى
- 111 ..... يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت
- 112 ..... قوشنىدارچىلىق
- 113 ..... ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق
- 113 ..... مېھماندوستلۇق
- 114 ..... داستىخان ئۈستىدە
- 115 ..... ئىسىم قويۇش
- 117 ..... چوڭلارنى ھۆرمەتلەش
- 119 ..... بوۋاقلارنى بېقىش
- 119 ..... سالاملىشىش ئادەتلىرى
- 121 ..... ئاپتۇۋا - چىلاپچا
- 121 ..... لەقەم
- 122 ..... تامغا
- 123 ..... مەھكىمە شەرتى
- 124 ..... خەير - ساخاۋەت
- 124 ..... ئۇزۇن تۆمۈر كۆرىدىغانلار
- 125 ..... بالا تەشنىلىقى
- 126 ..... مىراسخورلۇق

VIII ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايرام

ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

- 137 ..... نورۇز بايرىمى
- 138 ..... ھېيت
- 139 ..... قارلىق ئويۇنى
- 140 ..... مايسا بايرىمى
- 141 ..... ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى
- 143 ..... مەشرەپ ئويۇنلىرى
- 147 ..... ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

ئۈچىنچى قىسىم مەنىۋى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

- 151 ..... شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى
- 152 ..... گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار
- 154 ..... قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار
- 155 ..... كەپتەر بېقىش
- 156 ..... سۈمبۈل چاچلىق قىزلار
- 156 ..... ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى
- 158 ..... تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى
- 159 ..... سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى
- 161 ..... قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

- 162 ..... يېزىقسىز ۋاقىت كالىپندارى
- 164 ..... ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى
- 165 ..... تاق سان
- 166 ..... مۇقەددەس سان - «توققۇز»
- 167 ..... خاسىيەتلىك سان - «يەتتە» ۋە «قىرىق»
- 168 ..... تەبىئەت قاراشلىرى
- 169 ..... ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى»
- 171 ..... ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم - ئېرەم)
- 172 ..... تۇپراققا بولغان ئېتىقاد

VII ئۇيغۇرلارنىڭ تۆي - تۆكۈن

ۋە ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرى

- 127 ..... بۆشۈك توي
- 127 ..... سۈننەت توي
- 127 ..... قىز - يىگىت تويى
- 130 ..... توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى
- 131 ..... جۇۋان تويى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك
- 132 ..... بالىغا ئات قويۇش
- 133 ..... ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر
- 135 ..... ھازا قوشاقلىرى

196 ..... ئىرسالنامە

197 ..... مەدداھلىق

198 ..... چاقچاق

200 ..... خەتتاتلىق

X II ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە
ۋە ئويۇنلىرى

201 ..... پۈتبول

202 ..... دارۋازلىق

203 ..... چېلىشىش

204 ..... ئوغلاق تارتىشىش

205 ..... جانبازلىق ، چەۋەندازلىق

205 ..... ئوردىكام ئويۇنى

206 ..... «قاچ - قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى

207 ..... سارغايىدى (چاغپەلەك)

208 ..... ياڭاق ئويۇنى

209 ..... «قوشماق ئاداش» ۋە توپۇق ئويۇنى

210 ..... توپ ئويۇنى

211 ..... تاشتەرمەك

212 ..... ۋاللىي ئويۇنى

213 ..... «قارا - قارا قۇشلارم» ئويۇنى

213 ..... «ئاق تېرەك - كۆك تېرەك» ئويۇنى

214 ..... تەپكۈچ

214 ..... قوچقار سوقۇشتۇرۇش

215 ..... توخۇ سوقۇشتۇرۇش

قوشۇمچە

216 ..... ئۇيغۇرلاردا يەر - جاي ناملىرى

222 ..... ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى

ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مەجەز - خۇلقى توغرىسىدا

227.....

173 ..... سۈنى ئۇلۇغلاش

174 ..... ئوتنى ئۇلۇغلاش

174 ..... دەل - دەرمەخلەرنى ئۇلۇغلاش

175 ..... تۈزنى ئۇلۇغلاش

176 ..... ناننى ئۇلۇغلاش

177 ..... تۇمارغا ئەقىدە

177 ..... «ئوڭ» ۋە «سول»

178 ..... «قىبلە» نى ئۇلۇغلاش

179 ..... جۈمە

179 ..... تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار

180 ..... ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

181 ..... «ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

182 ..... مەۋلۈت ئوقۇش

183 ..... بارات كېچىسى

183 ..... ئىددەت

183 ..... غوسۇل

184 ..... تۈنەك كېچىسى

184 ..... چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

185 ..... سېھرىي ئادەتلەر

186 ..... پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

تۆتىنچى قىسىم تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

XI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە
ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى - «ئون

191 ..... ئىككى مۇقام

192 ..... دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

194 ..... ھېيتكاھدىكى ساما ئۇسسۇلى

195 ..... ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر

بىرىنچى قىسىم

ئىقتىسادىي ئادەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق

ئالدىدا ، يازغى بۇغداي ئارقىدىن پىشىدۇ .

ئاشلىق يىغىش : دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ . خامان ئورنى تۈزلىنىپ چىگىلىدۇ . ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداڭ يەرگە ئەنجۈ (باغلانغان بۇغداي) نى چۇۋۇپ سېلىپ ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرتىپ مومنى ئايلىندۇرۇپ ، بۇغداينى باشقاقتىن ئاجرىتىدۇ . بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە ، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ . باشقاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ . ساماننى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالغا قاراپ سۈرۈيدۇ ، شا مال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاڭ ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ .

قوناق : بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ . تېرىش جىددىي بولىدۇكى ، ئەتىگەندە سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇرۇقنىڭ پىشىشىدا پەرق بولىدۇ . ئوتاش ، سۇغىرىش ۋاقتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . قوناق پىشقاندا ئۇزۇۋېلىپ ، پالڭىنى سويۇپ تاشلاپ ، كالتەك بىلەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ .

قائىدە - يوسۇنلار : خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيداندا بولغان ، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھو- سۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ . ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۈچۈن مەدرىس ، مەسچىت ، ئىمام ، مەزىن ، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشۈرە بېرىدۇ . بۇغداي ، قوناقلار ئورۇلۇپ ، خامانغا توشۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشقا تېرىتۈپلىشىغا يول قويىدۇ . جان - جانۋارلار ھەققىدە تۈپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ .

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، ئوۋ-چىلىق ، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئول-تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ ، بۇغداي ، قوناق ، ئارپا ، گۈرۈچ ، تېرىق ، ماش قا-تارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

دېھقانچىلىق سايمانلىرى : قوش ، بوقۇسا ، يالغۇزئوغۇل ، سۆرەتمەتاختاي ، تارماق ، تۇلۇق ، كەتمەن ، ئورغاق ، ئوتىغۇچ ، ئارا ، كۈرەك ، غەل-ۋىر ، ئۆتكەمە ، موماياغاچ ، شامالدۇرغۇچ ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى : ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇ-سۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ ، كۈزگى بۇغداينى قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۈزلەپ) ئوغۇتلاپ ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ . نەملىك تەڭشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ ، ئۇرۇق سا-لىدۇ . ئۇرۇق ئۈستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چىگدايدۇ (ئۇرۇقنى باسۇرىدۇ) . بۇغداي ئۇنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزۈلىدۇ ، بەزىلەر مايسا ئۈستىدىن تۇلۇق سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ . ئەتىيازدا ، يەرگە تارماق سېلىپ بوشد-تىدۇ . ئەخلەت - چاۋارلارنى تازىلايدۇ . مايسا بىخ سۈرۈپ ئون - ئون بەش سانتىمېتر ئۆسكەندە ، سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپىلايدۇ . ياۋا ئوت - چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ .

يازغى بۇغداي 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ . كۈزگى بۇغداي

بۇغداي ، قوناق تېرىماي ، قوغۇن - تاۋۇز ، ماش ، پۇرچاق ، كۆكتات قاتارلىق ھەر خىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش ، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ .

يىغىم ۋاقتىدا ، خامان بېشىدا بەرىكەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇلىدۇ . خامان چەشلىنىپ بولغاندا ، ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قولىدۇ ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشەرە دەپ ئايرىپ قويۇپ ، مەسچىت ، مەدرىسەلەرگە بېرىدۇ .

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ، خامان ئۈستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ . جان - جانىۋارلار ھەققى دەپ خاماندا قالغان چار بۇغداينى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ . يوق سۇللارنىڭ باشقا تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . بۇلارنى سادىقىغا ، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ .

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ .

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا ، دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ . بەشى يوق قولۇم - قوشنا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ . (ش)

خامان ناخشىسى

خامان تېپىش - دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۈمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا ، دېھقانلار خاماننىڭ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەپ ھەر خىل ئېرىملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ . ئەنە شۇنداق ئېرىملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقاندا ئېيتىدىغان «خامان ناخشىسى» دىن ئىبارەت . «خامان ناخشىسى» نى ھەممە دېھقان ئېيتىدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ . يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، يىغىم - تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزئارا ھەمكارلىق لايىقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان . (ش)

تېرىم ۋە يىغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دېھقانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى ، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار ، جۈملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ . مۇبادا ، ھۆل - يېغىن ئاز بو- لۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپسىسى بولىدىغان بولسا ، كونا قائىدىسى بويىچە ، پۈتۈن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا ، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەرىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ ، قان قىلىپ ، ياغ پۇرتىنى سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا - تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ ، بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ .

زاراخەتمىدىن كېيىن ، ھەرىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۈزەپ سۇ كېلىشىنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئېتىز بېشىدا قوي ، كالا دېگەندەك جان- لىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ . جامائەت يىغىلىدۇ . بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسا- لىسى ئوقۇلۇپ ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ . بولۇپمۇ ، رسالدىكى بەدەننى پاكىز ، پاك تۇتۇش ، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا ، پىرلارغا سېغىنىش ، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش ، ئېتىقادىنى پاك قىلىش ، ئالانى ياد ئېتىش ، ئۇرۇقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش ، خاپىلىق - ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بولۇش ، كەڭ قورساق بولۇش ، ئالىملارنى دوست تۇتۇش ، قوش قېتىش ، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش ، ئۆشەرە ، كەپسەن بېرىش ، يالغۇز

«خامان ناخشىسى» نى ئېيتىدىغان بىرنەچچە تەجرىبىلىك پېشقەدەم دېھقانلار بولۇپ ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يۇرت - مەھەللىدىكى خامانلىقلارنى ئارىلاپ قەرەللىك ھالدا «خامان ناخشىسى» نى ئېيتىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان .

«خامان ناخشىسى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي - لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان . «لاي - لايچىلار» ئادەتتە ئوڭ دولىسىغا ئارىنى ئېلىپ ، قولى بىلەن سول قۇلقىنى تۇتۇپ ، خامانغا قاتقان ئات - ئۇلاغلارنىڭ مومىنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگەشىپ ، مەھەللە - كويغا ئاڭلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «لاي - لاي» سالىدۇ . «لاي - لاي» ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشنى توختىتىپ ، دىققەت بىلەن تىگەشایدۇ . دېھقانلار ئارىسىدا «لاي - لايچىلار» يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە . دېھقانلارنىڭ قارىشىچە ، «لاي - لاي» سېلىنىمغان خاماندا بەرىكەت بولمايدۇ . «لاي - لاي» جىن - شەيتانلارنى قوغلاپ ، ئەرۋاھلارنى خامانغا چاقىرىش ئۈچۈنمۇ . «خامان ناخشىسى» نىڭ رىتىمى خامانغا قاتقان ئات - ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ ، ئاھاڭى ناھايىتى سۈر-لۈك ۋە جۇشقۇنلۇق بولۇپ ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىرتىتىدۇ . ناخشىدا دېھقاننىڭ ھوسۇلى تېزىرەك يىغىۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ بۇ ھاياتلارغا بولغان مۇھەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۈيلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىغا بىۋاسىتە ماسلاشقان بولۇپ ، ھارغىنلىقنى ئازايتىش ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەمگەك مەيدانىغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ . مەسىلەن :

لاي - لاي

دەسسەڭلار ، يانجىڭلار ، جانىۋارلىرىم مەيدە بولسۇن .

داننى ئايرىپ چەشلەڭلار ، جانىۋارلىرىم خامان تولسۇن

لاي - لاي - لاي ...

نەقرات :

دەسسەڭلارەي - يانجىڭلار ، جانىۋارلىرىم خامان تولسۇن .

لاي - لاي - لاي ...

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي - لاي» دەپ ئاتالغان «خامان ناخشىلىرى» نىڭ تېكىستى ھەممە رايونلاردا بىردەك ، مۇقىم بولۇۋەرمەيدۇ . ئەمما ئاھاڭ ، رىتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە . (ئا)

كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇلار كەسىپى كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە كۆكتاتچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆكتاتچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان . كەسىپى كۆكتاتچىلار مەخسۇس كۆكتات تېرىش ، كۆكتاتلارنى پارچە ، توپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . قوشۇمچە كۆكتاتچىلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا ، كۈزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنى بازار كۈنلىرى دېھقاننىڭ سەۋزە ، پىياز ، چامغۇر ، تۇرۇپ ، يېسە ۋىلەكلىرى بازارغا كىرىدۇ .

كەسىپى كۆكتاتچىلار ئاساسەن بازارغا يۈزلەنگەن بولغاچقا ، 2 - ئايدىلا قىزىل مۇچ ، كۆك مۇچ ، شوخلا ، يېسىۋىلەك ، پىدىگەن ، كاللەكبەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى ساندۇقلارغا تېرىپ ئائىلىسىدە ئۆستۈرۈپ ، 4 - ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈپ پەرۋىش قىلىدۇ . ئۇلار يېڭى سەي - كۆكتات بىلەن بازارنى بۇرۇنراق ئىگىلەش جەھەتتە ئۆزئارا بەسلىشىدۇ .

بەلگىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەر-قانداق يېزا - مەھەللىدە بۇك - باراقسانلىق باغ بولىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، شىنجاڭ مېۋە - چېۋىنىڭ ماكانى دەپ قارىلىدۇ .

شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ، مېۋە تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۈرلىرى يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى خۇۋەينى ئۆرۈك ، ئەنجان ئۆرۈك ، مايسەن ئۆرۈك ، ياغلىق ئۆرۈك ، خەششەك ئۆرۈك ، سەمەت ئۆرۈك ، كىشىمىش ئۆرۈك ، كۆك پىشار ، گۈل ئۆرۈك قاتارلىقلار) ، شاپتۇل ، توغاج ، ئۈزۈم ، ئانار ، ئەنجۈر ، ئالما ، ئامۇت ، چىلان ، جىگدە ، ئۈجمە ، بېھى ، ئەينۇلا ، پىستە ، بادام ، ياڭاق ، ئالىگرات ، جىنەستە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . ھەر بىر مېۋە تۈرلىرىنىڭ يەنە خىلمۇ خىل سورتلىرى بار . خوتەن شاپتۇلى ، قاغىلىق ياڭقى ، پەيزاۋات قوغۇنى ، قەش قەر ئانارى ، ئاتۇش ئەنجۈرى ، كۇچا ئۆرۈكى ، كورلا ئامۇتى ، تۇرپان ئۈزۈمى ، قۇمۇل چىلىنى ، ئىلى ئالمىسى قاتارلىق داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا مېۋە بازىرىدا ئالاھىدە نام چىقارغان . 6 - ئايدا ئۈجمە پىشقان مەزگىلىدىن تارتىپ تاكى 10 - ئايغىچە بولغان ئۈچ - تۆت ئاي شىنجاڭدا ھەر خىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۈلشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل» . بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيىگە كىرگەن مېھماننىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەر خىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن

كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار ، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە ، پىياز ، كۆك تۇرۇپ ، چامغۇر ، يېسۈنلەك ، كالىكەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ . بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر دېھقانلىرى 10 - ئايدىن باشلاپ 11 - ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، سەۋزە ، چامغۇر ، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ .

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەر بىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكېلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ . بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ . مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ .

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەر بىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ . بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ - ئادەتكە ماسلاشقان . ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قارىماي ، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۈرىدىن ئاز - ئازدىن بېرىپ ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ . توپ ئېلىپ پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىكى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ . (ش)

باغۋەنچىلىك

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا ، بىرەر تۈپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش ، دەپ قارىلىدۇ . بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم

قۇرغاق رايون بولۇپ ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ، تۇپرىقى مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە تولۇمۇ ماس كېلىدۇ . لېكىن ئەڭ مۇھىمى ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىللىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي تەرەپ .

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسىللىرىدە دېگۈدەك ھەر خىل قۇرۇق يېمىشلەر بولىدۇ . قۇرۇق يېمىشتىن باشقا ، مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك يەرلىك ئۇسۇلدا مۇراببا تەييارلىنىدۇ . بولۇپمۇ خوتەن خەلقى مۇراببا تەييارلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، ئۇنى ھەم ئوزۇقلۇق ، ھەم مىللىي دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ . ھەرقانداق ئائىلىدە مېھماننىڭ ئالدىغا قەنت - گېزەك ئورنىدا ئۆزى تەييارلىغان مۇشۇ خىل مۇراببالارنى تىزىدۇ . مېۋىلەردىن ھەر خىل پايدىلىق ئىچىملىكلەرنى تەييارلاشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مېۋە - چېۋىدىن تەييارلىغان ھەر خىل ئىچىملىكلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىلنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . (ئا)

ئۈزۈمچىلىك

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ، تۇرپان «ئۈزۈم ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر . دەرۋەقە ئۈزۈم ھەقىقەتەن بۇ ۋادىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى . تۇرپان ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا ئىقلىمى ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى باب كېلىدۇ .

مېۋە ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ . ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا ، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋە - چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ . بۇرۇن قەشقەردە كەڭ قانات يايغان «ھەزەت سەيلىسى» ، «ئاتۇش سەيلىسى» ، «بەشكېرەم سەيلىسى» قاتارلىقلار ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ ، بۇ ۋاقىتلاردا باغ - ۋارانلار يىراق - يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ .

مۇشۇ خىل مېۋە - چېۋە قاتارىدا يەنە شىنجاڭنىڭ قوغۇن - تاۋۇزىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ . بولۇپمۇ قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى ، قاراكوۋسەي ، كۆكچى ، بىشەكشىرىن ، شېكەرسۈيى ، سەۋىنازۇك ، قارىقاش ، خامانچى ، چىلگە قاتارلىقلار مەشھۇر بولۇپ ، يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ . يېزىلاردا ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر ئېتىز قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ مەخسۇس ساقلايدۇ . شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشىمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ .

شىنجاڭدا مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايوننىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇنا-سۈۋەتلىك . شىنجاڭ ، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن

مەرۋايىتتەك كۆركەم بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە خەلقئارا بازاردا سېتىلىدۇ .
(ئا)

ھوڭ قوغۇنى

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوغۇنلىرى ھازىر خەلقئارا بازارلاردا «خامگۇا» (مەنىسى قۇمۇل قوغۇنى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر . ئەمەلىيەتتە ، «خامگۇا» دەپ ئاتالغان بۇ قوغۇن ئىدىقۇت باغرىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ گۈزەل مەھەللىلىرىدىن بىرى بولغان ھوڭ دېگەن جايدىن چىقىدىغان ئالاھىدە سورتلۇق «ھوڭ قوغۇنى» نىڭ تارىخى نامىدىن كەلگەن .

دەرۋەقە ، ھوڭ قەدىمىدىن تارتىپ قوغۇن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن جاي . ھوڭنىڭ توپىسى قارا چىلان تۇپراق بولۇپ ، بىر قىسىم جايلىرى نەم تارتىپ تۇرىدغان شورلۇقتىن ئىبارەت . ھوڭ خەلقى قەدىمىدىن باشلاپ مۇشۇ ئەۋزەل تۇپراق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ، نەم يەرنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ قالغان شورنى قېزىپ تاشلاپ قوغۇن تېرىپ كەلگەن . بۇ جايدا باشقا رايونلارغا ئوخشاشمىغان ھالدا ، قوغۇن چۆنەك تارتىلماي تېرىلىدۇ ھەمدە سۇغىرىلمايدۇ . چۈنكى يەرنىڭ ئەسلىدىكى نەمى قوغۇن پەلەكلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ . قوغۇن پەلەك تارتىشقا باشلىغاندا ، ھەربىر تۈپ قوغۇننىڭ تۈۋىگە ياۋا بۇيا ، بېدە ، يانتاق ياكى مۇۋاپىق مىقداردا يەرلىك ئوغۇت (ئاساسەن قوي ۋە قۇش مايىقلىرى) كۆمۈلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ھوڭنىڭ قوغۇنى بەكمۇ شېزىن ، تاشقى كۆرۈنۈشىمۇ كىشى زوقلانغۇدەك چىرايلىق ، تورلىنىشى تەكشى ، گۆشى قېلىن ، شاپىقى نېپىز ، يېپىشلىك ، چوڭ - كىچىكلىكى بىر خىل ، تۇرى كۆپ ، ساقلاشقا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە .

قوغۇننىڭ سورتى ئاسان بۇزۇلىدۇ . شۇ سەۋەب تىن بۇ ۋادىدىكى قوغۇنچىلار قوغۇن سورتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇرۇق ئېلىشقا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن . ئۇلار قوغۇن ئۇرۇقى ئېلىشنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى ياراتقان . مەسىلەن ،

ئۈزۈم ھەققىدە گەپ بولغاندا ئىدىقۇت خەلقى ئۇنى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن «يەتتە قىز رىۋايىتى» بىلەن باغلايدۇ . بۇ رىۋايەتتە : «يەتتە قىز تاشقا ئايلىنىش ۋاقتىدا بويۇنلىرىدىكى ئۈنچە - مارجانلىرىنى چېچىپ بۇ ۋادىدا ئۈزۈمنى بارلىققا كەلتۈرگەن . شۇ سەۋەبتىن قىزىل سايۋا قىزىل ياقۇتتەك يالتىراق ، كىشىمىشلىرى ئۈنچە - مارجانلاردەك كۆركەم . ئۈزۈمنىڭ ھەر سايىقى يەتتە قىزنىڭ بويىغا ئېسىلغان ئۈنچىلەردەك غۇژمەك» دەپ ھېكايە قىلىدۇ . يۇقىرىقىلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئۇقۇملار بولسىمۇ ، بۇ ۋادىدا زامان - زامانلاردىن بۇيان ئۈزۈم ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان .

تۇرپاندا «ئۈزۈمى يوق كىشىنىڭ جېنى يوق» دېگەن نەقىل بار . دېمىسىمۇ ، تارىختىن بۇيان بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئۈزۈمچىلىك بولۇپ كەلگەن .

تۇرپان ئۈزۈمى تەمىنىڭ شېرىنلىكى (قەنىت تەر- كىيى يىگىرمە بەش پىرسەنتكە يېتىدۇ) ، سورتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مەھسۇلاتدارلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرپان كىشىمىش ئۈزۈمى شىنجاڭ بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپ ، بازارنى ئىگىلەيدۇ .

بۇ ماكاندا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۈزۈم سورتلىرى كىشىمىش ، ئۇزۇن كىشىمىش ، يوغان كىشىمىش ، ئۇرۇقلۇق كىشىمىش ، قىزىل سايۋا ، سايۋا ئۈزۈم ، ئاق ئۈزۈم ، قارا ئۈزۈم ، غۇنچە ئۈزۈم ، بىجاقى ئۈزۈم ، قىزىل بېلىقى ئۈزۈم ، ئاق بېلىقى ئۈزۈم ، قاشقىر ئۈزۈم ، بوغۇم سايۋا ، ھىمىرىك سايۋا ، يۇمىلاق سايۋا ، قاپاق سايۋا ، كەنجى ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تۇرپاننىڭ ياز پەسلى ئۇزۇن ، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا ، بۇ رايون قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ئىشلەپچىقىرىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ . شۇڭا تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە ، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوچۇقچىلىقتا قەد كۆتۈرگەن ئۈزۈم قۇرۇتۇش چۈنچىلىرى بولىدۇ . ئەمگەكچان تۇرپان خەلقى ئۈزۈم قۇرۇتۇش تېخنىكىسىغا ماھىر . شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرپاننىڭ قۇرۇتۇلغان كىشىمىش ئۈزۈمى يېشىل

ھەممىدىن بۇرۇن پىشقانلىقى ، بولۇپمۇ قۇرۇتۇلۇپ ئۇزۇن مۇددەت ساقلانغا بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر .

تۇرپاندا شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز يەرلەرگە ، ئۆگزىلەرگە سېلىنغان تۆت تېمى كۈنگۈرلىك ئۆيلەر كۆزگە چېلىقىدۇ . بۇ ئۆيلەر ئۇزۇم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ «چۈنچە» دەپ ئاتىلىدۇ . چۈنچە ئومۇم مەن شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان يەرلەرگە سېلىنىدۇ . چۈنچىنىڭ تۆت تېمى مەلۇم ئۆلچەمدە تۆشۈك بولۇپ ، تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ - تۆت مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ ، ئۈستى ياپما بولىدۇ . چۈنچىنىڭ ئىچىگە كۈن نۇرى چۈشمەيدۇ ، چۈنچىنىڭ ئىچىگە بويىدىن بويغا بادرا ئور- نىتىلىدۇ . بادرنىلارغا تۆشۈك تېشىلىپ قوزۇق قېقىلىدۇ . بۇ قوزۇق «تەكەن» دەپ ئاتىلىدۇ (تۇرپاننىڭ بەزى يەرلىرىدە بولسا «چاققا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . ئۇزۇم پىشقاندا (8 - ئاينىڭ 15 - كۈنلىرىدىن باشلاپ) مەخسۇس ئۈستىلەر تەرىپىدىن ئۇزۇم ساپىقى بىلەن ئاشۇ تەكەنگە ئېسىلىدۇ . ئۇزۇم قىرىق - ئەللىك كۈندە قۇرۇيدۇ . ئۇزۇم قۇرۇغاندا تەكەننى سىلكىگەندە ئۇزۇم يەرگە تۆكۈلىدۇ . ئۇزۇم سايە يەردە ، شامالدا قۇرۇيدىغانلىقى ئۈچۈن رەڭگى يېشىل ، سۆسۈن بولىدۇ . بۇ خىل ئۇزۇمنى ئۇزاق ۋاقىت ساقلانغىلى بولىدۇ . بىر چۈنچىدە بىرەر يۈز ، ئىككى يۈز ، ھەتتا ئۈستىدىن ئارتۇق تەكەن بولىدۇ . تەكەنگە قاراپ بىر چۈنچىدىن قانچىلىك ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ . دېمەك ، «چۈنچە» تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى .(ر)

تۈگەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپلىرى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ھەممىگە ئايانكى ، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، كۆچمەن چار- ۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن

قوغۇنچىلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا ، ئەگەر قوغۇننىڭ ئۇرۇقى تۇمشۇق تەرەپتىن ئېلىنسا ، قوغۇننىڭ ئەسلى سورتى بۇزۇلۇپ شالغۇتلىشىپ كېتىدىكەن ؛ ئەگەر ئۇرۇق ساپاق تۇۋىدىن ئېلىنسا ، قوغۇن ئۇششاق چۈشىدىكەن ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇق تاللاشتا قوغۇننىڭ تۇمشۇقى ۋە ساپىقى تەرەپتىكى ئۇرۇقلار چۈشۈرۈۋېتىلىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇق ئېلىنىدىكەن ، ئېلىنغان بۇ ئۇرۇق يۇيۇلماستىن تېلىپى بىلەن قوشۇپ شاپاققا ئېلىنىپ ئۆز پېتى قۇرۇتۇلىدىكەن . قۇرۇغان ئۇرۇقنى ئۆز تۈرى بويىچە تېمىپىراتۇرىسى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن ئۆيدە يۈز يىلغىچە ساقلانسۇمۇ بۇزۇلمايدىكەن . مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھوڭ خەلقى ئۇزاق ئەسىر- لەردىن بۇيان قوغۇنچىلىق كەسپىنى ئەتىۋار بىلىپ ، «ھوڭ قوغۇنى» نىڭ ئەسلى سورتلىرىنى ساقلاپ قالغان . ھوڭدا ئۇزۇندىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن يەرلىك قوغۇن تۈرلىرىنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە :

كۆكچى قوغۇن (بۇنىڭ قارا كۆكچى ، ئاق كۆكچى ، ھۆر كۆكچى ، ئايسىخان كۆكچى ، سېرىق كۆكچى دېگەن تۈرلىرى بار) ؛ بىشەكشىرىن (ئەسلى بىشەكشىرىن ، بۇنىڭ ئۇزۇن بىشەكشىرىن ، قارا بىشەكشىرىن ، سېرىق بىشەكشىرىن دېگەن تۈرلىرى بار) ؛ مىجىگەن (بۇنىڭ مىجىگەن ، قاراقاش مىجىگەن ، سېرىق مىجىگەن دېگەن تۈرلىرى بار) ؛ ئالا قوغۇن (بۇنىڭ سېرىق ئالا ، كۆك ئالا ، ئاق ئالا دېگەن تۈرلىرى بار) ؛ بەگزادە ، پۈستىپىياز ، ناشبەكەر ، ئاقناۋات ، شېكەرسۈيى ، خامانچى ، ئويىنغۇچ (چىلگە) قاتارلىقلار .

ھوڭ قوغۇنلىرى ئىچىدە مىجىگەن ، قارا مىجىگەن ۋە ھۆر كۆكچى دۇنيا بازارلىرىدا ھەممىدىن ئەتىۋارلىق قوغۇن سورتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

دېمەك ، ھوڭ - ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئېسىل قوغۇن تۈرلىرىنى يارىتىپ دۇنياغا تونۇتقان ئىدىقۇت باغرىدىكى مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى .(ئا)

چۈنچە

تۇرپاننىڭ كىشىمىش ئۇزۇمى ئۆزىنىڭ شېرىن تەمى ، پوستىنىڭ نېپىزلىكى ، مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقى ،

بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادىتىدە ئۇندىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ ئەھۋال مۇسۇلتۇمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈگمەنچىلىك مەخسۇسلاشقان ھۈنەر - كەسىپ بولۇپ ، سۇ تۈگمىنى ئەمەلىيەتتە ، سۇ ئىلمى ، مېخانىكا ئىلمى ، بىناكارلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم - پەنگە ئالاھىدە قىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئېرىق - ئۆستەڭ شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ . سۇنىڭ كۆپ - ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۈگمەن ، ئىككى تاشلىق تۈگمەن ... دەپ ئايرىملىنىدۇ . بىر تاشلىق تۈگمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا ، ئەگەر ئۆستەڭدە ئارتۇق سۇ بولسا تۈگمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۈشۈرگە ئارقىلىق تەڭشەيدۇ . ئادەتتىكى تۈگمەن تۈگمەنخانا (ئۈگۈت تازىلاپ تەييارلانغان دان قويۇش ئۆيى ، ئۇن تارتىشقا كەلگەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ) ، نور ، ئاقاق ، چاق ، تاش ، سۈكەن ، چاناق ، چېقىلدۇرۇق ، خامپا ، ئەلگەك ، قوپارغۇ ... قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ . تۈگمەنچى بەلگىلىك ھۈنەر - تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بولۇپ ، ئۇ بەلگىلىك قەرەلدە تاشنى چۈشۈرۈپ چېكىپ تۇرىدۇ . شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - كەنتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۇ تۈگمىنى بولۇپ ، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خەلقىمىز ئاساسەن تۈگمەنگە تايىنىپ ئوزۇقلىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان . جەنۇبىي شىنجاڭدا «تۈگمەنچىلىك» ، «تۈگمەنچىلىك» ، «تۈگمەنچىلىك» ، «قوش تۈگمەن» ، «قوش تۈگمەن» ، «ساي تۈگمەن» ، «يار تۈگمەن» ، «بەشتۈگمەن» ، «جاڭگالتۈگمەن» ، «قىرىقتۈگمەن» قا تارلىق تۈگمەنگە ئالاقىدار نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېزا - كەنتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ماد-

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تورى كۆپەيگەن . بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانچىش قوراللىرىنى تەقەززا قىلغان . بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانچىپ ئۇن قىلىپ ، نان ، ئۇنلۇق تاماق قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلىرىنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان . مۇشۇ ئېھتىياج ئاساسىدا ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ سۇ تۈگمىنىنى كەشىپ قىلغان . تۈگمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈگمەننىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ ، كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتىر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەرياسى بويىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادى ۷۶ - ۷۷ - ئەسىرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پاي تۈگمەن تېشى تېپىلغان . تۇرپان ئاستانە ۋە قاراغوجىدىكى ۷۶ - ۷۷ - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي ، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان ، چۆچۈرە قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان .

مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئۈگۈتچى» (ئۇن تارتقۇچى ، تۈگمەنچى) ، «ئىتەگو» (تۈگمەندە ئۈستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قۇلاق) ، «قوغۇش» (قوش ، نور) ، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۈگمەن نورى) ، « سىبەك » (سۆۋەك) ، «سۈكەن» ، « چىغرى » (تۈگمەن چاقى) ، «تۈشۈرگۈ» (چۈشۈرگە) ، «يارماش ئۇن» (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن) ، «تەگىرمەن تىشەدى» (تۈگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇت قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى ، I توم ، 72 - ، 184 - ، 478 - ، 505 - ، 549 - ، 637 - بەتلەر ۋە III توم ، 54 - ، 364 - بەتلەرگە قاراڭ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ھال بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۈگمەننىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ

ئاساسلىق سۇ مەنبەسى كارىز ئىدى. كارىز خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردەك تۇرپان، پىچان، توقسۇن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن.

كارىز، ئونلىغان، يۈزلىگەن يەر ئاستى سۇ قۇدۇقلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇشىدىن ياسالغان يەر ئاستى سۈيىنى يەر ئۈستىگە باشلايدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلىك بىر خىل ئېرىق بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىدىقۇت باغرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ماسلاشقان.

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تاغ باغرىدا سۇلۇق بۇلاق بولغان، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق سۈيى يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىقالماي، سۇ قاتلىمى پەسلەپ كەتكەن، كىشىلەر سۇنى چىقىرىش مەقسىتىدە يەرنى چوڭقۇر كولاپ، بۇلاق سۈيىنىڭ راۋان ئېقىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى بىر قۇدۇقلۇق كارىز بارلىققا كەلگەن. كېيىن سۇنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قۇدۇق بىلەن قۇدۇقنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق چېپىپ، ئېرىق ئىچىدىكى توپىلارنى سىرتقا يۆتكەش ئۈچۈن «تۈڭلۈك» ئاچقان. مۇشۇ تۈڭلۈك ئارقىلىق قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى قانالىنىڭ توپىلىرىنى ياغاچ چىغرىق ياكى قول كۈچى بىلەن يەر ئۈستىگە تارتىپ چىقارغان. ھا-زىرغىچە «يەتتە قىز» نىڭ تاش ھەيكىلى بار تاغ باغرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇقلۇق، ئىككى قۇدۇقلۇق كارىز ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. كارىزلار يەر تەكشۈرۈشىگە ئاساسەن، ئېگىزلىكتىن پەسلىكىگە قاراپ كولىنىدۇ. باش تەرىپى چوڭقۇر بولۇپ، بارغانسېرى تېپىزلىشىپ ئاخىرى يەر ئۈستىگە ئۇلىنىدۇ. ھازىرغىچە بۇ يۇرتتا قېزىلغان كارىزلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئون كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى يۈزگە يېقىن قۇدۇقى بار. پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقىم بېزىسىدىكى كىچىك كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، بىر يۈز ئاتمىش بەش قۇدۇق بار. پىچان لەمچىنىدىكى «سەپتە گور» كارىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.75 كىلومېتىر بولۇپ، بىريۈز سەكسەن قۇدۇق بار. پىچان دالانىكارىزىدىكى «ھۈلۈك» كارىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر بولۇپ، بىر يۈز توقسان بەش قۇدۇق بار. مۇشۇنداق

دېيى ئادەتلىرى ئىچىدە تۈگمەنچىلىكنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يەرلىك تۈگمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسى زاۋۇت ئۇنىغا قارىغاندا تۈگمەن ئۇنىنى ئەتىۋارلىق بىلىدۇ. (ئا)

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار

ئىدىقۇت — قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «بەخت (قۇت) بەرگۈچى تەڭرى» دېمەكتۇر. بۇ جاي ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈزىدىن بىر يۈز ئەللىك تۆت مېتىر چوڭقۇر بولۇپ، قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە.

ئىدىقۇت — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جاينىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخى بار. ھازىرغىچە ئىزى ئۆچمىگەن يارغول قەدىمكى شەھىرى، ئىدىقۇت خارابىلىكى، بېزەكلىك مىڭ ئۆيى قاتارلىق ئاسار ئەتىقە ئورۇنلىرى ئىدىقۇت مەدەنىيىتىگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەيسەر ۋە ئەمگەكچان خەلق بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بۇ مۇنبەت زېمىننى گۈللەندۈرۈش يولىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى ياراتقان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغان. مەسىلەن:

كارىز

كارىز — ئىدىقۇت خەلقىنىڭ پەم - پاراستىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۆزىگە خاس كەشپىياتى. ئىدىقۇت تېخى باغرىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇشۇ كارىزغا تايىنىپ بۇ ۋادىنى بۈگۈنكىدەك مۇنبەت بوستانلىققا، دۇنياغا مەشھۇر «ئۈزۈم شەھىرى» گە ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىقۇت خەلقى كا-رىزنى «ھاياتلىق مەنبەسى» دەپ تەرىپلەيدۇ. تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تۇرپان ۋادىسىنىڭ

قالماستىن ، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئەڭ مۇھىم ئاساسلىق قورال دۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ . «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى «كۆك يايلىق بۆرە» گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق پۈتۈك» تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق ، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىنغان . ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە «دۈلدۈل» ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە . دۈلدۈل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئات ھەققىدە تەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىك . بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان . قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە ، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن .

ئۇيغۇرلار ئاتنى ھەققىدە تەن قەدىرلەيدۇ . ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتمۇزارلاپ باقىدۇ . ئات ئېغىلىغا پات - پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ . بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ . بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ - تاراپ تۇرىدۇ . يۈگەن ، ئېگەر جابدۇقلىرىنىمۇ خىللاپ ، ئاتقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ . ھارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ . ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ

كارىزىلاردىن تۇرپان ۋادىسىدا نەچچىسى بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدۇ .

كارىز سۈيى ھەم سوغۇق ، ھەم سۈزۈك بولغاچقا ، تۇرپاننىڭ قىرىق گرادۇستىن ئاشىدىغان يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كارىز ئىچىگە كىرىپ ئولتۇرۇش ۋە سۇ ئىچىش ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ .

گەرچە ھازىر سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھىلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ سۇ مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان بولسىمۇ ، كارىز ئىدىقۇت باغرىدا يەنىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە .

قىسقىسى ، خۇددى روسىيە ئالىمى گرۇم گرژىمايلوپ ئېيتقانداك : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجايىپ پارا - سەتلىك بىلەن تۇرپاندا ئىجاد قىلىپ چىققان ھەيۋەتلىك قەدىمىي كارىز سۇ ئىنشائاتى - ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردا يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇيغۇرلار - نىڭ كارىزى مىسىرلىقلارنىڭ پىرامىداسىدىن قېلىشمايدىغان ، قايىل قىلارلىق كۈچكە ئىگە سۇ ئىنشائاتىدۇر» ① . (ئا)

ئەرقانىتى - ئات

ئات - ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى . ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق . كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان . ئاتنى كۆندۈرۈش مۇشۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىختىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن .

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە 29 - تومىغا قاراڭ .

نامە» ئىچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ: ئوغۇز خاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىلگى دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ، ئوغۇز خاننىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيمەتلەرگە تارتقۇزغان، نۆكەرلەر ۋە ئەل - جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغان، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا، «قانغا، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان، ئوغۇز خا. قان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۈلدۈ، ئېيتتىكى؛ «قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن. ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماستىن ئۈچۈن «قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن» يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇز خاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ خىل ھارۋىنىڭ كەشپ قىلىنىشىمۇ مۇ. قەرەرىكى، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «يار - يار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

«يار - يار ھارۋا» بەزىدە «پەيزاۋات ھارۋىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ھارۋىغا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ. چاقنىڭ دىئامېتىرى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، چەمبىرى سېرىق سۆڭەتنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ھارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ھارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ. بۇنداق ھارۋا توپىلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھارۋىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، شەھەر قاتنىشىدا مەپە ھارۋا كەڭ ئومۇملاشقان. مەپە «يار - يار ھارۋا» نىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن يېڭى نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئادەم توشۇيدۇ. مەپە ھارۋىمۇ ئىككى چاقلىق بولۇپ، چاقنىڭ «دىئامېتىرى بىر مېتر ئەتراپىدا. ئۈستى كىمىر ئۆي شەكلىدە ياسىلىپ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆزنەك قويۇلغان. ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە تارتىلغان بولۇپ، ئادەتتە تۆت

ئېتىقادىدا گەرچە مەنى قىلىنىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۈگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق. بەلكى يېزا - قىشلاقلاردا ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا. خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە كىرا ماشىنىلىرى بىلەن بەس - بەستە قاتناۋاتقان كۆركەم ئات ھارۋىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك ساياھەتچى دوستلارنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. (ئا)

قاتناش - ترانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش - ترانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات - ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەينى مەزگىللەردىكى «يىپەك يولى» سودىسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئا. يىغى ئۈزۈلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۈرۈپ، خەلقئارالىق قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئۈلگە ياراتقانلىقى ھەققىدە ھەممىگە مەلۇم بولغان قىزىقارلىق خاتىرىلەر بار.

تۆگە ئۈسسۈزۈلۈك ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ياۋاش ئەمما كۈچتۈڭگۈر ھايۋان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۇ. زۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاناقلق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان. بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيىسى، قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ ئوپال، تاشمىلىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ، بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۈستىدە سۆز ئاچقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇز -

بولىدۇ. ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلەرنى بازار كۈنى ساتىدۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ. بەزىلەر سودا - سېتىق ئۈچۈن بازارغا كېلىدۇ. بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان سامسا، گۆش گىردە، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۈچۈن كېلىدۇ.

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ. شۇڭا بەزىلەر چار بازار كۈنى يەنە بىر بازار كۈنى بولغۇچە يەتكۈدەك نەرسە - كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ.

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ، مەدداھلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆز-لەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بەزىلەر باشقا سورۇن تۈزۈپ قوشقار سوقۇشتۇرىدۇ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ، يەنە بەزىلەر تېكە ئوينىتىدۇ، دارۋازلار دارغا چىقىدۇ، ۋەھاكازالار. (ئا)

ئائىلە باقمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە باقمىچىلىقى ۋە مال بورداش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىراق، ئۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈ-نەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، ئائىلىۋى باقمىچىلىقنى يولغا قويۇپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش، ئوزۇقلىنىش ۋە سودا - تىجارەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن كالا، قوتاز، قوي، توخۇ، ئۆردەك قاتارلىقلارنى مەخسۇس بوردىدايدۇ. كالا، قوي بورداش ۋاقتى 11 - ئايدىن 4 - ئايغىچە بولىدۇ، مال بورداش ئۈچۈن پاكىز، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆي تەييارلىنىدۇ. مال ئوقۇرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. مال تۈرىدىغان جايىنىڭ ئالدى ئېگىز، ئارقىسى پەس بولىدۇ. مال بوردىغۇچىلار بوردىلىدىغان مالنىڭ بويى، ئۇستىخان چوڭلۇقى، يېشى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بوردىلىدىغان مالغا ياۋا ئوت - چۆپ، سېسىغان، قاقشال بولۇپ قالغان يەم - خەشەك بەرمەيدۇ. قۇرۇق ئوت،

ئادەم ئولتۇرۇشقا بولىدۇ. مەپە ھارۋا ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ. مەپىگە قاتمىدىغان ئاتمۇ ئالاھىدە خىللىنىدۇ. ئاتنىڭ بېشىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك ھالدا ياڭاق تەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ.

مەپىدىن باشقا يەنە «خادىك ھارۋا» مۇكەڭ ئومۇملاشقان. خادىك ھارۋا ئىلى، ئۈرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەرگە كەڭ تارقالغان. خادىك ھارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ، ئالدى چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭراق بولىدۇ. جازىسى پەسرەك بولۇپ، ئىشلىتىشكە قولاي، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قېتىلىدۇ. ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ. ئۇ شەھەر قاتنىشىدا «ئاپتوبۇس» نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. ھا-زىرمۇ تۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردە خادىك ھارۋىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى - ئىككى چاقىلىق يەڭگىل ھارۋا قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، تۇرمۇشتا قوللىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەرلىك ھارۋىلار «تويوتا»، «خۇاڭگۈن» «سانتانا» قاتارلىق زامانىۋى قاتناش ۋا-ستىلىرى بىلەن بەس - بەستە كۆپلەنگەن چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. (ئا)

چار بازار

چار بازار - ھەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا - باشقا يەرلەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا - سېتىق بازىرىنىڭ نامى. بىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق بازارلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچى «چار بازارچى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمىدە، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ.

بازار كۈنى ئايرىم - ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال بازىرى، جۇۋا (ئاشلىق بازىرى)، گەزمال بازىرى، چەرچىن مال بازىرى، كۆكتات بازىرى، ئاياغ كىيىم بازىرى، باش كىيىم بازىرى، ئوتۇن بازىرى، سامان بازىرى، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئاشخانا، ناۋايخانا، قاسساپ دۇكانلىرى

دىغان قىلىپ تۇرغۇزۇپ قوناق خېمىرىنى ئېچىتىپ بېرىپ بوردىدۇ . مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىرەر ھەپتە ئىچىدە توخۇغا سەككىز يۈز گرامدىن بىر كىلوگرامغىچە ، بىر ئۆردەككە بىر كىلوگرامدىن بىر يېرىم كىلوگرامغىچە ئەت قوندۇرىدۇ . بۇ خىل بورداش قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ . ھەرقايسى جايلاردا مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بولۇپ ، ئۇ سودا - تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ .
(ش)

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن . بۇ جەرياندا ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن ، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئاشلىق ساقلاشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ۋە چارە - تەدبىرلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

زىرائەت پەرۋىشى - شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ رايوندا ئىچكى قۇرۇقلۇققا خاس تىپىك قۇرغاق ئىقلىم شەكىللەنگەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆت پەسىلنىڭ پەرقى كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، تارىم بوس تانلىقى ، ئىلى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاشلىق ماكانلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن ، زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنى زىيانداش ھاساراتلاردىن ساقلاشنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسۇللىرىنى تاپقان .

دېھقانلار زىرائەتلەر يۇمران مايسا مەزگىلىدە ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى ۋە غولىدا زىيانداش ھاسارات ئاسان پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ، زىرائەتلەرگە مۇۋاپىق مىقداردا كۈل چاچىدۇ ياكى ئېتىز بېشىغا كۈلنى دۆۋىلەپ ، ئۇنى شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ سورۇيدۇ . نەتىجىدە كۈل زىرائەتكە تەكشى قونۇپ ، ئۇنىڭدىكى ھاساراتلارنى ئۆلتۈرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەتتىكى

بېدە ، سامان بېرىلگەندە ئۇلارنى يۇيۇپ قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بېسىپ يۇمشىتىپ بېرىدۇ . بوردالغان قوي ، كالىغا ھەلەپ ئەتكەندە كېپەك بىلەن قوناق ئۇنىنى ئارىلاشتۇرىدۇ . چۈنكى ، يالغۇز كېپەكلا بەرسە ئۇنىڭ كۈچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ . ئەكسىچە يالغۇز ئۇن بەرسە مالنىڭ ئىچىنى سۈرۈۋېتىدۇ . قويغا قوناق بېرىشكە توغرا كەلگەندە پارما قىلىپ ياكى قاينىتىپ بېرىدۇ ، ئا- دەتتە ھۆل شاپاق شالتاقتى بەرمەيدۇ . بېرىشكە توغرا كەلسە ئالدى بىلەن شاپاقتى سايدە قۇرۇتۇپ سۇ تەر- كىبى تۈگەپ شىرشىم بولغاندا بېرىدۇ .

قوي سەمرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۈزمەيدۇ . يەم - خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ . مەسىلەن ، ھازىر بېدە بېرىلسە ئارقىدىن ئادا ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەلەپ بېرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ . يەم بېرىش جەريانىدا يەملەرگە تۈز سالىدۇ ياكى يالاش ئۈچۈن شور تۈز قۇيۇپ قويىدۇ . قوي سەمرىپ يېتىلىشكە باشلىغاندا تۇخلاتمايدۇ . بەلكى ئىككى تەرىپىگىچە تاختا قۇيۇپ ، قوينىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۈرەلمەي يىقىلىپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئاستىنى داۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، بۇرۇن ، قۇلاق ، تۇياقلىرىنى تەكشۈرۈپ مالدا پەيدا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلسا ، بۇرۇنغا سۇ مېيى سۈركەپ ياكى پىياز يېگۈزۈپ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ . كالا بورداشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ ، يەم - خەشەكلىرىگە قوناق شېخى ، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بېرىلىدۇ . بوردىلىدىغان قوي كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش يۈز گرامدىن سەككىز يۈز گرامغىچە ، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچە يەم يېيىشى لازىم . مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى بىر يۈز ئوندىن بىر يۈز يىگىرمە كىلوگرام ، گۆش ئېغىرلىقى يەتتىشتىن سەككىسەن كىلوگرامغىچە ، كالىنىڭ گۆش ئېغىرلىقى ئىككى يۈز ئەللىك كىلوگرامدىن ئۈچ يۈز كىلوگرامغىچە بولۇپ يېتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ، توخۇ ، ئۆردەكنى مەخسۇس كائەك ياساپ ، ھەربىرىنى بىر كاتەككە سولاپ ئايلانماي

قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئاشلىق ئورسى ئىككى خىل بو-
لىدۇ . بىرى ، ئۈستى ئوچۇق تۈز كولانغان ئورا ، يەنە
بىرى ، ئىچ گۆر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە . ھەر
ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك ، تۈز ئارىلاشتۇرۇلغان
سامانلىق لاي بىلەن سوۋۇلىدۇ . بۇنداق سۇۋاقتىن چاش
قان ، ئاغىمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى» لرى
ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ . ئورنىڭ ئاغزى توپا
چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم
ئېتىلىدۇ . تارىم ئەتراپىدىكى قۇملۇق كەنتلەردە دېھقانلار
ئارتۇق ئېشىنىچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق
چىۋىقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداڭ (گۈمبەز شەكلىدە
توقۇلغان سېۋەت) غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ ،
ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ . بۇنداق ساقلانغان
ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسۇمۇ بۇزۇلمايدۇ . (ش)

بېدىك

ھەرقايسى رايونلاردىكى قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي
تۈسكە ئىگە چاربازار سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا
ئەگىشىپ ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگۈچى
بېدىك (دەللال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەر پەيدا بولدى .
بېدىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ
دەسلەپكى بىۋاسىتە شەكلى (سودىلاشقۇچى A ۋە B
تەرەپ) ۋاسىتىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى . يەنى بېدىكلەر
چاربازار سودىسىنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى ۋە
تەشكىللىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ساتقۇ-
چىلار قولىدىكى تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا
ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئىستېمالچىلارغا پۈتۈشكەن باھادا سېتىپ
بېرىش ئارقىلىق ، دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن «تاپان
ھەققى» تاپتى . بۇنداق سودا شەكلى بارغانسېرى ئادەتكە
ئايلىنىپ ، بازار سودىسىغا كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ
ساتماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ
بېدىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆز-
لىرىگە كېرەكلىك بولغان تاۋارلارنى ئاشۇ بېدىكلەرنىڭ
قولىدىن ئالىدىغان بولدى .

ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ
تۈرى بويىچە (مەسىلەن ، ئوتۇن - ياغاچ بازىرى ، سان-
دۇق بازىرى ، كەتمەن بازىرى ، پاختا بازىرى ، ئاشلىق

«دات» چۈشۈش كېسىلىگىمۇ كۈل چېچىش ئۇسۇلى
بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ .

يەنە ھاۋانىڭ تاسادىپىي تىنچىق بولۇشى بىلەن
زىرائەتلەر ئۈستىدە قاناتلىق ھاشاراتلار پەيدا بولغاندا ،
شامال يۆنىلىشىدە تۇرۇپ ئادراسمان چاكاندىسىنى كۆپ-
دۈرۈپ شامال كۈچى بىلەن ئېتىزلىقنى ئىسلاپ قۇرتنى
يوقىتىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭدا ياز ئايلىرى كۆپ چىقىد-
غان ئىسسىق شامال دەستىدىن زىرائەتلەردە ئاسانلا «ھال
كېسىلى» پەيدا بولىدۇ . بۇنداق پەيتتە تېرەك شاخلىرىنى
كېسىپ ئېتىزلىقنىڭ شامال كېلىش يولىغا قاداڭ قويىدۇ .
بۇ ئىسسىق شامالنىڭ ھال كېلىش يولىنى توسىدۇ ھەمدە
بۇ شاخلار ئىسسىق شامالنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالىدۇ .
دېھقانلار ئارىسىدا يەنە ئوخشىغان زىرائەتلەرگە «كۆز
تەگمىسۇن» (ماھىيەت ھال چۈشمەسلىك ئۈچۈن) تېرەك
شاخلىرىنىڭ ئۇچىغا قۇراق لاتىلاردىن تىكىلگەن قورچاق
ئېسىپ قويۇش ئۇدۇمىمۇ بار .

چېكەتكە زىرائەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى
بولغاچقا ، دېھقانلار چېكەتكە يوقىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت
بېرىپ ، چېكەتكىنىڭ پەيدا بولۇش ، كۆپىيىش ۋاقتىلى-
رىنى پۇختا ئىگىلىگەن . دېھقانلار چېكەتكىنىڭ كۆپىيىش
ۋاقتىنى 9 — 10 ئايلار دەپ بېكىتىدۇ . ئۇنىڭ تۇغۇش
ئورنى ئوتلاق ياكى يۇمشاق توپا ئارىلىرى بولغاچقا ،
چېكەتكە تۇغۇش مەزگىلىدىن بۇرۇن ، ئۇنىڭ ئۇۋىسىنى
قېزىپ يوقىتىدۇ . يوقالمىغان چېكەتكىلەر 4 ، 5 -
ئايلاردا ئۇۋىسىدىن چىقىپ زىرائەتكە ھۇجۇم باشلايدۇ .
بۇنداق چېكەتكىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر يۈز قەدەمگە
بىر غۇلاچ كەڭلىكتە ، بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولاپ ،
كىشىلەر ھەر تەرەپتىن چېكەتكىلەرنى قوغلاپ ئورغا قا-
مايدۇ . ئاندىن ئورغا ئوت قويۇپ ، چېكەتكىلەرنى ئوتتا
ئۆرتەپ يوقىتىدۇ .

ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار ، خانپا (ياغاچ
ساندۇق) ، باداڭ (چىۋىق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا
ساقلايدۇ . يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يىرىك
ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخ-
سۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ . ئاشلىق ئورسى ئۈچۈن

تۈزمەستىنلا ، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالدى . مال ئالغۇچىنى تاپقاندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەننەرخ جەھەتتە نەق مەيداندا ئۆزئارا كېلىشتۈرىدۇ . كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ . «بېدىك» بىردەم ساتقۇچى بىلەن يەڭ ئىچىدە مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ ، بىر دەم ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا تىلسىز كېلىشىدۇ . ئىشقىلىپ بىر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرىدۇ . خەلق ئىچىدە ھەر بىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ ، چوڭ - كىچىك بارماقلار ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ . شۇنداق قىلىپ «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ، ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ ، «ياپىزىم ، ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن!» دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالغانلىرىنى يەر (تۇپراق) گە سۈرىدۇ . سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ - ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن شۇ بىر قېتىملىق سودا ئاياغلىشىدۇ . «بېدىك» نىڭ ئەجىرى ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە «شېرىنكەن» بېرىدۇ . بەزى رايونلاردا «بېدىك» نىڭ «ساللاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان . چاربازار سودىسىدىكى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

بازىرى ، قوي بازىرى ، ئېشەك بازىرى ، ئات - كالا بازىرى ، يىپ بازىرى ، خام (ماتا) بازىرى ، قۇرۇق مېۋە بازىرى ، سەي - كۆكتات بازىرى ... دېگەنلەردەك (مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ ، ھەرقايسى بازار - نىڭ ئۆزىگە خاس بېدىكلىرى بولغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپرەك چارۋا بازىرىدىكى سودىنى كېلىشتۈرگۈچىلەرنى «بېدىك» دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان . بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىسمىمۇ «پالانى بېدىك» ، «پۇستانى بېدىك» دېيىلىپ ، بۇ ئاتالغۇ شۇ خىل كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئايلىنىپ قالغان . ئۇلار ناھايىتى تىمەل ، سودىدا چىۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ ، بازارغا كىرگەن ھەرقانداق چوڭ - كىچىك چارۋا شەرتسىز ھالدا «بېدىك» نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان . بېدىكلەرنىڭ سودىنى باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى : بىرى ، مال ئىگىسى (ساتقۇچى) بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ . مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەننەرخىگە ئارىلاشمايدۇ ، «بېدىك» ئۇ مالغا تېھتىياچلىق ئىستېمال قىلغۇچى (ئالغۇچى) نى ئىزدەپ ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن ، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەش تۈرۈپ ، قالغان پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ . ئەگەر كېلىشكەن باھادا ساتالمىسا ، ساتقۇچى بىلەن يەنە بىر قېتىم كېلىشىپ ، باھانى مۇۋاپىق تۆۋەنلىتىدۇ ياكى كېلەر قېتىملىق بازارغىچە سېتىپ قويۇشقا بورۇن (كاپالەت) بولۇپ ، مالنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ . ئىككىنچى خىل شەكىل ، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» باھا كېلىشىمى

II ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنىش ئادەتلىرى

كېيىم - كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر كېيىم - كېچەكلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم - كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈپ كېيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق. مۇندىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىنىدىنلار ۋە ھەر خىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كېيىم - كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرىنى، تاش كېيىم، ئىچ كېيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە شەخسنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، ئۆيىچىلىك كېيىم، تالالىق كېيىم، ئەمگەك كېيىمى، كەسپىي كېيىم ۋە مۇراسىم كېيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئومۇمەن، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگە ئەھۋال ئاستىدا ھەر خىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كېيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۈيۈك ئەسەر - «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كېيىم - كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار. مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كېيىم - كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ، تېرە كېيىم، يۇڭ كېيىم، يىپەك كېيىم ۋە پاختا رەخت كېيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئىچۈك» سۆزىنى ئىزاھلاپ «ئىچىك» دەپ ئاتالغان جۇۋا بولۇپ، ئۇنى بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن «جۇۋا» دېيىلگەن. («تۈركىي تىللار دىۋانى»

I توم، 93 - بەت). دەرۋەقە، جۇۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق تاشقى كېيىمى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل. ئاساسەن، كېيىنەك تون شەكىللىك بولۇپ، كۆپرەك قوي، بۇلغۇن، سۆسەر، تۈلكە، ئۆچكە، بۆرە قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن. ھۈنەر - سەنئەت ئەھۋالىغا قاراپ بەزى جۇۋىلار سىدام رەختلەر بىلەن قاپلانغان، بەزىلىرى رەخت بىلەن تاشلانماستىن، تېرىنىڭ يۇڭلۇق تەرىپىنى ئىچىگە ئالغان ياكى تېشىغا چىقىرىپ ئالاھىدە ھۈنەر بىلەن ئىشلەنگەن.

يەنە بىرى، «قارس» دەپ ئاتالغان يۇڭ چەكمەن چاپان، بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۆگە ياكى قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن «كېيىم» دەپ ئىزاھلىغان. («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 453 - بەت). دەرۋەقە، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما كېيىملەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما كېيىملىرىنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت. يەنى ھەممىسى بۆرەكچە ياقىلىق، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇڭ يىپىتىن ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك (ھەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن. توننىڭ ئىككى كۆكرىكىگە ئۈچ دانىدىن ئۈچ بۇلۇڭ شەكىل كەشتىلەنگەن. بۇ خىل يۇڭ چەكمەنلەر ھەم چىداملىق، ھەم كۆركەم بولۇپ، ئۆي خۇرلار ئولتۇراقلاشقان تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم - كېچەك ئەنئەنىسىدە، گۈللۈك يىپەك رەخت كېيىملىرى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەر خىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كېيىملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ. بۇ ئەھۋالنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىلىقلىقنى دېسە قىزىل كىيەر، ياراي دېسە يېشىل

جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ، كىيىم - كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈش تىكى كىيىنىش ئادىتى ، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە . (ئا)

باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ، جۇغراپىيىلىك شەرت - شارائىتى ، دىنىي ئېتىقادى ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ . ئۇيغۇر ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە ، ئاياللىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن . ئىشقىلىپ باش كىيىمىمىز يۈرۈشنى ئۇيغۇرلار يامان كۆرىدۇ . بولۇپمۇ نەزىر - چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت . خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمىمىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەبىسىزلىك ھېسابلىنىدۇ .

رايون پەرقى ، كەسىپى پەرقى ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن ، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيىم باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىيىمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى ، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق ، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ . بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۈرىدە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن .

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ . نۇسخا

كىيىم» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم ، 512 - بەت) دېگەن تەمسىل بىلەن سۈرەتلىگەن . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا ، قىزىل رەڭ - خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ ، ئاق رەڭ - ساپلىق ۋە قۇتلىقنىڭ ، سېرىق رەڭ - پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ ، كۆك رەڭ - ياشلىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ ، قارا رەڭ - قايغۇ - ئەلەم ۋە مۇسەبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىملىق قىلىپ ، ياش قۇرامىغا ، كەسىپى ئالاھىدىلىكىگە ، ئورۇن - مەرتىبىسىگە ، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، پەرقلىق كىيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن .

ئەر - ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق ، گۈزەللىك تەلپى ۋە پىسخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئايالنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن . مەسىلەن ، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىستان ، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياغلىق جىلتىگە ياكى تاۋار جىلتىگە ، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن ؛ ئەرلەر بولسا ، گۈللىسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق ، قارا ، قارا كۆك ، كۈل رەڭ) تىزىنى بېسىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرىلك تونچە چاپان ، ئۇزۇن ئىستان ، كاشا (تۆگە يۇڭدا توقۇلغان بەش - ئون سانتىمېتر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ . بالىلار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياغلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ . كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۇئا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ . كىيىنىش ئادىتى تارىخىيۋىلىككە ئىگە بولۇپ ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ، كىيىم - كېچەكتىمۇ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ . جۈملىدىن ، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى

جەھەتتىن ئاق تۇماق ، سالۋا تۇماق ، سوغا تۇماق ، كۇلا تۇماق ، يېڭىسار تۇمىقى ، كېرىيە تۇمىقى ، ساغان تۇمىقى ، ھەربىيچە تۇماق ، سۆسەر تۇماق ، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ . ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلىگەن . بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ ، ئېغىز گىرۋىكىگە سۈپەتلىك كۆپىدىن چوڭ - كىچىك زىغىزىق تۇتۇلغان ، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەس-تىرىگە تېرە ئېلىنغان . ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن . ئۇيغۇر تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە يىگىرمە سانتىمېتىردىن قىرىق سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ . بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ ، ئۈستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ . قاسقىنغا بۆرەكچە شەكىلدە ئۈچ - تۆت سانتىمېتىر كەڭ لىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ ، ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ . بۇ تۇ-ماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا ، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىگە كۆپرەك ئومۇملاشقان .

«قۇلاقچا» مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى بولۇپ ، شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمدە شەھەرلەردە كەڭرەك ئومۇملاشقان . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ .

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن فىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى ، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . قەشقەر شەھىرىنىڭ «دوپپا

بازىرى» گويىكى تۈمەن مىڭ خىل رەڭدار گۈللەر بەس - بەستە ئېچىلغان گۈزەل باغچىغا ئوخشىشىدۇ . قەشقەر شەھىرىدە دوپپىچىلىق كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ : بادام دوپپا ، تاشكەنت دوپپا ، گىلەم دوپپا ، مەنپۇ دوپپا ، تۈ-گۈچ مەنپۇ دوپپا ، ئۈنچە دوپپا ، كالۇتۇن دوپپا ، ئىلمە گۈللۈك دوپپا ، چىمەن دوپپا ، تور باسقان دوپپا ، مار-جان دوپپا ، سىدام دۇخاۋا دوپپا ، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بۇ دوپپىلار ئوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن ، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بادام دوپپا بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ . بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلىگەن . بۇ گويىكى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ . گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقىتىدۇ .

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلار-نىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

تەلپەك

تەلپەك — ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل باش كىيىملىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان رايون خاراكتېرلىك بىر خىل قول ھۈنەر - سەنئەت بۇ-يۇمى .

تەلپەك پەقەت كېرىيە ئاياللىرىغا خاس بىر خىل باش كىيىم بولۇپ ، باشقا رايونلارغا ئاساسەن تارقالمى-خان .

كېرىيە ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ، تەكلىماكان چوڭ

ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» بولغان كۈنىدىن ئېتىبارەن كىيىشكە باشلايدۇ. تېخى ياتلىق بولمىغان قىزلار كىيىمەيدۇ. شۇڭا تەلپەكنى «جۇۋانلىق دەۋرىنىڭ ئۆز-گىچە بىر خىل بەلگىسى» دېيىش مۇمكىن. تەلپەكنى كېرىيە ئاياللىرى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە كىيىدۇ. بولۇپمۇ، ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغلاردا، توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىدا تەلپەكسىز ئاياللارنى ئۇچرىتىش تەس. ئادەتتە ماتەم مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك بىلەن توي - تۆكۈن مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك رەڭ جەھەتتىن پەرقلىق بولىدۇ. يەنى، ماتەم مۇراسىملىرىغا ماس تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى قارا ياكى قارىغا مايىل خاڭدەندىن تىكىلسە؛ توي - تۆكۈنلەردە كىيىلىدىغان تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى كۆك، يېشىل، قىزىل قاتارلىق ئوچۇق رەڭلىك خاڭدەنلەردىن تىكىلىدۇ.

كېرىيە ئەرلىرىنىڭ ئومۇملاشقان باش كىيىمىمۇ تەلپەك دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن ئەرلەر تەلپەكنى ئاياللارنىڭ كىچىك تەلپەكىدىن پەرق قىلىدۇ.

ئەرلەر تەلپەكنى تۇغۇلغىنىغا تېخى بىر قانچە كۈن بولمىغان قارا ياكى بوز قوزنىڭ تېرىسى (كۆرپىسى) دىن تىكىلىدۇ. يەنى قوزنىڭ يۇمران تېرىسى ئاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن قاسقانلىق ئېلىنىدۇ. ئىچىگە يېرىم قىرغىۋېتىلگەن ئاق ياكى بوز قوينىڭ تېرىسىدىن ئەس تەرلىك ئېلىنىدۇ. تەلپەكنىڭ ئاستى جىيىكىگە ئىككى سانتىمېتر ئەتراپىدا تەكشى كىرىپ تۇتۇلىدۇ. تۆپە تەرىپىگە قارا چىبەرقۇتتىن تۆت تاللىق قىلىپ تۆپىلىك تۇتۇلىدۇ. قىشلىق قېلىنراق (سالۋا تەلپەك دېيىلىدۇ)، يازلىق نېپىزرەك (يازلىق تەلپەك دېيىلىدۇ) قىلىپ تىكىلىدۇ. كېرىيە ئەرلىرى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەلپەكنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلار قوي تېرىسىنىڭ قىشتا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدىغان، يازدا ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. (ئا)

ئايغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئايغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە

قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى «ئۇدۇن دۆلىتى» نىڭ مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەركىزى، قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبتىكى مۇھىم تۈگۈنى.

كېرىيە ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەندىن سىرت، يەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆزگىچە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە «كېرىيە ئاياللىرىنىڭ پەرەنجىسى ۋە تەلپەكى» ھەممىدىن تىپىك كۆرۈنۈشكە ئىگە.

كېرىيە ئاياللىرى ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە كىچىك تەلپەكتىن بىرنى قوندۇرۇپ كىيىۋالىدۇ. بۇنداق كىچىك تەلپەكنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ، ئاستىنى دىئامېتىرى ئون سانتىمېتر، ئۈستۈنكى دىئامېتىرى ئۈچ - تۆت سانتىمېتردىن ئاشمايدۇ. تەلپەكنىڭ قاسقىنى قارا يۇڭ يىپىتىن توقۇلىدۇ. ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يۇڭ يىپىتىن تەكشى قىلىپ كىرىپ تۇتۇلىدۇ. تەلپەكنىڭ ئىچىگە ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ، تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ئۇنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، ئادەتتە رەڭلىك خاڭدەن تاۋا ياكى زەر باسقان رەختتىن تىكىلىدۇ. بۇ تەلپەك ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، كۆپ خىل سەنئەت ۋە نەپىس ماھارەت تەلپەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەلپەك يىڭنە ياكى يىڭنىمىخ ئارقىلىق ئاياللارنىڭ باش ياغلىقىغا قىيپاش ھالدا ئېلىنىدۇرۇلۇپ قويغاچقا، خۇددى گۈل بەرگىدە ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غۇنچىدەك، ئاياللارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ. بۇ كىچىك تەلپەكنىڭ كېرىيە ئاياللىرى ئارىسىدا قاچاندىن باشلاپ ئومۇملاشقانلىقى ۋە قانداق ئېھتىياج ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. ئەمما كىچىك تەلپەكنىڭ ئاق ياغلىق ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىدا كۆزدىن باشقا يۈزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كېرىيە ئاياللىرى ئەسلىدە بۇ كىچىك تەلپەكنى

بۇلغانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسنى ئاسراش رولىنى ئوينايدۇ. ئادەتتە ياشلار مەسە - كالاچ كىيمەيدۇ. بۇنداق ئىسكىلاچ مەسنى يا. شانغان مويىسىپىتلەر قىش - ياز دېگۈدەك پۈتمىدىن ئاجراتمايدۇ. ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەر. نىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۈتتۈرۈلۈپ، پۈت تەرلەش نىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ. بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ. قونچى ئۇزۇن بولۇپ، تىزغا چىقىدۇ. رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ پاشىنىسى ئېگىز (ئۈچ - تۆت سانتىمېتر)، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشىنىسى (بىر - ئىككى سانتىمېتر) بولىدۇ. تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشىنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قوش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا، قەيىن مىخ قاقىدۇ ياكى موملانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ، بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ - غاچ (غاچلىداق) قويىدۇ.

تاغلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆتۈك ئورنىدا چورۇق ئاساسلىق ئاياغ كىيىم ھېسابلىنىدۇ. چورۇق ھەم يەڭگىل، ھەم چىداملىق بولۇپ، يول يۈرۈشكە ئەپلىك، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاش قان. چورۇقنىڭ پاشىنىسى بولمايدۇ، چەمى پىششىق ۋە قېلىن بولۇپ، ئات ياكى قوتاز، كالا تېرىلىرىدىن ياسىلىدۇ. قونچى ئەستەرسىز بولۇپ، ئۆزىدىن چىقارغان رەڭلىك بويتاسما بىلەن چىگىپ قويۇلىدۇ. چورۇق نۇسخىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بوۋاق بالىلارنىڭ يەنە بىر خىل ئايىغى بولۇپ، ئۇ «پوپۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پوپۇش ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ، ئەمدى ئايىغى چىققان بوۋاق بالىلارغا كىيىدۇرۇلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئايىغى سەندەل كەش دېيىلىدۇ. سەندەل كەش نېپىز خۇرۇم ياكى

ئىگە بولۇپ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. «موزدۇز» سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆز-لەشكەن بولۇپ، ئۇ موزا - ئۆتۈك، دۇز - تىكەمە دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈكچى دېيىلگەن، ئۇيغۇر تىلىدا، موزدۇزلۇق كەسىپكە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم. ئادەتتە، ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى، يېزا - قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۈتۈن ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەر - ئاياللار دېگۈدەك ئۆيىدىن تالاغا چىقىشقا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە - كالاچ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان. يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيىگە گىلەم، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ، ئۈستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ. ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۈستىگە باشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بولسا، ئاياغ كىيىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۈستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كېپىش) ئوينايدۇ. دېمەك، كالاچ (كېپىش) نى سېلىۋېتىپ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز - كېچەكلىرى

شاۋرۇن تېرىدىن ئىشلەنگەچكە ، ناھايىتى يەڭگىل بو-
لۇپ ھازىرقى زاماننىڭ بەزى سېتىكلىك ئاياغلىرىغا
ئوخشىشىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئاياغ كى-
يىملىرىنى قاراخانلار دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئاياغ
كىيىم نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق ، ئاساسەن
ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز . ئالىم مەھمۇت
قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە
«ئوغۇق» سۆزىنى ئىزاھلاپ ، «ئوغۇق — ئۆتۈك ياكى
مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق ،
يەختەردەكتە» دەيدۇ (I توم ، 91 - بەت) . بۇ مەلۇمات
بىزگە ئۆتۈك ، مەسە ھەمدە يۇقىرىقى ئىككى خىل
ئاساسلىق ئاياغ كىيىمىنى ئاسراش ئۈچۈن ئىشلەنگەن تېرە
پايپاق (ئەمەلىيەتتە كالاچ) دىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاياغ
كىيىمنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە «تۈركىي
تىللار دىۋانى» دا «بۆكۈش» دەپ ئاتىلىدىغان ئايالچە ئۆ-
تۈك ، «سامدا» دەپ ئاتىلىدىغان يازلىق سەندەل كەش ،
«تىزلىق» دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن
چورۇق تونۇشتۇرۇلغان . شۇنداقلا يەنە «تىزلىدۈرۈك—
ئۆتۈكنىڭ تۇمشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭ-
گىلەر» (I توم ، 686 - بەت) دېگەن ئىزاھات ئۇچرايدۇ .
بۇ مەلۇمات بىزگە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ،
ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمىگە نىسبەتەن يالغۇز پۇتنى
مۇھاپىزەت قىلىش مەقسىتى بىلەنلا چەكلەنمەستىن ،
بەلكى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلپىگە
ئويغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .
ئۇيغۇر ئۆتۈكى بۈگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇيغۇرلار
ئارىسىدىلا ئەمەس ، يەنە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر
ئارىسىغىمۇ كەڭ ئومۇملاشماقتا . ھەتتا سەنئەت كىيىمى
سۈپىتىدە جاھان سەھنىلىرىدە نامايان بولماقتا . (ئا)

پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئەزىزلىرى بېلىگە پوتا باغلاشنى ناھايىتى
ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەزلەرگە خاس مەردانىلىك
ۋە چەبەدەسلىكنىڭ نىشانى ، دەپ بىلىدۇ . ئادەتتىكى

چاغلاردا ئۇيغۇر ئەزىزلىرىنىڭ پوتىسى ھەر خىل رەڭدىكى
يىپ ياكى يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ . ئۇزۇن -
قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ . تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى ئىككى
مېتىردىن كۆپرەك ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا
بولىدۇ . ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل ، يېشىل ياكى
گۈللۈك ، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا
باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ . پوتا باغلاش ئۇيغۇر
ئەزىزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاسا-
سىدا پەيدا بولغان . بىزگە مەلۇمكى ، ئەزلەرنىڭ
ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ ، تىزنى يېپىپ
تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك كۆڭلەك ياكى
تون بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۈگمە ياكى ئىزما قاندايدۇ . شۇڭا
بۇ كىيىمنى بەلدىن پوتا بىلەن باغلىۋېلىش زۆرۈرىيىتى
تۇغۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل تون ياكى تونچە
كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، پوتا يەنە
يانچۇق رولىنىمۇ ئوينايدۇ . ئۇيغۇر ئەزىزلىرى دائىم بېلىد-
دىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى
تۈگۈۋالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلار بەلنى
مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ . بەلگە سوغۇق
تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ . پوتا باغلاش
بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بولۇپ ، ئۇ بەلگە
سوغۇق تېگىش ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ .
قورساق سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشىڭىز ئالدىنى
ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى
تون كىيىگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن ، كالتە
چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا
باغلايدۇ . ئومۇمەن ، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش
ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلپى بىلەن زىچ باغلانغان .
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدە
مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى
باش ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئوراش ئادىتى ئىسلام دىنى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن
كېيىن ئەزەلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان .
ئېتىنىك جەھەتتىن قارىغاندا ، يۈزىگە چۈمبەل

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇرا - پىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا . (ئا)

ئەرلەر كىيىملىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخى ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ساقال - بۇرۇتقا تىخ تەگكۈزۈمەيدۇ . بېلىگە قىزىل ياكى گۈللۈك پوتا باغلاپ ، يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسدۇ . توي قىلغاندىن كېيىن بۇرۇتنى ياستىپ «چاشقان بۇرۇت» قويدۇ . ئەمما ساقال قويمايدۇ . ئۆتۈك كىيىدۇ .

خوتۇننى قويۇۋەتكەن بويتاق يىگىتلەر بېلىگە سېرىق پوتا باغلايدۇ . بۇ بويتاق ئىكەنلىكىنىڭ ئىشارىتى . ئادەتتە بالىلىق بولغان ئەرلەر كىچىك «كەكەساقال» (بودەك ساقالمۇ دېيىلىدۇ) قويۇۋالىدۇ . نەۋرىلىك بولغاندا بۇرۇتنى بىلەن ساقىلىنى تۇتاشتۇرىدىغان «نۇقتىلىق ساقال» قويدۇ ھەم داقل (ئاستىن كالىپۇك تۈكى) نى قويۇۋېتىدۇ . بېشىغا بادام دوپپا ياكى باشقا خىلدىكى گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ . ياشانغان ئەرلەر چوڭ ساقال قويۇپ ، گۈللۈك دوپپا كىيمەي قارا ياكى يېشىل سىدام دوپپا كىيىدۇ . تەقۋادارلىرى بولسا بېشىغا سەللە ئورايىدۇ ، ئۇزۇن تون چاپان كىيىدۇ .

ئومۇمەن قىرىق ياشتىن ئاشقان ئەرلەر ئۆزىگە لا - يىق ساقال قويىمىسا ئامما ئارىسىدا سۆز - چۆچەككە قالىدۇ . «سۆز كۆرۈكى - ماقال ، ئەر كۆرۈكى - ساقال» دېگەن تەمسىل مۇشۇ ھالەتكە قارىتىلغان . يۇقىرىدىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئەرلەرنىڭ ياش ئۆلچىمى ، تۇرمۇش ئەھۋالىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ . (ئا)

قەدىمكى سەنئەت كىيىم - كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇ ، بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئېھتىياج ئالاھىدە

تارتىش ياكى ياغلىق بىلەن ئورنىۋېلىش ئەرەب يېرىم ئا - رىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . ئەرەب يېرىم ئارىلى قۇم - بورانلىق قۇرغاق را - يون بولۇپ ، كۈن نۇرى كۈچلۈك ، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرى يۈز - كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم - بوراندىن ئۆزىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورنىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن . كېيىنچە ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ كەتكەن . ئىسلام دىنىدا «ئاياللار غەيرىي ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك» ، «ئاياللار يۈزىنى ئوچۇق تالا - تۈزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرىئەت پەتۋالىرى بەلگىلەنگەن . ئۆتمۈشتە قازىكالىلار يۈزىنى ياپماي يۈرگەن ئايالنى ئۇچراتسا ، تۇتۇۋېلىپ دەرىزە بىلەن ئۇرغان ياكى سازابى قىلغان . مۇشۇنداق دىنىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئاياللارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق ۋە چوڭقۇر بولغان رايونلار (ئاساسەن قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر) دا چۈمبەل تارتىش بىر قەدەر كەڭرەك ئەۋج ئالغان . شەھەردىن چەترەك يېزا - قىشلاقلاردا يۈزىنى ئوراش ئومۇملاشمىغان . يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى رومال بىلەن ئورنىۋېلىش ئاساسەن ئاياللار تۇرمۇشلۇق بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ . ئاز ساندىكى خۇراپات ئائىلىلەردە بويىغا يەتكەن (رەسىدە قىزلار) قىزلارنىمۇ يۈزىنى يېپىشقا مەجبۇرلىغان .

چۈمبەل قارا قىل يىپتا توقۇلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى يىگىرمە بەش - ئوتتۇز سانتىمېتر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ ، باش تەرىپىدە باشقا ئىلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يىپى بولىدۇ . ئۇنى كۆپ رەك «ئاقىچا» دەپ ئاتىلىدىغان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەرىجە كىيىدىغان ياشقا چوڭراق مۆ - تىۋەر ئاياللار يۈزىگە بېكىتىدۇ . ئاقىچىسى يوق ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ . چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رو - مال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ . چۈمبەل ياكى رومال ئو - مۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا ، كۆرۈنۈشكە تەسىر يەتكۈزۈلمەيدۇ .

دىلىككە ئىگە .

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرقىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ . قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ . ئالايلۇق ، سۈي - تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ ، يان ماڭلاي ، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان ؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج ، گۈللۈك جىغا قاندىغان ؛ قولغا ئۈزۈك ، بىلەزۈك سېلىپ ، بوينىغا مار-جان ، زوننار ئاسقان ، گۈللۈك ئۈزۈن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالتۇتۇن يىپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل - جىلىتكە كىيگەن ، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن . ئەرلەر بولسا تون ، پەشمەت ، يەكتەك ، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا - يەڭلىرىگە گۈل نەقىشلەنگەن كۆڭ-لەك ، گۈل پۇچقاقلق تامبال ، قىزىل ئۆتۈك ، گۈللۈك دوپپا كىيگەن . ساقال - بۇرۇت قويغان ، بەللىرىگە پوتا - بەلباغ ۋە نەقىشلىك كەمەر باغلىغان ، يېنىغا خەنجەر ئاسقان .

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۈرمە چاچ ، يان ماڭلاي چاچ ، چېكە ماڭلاي چاچ ، گىجىم (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا ، گۈل قانداق ، گۈللۈك تاج قاندىغان ، قوللىرىغا ئۈزۈك ، بىلەزۈك سالغان ، بېلىگە

نەقىشلىك كەمەر ياكى پوتا باغلىغان ، پۇتىغا قىزىل ، قارا ئۆتۈك ياكى باسماق كىيگەن . ئۈستىگە نىمچە - كەمزۇل ، جىلىتكە ، گۈل پۇچقاقلق تامبال كىيىپ ، ئۈستىگە تور يوپۇق تارتقان ، ئەرلىرى گۈللۈك ئەرمەنچە كۆڭلەك ، دوپپا ، گۈل پۇچقاقلق تامبال ۋە رارا ئۆتۈك كىيگەن . ساقال - بۇرۇت قويغان ، ئەر - ئايال سەنئەتچىلەر چېكىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان . بۇنداق كىيىنىش ئادىتى قاراخانلار دەۋرىگە كەلگەندە يەنە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر ياسىغان . بۇ ھالىنى بىز تارىخىي رومان «سوتۇق بوغراخان» دا تەسۋىرلەنگەن شاھزادىنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋىرى سۈرىتىدىن كۆرەلەيمىز : «بېشىنىڭ چوققىسىغا تۈرمە كىلىۋالغان يىرىك ، قارا ، ئۈزۈن چېچىنى باستۇرۇپ كالتۇتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەيتۇللا بوغمىچا چىگگەن ، ئۈچىسىغا يېشىل يىپەك تون كىيگەن . توننىڭ تۈز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن ، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىندىمۇ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . ئالتۇن توقىلىق كەڭلىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يىپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۈچ غېرىچ ئۈزۈنلۈقتا كۈمۈش قىنلىق ، تۈچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغان . ئۇنىڭ سېپىغا سەدەپ قويۇلغان . جۈپ تىللىق قامچىسىنى ئاتقا ئۇرماي پات - پات سىلىكىپ قويۇشى ۋە ئۈچلۈك تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان . تۈچتىن ئىشلەنگەن دىۋىتۈكۈچى بار ئۆتۈكلۈك ئايىغى ...» مانا بۇ تەسۋىرلەر قاراخانلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ . (ئا)

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرقىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ . قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ . ئالايلۇق ، سۈي - تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ ، يان ماڭلاي ، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان ؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج ، گۈللۈك جىغا قاندىغان ؛ قولغا ئۈزۈك ، بىلەزۈك سېلىپ ، بوينىغا مار-جان ، زوننار ئاسقان ، گۈللۈك ئۈزۈن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالتۇتۇن يىپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل - جىلىتكە كىيگەن ، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن . ئەرلەر بولسا تون ، پەشمەت ، يەكتەك ، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا - يەڭلىرىگە گۈل نەقىشلەنگەن كۆڭ-لەك ، گۈل پۇچقاقلق تامبال ، قىزىل ئۆتۈك ، گۈللۈك دوپپا كىيگەن . ساقال - بۇرۇت قويغان ، بەللىرىگە پوتا - بەلباغ ۋە نەقىشلىك كەمەر باغلىغان ، يېنىغا خەنجەر ئاسقان .

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۈرمە چاچ ، يان ماڭلاي چاچ ، چېكە ماڭلاي چاچ ، گىجىم (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا ، گۈل قانداق ، گۈللۈك تاج قاندىغان ، قوللىرىغا ئۈزۈك ، بىلەزۈك سالغان ، بېلىگە

II ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى

تونۇشتۇرىدۇ :

تۈرمەك (I توم ، 622 - بەت) — تۈرمەل .
 سارماچۇق (I توم ، 683 - بەت) — «قۇشقاچ تىلى ئاش ، سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .
 ئۈگرە (I توم ، 171 - بەت) — «سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .
 سوغۇت (I توم ، 462 - بەت) — «ھېسىپ ، ئۈچەي ئىچىگە گۈرۈچ ، گۆش ۋە دورا - دەرمان سېلىپ قىلىندىغان يېمەكلىك» .
 سوقتۇ (I توم ، 543 - بەت) — «ھېسىپنىڭ بىر خىلى ، جىگەر بىلەن گۆشكە دورا - دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ ئۈچەيگە تىقىلىدۇ . ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىدۇ» .
 تۇتماچ (I توم ، 590 - بەت) — «چۆپ ، تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلارنىڭ بىرى» .
 قوۋۇت (III توم ، 233 - بەت) — «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئاياللارغا بېرىلىدۇ .
 خان تاماق . بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇنىنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ .
 توپىق (I توم ، 492 - بەت) — «قوينىڭ توپىق سۆڭىكىدىن قىلىندىغان غىزا» .
 كۆرشەك (I توم ، 625 - بەت) — «سۈكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ ، ئۈستىگە ياغ قويۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق» .
 بولدىنى (I توم ، 625 - بەت) — «ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۈزۈم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك» .
 سۈرۈش (I توم ، 477 - بەت) — «چۈرۈش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۈزۈۋېلىپ ، ئوتتا پۇچۇلاپ يانچىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك» .
 بۇلغاما (I توم ، 640 - بەت) — «ياغسىز ۋە

يېمەك - ئىچمەك ئادىتى بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى . ئۇ مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئېتىدۇ .
 ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئۆزلىرى ياشىغان ئىقلىم شارائىتىغا ۋە ئوزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن ، نۇرغۇنلىغان تاماق ئېتىش ھۈنەر - سەنئىتىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ئىجاد قىلغان .
 ئۇيغۇر خەلقى تاماق ئېتىش سەنئىتىگە ، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن .
 ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تۈرى كۆپ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ .
 ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى مەلۇماتلار بار . مەسىلەن ، توقۇچ (I توم ، 464 - بەت) ، چۆرەك (I توم ، 504 - بەت) سۆزلىرىگە «توقاچ» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ . كۆۋشەك (I توم ، 628 - بەت) دېگەن سۆزنى «بولدۇرغان نان» دېسە ، چوقمىن (I توم ، 578 - بەت) دېگەن سۆزنى «ھور ناننىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان . كۆمەچ (I توم ، 567 - بەت) سۆزنى «كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان» ، سىنچۇ (I توم ، 544 - بەت) ، «گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان ، خۇيلىما نان» ، پوس - كەچ (I توم ، 590 - بەت) «كاكىچى» قاتنا (I توم ، 564 - بەت) ۋە يۇغا (III توم ، 34 - بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما» ، «ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكىلەرنى

تەمسىز بۇلماق .

قوغۇرماچ (I توم ، 137 - بەت) — «قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى ، ئىچى قېتىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئىچكۈزۈلدى» .
 بۇخسى (I توم ، 551 - بەت) — «بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى . بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قويۇپ ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ .»

ياماتا (I توم ، 580 - بەت) — «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چىلىنىدىغان بىر خىل خېمىر . سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا ، يېغى ئېقىپ كەتمسۇن دەپ ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلدى»

سىم سىراق (III توم ، 187 - بەت) — «بىر خىل تاماق ، باش پېشۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇششاق توغرىلىپ ، دورا - دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ بىرقاچقا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ» .

يازۇق (III توم ، 19 - بەت) — «كۈزدە ھەر خىل دورا - دەرمانلار بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش» .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي ئىچىملىكلىرىدىن قۇملاق (I توم ، 620 - بەت) «ھەشقىپچەككە ئوخشىشىدىغان بىر ئۆسۈملۈك . ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراب ياسىلىدۇ» . قېمىز (I توم ، 474 - بەت) ، «تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى» ، بوخسۇم (I توم ، 631 - بەت) «بوزا ، تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك» ، ئاغارتقۇ (III توم ، 600 - بەت) — «بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك» قاتارلىقلارنىڭ نامى ئۇچرايدۇ .

يۇقىرىقىلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان X ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تاماقلرىنىڭ پەقەت بىر قىسمى . 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتا ئۈچ يۈز خىلغا يېقىن تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى ،

خۇرۇچى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى ، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلىسە ، ئۇنىڭدىن نېسۋە قىلىپ ، يېقىن قولۇم - قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار . شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى ، مەسىلەن ، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى ، كۈدە مانتىسى ، قاپاق مانتىسى ، يالپۇز جۇۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يېڭىلىق تۇتىدىغان» ئادەت بولۇپ ، «يېڭىلىق تۇتۇش» ياخشى كۆڭۈل ۋە ئىززەت - ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلاردا تاماققا قوشۇپ ئېچىتىقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئەتىدە ھاراققا ئوخشاش مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن . ئەمما ئوزۇقلۇق سۈپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە بەزى رايونلاردا داۋاملىق شىپ كەلگەن . بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتىقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە قورۇلغان سەي تۈرلىرىمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى . لېكىن قورۇما سەيلەرنىڭ تۈرى ، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت .

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز . (ئا)

ئائىلە تامىقى

مېھمان تامىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق ئادىتى ئەتىگەن ، چۈش ، كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخ بولىدۇ . يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . كۈنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاخ نان بىلەن چاي ئىچىدۇ ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى) . ئۇيغۇرلار سەھەر تۇرۇپ يۈز - قوللىرىنى يۇيۇپ ساپ ھاۋادىن بەھرىمەن بولىدۇ (چوڭلار تەرەت ئېلىپ ناماز ئوقۇيدۇ) ، ئاندىن يىغىلىپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ . ئەتىگەنلىك چايدا ئىمكانىيىتى بار ئائىلە سۈتلۈك چاي ياكى قايماقلىق چاي تەييارلايدۇ . ئائىلە ئەزالىرى ھۈر - مىتى بويىچە چازا قۇرۇپ ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا ناننى چىلاپ ، كىچىك چىنىدە بولسا تۇگۇرۇپ ئىچىلىدۇ .

چۈشلۈك چاي تارقاق بولۇپ ئېتىزدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ . ياز پەسلىدە قوغۇن - تاۋۇز بىلەن نان يېيىلىدۇ .

كەچتە ، ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن ، قوللىرىنى يۇيۇپ ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . تەييارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ . تاماقتىن كېيىن ، لەغمەن بولسا ئاش سۈيىنى ، پولۇ ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ . ياز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەر خىل ھۆل مېۋىلەرنى يەيدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە ، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۈزۈم ، ياڭاق مېغىزى ، ھەر خىل مۇراببا ، قەنت ، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش ، ھۆل ئۈزۈم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان يېيىش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولسۇن ، كۆپ خىل بولۇپ ، ھەر كۈنى مۇمكىن قەدەر ئوخشاشمىغان بىر خىل تاماق ئېتىلىدۇ . سەيلىك قورۇما تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە « رىزىقىنى ئېلىپ كېلىدۇ » ، مېھمان كەلسە « بەخت كېلىدۇ » دەپ قارايدۇ . شۇڭا ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچقىدۇ ، يوقنى تەييارلايدۇ .

مەھمۇت قەشقەرنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « كۆركەم ، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزۈڭ كىي ، تاتلىق ئې شېئىرنى باشقىلارغا بەر ، مېھماننى ئىززەتلە ، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايىسۇن » (I توم ، 64 - بەت) دېسە ، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا مېھماننى ياخشى كۈتۈش ھەققىدە مۇنداق دېگەن :

6446 . قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى ،

قىچىر ، ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى .

سېلىپ كۆرىپ ، داستىخان ، قاچا تازا قىل ،

يېمەك - ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىللىغىن .

ئۇيغۇر خەلقى چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاساددە پىيى كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن ، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ كۈتىدۇ . مېھماننى ئەڭ ئېسىل ، ياخشى تاماق ، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى ، ئات - ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ .

ھەرقانداق ئائىلە مېھمان كەلگەن ھامان ، ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ ، ئالدى بىلەن ، سىنچاي بىلەن كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ ، چېپىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ . ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ . چايدىن كېيىن ، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرىدۇ ۋە مۇشۇ پۇر - سەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ . مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ . ئەگەر مېھمان تۈزۈت قىلىپ تاماق بۇيرۇمسا ، ئۆزلىرى

ئېتىپ ، كولىپكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ . دېھقانلار كا-
لېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىدا مول ھوسۇل خاتىرىسى ۋە
دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكباش يارمىسى بىلەن گۈلە ،
جىگدە ، قاق ، گۆش ، ھەر خىل قۇرۇق گۈلە - قاق
سېلىنغان « كۆجە » ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ
پۇرتىپ يىت (پوشكال) سالىدۇ .

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرتىپ پۈلۈ ۋە باشقا تا-
ماقلارنى ئېتىپ دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ .

بارات ئېيىدا ھەر بىر ئائىلە ياغ پۇرتىپ قۇيماق
سالىدۇ ۋە باشقا ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۈنەيدۇ .

رامىزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن
زولۇق ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇ خىل ياخشى تاماقلارنى
ئېتىپ ، روزا تۇتىدۇ ، ئىپتار قىلىدۇ .

روزا ھېيت كۈنى ئەتىگەندە ھەرقانداق ئائىلە ئەڭ
ياخشى كۆرىدىغان تاماقلارنى ئېتىش بىلەن روزىنى
ئۇزاتتۇق ، دېيىشىدۇ . يەنە ، روزا ھېيت ئۈچۈن ، ساڭزا ،
پىچىنە - پىرەنىك ، پوشكال ، سامبۇسا ، قەنت - گېزەك ،
ھۆل ، قۇرۇق يېمىشلەرنى تەييار قىلىدۇ . ئۆيۈم ئۆي
پەتەلەپ ، خىلمۇ خىل نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزۈپ
دۇ . روزا ھېيتتا گەرچە قۇربانلىق قىلىنمىسىمۇ ، ھەربىر
ئائىلە ئۆزىنىڭ ھالىغا يارىشا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تا-
ماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ .

قۇربان ھېيت ئالاھىدە بولۇپ ، قۇربى يەتكەن
ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى قۇربانلىق قوي سويىدۇ . بۇ كۈن
دىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق قىلىنغان قوينىڭ دۈمبە
جىگىرى بولۇپ ، ئاندىن پشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ .
قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆپكە - ھېسىپ
قۇيۇلىدۇ . قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل
ئائىلىلەر بولسا ھەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر
كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىلغان) گۆشنى پى-
شۇرۇپ يەيدۇ . ھەرقانداق ئائىلە گۆشىنىز قالمىدۇ .

بالىلارغا ئىسىم قويۇش (ئات) توپىدا ، ئۆمرى
ئۇزۇن بولسۇن ئۈچۈن لەڭمەن قاتارلىق تاماق ئەتسە ،
قىرىق توپىدا بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس ئاتلا ئېتىپ
كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ .

سۈننەت توپىدا ، كۆپ مېھمان چاقىرىپ قوي ،

ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار ، مەسلەن ، كاۋاپ ، پىتىر
مانتا ، بولاق مانتا ، پۈلۈ ، ئۈگرە ، چۆچۈرە ، لەڭمەن
دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە
ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ) . كۆپ ھاللاردا
مېھمان تامىقى جۈپ بولۇپ ، پۈلۈ ئەتسە ئارقىدىن ئۈگ-
رە ، شورپا سالىسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار
قوشۇپ ئېتىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىدە ، ئەگەر مېھمان تۇن
يېرىمىدە كېلىپ قالسىمۇ ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق
ئېشى دەپ ، ئۈگرە ، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئې-
تىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار . چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار
بولسا ياخشى كۈتۈشتىن تاشقىرى مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا
پۈلۈ ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەلە قىلىدۇ .
(ئاش يۆگەيدۇ) . ئەر مېھمانلارغا پىششىق گۆش بىلەن
نان ئالدىرۇش ، ئەڭ بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش
ئادىتى بار .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلسە
بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلىرى مېھمان ئال-
دىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ، نۆۋەت بىلەن بۇ
مېھمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار .
تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىرەر
خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ . بۇ ئادەت بولۇپمۇ يې-
زىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . قىسقىسى « تاپقىنى قوي
ئۆلتۈرۈر ، تاپمىغىنى چۈجە - خوراز » دېگەندەك ، ھەر-
بىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ ، مېھماندىن ھېچ
نەرسىنى ئايىماي ، ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ .
(ش)

ھېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئۆرپ - ئادەتلىرى
ئىچىدە ھېيت - ئايەم ، توي - تۆكۈن ، مۇراسىملار
ۋە سەيلە - باراۋەت يېمەك - ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس
ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە .
ھەر بىر ھېيت - ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى
تاماقلىرى بار . مەسلەن ، « نورۇز » كۈنى بۇغداي پار-
مىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس « نورۇز كۆچىسى »

يۇمشاق پىشۇرۇلغان قوي گۆشى ، بېلىق ، پالەك ، يېسۋىلەك ، شوخلا ، سۇڭپىياز قاتارلىقلار .

داۋائى غىزايى : قىزىلگۈل ، پىننە ، رەيھان بىلەن ياسالغان گۈل قەنت ، قىياملار ، ئەنجۈر ، ئالما ، بېھى ، ئامۇت ، سەۋزە ۋە باشقىلاردىن ياسالغان مۇراببا ، بادام ، نوقۇتە ياڭاق تالقالىرى قاتارلىقلار ئالدى بىلەن داۋالىق ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوزۇقلۇق رولىغا ئىگە يېمەكلىكلەردۇر . گۈل قەنت ئاشقازان ، ئۈچەي يوللىرى ، ھەزىم قىلىش تەس ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆپكە سىل ، ئۆپكە ھاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ، ئۆپكە يەللىك ئىششىقى ، دەم سىقىلىش كېسەللىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

غىزايى داۋائى : چامغۇر ، تۇرۇپ ، سەۋزە ، شوخلا ، پالەك ، يېسۋىلەك قاتارلىق كۆكتاتلار ئالدى بىلەن ئوزۇقلۇق ، ئاندىن داۋالىق رولىنى ئوينايدۇ . بۇلار سۈيدۈك ھەيدەش ، قەۋزىيەتنى يوقىتىش ، سەپرائى پەسەيتىش ، ئىشتىھانى ئېچىش رولىغا ئىگە . (ش)

پەرھىزلىك تاماقلار

ئۇيغۇرلار تارىخىي تەجرىبىسىگە ئاساسەن ، كېسەللەرنى شىپالىق ئوزۇقلۇق تاماق بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، پەرھىزلىك تاماق بىلەنمۇ داۋالايدۇ .

پەرھىزلىك تاماقلار دېگىنىمىز ، كېسەللىك خاراكىتىرىگە ئاساسەن « زىيان قىلىدۇ » دېيىلىپ ، يېشى چەكلەنگەن تاماقلارنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، قان بېسىم ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆت ، يۈرەك كېسەللىكلىرى مايلق گۆشنى پەرھىز قىلىدۇ . ئۇششاق يارا ، تەمرەتكە ، دانىخورەك ، بوۋاسىر قاتارلىق يەرلىك كېسەللەر ئاچچىقسۇ ، لازا ، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلىدۇ .

يۇقىرى ھارارەتتىكى (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللەر ياغدا قورۇلغان گۆش ، تۇخۇم ، ئۆردەك ، غاز ، كەپتەر گۆشلىرىنى پەرھىز قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار كونا گۆش ، ئورۇق قېرى كالا ، قېرى ئۆچكە ، قېرى ساغلىق ، ئورۇق توخۇ گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز قىلىدۇ .

ئاشقازان كېسەللىرى ھۆل مېۋە - چېۋە يېيىشتىن

كالا سويۇپ ئاش (پولۇ) ئېتىشتىن تاشقىرى ، ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار . قىز - يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ بولىدۇ . بىر لېگەن ئاش ئۈچ كىشىگە قويۇلىدۇ . توي داستىخىنى ھەر خىل ناز - نېمەتلەر بىلەن تولىدۇ . ئاياللار داستىخىنى تېخىمۇ مولراق بولىدۇ . بەزى جايلار (جەنۇبىي شىنجاڭ) دا ئاياللارغا نىشالا قويۇش ، نان قورداق قىلىش ئادەتلىرىمۇ بار .

توي چېيى قاتارلىقلاردا پولۇ ۋە قورداق ئېتىلىدۇ ، دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - ئايەم ، توي - تۆكۈن تاماقلرى ئالاھىدە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە مول بولىدۇ . (ش)

تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش

ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش ، كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ ، يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش ، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىلەشتۈرۈش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك - ئىچمەككە لىھەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ تېزىرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان . ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا ، كېسەلگە مۇۋاپىق تاماقنى ئۈچكە بۆلىدۇ : ① غىزايى مۇتلەق : ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر . ② داۋائى غىزايى : ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ، كېيىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان داۋالىق يېمەكلىكلەر . ③ غىزايى داۋائى : ھەم ئوزۇقلۇق ، ھەم داۋالىق رولىنى ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر .

غىزايى مۇتلەق : ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان ۋە قۇۋۋەت بولىدىغان يېمەكلىكلەر غىزايى مۇتلەق دېيىلىدۇ . بۇلار ، سۇيۇق ، يۇمشاق ، ئاسان سىڭىدىغان ، ھەجىمى ئاز ، قۇۋۋىتى كۆپ يېمەكلىكلەر . مەسىلەن ، چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم ، كۆپ خىللىق دورا - دەرمان بىلەن تەييارلانغان گۆش شورپىسى ، كەكلىك ، قۇشقاچ ، چۆجە ، مۇجۇلغان ئۈزۈم شەربىتى ، ئانار ، ئالما ، ئامۇت ، نەشپۈت قاتارلىق مېۋە مۇراببالىرى ، بۇغداي ئۇنى تامىقى ، شوۋىنگۈرۈچ ، سېرىقماي ، كالا سۈتى ،

پەرھىز تۇتىدۇ .

قەبەت سىيىش كېسىلى ۋە بۆرەك كېسىلىگە تاتلىق تاماق ، بۇغداي ئۇنى بەرمەيدۇ .

زاغۇن يېغى ، قىچا يېغى ۋە شىرنىلىك تاماقنى ، كېزىك ، زاتىل ، سەرسام ، زۇكام ، زىققى ، كېكىردەك ، كاناي ، قىزىتما كېسەللىرىگە بەرمەيدۇ .

كېسەل داۋالاشتا ، قوي يېغى ، قىچا يېغى ، زىغىر يېغىدىن باشقا ياغلارغىمۇ شەرتلىك قارايدۇ .

ئۇيغۇرلار تاماق بىلەن كېسەل داۋالىغاندا ، پەرھىز تۇتۇش بىلەن بىرگە ، يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندىرۇش ، تاماقنىڭ سىڭىشى ، مىجەزنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىدۇ ۋە كېسەلنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش ئۈچۈن ، تاماقنىڭ رەڭگى ، كۆرۈنۈشى ، تۈرى ، پۇرىقى ، تەمى ، تازىلىقى ، تاماق تەييارلىغۇچىنىڭ خۇلق مىجەزى ، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا ، ئۆز - ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، سوغۇقى ئېشىپ قالسا ئۈستۈن ھارارەتلىك ، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ . ئىسسىق ئېشىپ قىزىپ قالسا ، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مىجەزىنى تەڭشەيدۇ .

ئومۇمەن ، تاماقتىن پەرھىز تۇتۇش خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ ، ئۇيغۇر تىبابىتىدىكى كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . (ش)

نان

نان — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە ، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكىنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ناندان زادىلا ئايرىلالمايدۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ناننىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى . تۆۋەندە ناننىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

(1) ئۆي نېنى — ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولىدۇرۇلىدۇ ،

خېمىر بولغاندىن كېيىن بىر چىڭ ئېغىرلىقتا زۇۋۇلا ئۇ-زۇپ قۇرۇق ئۇنلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ . ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىپ ، ئۈستىگە داستىخان يېپىپ تىندۈرۈلىدۇ . بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلىسىمۇ ياكى چىگىردەك ، سىيادان ئارنلاشتۇرسىمۇ بولىدۇ . تونۇر ئادەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ . تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . ناننىڭ ئارقىسىنى تۇز سۈيى بىلەن سۇلاپ ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن ، ناننىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى چىڭ ئېتىلىدۇ . ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنىجىتىلىدۇ ، نان قېلىن بولغىنى ئۈچۈن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇنداق يېقىلغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ .

(2) بازار نېنى — «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . نان ئۇتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئۇتتۇرلۇق يېقىپ قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ . بۇ ناننىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز ، گىرۋىكى توم بولىدۇ . يۈزىگە چەككۈچ چېكىلىدۇ . نانى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا ، يۈزىگە چانالغان باش پىياز ۋە كۈنجۈت سۇرۇلىدۇ . نان تونۇرغا گەزە بىلەن يېقىلىدۇ .

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئۇتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ . بۇ نانى ئىسسىق ۋاقىتتا يېسە ناھايىتى مەزىزلىك ، تەملىك بولىدۇ .

(3) گىردە — ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلار بۇ ناندان ئېلىپ ماڭىدۇ . بۇ ناننىڭ ياسىلىشى مۇنداق : ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ ، چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ باستۇرۇپ قويۇلىدۇ . خېمىر كۆپىكەندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ . ناننىڭ گىرۋىكىنى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسىنى ئويماق قىلىپ ياساپ ، پەشخۇنغا ئوڭدىسىغا تىزىپ ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ ، كۈنجۈت سېپىپ ، ئىككى ناننىڭ يۈزىنى بىر قىلىپ جۈپلەپ ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ ، داپخۇننى ئېتىپ تونۇرغا تۇز

نىڭ گىرۋىكىنى نېپىز ، ئوتتۇرىسىنى بىر ئاز قېلىن قىلىپ ، بىر چوڭ ، بىر كىچىك جىلت تەييارلىنىدۇ . چوڭ جىلتقا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ . ئۈستىگە كىچىك جىلت يېيىلىپ ، چوڭ جىلتنىڭ گىرۋىكىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ، پۇرۇپ نان تەييارلىنىدۇ . ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا ياغ قۇيۇپ نان ئۆرۈپ - چۆرۈپ تەكشى پىشۇرۇلدى . پىشقاندا ھەربىر گۆش ناننى پىچاق بىلەن پارچە - پارچە قىلىپ توغراپ ، لېگەنگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرىدۇ . بۇ خىل نان شورپىلىق ، تەملىك ، يۇمشاق بولۇپ ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ .

6) ھەمەك نان — بۇ نان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى . بۇ نان كۆپىنچە ھېيتلاردا ، توپلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ ، ئۈستىگە ئۇششاق ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ . ئۆزى قاتتىق بولىدۇ ، لېكىن چايغا سالسا تېز ئېرىيدۇ ، يېيىشلىك بولىدۇ . ھەمەك مۇنداق ياسىلىدۇ : ناننىڭ خېمىرى چىڭراق يۇغۇرۇلىدۇ . ياخشى ئىشلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، چوڭلۇقىنى چوڭراق ئەلگەكتەك قىلىپ تەييارلىنىدۇ ، قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، ناننى گەزىگە تەكشى قويۇپ يېقىپ ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ ، كۇچاننىڭ «بىچاق نېنى» مۇ ھەمەكنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولۇپ ، ئۇ تېخىمۇ مەزىلىك .

7) توقاچ — توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى . مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم ، 464 - بەت) دا «توقاچ» دېگەن سۆزنى بۇ سۆز «توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «توق» سۆزىدىن ياسالغان . «چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن .

ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن ، سەپەرگە چىققۇچىلارغا يوللۇق تۇتۇش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ ، خېمىر بولغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ

سېپىپ ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ . ناننى يېقىپ بولۇپ ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ ، يېرىم سائەتچە خۇيلىنىدۇ . نان قولغا چاپلاشمىسا ، خۇي يېگەن بولىدۇ . خۇي يەتكەندە تو- نۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ نان يۈزىگە بوش سۇ چېچىپ داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭ نىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا چىلاپ ، شەربەت چىقىرىپ گىردە يۈزىگە سۈركەيدۇ ، بۇ خىل نان «شەر- بەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ .

4) گۆش گىردە — بۇ خىل گىردە ئۇيغۇر خەلقى سۆيۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . گۆش گىردە مۇنداق ياسىلىدۇ :

بۇنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . لېكىن خېمىرى چىڭ ھەم تۈزلۈقرق يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ . زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ بىر ئاز تىندۈرۈلىدۇ . ئاندىن جى- لىت ئېچىلىدۇ ، قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى نېپىز ، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ يېدۇ- رۇلىدۇ . ئاندىن پىشىپ توغرىغان باش پىياز ، قارىمۇچ ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . يەنە قۇيرۇق ياغدىن ئازراق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . جىلتقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۈگەندەك تۈگۈپ ، ئۈستىگە سۇ ئۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ چوڭلىرىنى تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىپ داپخۇننى ئېتىپ ، تونۇر- نىڭ يۈزىگە تۇز سۈيى ئۇرۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ . يېقىلىپ بولغان ناننىڭ يۈزىگە يەنە سۇ ئۇرۇلۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى ھىم يېيىلىدۇ . گىردە خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخۇن ئې- چىۋېتىلىپ ، ئوتنى يەلپۈپ يېلىنجىتىدۇ . گىردىنىڭ يۈزى قولغا چاپلاشمايدىغان دەرىجىدە قېتىشغاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .

5) گۆش نان — گۆشنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇ- نىڭغا ئۇششاق توغرىغان باش پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . خې- مىر تۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۈرۈلگەندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، زۇۋۇل

پىشۇرۇلدىغان بىر خىل نان « دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ قاتلىمىنىڭ ئۇيغۇر ئانىلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاتلىما مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىر يۇغۇرۇپ ، خېمىر تىندۈرۈلغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇققا يېيىلىدۇ ، ئاندىن يېيىلغان خېمىرغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ماي ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن خېمىر تۈرۈلۈپ تۈرمە قىلىنىدۇ . تۈرمىنى تولغاچ ، زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ ، ھەربىر زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ . ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدۇ . كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغدا ئۆرۈپ - چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . تونۇر قاتلىمى يېيىشلىك ۋە مەزىلىك بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ يەنە « گۆش قاتلىمىسى » دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىمۇ بار . بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ . خېمىر ئۈگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن ئۇششاق توغرىغان گۆش ، نېپىز چانالغان پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۈزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيما سېلىپ تۈرمە تۈرۈلىدۇ ، ئۇنىڭدىن زۇۋۇلا ئۈزۈلۈپ ، زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييارلىنىدۇ . بۇ خىل قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇسىمۇ ، قازاندا ياكى تاۋىدا پىشۇرۇسىمۇ بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى : خېمىرى قاتمۇ قات بولىدۇ . يۇمشاق ، يېيىشلىك ، سىڭىشلىك بولىدۇ . (ر)

سامسا

سامسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلرىدىن بىرى . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش ئۇششاق توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرىغان قۇيرۇق ياغ ، توغرىغان باش پىياز ، سوقۇلغان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۈز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ .

راسلىنىدۇ ، ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ ، يۈزىگە داستىخان يېپىپ تىندۈرۈلىدۇ . تونۇرنى قىزىتىش ، ناننى يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى ، ئۇسۇلى گىردە ناننىڭكىدەك بولىدۇ . توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ ، قىزىق ۋاقىتىدا ئېرىمگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ . توقاچنىڭ خېمىرى سۈت ، تۇخۇم ، قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ ، بۇ خىل توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى ، قېتىپ كەتسە چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ . ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ ، ئوڭاي كۆكرىپ كەتمەيدۇ .

8) جۆۋەندە — بۇ نان بەزى يەرلەردە « قو - شۇقلۇق نان » دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ : مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى (مەيلى ئارپا ئۇنى ، مەيلى ئاق قوناق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇنى) نى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭغا خېمىر تۈرۈچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ ، نان ئېچىپ يۈزىگە ئۇششاق توغرىغان پىياز سۈركىلىدۇ . قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، داپخۇننى ئېتىپ ، تونۇرنى دۈملەپ سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ .

9) زاغرا — خەس قوناق ئۇنى بىلەن قىلىنغان نان « زاغرا » دەپ ئاتىلىدۇ . زاغرا ئۈچۈن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ . ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر سوۋۇغاندا ئۇنىڭغا خېمىر تۈرۈچ سېلىنىپ بىرەر سائەت بولدىرۇلىدۇ ، ئاندىن زۇۋۇلا ئۈزۈپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ ، گىرۈكى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ جۆۋەندە نانغا ئوخشاش قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ . زاغرا تونۇردا ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . زاغرىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرىغان پىياز ، ماننا كاۋىسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەزىلىك بولىدۇ .

10) قاتلىما — قاتلىما ئۇيغۇر ئانىلىرىدىن ئالاھىدە بولغان بىر تۈر . مەھمۇت قەشقەرى « تۈزگىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 672 - بەت) دا « قاغۇرغان » دېگەن سۆزنى « ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، تونۇر ياكى ئوچاقتا

رەڭگى سېرىق ، پارقراق ، چۈرۈك ھەم تەملىك بولىدۇ . پەرمۇدىنى توك دوخۇپكىسىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ . (ر)

پولۇ

پولۇ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ مۇتەۋەر ئەنئەنىۋى تاماقلرىدىن بىرى . ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن بۇ تاماق قىلىنىدۇ . شۇنداقلا توي - تۆكۈن ، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق مەرىكەلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ قىلىپ يەپ دۇ .

قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە كارۋانلار ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا ئوخشاشلا پولۇ قىلىپ يەيتتى . ئۇلار ياغ ، گۈرۈچ ۋە قەلەمچە قىلىپ توغراپ قۇرۇتقان سەۋزە ئېلىۋالاتتى . سەۋزىنى ئىسسىق سۇغا چىلىسا يۇم شاپ ئەسلىگە كېلەتتى . پولۇغا گۆش بولسا باساتتى ، بولمىسا باسمايتتى ، بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايتى يۇقىرى ، شىپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ .

بۇ تاماق لېگەنگە ئۇسۇلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ ، پولۇ يېگەندە قېتىق ، تۇرۇپ ، پەمدۇر ۋە لازا بىلەن قىلىنىغان سوغۇق سەي بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . پولۇ قانچە مايلىق ئېتىلىسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ .

پولۇنىڭ خۇرۇچى ياغ ، گۆش ، گۈرۈچ ، پىياز ، تۇزدىن ئىبارەت . بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ :

سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . پىياز توغرىلىدۇ . پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ ، گۈرۈچ ئىككى - ئۈچ قېتىم يۇيۇلۇپ ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن ، تۇز سۈيى بىلەن داغلىنىدۇ . ئاندىن قازانغا گۆش ، پىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ ، ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە قورۇلىدۇ . سەۋزە قورۇلغاندا مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . ئاندىن گۆشنى سۈزۈپ ئېلىۋېلىپ سۇغا گۈرۈچ سېلىنىدۇ . قازان دۈملىنىش ئالدىدا ، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بېسىلىپ يىگىرمە — يىگىرمە بەش مىنۇت ئەتراپىدا پولۇ ئاستا ئوتتا دۈملەنسە پىشىدۇ .

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى ، كالا گۆشى ، سۈرلەنگەن گۆش ، توخۇ گۆشى ، غاز گۆشى ، قېزا قا-

قۇۋۋەتسىز تۇز سۈيى بىلەن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، ياخشى ئىشلەپ تىندۈرۈلىدۇ . ئاندىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلت ئېچىپ جىلتقا قىيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۈگۈلىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۈزىگە تۇز سۈيى سېپىپ ، ئوتنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . تۈگۈلگەن سامسنىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ ، سامسنىڭ تۈگۈلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ ، ئۈستىگە ئازراق سۇ ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ ، ئون مىنۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ . خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ ، سامسنىڭ يۈزى قىزارغان چاغقا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ . بۇنداق سامسا ناھايىتى مەزەزلىك ۋە تەملىك بولىدۇ . چىشلىگەن ھامان شۇرۇندە مېيى ئېقىپ تۇرىدۇ . (ر)

پەرمۇدە

پەرمۇدە ئۇيغۇرلارنىڭ سامسغا ئوخشاش ئەنئەنىۋى تاماقلرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ: سېمىز لوق گۆش قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ئۇنىڭغا بىر دانە تۇخۇم چىقىلىپ سوققان قارىمۇچ ، تۇز سېلىپ ئازراق سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . كېيىن چاھ ئالغان پىيازنى قوشۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ ، ئۇنىغا بىر دانە تۇخۇم چىقىلىپ خېمىرتۇرۇچ ، تۇز سېلىپ ، خېمىر ئوبدان ئىشلىنىدۇ . خېمىر چالا بولغاندا زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ پۇزىدا كەڭلىكى ئالقاندەك چوڭلۇقتا نېپىز جىلت ئېچىلىدۇ . جىلتنى سۇل قولغا قويۇپ ئىچىگە قىيما سېلىپ جۇۋاۋا شەكلىدە تۈگۈلىدۇ . ئاندىن ئوڭ قولىنىڭ چوڭ بارمىقى بىلەن خېمىرنىڭ تۈگۈلگەن تەرىپىدىن بېسىپ پەرمۇدە سىقىلىدۇ ، ئۈچ قولىنىڭ ئارىلىقىدىن خۇددى تۆگىنىڭ لوكسىدەك خېمىر ئۆسۈپ چىقىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تونۇرغا يېقىپ ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ ، ئون — يىگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلىنىدۇ . خېمىرنىڭ يۈزى قۇرۇغاندا داپخۇنىنى ئېچىپ ، ئون نەچچە مىنۇت قاقلاپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە ، يۈزىگە قۇيرۇق ياغ سۈركەپ تونۇردىن سويۇۋېلىنىدۇ . بۇ خىل پەرمۇدىنىڭ

تارلىقلار بېسىلىدۇ . بەزى يەرلەردە بولسا بېھى ، قوغۇن قېقى ، قۇرۇق كىشىمىش ئۈزۈملەرمۇ بېسىلىدۇ .

پولۇ ئۈچۈن كۆپىنچە ئەبجەش ياغ ئىشلىتىلىدۇ . تەملىك بولىدۇ ، دەپ خەس قوي يېغى ئىشلىتىلمەيدۇ ، پولۇنىڭ « بەتتە » دەپ ئاتىلىدىغان تۈرى بار . بۇنىڭ پولۇغا ئوخشاشايدىغان يېرى ئۇنىڭغا گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش ئورنىغا قورۇلغان سەي قۇيۇپ يېيىلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆرۈك غورا بولغاندا ، قورۇماقچى بولغان سەيگە غورا ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇ خىل سەي ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ . بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەزىزلىك بولىدۇ .

پولۇنىڭ يەنە « سىڭدۈرمە » دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىمۇ بار . « سىڭدۈرمە » دېگەنلىك ئاددىي پولۇ دېگەنلىك . بۇنىڭغا كېتىدىغان خۇرۇچ ۋە ياسىلىش ئۇسۇلى پولۇنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش . ئوخشاشمايدىغان يېرى ، بىرى ، سىڭدۈرمە باشقا پولۇ تۈرلىرىگە قارىغاندا ياغسىز بولىدۇ . يەنە بىرى ، بۇنىڭ ئۈستىگە گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش قاق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، قورۇلغاندىن كېيىن سۇدىن ئېلىپ تاشلانماي ، گۈرۈچ بىلەن بىللە دۈملىنىدۇ . (ر)

كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئوۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۈچۈن ، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان . كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى . ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، كاۋاپنىڭ تۈرىمۇ كۆپىيىپ باردى . ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ ئون - يىگىرمە تۈرى بار . بۇلار ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز :

(1) زىخ كاۋاپ — بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۈرى . بۇنىڭغا يېڭى گۆش ئىشلىتىلىدۇ . گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا ياپىلاق توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا تۇخۇم ، يۇمشاق چانالغان پىياز ، بىرئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىرەر سائەتچە دۈملەپ قويۇلىدۇ . ئاندىن

گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ .

كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپدانغا تىزىپ ئۇۋاق لازا ، زىرە ، تۇز سېپىپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق بولىدۇ ھەم « قۇۋۋەت دورىسى » سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ .

(2) قېرىن كاۋاپى — بۇ خىل كاۋاپ ئۇيغۇرلاردا چارۋىچىلىق ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن پەيدا بولغان . ئالدى بىلەن پاكىز قۇم ئۈستىگە سۆكسۆك ، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قۇم قىزدۇرۇلىدۇ . قۇم قىزىغاندىن كېيىن ، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ .

قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ . گۆش پارچىلىنىپ ، ئۇنىڭغا تۇز ، سامساق ، پىياز ، قارىمۇچ ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ قوزسىقى كىچىكرەك ئېچىلىپ ، يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن ، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ ، قېرىننىڭ ئېچىلغان يېرى تىكىلىدۇ . ئاندىن قۇم ئۈستىدىكى چوغ قايرىلىپ قۇمنى ئېچىپ ، قېرىن كۆمۈلىدۇ . قۇم ئۈستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ . قېرىن قۇم ئىچىدە ئىككى — ئۈچ سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ . قېرىننى يېرىپ گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالادا — چارۋا بېقىلىۋاتقان يەردە قىلىنىدۇ .

(3) تونۇر كاۋاپى — بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي ئۆلتۈرۈلۈپ ، تېرىسى سويۇلۇپ ، باش ۋە پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ . قورسىقى كىچىكرەك يېرىلىپ ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆت كۈزۈلىدۇ ، تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن ، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقىمايدىغان دەرىجىدە ھىم ئېتىلىدۇ . بىر يېرىم سائەت مەقدارى ئوتتا قاقلىنىدۇ . گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە

نىڭ تېشى چۈرۈك ، ئىچى يۇمشاق ، تەملىك ، يېيىشلىك بولىدۇ .

7) بېلىق كاۋپى — بۇ كاۋاپ تارىم بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۈرلىرىدىن بىرى . شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ . شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار .

بېلىق كاۋپى مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ . قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ . تازىلانغان بېلىق بويىدىن بويغا ئىككى قىلىنىپ ، ئۆز سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ . ئاندىن يۇلغۇندىن ياسالغان ئىككى تال ئۇزۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئوتۇن قالاپ چۈشۈرۈلگەن چوغقا يىراق تۇتۇپ ، پات - پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ساپسىرىق بولىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ مەزىلىك بولىدۇ . قىلتىرىقلىرى ئۇۋىلىپ تۇرىدۇ . ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا ، ئۇيغۇرلار يەنە جىگەر ، بۆرەك ، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ ، كاۋاپدەپپە پىشۇرۇپ يەيدىغان (خۇرۇچلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خۇرۇچلىرىغا ئوخشاش) كاۋاپ تۈرلىرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەزىلىك ، تەملىك بولىدۇ . لېكىن پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا ، باشقا كاۋاپ تۈرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار . ئېيتايلى ، تالنى كاۋاپ قىلغاندا بۇ توغرىدا بۇ ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تىقىپ يارغان يەرنى يىپ بىلەن تىكسۈپتىپ پىشۇرۇلىدۇ . جىگەرنى ياپىلاق توغراپ قاننى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتمەي خامراق قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ .

جىگەر كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتكۈچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ قېنىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شىپالىق رولى قالمايدۇ ، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقى ئۆردەك ، غاز ، توخۇ ،

كىرگەندە پىشقان بولىدۇ . گۆشنى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى ، تۇز ، سوققان زەرچىۋە ، زىرە ، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ ، گۆشنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ . بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرگۈزىدۇ ھەم گۆشتىكى ياغنىڭ ئېقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ، پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۈتۈن ھالىچە ، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ . بۇ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تونۇر كاۋاپىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشىنى شاكىراققا چىلاپ ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۈرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ .

4) قازان كاۋپى — بۇ « قورۇما كاۋاپ » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كاۋاپدان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا قىلىپ يېيىلىدۇ . گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ ، قازانغا قويۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ ، بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز ، ئۇۋاق قىزىل لازا ، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ . گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قويۇلمايدۇ .

5) قىيما كاۋاپ — قىيما كاۋاپ ئۈچۈن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ ، گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ . ئاندىن گۆشكە تۇخۇم ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ . قىيما كۆمۈلۈچ قىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كاۋاپدەپپە ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ . كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا ، كاۋاپدەپپە زىخ تىزىپ ، ئۈستىگە يۇمشاق تۇز ، ئۇۋاق لازا ، زىرە سېلىنىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق ، يېيىشلىك بولىدۇ . ئاشقازاننى قۇۋۋەتلەيدۇ .

6) تاۋا كاۋپى — بۇ خىل كاۋاپ ئۈچۈن ، گۆش سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا ياپىلاقلاپ توغرىلىدۇ . چانالغان پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، ئون — يىگىرمە مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ . تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ گۆشنى ئۇنىغا مەلەپ تاشاۋىغا تىزىپ ، ھەر ئىككى تەرەپ سارغايىتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ ، ئۈستىگە سوققان لازا ، تۇز سېپىپ تەخسىگە ياكى نان ئۈستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ

چەينىڭ چوڭ بېشىدىن قىيما ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۈچەيگە قۇيۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۈچەينىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ . ھېسپنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا بىر قانچە يەرگە يىڭنە سانجىپ ئۈچەيدىكى سۇ ياكى ھور چىقىرىۋېتىلىدۇ . ئۈچەيگە قىيما بەك چىڭ تىقىلماسلىقى لازىم ، بولمىسا پىشماي تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ . ئۆپكە - ھېسپكە قوشۇپ ، تىرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىنىمۇ بىللە پىشۇرىدۇ . ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغرامچە قىلىپ توغراپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە - ھېسپ قۇيۇش بىر خىل ئېرەملىك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۆپكىنى قانسىراتقاندا ئۈستىگە داستىخان يېيىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىرىتتۈرۈش ياكى قۇيۇۋاتقاندا ئۆپكە بالىلارنىڭ كىرىپ - چىقىشى مەنى قىلىنىدۇ . مۇشۇ ئادەت تۈپەيلىدىن ھەممە كىشى ئۆپكە قۇيالمايدۇ . يۇرت-مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆپكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان مۆتىۋەر ئاياللار بولۇپ ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ . بۇنداق ئەقىدە ئېھتىمال ئۆپكە - ھېسپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . (ر)

دۈمبە جىگەر

بۇ يېمەكلىك كۆپىنچە مال سويۇلغاندا ، ياز كۈنلىرى دالاغا باراۋەتكە چىققاندا تەييارلىنىدىغان ئەنئەنىۋى تائاملاردىن بىرى . دۈمبە جىگەر قوي ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ نىشانى . قوي ئۆلتۈرمەي تەييار گۆش سېتىۋېلىپ مېھمان چاقىرىغاندا مېھمانلارغا دۈمبە جىگەر تارتىش شەرت ئەمەس .

بۇنى مۇنداق ياسايدۇ : ئاۋۋال قۇيرۇق ياغ پىشۇرۇلىدۇ . ئۇ پىشاي دېگەندە قازانغا جىگەر سېلىنىپ سەكسەن - توقسان پىرسەنت پىشۇرۇلىدۇ . قۇيرۇق ياغ بىلەن جىگەرنى قازاندىن ئېلىپ بىرئاز سوۋۇتقاندىن كېيىن ، ئۇلارنى يالپاقلاپ توغراپ ئىككى پارچە جىگەر ئارىسىغا بىر پارچە قۇيرۇق ياغ قىستۇرۇپ ، ئۈستىگە ئۇۋاق تۇز ، قارىمۇچلار سېپىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلۈپ

كەكلىك ، كەپتەر ، بۆدۈنە ، ئاق توشقان قاتارلىقلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار . (ر)

ئۆپكە - ھېسپ

ئۆپكە - ھېسپ - ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا بىر نەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان . بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ :
 (1) ئۆپكە - ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىنىنىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۈچىغا تىكىلىدۇ . ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكەگە سۈزۈك سوغۇق سۇ ماڭغۇزۇلۇپ ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇزلىرىدىكى قان سۇ بىلەن ئۆپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، ئۆپكىنىڭ تومۇزلىرى ئېچىلىدۇ - دە ، ئۆپكە ئاپئاق ئاقىرىدۇ . بۇ « قانسىرىتىش » دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۈزۈك سۇغا چىلاپ قويۇپ مۇجۇلىدۇ . ئۇنىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ . ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇن سۇ-يىنىڭ تۇز تەمىنى تەڭشەپ ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكەگە ماڭغۇزۇلىدۇ . ئۇن سۈيى ماڭدۇرۇلۇۋاتقاندا ياكى ئاخىرىدا ئۆپكەگە بىر جىگەك سۇ يېغى ماڭغۇزۇلىدۇ . شۇنداقلا بىرەر تۇخۇمنى چىقىپ ماڭدۇ-رۇۋەتسىمۇ بولىدۇ . ئاخىرىدا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تېلىپكە سوققان لازا ، جىگەر ياكى گۆش قىيمىسى قوشۇپ ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ « مەنجاك » دەپ ئاتىلىدۇ . قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرەر يېرى تېشىلىپ كېتىپ ئۇ يەردىن ئۇن سۈيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ .

(2) ھېسپ - قوينىڭ ياغلىق ئۈچىيى تەنۇر ئۆرۈلۈپ تۇز سۈيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ . ئاندىن جىگەر ، يۈرەك ، چاۋا ياغ ، گۆش ، سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىپ ئۇنىڭغا زىرە ، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىپ ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇ-

تۇزىنى ئۆتكۈزۈپ چىقراق يۇغۇرىدۇ ، يۇغارغان خېمىرىنى پورەك ئۆرلىگىچە ئىشلەپ بىرتاز تىندۇرۇپ ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە قىلىدۇ . چوڭ پىلتە ئۈچۈن ئالمىدەك ئۈزۈپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئېلىپ ئېشىپ ، ئاشتاختا ياكى لېگەنگە ماي سۇۋاپ چۆگىلىتىپ يۆگەپ ، قاتمۇ قات ماي سۇۋايدۇ . پىلتىنى ئالدىنغان چاغدا ، پىلتىنىڭ بىر ئۈچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىپ ، سول قولدا لېگەندىن ئاجرىتىپ ، سوزۇپ تاشلايدۇ . سوزىدىغان مەزگىلدە ، پىلتە ئۈچىنى سول قولدا تۇتۇپ ئوڭ بىلەككە يۆگەپ ، سول بىلەكتىن ئۆتكۈزۈپ پىلتە تۈگىگەندە غۇلاچنى سوزۇپ ، سوزۇلغان ئاشنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئۇنغا تەڭگۈزۈپ پەشخۇنغا ئۇرۇپ ئىنچىكىلەيدۇ . ئاندىن تېز قايناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، چاپلاشماسلىقى ئۈچۈن چوكا سېلىپ ئېلەشتۈرۈپ قويىدۇ . پىشقاندا ، سوزۇپ ، سۈزۈك سۇدا چاپقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

كىچىك پىلتە قىلغاندا ، چوڭ ياڭاققەك خېمىرى ئۈزۈپ ، ئىككى قول ئالغىنىدا دۈگىلىتىپ ، پىلتىنى يىگىرمە - يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۇزارتىپ ، ياغلانغان لېگەن ياكى پەشخۇنغا قات - قات قىلىپ تىزىپ ، ھەر بىر قېتىمغا ماي سۇرىدۇ ، سوزۇش ۋاقتىدا ، پىلتىنىڭ ئىككى ئۈچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ . ئاندىن ، ئىككى باشنى سول قولغا ئېلىپ ، ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكىلىگەندە ، سول قولدىكى پوملاش قان خېمىرىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ ، قازانغا سالىدۇ ، پىشۇرۇپ ئېلىپ ، سوغۇق سۇدا چاپقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

لەڭمەننىڭ سەي خۇرۇچى ئاساسلىقى ، گۆش ، ياغ ، سامساق ، پىياز ، سۇڭپىياز ، لازا ، شوخلا ، جاڭدۇ ، يېسىۋىلەك ، ياڭيۇ ، كاۋاۋىچىن ، قارىمۇچ ، تۇز ، سوققان لازا ، ئاچچىقسۇدىن ئىبارەت . ئەمما ، قايسى خۇرۇچ بىلەن سەي قورۇش ئۇستامنىڭ شەرت - شارائىتى ۋە ئىختىيا-رىدا بولىدۇ .

ئادەتتە ، گۆشنى سوقا چىلاندىك توغراپ ، قازاننى قىزىتىپ ، ياغ قۇيۇپ ، ياغ ئوبدان چۈچۈگەندە ، گۆشنى سېلىپ سارغايغىچە قورۇپ ، تۇز سېلىپ ، ئۈستىگە نېپىز سېلىنغان پىياز ياكى سۇڭپىياز ، سامساق ،

لىدۇ . بۇ باشقا تاماق يېيىشتىن بۇرۇن يېيىلىدۇ . بۇ ھەرگىز كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ . دۈمبە جىگەرنى توپغۇچە يېۋېلىش شەرت ئەمەس . ئۆي ئىگىسى تەييارلانغان دۈمبە جىگەرنى لېگەنگە تەكشى تىزىپ ، مېھمانلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بىر - بىردىن ئالدۇرۇلىدۇ . مېھمانلارمۇ پەقەت بىر تال ئېلىپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن . (ر)

چەينەك شورپىسى

گۆش (مەيلى لوق گۆش ياكى سۆڭەكلىك گۆش بولسۇن) ئۈچ - تۆت پارچە قىلىنىپ چوڭراق چىنە چەينەككە (چەينەك بولمىغاندا ئاغزى بار كۇرۇشكا بولسۇمۇ بولىدۇ) سېلىپ قايناق سۇ قۇيۇپ ئون - ئون بەش مىنۇت قاينىتىپ تۇز ، كاۋاۋىچىن سېلىپ ، بوش ئوتتا يېرىم سائەت مىقدارى دۈملىنىدۇ . بۇنىڭغا سوقۇلغان قارىمۇچ ، توغراغان باش پىياز سېلىنىپ ئوتتا يەنە بەش مىنۇتچە قۇيۇپ ، گۆشنى تەخسىگە شورپىنى چىنىگە قۇيۇپ داستىخانغا قويۇلىدۇ . بەزىدە مېھمان ئالدىغا چەينەك بىلەن كەلتۈرۈلۈشى مۇمكىن . بۇ خىل شورپا ناھايىتى مەزىزلىك . گۆش ناھايىتى يۇمشاق ، تەملىك بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە مەخسۇس چايخانىلار كۆپ بولۇپ ، چەينەك شورپىسى ئەنە شۇ چايخانىلارنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە تەييارلىنىدۇ . چەينەك شورپىسى پەقەت بىر كىشىگە لايىق تەييارلىنىدىغان تاماق بولۇپ ، ھەر بىر كىشىگە بىر چەينەك شورپا تارتىلىدۇ . چەينەك شورپىسى ئۈچۈن ئاساسەن يېڭى قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ . (ر)

لەڭمەن

لەڭمەن ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان ، قىزىق قىلىپ يەيدىغان تاماقلارنىڭ بىرى . شۇڭا ئۇيغۇرلار لەڭمەننىڭ خېمىرى ئوخشاسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ ، خېمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خېمىر يۇغۇرۇشنى پەسلىگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ .

خېمىر تەييارلاش : قىش كۈنلىرى لەڭمەن خېمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم ، بوشراق قىلىپ يۇغۇرىدۇ . ئەتىيازدا ، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزىنى مۇۋاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ . يازدا ، سوغۇق سۇدا

بولىدۇ .

(2) پېتىر مانتا — قوينىڭ سېمىز لوق گۆشى قو-
 ناقتەك ئۇششاق توغرىلىدۇ (ئەگەر گۆش ئورۇق بولسا ،
 بىر ئاز قۇيرۇق ماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) . بۇنىڭغا بىر ئاز
 سۇ قۇيۇپ ، سۇ يېدۈرۈلىدۇ . ئاندىن شىلىنىپ چانالغان
 پىياز ، تۇز ۋە سوقۇلغان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما
 تەييارلىنىدۇ . چىڭ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن
 زۇۋۇلا ئۇزۇلىدۇ . زۇۋۇلنى پۇزا بىلەن چېتى ئېيىز ،
 ئوتتۇرىسى قېلىنراق جىلت ئېچىپ قىيما سېلىپ
 تۈگۈلىدۇ . قاسقان ياكى جىنىپىلى ياغلاپ مانتىنى قاس-
 قانغا تىزىپ ، قاسقانى ھىم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ .
 مانتا ئون بەش مىنۇتتا پىشىدۇ . مانتا پىشقاندا تاۋاققا
 ياكى قاسقانغا سېلىنغان ئاق نان ئۈستىگە ئېلىپ ، ئۈس-
 تىگە بىر ئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ . بۇ خىل مانتا
 ناھايىتى شورپىلىق ، قۇۋۋەتلىك بولۇپ ، بەدەنگە قۇۋۋەت
 بېرىدۇ .

پېتىر مانتا ئۇيغۇر ئاشپۇزۇللىرىنىڭ ئاساسلىق
 تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

(3) ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك ، ئۈستىگە پېتىر
 مانتا بېسىلغان پۈلۈ دېگەنلىك) — ئالدى بىلەن پېتىر
 مانتا تەييارلىنىدۇ . بۇنىڭ ياسىلىشى ئادەتتىكى پېتىر
 مانتىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . لېكىن بۇ خىل
 مانتىنىڭ زۇۋۇلىسى كىچىكرەك ئۇزۇلۇپ ، كىچىكرەك
 تۈگۈلىدۇ . پۈلۈنىڭ ياسىلىشىمۇ ئادەتتىكى پۈلۈنىڭ يا-
 سىلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . پۈلۈنى دۈملەش ۋاقتىدا ،
 تۈگۈلگەن پېتىر مانتىنى گۈرۈچ ئۈستىگە تىزىپ يېرىم
 سائەتچە دۈملەپ پىشۇرۇلىدۇ . مانتىنىڭ پىشىپ ئۆتۈپ
 كەتمەسلىكى ئۈچۈن دىققەت قىلىنىدۇ .

(4) كاۋا مانتىسى — بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
 ئەنئەنىۋى تاماقلرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇنداق ئېتىلىدۇ :
 مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۇرۇق ۋە
 لەشلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . كېيىن قوناق چوڭلۇقىدا
 توغرىلىدۇ . يەنە چاۋا ياغ ۋە پىياز توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا
 سوققان زىرە ، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ
 ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ
 پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ قول بىلەن
 بېسىپ ياپىلاقلاپ پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق ،

كاۋاۋىچىمىن سېلىپ قورۇپ ، شوخلا ۋە باشقا ئىختىيار
 قىلغان سەينى سېلىپ قورۇپ ، پىشقاندا ئۈستىگە قارىمۇچ
 سېپىدۇ .

داستىخانغا ، سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا ،
 ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۈرۈلىدۇ ، خالىغانلار سېلىپ يەيدۇ ،
 ئاشتىن كېيىن ، بىر ئاز ئاش سۈيى ئىچىش قەدىمىي ئاد-
 دەت .

كەسكەن لەغمەن : خېمىرنى چىڭ يۇغۇرۇپ
 يېپىپ ، چوكا كەڭلىكىدە كېسىپ پىشۇرىدۇ . كۆپرەك
 كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېپىشنى
 ياخشى كۆرىدۇ ، بۇ خىل ئاشنىڭ سېيى سۇلۇق قورۇ-
 لۇپ ، سەيلەر ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ .

ياغ لازا ھەممىگە ئورتاق ، لېكىن ئۇيغۇرلار ياغ
 لازىغا سامساق سالىدۇ ، سەۋەب ، لازا يەللىك ، سامساق
 يەل يېگۈچى ، ئىككىسى ئارىلاشقاندا ، تەم تەڭشىلىش
 بىلەن تاماققا لەززەت كىرگۈزىدۇ . (ش)

مانتا

مانتا ئۇيغۇرلار سۆيۈپ يەيدىغان ئەنئەنىۋى تاماق
 تۈرلىرىنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلاردا مانتىنىڭ بولاق مانتا ،
 پېتىر مانتا ، ئاشمانتا ، كاۋا مانتىسى ، شېكەر مانتىسى
 دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

(1) بولاق مانتا — ئۇنىڭغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ
 تۇزىنى كەم قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغا قويۇپ
 بولدۇرۇلىدۇ . گۆش دادۇر چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ (گۆش
 بولمىغاندا چىگىردەك توغرىلىدۇ) . يەنە بەسەي ،
 كۈدە ، كالىكەسەي ، ماش ئۇندۇرمىسى قاتارلىق كۆك
 تاتلاردىن بىرىنى ياكى ئىككى تۇرنى شۇنداقلا پىيازنى
 يۇيۇپ ، توغراپ ، گۆشكە ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاز سۇ
 يېگۈزۈپ ، يەنە بىر ئاز ياغ مىجىپ ، ئاندىن سوققان
 كاۋاۋىچىمىن ، زىرە ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ ،
 بولاق مانتىنىڭ قىيىمى كۆپرەك گۆش بىلەن پىيازدىن
 تەييارلىنىدۇ . ئاخىرىدا بولدۇرۇلغان خېمىرغا ئازراق
 شۇلتا ياكى سودا ئارىلاشتۇرۇپ چەيلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ
 قول بىلەن جىلت ئېچىلىدۇ . جىلتقا قىيما سېلىنىپ
 مانتا تۈگۈلىدۇ . مانتا قاسقان ياكى جىمبىلدە
 پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل مانتا ياغ لازا ، ئاچچىقسۇغا مېلەپ
 يېپىلىدۇ . بولاق مانتا ناھايىتى يۇمشاق ۋە يېپىشلىك

ئۈچۈن قىلىنىدۇ . بۇ تاماق ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئىسسىقىنى چۈشۈرۈپ مەجەزنى تەڭشەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ : ئالدى بىلەن گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئۈچ - تۆت قېتىم يۇيۇلۇپ ، قازانغا سېلىنىدۇ ۋە قاينىتىلىپ يېرىم پىشقاندا قازانغا ئالدىن توغراپ تەييارلاپ قويۇلغان قۇيرۇق يېغى بىلەن تۇرۇپ سېلىنىدۇ . ئاندىن يۇيۇپ تازىلانغان قارىمۇرۇك ، توغراپ خان پەمىدۇر ، تۇز سېلىنىپ تەمى تەڭشىلىدۇ . ئاش پىشقاندا ئاش سۈيىگە يۇمىغاقسۇت سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .

لازىم تېپىلغاندا ئاش سۈيىگە قارىمۇچ سېلىنىدۇ . بۇ تا-
ماق ئادەمنى تەرلىتىپ ، بەدەننى يەڭگىل قىلىدۇ .

شۈۋىگۈرۈچنىڭ يەنە « ماشخوردا » دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۇرسۇ بار . « ماشخوردا » نىڭ شۈۋىگۈرۈچتىن پەرقى پەقەت ئۇنىڭ خۇرۇچىغا ماش (كۆك پۇرچاق) ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىدا . (ر)

ئۈگرە

ئۈگرە — ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تا-
ماق تۈرلىرىدىن بىرى . بۇنى مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (1 توم، 171-بەت) دا « ئۈگرە » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ . ئۇ : « سۇيۇقتاشنىڭ بىر تۈرى ، ئۇ ، چۆپتىن سۇلۇق ، لەززەتلىكرەك بولىدۇ » دەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئاق ئۇنغا ئىككى - ئۈچ تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، خېمىر چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ . ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن بىر-ئاز شامالدىتىپ ئىنچىكە ئۈگرە كېسىلىدۇ . قازانغا سۆ-
گە كىلىك گۆش سېلىپ قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇششاق توغراغان گۆشكە چانالغان باش پىياز ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ . بۇلار پىشاي دېگەندە ئۇششاق توغراغان پە-
مىدۇر ، چامغۇر (تۇرۇپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ . بەش - ئون مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۈگرە سېلىنىدۇ . ئاش پىشىپ قاچىغا ئۇسۇشتىن بۇرۇن قازانغا يۇمىغاقسۇت ياكى پىننە سېلىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈ-

چەتلىرىنى نېپىزىرەك قىلىپ جىلت ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۈلىدۇ . قاسقاندا يىگىرمە مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىلدا پىشۇرۇلغان مانتىنىڭ كاۋىسى تىرىك ، تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ . كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

5) شېكەر مانتىسى — ياڭاق مېغىزىنى پوستىدىن ئاجرىتىپ قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا توغراغان قۇيرۇق ياغ ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ .

خېمىرنى يۇغۇرۇش ، بولدۇرۇش ، جىلت ئې-
چىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ . جىلتقا قىيىمىدىن سېلىپ ، سوقچاق ياكى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ تۈگۈپ قاسقانغا سېلىپ تېز ئوتتا يېرىم سائەت دۈملەپ پىشۇرۇلىدۇ . (ر)

شويلا

شويلا يۇمشاق ، يېپىشلىق ھەم سىڭىشلىق تا-
ماقلاردىن بىرى بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : گۆش ياڭاق چوڭلۇقىدا ، سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئىككى - ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ . قازانغا ياغ قويۇپ قىزىتىپ داغلاپ ، گۆش قىزارغىچە قورۇلىدۇ . كېيىن پىياز سېلىنىپ سارغايغىچە قورۇلغاندىن كېيىن پەمىدۇر ۋە سەۋزە سېلىپ قورۇپ ، سۇ قويۇپ قاينىتىلىدۇ . زىرە سېلىپ تەمى تەڭشەلگەندىن كېيىن ، سۇغا گۈرۈچ سېلىنىپ ، قازاننىڭ تېگى تۇتۇۋالماسلىق ئۈچۈن پات - پات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاشنىڭ سۈيى تۈگەپ گۈرۈچ قويۇلغاندا ئاندىن لېگەنگە ئۇسۇپ ، ئۈستىگە قارىمۇچ سېپىپ ، داستىخانغا كەلتۈرۈ-
لىدۇ . بۇ تاماق قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

بەزىدە سەۋزىنى ياغ بىلەن قورۇماي ئېتىدىغان شويلىمۇ بار . بۇ « خام شويلا » دەپ ئاتىلىدۇ . خام شويلا كۆپىنچە بىتاپ كىشىلەر ئۈچۈن تەييارلانغاچقا ئادەتتە « كېسەل تامىقى » مۇ دېيىلىدۇ . (ر)

شۈۋىگۈرۈچ

شۈۋىگۈرۈچ كۆپىنچە زۇكامداپ قالغان كىشىلەر

رۇلىدۇ . ئۇگىرگە ئاچچىقسۇ ياكى لازا قۇيۇلمايدۇ . ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۇپايە قىلىدۇ .
ئۇگىرە شورپىلىق ، تەملىك ، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى يەنە سىڭىشلىق بولىدۇ . بۇ خىل تاماق مېھمانلار ئۈچۈنمۇ تەييارلىنىدۇ . (ر)

چۆچۈرە

چۆچۈرە — ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل تاماقلرىدىن بىرى . بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى ، يەنە ئەزىز مېھمانلار بۇ تاماق بىلەن كۈتۈلدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا باش پىياز چانلىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن تۇز ، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما قىلىنىدۇ . ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا بىرەر تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇۋەتسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇگىرنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ . ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت بۇرجەك جىلىت تەييارلىنىدۇ . جىلىتقا تەييارلانغان قىيما سېلىنىپ گۈلە قاق چوڭلۇقىدا تۈگۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ سۈيى مۇنداق تەييارلىنىدۇ : داغ سۇغا سۆڭەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قىيىسى تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ . بۇنىڭغا ئۇششاق توغرىغان تۇرۇپ ياكى چام خۇر تاشلىنىدۇ . سۈيى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ . ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمىغاقسۇت) ، رەيھان ياكى پىننە سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ . چۆچۈرە تەملىك ، لەززەتلىك ھەم قۇۋۋەتلىك بولىدۇ . (ر)

كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا ، يېڭى ئۈ- نۇپ چىققان بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان . بۇ تاماقنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق : بېدە پاكىز تازىلىنىپ چانلىدۇ . سىقىپ سۈيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا كۆيدۈرۈلگەن قوي مېيى ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىپ ، چۆچۈرە تۈگۈپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارقا - ئارقىدىن

بىر - نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . دېمىسىمۇ بېدىنىڭ شىپالىق رولى بولىدۇ . مۇشۇنداق كۈنلەردە يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغ قانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ . شۇنداقلا ، شۇ كۈنلەردە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ . بېدە ئەمدى بىخ سۇرۇشكە باشلىغاندا ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا ، يېقىن دوست - بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم - قوشنىلىرىغا « يېڭىلىق تۇتۇش » ئادىتى يېزا - قىشلاقلاردا ناھايتى كەڭ ئومۇملاشقان . « يېڭىلىق تۇ- تۇلغان » كۆك بەدىلىگە « يېڭىلىق » نى قوبۇل قىلغۇچى « يېڭىلىق » نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات قىلىدۇ . (ر)

جۇۋاۋا

جۇۋاۋا بەزى يەرلەردە « بەنشە » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : بوشراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، تاۋلاپ ، قۇرۇق ئۇن سېپىپ ، ئۇستىنى نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇپ جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆشنى توغراپ ئۇنىڭغا سۇ يېگۈزۈپ ، ئۇششاق توغرىغان بەسەي ياكى كۈدىنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىۋېتىپ ، تۇز ، سوققان كاۋاۋىچىن ، سۇ يېغى سېلىپ ، ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئېچىلغان جىلىتقا بىر قوشۇق مىقدارى قىيما سېلىپ تۈگۈپ ، قايناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، پەس ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . قازان ۋاراقلاپ قايناپ كەتسە سوغۇق سۇ تېمىتىپ تۇرۇلىدۇ . بولمىسا ، جۇۋاۋا تېشىلىپ كېتىدۇ . بەزى ئائىلىلەر گۆش بىلەن پىيازدىن قىيما قىلىپ جۇۋاۋا قىلىدۇ . جۇۋاۋا پىشقاندا لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . داستىخاندا ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىغا بىردىن كىچىك تەخسە قويۇلىدۇ . يې- گۈچلەر ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ قوشۇپ يەيدۇ . بۇ تاماقنى تېخىمۇ مەززىلىك قىلىدۇ . (ر)

چۆپ

چۆپ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۆتىۋەر تاماقلرىنىڭ بىرى . ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . بۇ مەھسۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (1 توم، 590 - بەت)

سەۋزە سېلىنىدۇ . بۇلار پىشقاندا قازاندىن سۈزۈپ ئېلىنىپ ، ئۇششاق يىلپاقلاپ توغراپ ، ئۇنىڭغا توغراغان باش پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۈز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئۇنىڭغا تۈز ، تۇخۇم قوشۇپ چىڭ يۇغۇرۇپ نېپىز يېيىپ ئۇنى ئالغاننىڭ يېرىمىچىلىك چوڭلۇقتا كېسىپ تەييارلىنىدۇ . كېسىلگەن چۆپنى پىشۇرۇپ ، قازاندىن ئېلىپ سوغۇق سۇدا چايقاپ لېگەنگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە تەييارلانغان قىيما سېلىنىپ ، ئىلەشتۈرۈلۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . ئىچىش ئۈچۈن شورپا ئايرىم قاچىدا كەلتۈرۈلىدۇ .

3) نائىچۆپ — بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « نانقايناق » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش توغرىلىپ قازاندا قورۇلىدۇ . گۆش چالا پىشقاندا قازانغا توغراغان ياڭيۇ ، تۇرۇپ ، بەسەي ، جاڭدۇ ، پىياز ، سامساق ، پەمدۇر قاتارلىقلارنى سېلىپ قورۇيمىز . بۇلار چالا پىشقاندا سەيلەر چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭغا قېتىپ قالغان نانلار سۇندۇرۇپ سېلىنىدۇ ، قازاندا نان يۇمشىغانغا قەدەر قاينايدۇ . تەييار بولغاندا ئايرىم - ئايرىم قاچىغا ياكى لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .(ر)

قورداق

قوي ياكى كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ . ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغىچە قورۇلىدۇ . ئاندىن چوڭ - چوڭ توغراغان پەمدۇر ، لازا ۋە پىياز سېلىپ ئېزىلدۈرۈپ قورۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ياڭيۇ ، سەۋزە سېلىپ بىر ئاز قورۇغاندىن كېيىن بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ ، تەمىنى تەڭشەپ دورا - دەرمان سېلىپ ، پەس ئوتتا بىرەر سائەت سىم - سىم قاينىتىپ دۈملەم پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ داستىخانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ .

قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا توي - تۆكۈن بولغاندا ئاياللار ئۈچۈن پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ . توي قوردىقى ئۈچ كىشىگە بىر

دا « تۇتماچ » دېگەن سۆزگە ھەم (Ⅲ توم ، 599 - بەت) « چاۋلى » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ . ئۇ « بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساققا ئۇزاق تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ شورپىسىنى ئىچىدۇ » دەپ يازغان . ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپنىڭ « نېرىن چۆپ » ، « ئاتۇش چۆپى » ، « نائىچۆپ » دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1) نېرىن چۆپ — بۇ پىشۇرۇلغان خېمىر ۋە گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماق .

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : سېمىز گۆش پىشۇرۇلىدۇ . قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ ، شورپا پىشقاندا ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قوبۇلىدۇ . پىشقان گۆشى قازاندىن ئېلىپ سوۋۇلغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن نېپىز ھەم ئۇزۇنچاق قىلىپ توغرىلىدۇ (شارائىتى يار بەرسە ، قوي گۆشى ئورنىغا قېزىلا ئىشلىتىلىدۇ) . خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ مەلۇم مىقداردا تۇخۇم چېپ قىپ ، تۈزىنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر تىنىغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ ، بىر ئاز شا - مالدېتىپ ، ئاندىن تۆت - بەشلىك ئۇزۇنلۇقتا ئۈگرە كېسىلىدۇ . ئۈگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ . خېمىر پىشقاندىن كېيىن ، مىلىچلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، چويلىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ . خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا قازاندىكى شورپىدا قىزىتىلىدۇ . باش پىياز ئۇششاق يالپاغداپ توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا سوققان قارىمۇچ ، تۈز سېلىپ مىجىپ تەييارلىنىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قاچىغا ئېلىنغان خېمىر ئۈستىگە توغراپ تەييارلانغان گۆش ، توغراغان پىياز ۋە شورپىنىڭ يۈزى قۇيۇلۇپ ئىلەشتۈرۈلۈپ ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنىلەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ . شارائىتى يار بەرسە ، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۇيۇقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قۇيۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قازاندىكى شورپىدىن بىرەر پىيالىدىن ئىچىلىدۇ .

2) ئاتۇش چۆپى — لوق قوي گۆشى قازاندا پىشۇرۇلىدۇ . گۆش يېرىم پىشقاندا ، قازانغا چامغۇر ياكى

لېگەندىن تارتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قورداقنىڭ « نان قورداق » دېگەن تۈرىمۇ بار . بۇ خىل قورداقنىڭ سۈيى كۆپرەك بولۇپ ، پىشاي دېگەندە ، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، بىرقانچە مىنۇت دۈملىگەندىن كېيىن لېگەن ياكى قاچىغا ئۇسۇپ يېيىلىدۇ .(ر)

ھالۋا

ھالۋا — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئېرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتىلغاندىن كېيىن قازاننى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىر ئاز سوۋۇتۇپ ، قازاننى يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ . شېكەر ياكى قەنت قايناق سۇدا ئېرىتىلىپ قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇپ پات - پات قوچۇلىدۇ . سۈيى تۈگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئۈستىگە چىقىدۇ ، كىچىك مېۋە تەخسىلىرىگە ئېلىپ يۇمشاق نان ھالۋىغا مەلەپ يېيىلىدۇ . ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ تەبىئىتى ئىسسىق ، شۇڭا ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىر - قانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مەجەزى تەڭشىلىدۇ .(ر)

ياپما

بۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۆتىۋەر تامىقى . بۇنىڭ « بولاق ياپما » ، « پېتىر ياپما » دېگەن تۈرلىرى بولىدۇ . « بولاق ياپما » مۇنداق تەييارلىنىدۇ : ھۆڭگە كىلىك گۆش ، ئاسان ئېزىلمەيدىغان كۆكتات - سەۋزە ، ياڭ - يۇ ، چاقما كاۋا ، جاڭدۇ ، كالىكەسەي قاتارلىق سەيلەر (بۇ كۆكتاتلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ تۈرى بىلەن) قازاندا چالا قورۇلغاندىن كېيىن ، قازانغا سەي چۆككۈدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . بولدىرۇلغان خېمىر قول بىلەن ئىككىلىك قېلىنلىقتا ئېچىلىدۇ . ئاندىن قورۇلغان سەي ئۈستىگە يېپىلىدۇ - دە ، قازان دۈملىنىدۇ ، يېرىم سائەتچە دۈم - لەنگەندىن كېيىن پىشىدۇ . « پېتىر ياپما » نىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . بۇنىڭ خېمىرى قاتلىمىنىڭ خېمىرىغا ئوخشاش قات - قات بولىدۇ . بۇنىڭ سېيى « بولاق ياپما » نىڭ سېيىگە ، پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ « بولاق ياپ

ما » نى پىشۇرۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش بولىدۇ . ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن ، ياپما قىلىنغاندا توخۇ گۆشى ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خىل ياپما ھەم مەزىلىك ، ھەم يېيىشلىك بولىدۇ .(ر)

پوشكال

پوشكال كۆپىنچە « ئەرۋاھ » لارنى يوقلاش ئۈچۈن ياغ پۇراتقاندا ھەمدە چوڭ نەزىر - چىراغلاردا قىلىنىدۇ . پوشكال مۇنداق قىلىنىدۇ : ئۇنغا خېمىر تۇرۇپ سېلىپ ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدىرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن ، ئۇششاق - ئۇششاق زۇۋۇلا ئۇزۇپ پۇزا بىلەن نېپىز ئېچىپ ئوتتۇرىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن ، پوشكالنى سېلىپ ، سارغايىتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پوشكال ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ يېيىشلىك بولىدۇ . پوشكالنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ . نەزىر - چىراغلار ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان پوشكال يال - پاقراق ھەم چوڭراق بولىدۇ . ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۈچۈن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بو - لۇپ ، يۈزگىرام ئۇندا ئۈچ - تۆت پوشكال تەييارلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندە چوقۇم پوشكال سېلىش شەرت .(ر)

تۇخۇم پوشكىلى

تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۇيۇلدۇرۇلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ . تۇخۇم بىلەن ئۇنىنىڭ نىسبىتىگە كەلسەك ، تۇخۇم كۆپرەك بولىدۇ . ئاندىن قازانغا قوي يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېپىتىپ ھەر ئىككى يۈزىنى سارغايىتىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىر ئاز قويۇق بولۇپ قالسا ئازراق سۇ قۇيۇپ سۇيۇلدۇرسىمۇ بولىدۇ .

پۆرە

پۆرە — تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ: پېتىر خېمىردىن پوزا بىلەن پوشكال چوڭلۇقىدا جىلت ئېچىمىدۇ. گۆشلۈك ياكى گۆشسىز قىيما جىلتىنىڭ يېرىمىغا يېپىتىلىدۇ، يەنە بىر يېرىمى قىيما يېپىتىلغان تەرەپكە يېپىلىدۇ، ئەتراپى پۇرۇلىدۇ. ياكى بولمىسا پۈتۈن جىلتىگە قىيما سېلىنىپ ئۈستىگە يەنە بىر جىلت يېپىلىپ ئەتراپى پۇرۇلىدۇ. بۇلار قايناۋاتقان قازاننىڭ چۆرىسىگە يېقىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ ياكى ياغدا چالا - بۇلا پىشۇرۇلۇپ، قازاندا دۈملەپ تەييارلىنىدۇ. (ر)

تۈرمەل

تۈرمەل — ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلاردىن بىرى. بۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق. بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 622 - بەت) دا «تۈرمەك» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھ بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن. بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ: پېتىر خېمىر نوغۇچ بىلەن چوڭ يېپىلىدۇ (ئۈگرە سۇيۇقئاشنىڭ خېمىرىدەك) كۆكتات بىلەن قىلىنغان (مەيلى گۆشلۈك، مەيلى گۆشسىز) قىيما يېپىلغان خېمىرغا تەكشى يېپىتىلىدۇ، ئاندىن خېمىر تۇرۇلىدۇ، ئۇزۇپ پومزەك قىلىنىدۇ. ئاندىن قاسقان ياكى جىمىلغا سېلىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ تاماق بىر قات خېمىر، بىر قات قىيما بولۇپ پىشىدۇ. ناھايىتى يېشىلىك بولىدۇ. (ر)

سامبۇسا

ئىلمان سۇدا پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ياخشى ئىشلەپ تىندۇرغاندىن كېيىن، زۇۋۇلا ئۇزۇپ، پۇزا بىلەن جىلت ئېچىلىدۇ. گۆش ۋە پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئۇنىڭغا قارىمۇچ، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياغدا قورۇلىدۇ. ئۇنىڭغا سۇدا ياكى ھوردا پىشۇرۇلغان گۈرۈچ قوشۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ (گۈرۈچ قوشمىسىمۇ بولىدۇ). ئېچىلغان جىلتقا پىششىق قىيما سېلىپ جىلتنى پۈكلەپ يېرىم ئاي شەكلىدە تۈگۈپ، قىيىقچە كېسىدىغان ئەسۋاب بىلەن خېمىرنىڭ چۆرىسى كېسىپ تاشلىنىدۇ. ئاندىن

بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، تەبىئىي

ئىسسىق. (ر)

قۇيماق

قۇيماق قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (III توم، 239 - بەت) دا «قۇيما» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېپىلىدۇ». قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە يېيىش ئۈچۈن قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە نەزىر - چىراغلار ئۈچۈنمۇ قىلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇنىڭغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ سۇيۇق خېمىر چېلىنىدۇ، خېمىر بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلىدۇ. خېمىر قول بىلەن مانتا جىلتى چوڭلۇقىدا ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ. ئۆرۈپ - چۆرۈپ پىشۇرغاندىن كېيىن، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق ۋاقىتىدىلا ئۈستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. كۆپ ھاللاردا قۇيماقنىڭ خېمىرغا تۇخۇم سېلىنىدۇ. بۇنداق قۇيماق ئاسانلىقچە قېتىپ قالمايدۇ. ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. (ر)

قىيىقچە

بۇ كۆپىنچە ھېيتلاردا پىشۇرۇلىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا پىشۇرۇلمايدۇ. بۇنىڭ تەمى تاتلىق، شەكلى كۆركەم، داستىخانغا ئالاھىدە زىننەت بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: تۇخۇمنى چىقىپ ئۇنىڭغا تۇز، ياغ ئارىلاش تۇرۇپ، بۇنىڭ بىلەن چىڭ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر تىنىغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېپىپ قىيىقچە بىلەن ئايلىنىدۇرۇپ كېسىپ قىيىقچە تەييارلىنىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ كېسىلگەن قىيىقچىنى بىر - بىرىدىن ئۇزۇن قىلىپ قولغا كولو قىلىپ چۇۋۇۋەتمەستىن ياغقا سېلىپ سارغايىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. قىيىقچە ۋازىغا ياكى لېگەنگە تىزىلىدۇ. قىيىقچە قىزىق ۋاقىتىدىلا ئۈستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. (ر)

قوۋۇرغىسى چىچىلاق قول چوڭلۇقىدا پارچىلىنىپ سېلىنىدۇ (قېتىلىدۇ . ئاستا ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىلىدۇ . ئوماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ . ئوماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىڭ ۋە قاندا ماي تەركىبىنىڭ ئېشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . (ر)

كۆجە

كۆجە — ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان مەزە-زىلىك تائاملاردىن بىرى . ئۇنىڭغا كۆكباش قوناق ئاساسلىق خۇرۇچ قىلىنغاچقا ، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئىچىشكە بولىدۇ . كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممىقوناق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ، دەپسەك ئۇنچە ئاساسسىز بولمايدۇ .

كۆجە ئىنتايىن سىڭىشلىك تاماق بولۇپ ، ھەر-قانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ . ئۇنىڭدىن سۈت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ ، ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىللىك ھېس قىلىدۇ .

كۆجە مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئاۋۋال يېتتەرنىڭ مىقدارىدا پاكىز سويۇلغان كۆكباش تەييارلاپ ، دېنىنى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچە قىرىپ چۈشۈرۈپ ، يۇمشاق سوقۇمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن ، سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ ، تىرىپى بىلەن سۈتنى ئايرىيمىز . كېيىن ، گۆش ، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان دانىنى سېلىپ بىردەم قاينىتىمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن قايناۋاتقان قازانغا قوناق سۈتنى ئاز - ئازدىن قۇيۇپ ، ماتىلاپ پەشۇرمىز : شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر كۆكباش سۈتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋېتىلسە ياكى ياخشى ماتىلاپ بېرىلمىسە ، سۈت بىلەن دان ئارىلاشماي ، كۆجە بۇزۇلىدۇ . كۆجە پىشاي دېگەندە ، ئازراق يۇمىقاسۇت سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك .

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا ، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ . بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت

قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، سامبۇسنى سېلىپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل سامبۇسا ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . سامبۇسنى كۆپىنچە بىرەر يەرگە تاۋاق قىلغاندا ياكى مېھمان چاقىرغاندا داستىخانغا گېزەن سۈپىتىدە تىزىدۇ . (ر)

ھۈممەلچاي

ئۇيغۇرلاردا « ھۈممەلچاي » دەپ ئاتىلىدىغان چاي تۈرىمۇ بار . بۇ كۆپىنچە قىش كۈنلىرى ئىچىلىدۇ . بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ .

بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن قارا-چاي قېنىق دەملىنىدۇ ، دەملەنگەن چاينىڭ شامسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە قازانغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ قۇيۇلىدۇ ، ياغ قىزىغاندىن كېيىن ، ياغقا ئۇن سېلىپ ، سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ ، ئۇن قورۇلۇپ سارغايغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەييارلاپ قويۇلغان چاي قۇيۇلىدۇ . ئاندىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ ، ئۇنىڭ قو-يۇق-سۇيۇقلۇقى ئۇماچتەك بولغاندا ئاندىن قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ ، بۇنىڭغا نان چىلاپ ئىچىلىدۇ . (ر)

زاڭ

بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « جوتاڭ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقى بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : قوناق ئۇنى (بەزى يەر-لەردە كۆممىقوناق ئۇنى ، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازاندا قايناۋاتقان قايناق سۇغا چېلىنىدۇ . بۇ نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۈرۈپ تۇرۇلىدۇ . قويۇلغاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق - چۈچۈك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

ئۇماچمۇ زاڭنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ زاڭغا قا-رىغاندا سۇيۇقراق بولىدۇ . قورۇلغان سەي ھاجەت قىلىنمايدۇ . ئۇماچقا ئادەتتە پىياز ، چامغۇر ، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا توغرامچە گۆش (ئەڭ ياخشى قوينىڭ

لىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۆپرەك ھېيت - بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۈچۈن پىشۇرۇلىدۇ . ھازىر توي - تۆكۈنلەردىمۇ ساڭزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا . ساڭزىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ھەم چۈرۈك ، ھەم مەزىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ساڭزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن ، ئالىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ ، پىياز ، كاۋاۋ - چىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇزدىن ئىبارەت .

ساڭزا سېلىش ئۇسۇلى : ئالدى بىلەن پىيازنى

يالپاقلاپ توغراپ ، كاۋاۋىچىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋىچىنى سۈزۈۋېتىپ (ئەڭ ياخشى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۈزۈش كېرەك) ، سۈيىنى سوۋۇتىمىز ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە

بەش جىڭ ئۇندا تەييارلىنىدىغان ساڭزا ئۈچۈن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك) . سوۋۇتۇلغان كاۋاۋىچىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز ، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قۇيۇپ ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ

خېمىر يۇغۇرىمىز . خېمىرنى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇرۇپ ئون بەش مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن بىر سەر چوڭلۇقتا زۇۋۇلا ئۈزۈپ ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ ، ئازراق ياغلاپ قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئۈست - ئۈستلەپ تىزىپ ، ئۈستىنى تەكشى ياغلاپ يىگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىندۈرۈش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى ، تۈزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق) . زۇۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بارماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ، خېمىرنى ئىككى قولىنىڭ ئالدى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىككى چىكە چوڭنىڭ توملۇقىدەك بولغاندا ، ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە بەش سانتىمېتر قىلىپ كالىۋاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئىلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ ، ساڭزا پىشۇرۇش چوكسى بىلەن ئۇياقتىن - بۇياقتا ئۆرۈپ تەكشى سارغايىتىپ پىشۇرىمىز . پىياز ۋە كاۋاۋ - چىن قوشۇپ قايناتقان سۇ ساڭزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئوينايدۇ . ساڭزا قازاندىكى مايدا چېچەكلىپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۈزۈۋېلىنىدۇ . ئاندىن

ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆچە بىلەن ئوخشىشىدۇ .

كۆچىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زەرەپشان دەرياسى بويلىرىدىكى دولان ئائىلىلىرىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتەلەيدۇ . (ئا)

سقىماق

سقىماق — قوناق كۆپ تېرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق : خۇرۇچى قوناق ئۇنى بولۇپ ، قېلىن ئەلگەكتە تاسقالغان قوناق ئۇنىدا تۇزسىزراق ۋە بوش قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . چامغۇر ياكى چاقما كاۋا توغرامچە قىلىنىپ ، قازانغا سېلىنىدۇ . سەي - كۆكتات پىشاي دېگەندە تەييار بولغان خېمىرنى ئالغاندا پاتقۇدەك ئۈزۈۋېلىپ ، ئىككى قولىنىڭ ئالدى بىلەن سقىپ بارماق ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈىدۇ . بارماق ئارىلىقىدىن سقىلىپ ئۆتكەن خېمىر خۇددى كەسمە لەڭمەن چوڭلۇقىدا ئۈزۈلۈپ ، قايناۋاتقان قازانغا چۈشىدۇ . تاماق تەييارلىغۇچى ئۇستا بارمىقى ئارىسىدىن خېمىرنى سىققاندا ، بارمىقىنى كەڭ ئېچىۋەتمەستىن خېمىر كەسمىنىڭ بىر خىل ئۆلچەملىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ . ئادەتتە بارماق ئارىلىقىدىن قىسىلىپ چىققان ئاش (سقىماق) نىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت - بەش سانتىمېتر ، كەڭلىكى (توملۇقى) چوڭنىڭ ئۈچدەك بولسا ئەڭ مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ . سقىماقنى قوناق ئۇنىدا تەييارلانغان سۇيۇقئاش دېيىش مۇمكىن . چۈنكى ئۇ ، سۈيى بىلەن ئىچىلىدۇ . شارائىتى بار ئائىلىلەر سقىماققا توغرامچە گۆش ، شوخلا قاتارلىقلارنى سېلىپ پىشۇرىمۇ بولىدۇ .

سقىماق تەييارلىنىشى ئاددىي ، كۆپ ھەشەم كەتمەيدىغان ، تەمى ئۆزىگە خاس تاماق بولۇپ ، دېھقانلار كۆپرەك ئەتىگەلىك چاي ئورنىدا ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . (ئا)

ساڭزا

ساڭزا — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىك

توغرىغان يىغاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلدى. ئاندىن بۇ تالقانى خالتىغا قاچىلىنىپ، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلىتىدۇ. تالقان بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ رەك ئىشلىتىلىدۇ. (ر)

مۇراببا

«مېۋە - چېۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ تۈرلۈك ياۋا مېۋىلەرگىمۇ ناھايىتى باي. ئۇيغۇر خەلقى بۇ مېۋىلەردىن كۆپ تەرەپلىملىك پايدىلىنىشنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنىڭ ئۇسۇلى مېۋىنى شېكەر قىيامدا قاينىتىپ «مۇراببا» قىلىپ يېيىش.

مۇراببانىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. ئۇ كىشىلەرنىڭ مىجەزىنى تەڭشەشتە رولى ناھايىتى زور. ھەرقايسى ئائىلىدە ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن مۇراببا تەييارلاشتىن تاشقىرى، يەنە مېھمان ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تەييارلايدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە داستىخاندا باشقا گېزەكلەر قاتارىدا يەنە مۇراببامۇ بولىدۇ.

مۇراببا مۇنداق ياسىلىدۇ: پاكىز سىرلىق قاچىغا سۇ قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭغا مەلۇم نىسبەتتە شېكەر سېلىنىدۇ، ئاندىن قاينىتىلىدۇ. شېكەر قايناپ قىيام بولغاندا (سوزۇلغۇدەك ھالغا كەلگەندە) قايسى خىلدىكى مېۋىدىن مۇراببا ياسىماقچى بولسا، شۇنى قىيامغا سېلىپ بوش ئوتتا بىرئاز قايناتقاندىن كېيىن ئوتتىن ئېلىنىدۇ.

مۇراببا قاينىتىلغان قاچا ياغ يۇقى بولماسلىقى كېرەك. ئەگەر قاچا ياغ يۇقى بولسا مۇراببا پاختىلىشىپ قالىدۇ. ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ. مۇراببا ئۈچۈن ئەنجۈر، ئالما، تاشئالما، بېھى، قارىئۆرۈك، گۈلە، بۆلجۈرگەن، قاراقات، سەۋزە... قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. بۇلاردىن ئالما، بېھى قاتارلىقلار تىرىناق چوڭلۇقىدا توغراپ سېلىنىدۇ... سەۋزىدىن مۇراببا ياسالغاندا سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ، قالغانلىرى قىيامغا پۈتۈن سېلىنىدۇ.

مۇراببا بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەردىن تەبىئىتى ئوخشاشمايدىغان مۇراببالارنى تەييارلاپ، مىجەزىنى مۇراببا ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشقا

ئىسسىق ۋاقىتتىلا تەلەڭگىگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇ-ۋۇللىق ساغزىنى بىر - بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۈست - ئۈستىگە ئوراپ، پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ.

ساغزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. ناۋادا قازاندىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا، ساغزا چېچەكلىمەي، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ، ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە، ساغزىنىڭ ئىچى خام، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ. شۇڭا ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقىدە سىدە ساغزا خېمىرىدىن بىر - ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك. ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا ئاندىن ساغزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك.

ساغزا سېلىش - خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىققۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر. شۇڭا ساغزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت، بىرى زۇۋۇلنى ئېشىپ تەييارلىسا، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ. (ئا)

تالقان

تالقان - قەدىمكى يېمەك تۈرلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (II توم، 271-بەت) دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن. بۇ مىسال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تالقان ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا، قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەر قىلغان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى. ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۈستىگە قايناق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ. بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: قازانغا قوي يېنى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن ئۇنى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ. ئۇن سارغايغاندىن كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۇششاق

ئۇيغۇرلار مۇسەللەسنى ھەرگىزمۇ باشقا ئىچمەكلىكلەرگە ئوخشىتىپ ئىچمەيدۇ. مۇسەللەسنىڭ تەبىئىتى ئىككى خىل بولۇپ، ھۆل ئۈزۈمدە ياسالغىنى سوغۇققا مايىل، ئۇ ئىسسىق مەجەزلىك كىشىلەرگە شىپا بولىدۇ. قۇرۇق ئۈزۈمدە ياسالغىنى ياكى ئېچىتقۇ ئورنىدا ھەر خىل ئىسسىقلىق دورا - دەرمانلار ۋە كەپتەر باچكىسىنى سېلىپ تەييارلانغان مۇسەللەس ئىسسىق تەبىئەتلىك بولۇپ، سوغۇقچان ھۆل مەجەز ئادەملەر ئىچسە كۆرۈنەرلىك مەنپەئەت قىلىدۇ. مۇسەللەس قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ئۇنى ئىسسىق جايلاردا كۆمۈپ ساقلاش قىمۇ بولىدۇ. خوتەندە ياسىلىدىغان «مەيزاپ» مۇسەللەسنىڭ بىر خىلى.

چېكىملىك: ئۇيغۇرلاردا كۆك تاماكا، سېرىق تا. ماكىلارنى چىلىمدا چېكىش بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان. كېيىنچە بۇ خىل چېكىملىك ئۈزلۈكسىز قېلىپ، مو. خۇركا چېكىش ئادىتى شەكىللەندى. موخۇركىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياسايدۇ. موخۇركا غولنى چاناپ، يانچىپ، تاسقاپ توپىسىنى چىقىرىپ، تېرىقتەك دانچىلارنى ئايرىپ ئۇنى قازاندا قورۇپ ئۇنىڭغا مەلۇم مىقداردا كۆك تاماكا ئارىلاشتۇرۇپ قەغەزگە ئوراپ چېكىدۇ.

قەغەزدە چېكىش ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى، قەغەزنى كاناي شەكلىدە ئوراپ، موخۇركا تولدۇرسا، يەنە بىرى، قەغەزنى ئىككى قولىدەك كېسىپ موخۇركا سېلىپ پاپىروس شەكلىدە يۆگەپ چېكىدۇ. ھازىر موخۇركا ئوراپ چېكىش ئادىتى بارغانسېرى ئازىيىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زاۋۇتتا ياسالغان تەييار قاپلىق تاماكا چېكىش ئومۇملاشماقتا. تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاماكا چېكىدىغانلارنىڭ نىسبىتى باشقا خەلقلەرگە سېلىشتۇرغان ئانچە يۇقىرى ئەمەس. ئاياللار ئىچىدە تاماكا چېكىدىغانلار يوق دېيەرلىك، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە تاماكا چېكىدىغان ئاياللارنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ. (ش)

تاماق سايىملىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايىملىرى دېگەندە، تاماق

ئادەتلەنگەن. بەزى ئائىلىلەر ھەتتا ھەر خىل مېۋىلەرنى ئېزىپ مەلھەم بولغۇچە سۇس ئوتتا قاينىتىپ، ئۇنى قۇرۇتۇپ ناۋاتقا ئوخشاش قانۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق مېۋە قاتمىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ.

مۇراببانىڭ شىپالىق رولى چوڭ بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. (ر)

ئىچىملىك ۋە چېكىملىك

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ھەر خىل سۇيۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. يىلقا (ئات)، سۈتىنى تۇلۇمغا سېلىپ، ئېچىتىپ قېمىز ياساپ ئىچكەن. يەنە تېرىقنى يارما قىلىپ قاينىتىپ، ئۇنىڭغا ئۈندۈرمە قىلىنغان بۇغداينى سوقۇپ سېلىپ، بىرقانچە كۈن تۇرغۇزۇپ، تېرىق سۇيۇقلۇقى قايناپ كۆپۈك چىقىرىپ پىشقاندا، ئۇنى سۈزۈپ سۈيىنى ئېلىپ بوخسۇم («تۈركىي تىللار داۋانى»، I توم، 631 - بەت) (بوزا) قىلىپ ئىچكەن. يەنە بۇغداي يارمىسى ۋە ئۇندىن يۇقىرىقى ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان «ئاغاتقۇ»، «پىشماق» دېگەنگە ئوخشاش ئىچىملىكلىرى بولغان.

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن، ئۈزۈمدىن مەي (مۇسەللەس) ياساپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئۈزۈم تاتلىق پىشقاندا، ئۈزۈمنى پاكىز يۇيۇپ، سىقىپ تىرىپى ۋە دۇغلىرىنى سۈزۈپ ئېلىۋېتىپ، ھېچ قانداق ئېچىتقۇ سالماي قازاندا قاينىتىدۇ (مۇسەللەس قىزارسۇن دېسە، قايناشتا بىرقانچە تال تازىلانغان ئالما سالىدۇ)، قازانغا ئۈچ چېلەك ئۈزۈم سۈيى قۇيغان بولسا بىر چېلەك قالغۇچە قاينىتىدۇ. بۇ چاغدا ئۈزۈم سۈيى شىرنىگە ئايلىنىدۇ. ئاندىن ئىككى چېلەك سۈزۈك سۇ قۇيۇپ، يەنە قاينىتىپ بىر چېلەك تۈگەپ ئىككى چېلەك قالغاندا، ئوتنى توختىتىپ، قول كۆيمىگۈدەك سوۋۇغاندا قۇرۇق، پاكىز كۈپكە ئېلىپ ئاغزىنى ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ ئېتىپ، ھاۋاسى تەڭشەلگەن جايدا قويۇپ قويدۇ. كۈپتىكى ئۈزۈم سۈيى ئىككى كۈندىن كېيىن بۆلۈۋېتىپ قايناشقا باشلايدۇ. مۇسەللەس پىشقاندا كۆپۈك يوقىلىدۇ. ئاندىن قۇرۇق چۆمۈچ بىلەن چەينەككە ئېلىپ پىيالىگە قۇيۇپ ئىچىدۇ.

كەچ ئۆزئارا مۇگدىشىشنى بىر خىل ھۇزۇرلىنىش ھېس قىلىدۇ . ئادەتتە كوچا - كويلاردا بىرەر يېقىن تونۇش - لىرى يولۇقۇپ قالسا ، سالام - سائەتلەشكەندىن كېيىن «ئۆيگە مەرھەمەت ، بىر پىيالە چاي ئىچكەچ ئۆتسىلە» دەپ تەكەللۇپ قىلىش ئومۇملاشقان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بىرى .

سىز قەشقەر ، خوتەن شەھەرلىرىنى ئايلانسىڭىز ، دوقمۇش - دوقمۇشتا مەخسۇس چايخانلارنى ئۇچرىتىسىز . بۇ چايخانلارنىڭ كەڭ ۋە ئازادە ئورنىتىلغان ئوچاق بېشىدا ھەمىشە دېگۈدەك يىگىرمە - ئوتتۇز چەينەك تىزىلغان بولۇپ ، چايخاندىن خېرىدارلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ . چايخۇمار ئۇيغۇرلار ئۈچ - تۆت بۇرادەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن چاي ئىچكەچ ئۆزئارا پاراڭلىشىدۇ ، چاقچاقلىشىدۇ ياكى چايخانا سازەندىلىرىنىڭ يېقىملىق نەغمىسىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ . چۈنكى ئۇيغۇر چايخانلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە دۇتار ، راۋاب تەييارلانغان بولۇپ ، ئۇنى بەزىدە شۇ چايخاننىڭ ئىشتىن سىرتقى مۇزىكانتلىرى خېرىدارلارغا چېلىپ بېرىدۇ . بەزىدە چاي ئىچىشكە كىرگەن خېرىدارلار (چايخۇمار) ئارىسىدىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى چالىدۇ .

مەيلى چايخاننىڭ چېيى بولسۇن ياكى ئۆيدە دەملەپ ئىچىدىغان چاي بولسۇن ، ئۇ ئادەتتىكى چاي بولماستىن ، بەلكى ئۇ مەسجەز تەڭشەش رولىنى ئوينىيدىغان دورا چېيىدىن ئىبارەت . بۇ خىل «دورا چېيى» غا ئىشلىتىدىغان چاي ئاساسەن قارا چاي بولۇپ ، بۇنىڭغا بەزى ئۆسۈملۈك دورىلىرى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئۈندەك سوقۇپ ، قارا چاينى قايناق سۇدا دەملەپ ، بىردەم ئۆتكەندىن كېيىن ئۈستىگە سوقۇلغان ئۆسۈملۈك دورىسىنى سېلىپ چەينەك ئوتنىڭ تەپتىدە ۋىللىدە بىر ئۆزلىگەندىن كېيىن ، پىيالەگە ئاز - ئازدىن قويۇپ ئىچىلىدۇ . بۇ خىل دورا چاينىڭ كۆپىنچە چىسى بەدەننىڭ ئىسسىقلىق كالورىيىسى (مىقدارى) نى ئاشۇرىدىغان ، ئىشتىھانى ئاچىدىغان ، يۈرەكنى قۇۋۋەتلىمەيدىغان ، نېرۋىنى سازلاشتۇرىدىغان دورىلاردىن ئىبارەت . مەسىلەن ، قارىمۇچ ، زەنجىۋىل ، قوۋزاقدار - چىن ، لاچىندانە ، قەلەمپۇر ، پىلىپىل ، زىرە ، چىلان ،

راسلاش سايىمىنى ۋە تاماق يېيىش سايىمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ خىل سايىمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . مەسىلەن ، تونۇر ، زىخ ، ئوچاق ، كۆسەي ، لاخشىگر ، سۇپىرا ، ئاشتاختا ، پۇزا ، نوغۇچ ، تۈكچە ، رېپىدە ، گەزىنە داس (تەڭلە) قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق) ، مانتا قازىنى ، چۆمۈچ ، كەپكۈر ، چويلا ، قوشۇق ، قوشۇقلۇق ، پىلتە لېگىنى ، سەي كورسى ، چۆگۈن ، چېلەك ، كۈب ، ياغ تۇڭى ، تۈز قاقچىسى ، پىچاق ، قىغراق ، كەكە ، پالتا ، ئەلگەك ، بەل ، پېچىنە - پىرەنك قېلىپى ، دوخۇپكا ، پەشتاما قا - تارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايىمانلىرى ھېسابلىنىدۇ .

چوكا ، قوشۇق ، پىيالە ، چىنە ، ھەر خىل تەخسە ، لېگەن ، تاماق ئۈستىلى ، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايىمىنىغا كىرىدۇ . ئەمما بۇ سايىمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش ، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىنىدۇ . بۇ خىل تاماق سايىمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايىمى بولۇپ ، ئۇ ئۈجمە ياغىچى ، ئۆرۈك ، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ . يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان . بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئاياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەڭمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلىنىپتۇ . (ش)

چاي خۇمار ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە چاي ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىيدۇ . بىز ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قايسىبىر رايونغا بارمايلى ، چاي ئالاھىدە ئىچىملىك بولۇپ ، ئۇلار ھەر قانداق تاماقنىڭ ئالدى - كەينىدە دەملەنگەن بىرەر پىيالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . بولۇپمۇ ياشانغانلار چاينى بىر خىل شىپالىق دورا دەپ قارايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دوست - يارەنلىرىنى ئۆيىگە چاقىرىپ ، چاي ئىچىپ

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى

لىدىغان تەبىئىتى سوغۇققا مايىل دورىلار ئارىلاشتۇرۇلغان چاي ئىچىلىدۇ. ئەگەر تەبىئىتى سوغۇققا مايىل سۇيۇقتاش قاتارلىق تاماقلار يېيىلسە ، ئىسسىقلىق مىقدارىنى ئاشۇرىدىغان دورىلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى چاي ئىچىش ئادىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆز - ئۆزىنى داۋالايدۇ . پەسىل ئۆزگىرىشلىرىگە ماسلىشىپ مىسجەزنى تەڭشەيدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلار بىرەر كۈن تاماق يېمىسە رازىكى ، ئەمما ئالاھىدە دەملەنگەن مۇشۇ خىل چايدىن بىرەر پىيالە ئىچمىسە كۆڭلى ئۇنىمايدۇ . (ئا)

ئالماقتا ، چۈچۈكبۇيا ، توشقانزەدىكى ، زەپەر ، پىللە... قاتارلىقلار ، بۇ دورىلار پەسلىنىڭ ئىسسىق - سوغۇق ، ھۆل - قۇرۇق بولۇشىغا قاراپ تەڭشەپ ئىشلىتىلىدۇ . بەزىلىرىنى ئايرىم (يەككە) ، بەزىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ . ھەر بىر كىشىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى ، يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ، يېگەن تامىقىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، مىزاج پەرقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ، ئىشلىتىلىدىغان چاي دورىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . مەسىلەن ، كاۋاپ ، پۈلۈ ، پىتىر مانتا تۇرىدىكى ئىسسىقلىق تاماقلار يېيىلسە ، ھەزىم قىلىشقا ياردىمى بو-

IV ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە ، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) لەردە ياشىغان . كېيىنچە ئۆي-خۇرلار شەھەرلىشىپ مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن ، قەدىمكى پۈتكەشكە بولىدىغان «كىگىز ئۆي» دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قۇرۇلمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئەتتى . ئۆيلەر ياسىلىشى ۋە زىننەتلىنىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقانچاق ، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئىي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان . گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆي-خۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆي قۇرۇلما شەكلىنى شەرتلىك ھالدا ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن .

بىرىنچى خىلى ، ئۆگزىسى تۈز ، چاسا شەكلىلىك خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر . بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۇلى خاك بىلەن چىگىدىلىدۇ ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە خام كېسەك تام قوپۇرۇلىدۇ . بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ

ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ . ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال ، توققۇز تال ، ئون بىر تال مەزمۇت خادا ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ قىرىق سانتىمېتىردىن ئاتمىش سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۈپ ياكى ۋاسا دەمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ . ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆڭەك بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىزلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ ، پاخال بىلەن چۈمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ . قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۇۋۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىدۇ . ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئو-رۇن - كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ . قالغان تاملارغا بىر كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ ، ئۇنىڭغا چىنە - قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ . دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلەرگە قىشلىق قوغۇن - تاۋۇز ، كاۋىنلارنى تىزىپ ساقلايدۇ . بۇنداق چاسا شەكلىلىك ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي ، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي ، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخا-نىغا بۆلۈنىدۇ . مېھمان ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ . قازناق - تازىلىق ئۆي بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ . «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندا - سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . دەھلىز ئۆيگە تۈۋرۈك قويۇلۇپ ، تۈۋرۈك بىلەن پاراللېل تەكشىلىككە سۇپا ياكى كاك ئورنىتىلىدۇ . مېھمانخانا ئۆيىدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۈستىدىن تۈڭلۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئىشىكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە

ئاساسى سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى بېيىتتى . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۆلگىلىرى

ھازىر شىنجاڭدا يىگىرمە مىڭدىن كۆپرەك مەسچىت - مەدرىس بولۇپ ، ئۇلار تالىپلار قىرئەتخانىسى ، مۇدەرىس ئىشخانىسى ، مەسچىت ، يا - تاق ، سەرراپخانا ، قازىخانا (مەھكىمە شەرىئى) ، تىلاۋەتخانا قاتارلىق بۆلۈمچىلەردىن تەركىب تاپقان ، ئىمارەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ياسالغان بولۇپ ، قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

(1) ھېيتگاھ جامەسى - ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك ئۆلگىلىرىدىن بىرى بولغان ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، تەخمىنەن ئالتە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە . دەسلەپ 1442 - يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان . 1557 - يىلى قەشقەر ھاكىمى ئوبۇل بەگ تەرىپىدىن ، 1787 - يىلى خانىۋىرلىق زۇلپىيە خېنىم تەرىپىدىن ، 1809 - يىلى ئىسكەندەر ۋاڭ تەرىپىدىن ، 1839 - يىلى زۆھۇردۇن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن ، 1873 - يىلى پۇقرالار تەرىپىدىن ئىلگىرى - كېيىن كېڭەيتىپ ياسالغان .

ھېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا ، مەدرىس ، مەسچىت قاتارلىق ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپقان بو- لۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى ئون بەش مىڭ ئالتە يۈز كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ . چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز ھەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ ، ئىككى تەرىپىگە ئون سەككىز مېتر ئېگىزلىكتىكى ئىككى پەشتاق مۇنارى ئورنىتىلغان . مۇنار ئۈستىدىن قارىسا قەشقەر شەھىرىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ . دەرۋازا زالى تەكشى ، يۈزى سەككىز قىرلىق ، ئۈستى گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسكە بۆلۈنگەن ھەم ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان . جامەنىڭ ئالدىغا مەدرىس جايلاشقان بولۇپ ، ئۇ بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان

قارىتىلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا ياسىلىپ ئۈستى پېشايۋان قىلىنىدۇ . پېشايۋان ئالدىغا ئۈزۈم با- رىڭى ياسىلىپ ، ھويلىغا قويۇلغان ئۈزۈم تالى باراڭ ئارقىلىق پېشايۋانغا يامىشىدۇ . ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ ھويلىنىڭ ئىشىكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ .

ئىككىنچى خىلى ، ئۈستى كېسەك بىلەن يېرىم چەمبەر شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدىغان كېمىر ئۆي- لەر . بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىشىك - دېرىزىسىدىن باشقا جايلاشقا ياغاچ ئىشلىتىلمەيدۇ . كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ ، ئاستىنقى قەۋەتى بىر - ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا گېرەم قىلىپ كولىنىدۇ . ئۈستىگە بىر مېتر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قوپۇرۇلۇپ ئۆلچەملىك قېلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېئو- مېترىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ . بەزى ئەگمىلەرنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قوپۇرۇلىدۇ . كېمىر ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق ، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا ، ئۇ تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ .

كېمىر ئۆي تۇرپان ، توقسۇن ، پىچان قاتارلىق ھەم قۇرغاق ، ھەم ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتىدۇر .

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جايىنى تاللايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە . ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ، ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى . بولۇپمۇ ، جامە ، مەسچىت ، مازار ، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى . بولۇپمۇ ئۇيغۇر مېمارچىلىقىدىكى مۇنار ، گۈمبەز ، قۇببە ، مېھراب ، بالابېشى ، ئىشىك بېشى ، تەكچە ئويۇقى ، مورا ، پې- شايۋان ، تۈۋرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي

تاپقان . بۇنىڭ روزا - مەرىكە ، ئايۋان ، مەسچىت قىسمى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلىق ياسالغان . ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ۋە دەرۋازا زالى توپا قۇرۇلمىلىق ، گۈمبەز تورۇسلىق ياسالغان . لىم ، جەگە ، ھاراق - پەرمانلىرىغا نەقىش ئويۇلغان . نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر ، غۇنچە ، چېچەك ، ياپراق ، ئۈزۈم ، بادام ، يازا ، كۈرگۈل ، سەددە ، بېلىق قاسد رىقى ۋە ھەر خىل گۈل ، ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىلىرى بار . بۇ قەدىمىي ئىمارەت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يوللۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن 1985 - يىلى ئەسلى شەكلى بويىچە قايتا ياسىلىپ تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم تۈسكە كىردى ، ئۇ ، ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلەرى ۋە چەت ئەللىك دوستلارنىڭ ساياھەت ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ قالدى .

3) يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى - قاراخا- نىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇتەپەككۈر ئالىمى ، پەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ (مىلادى 1018 - 1085 - يىللار) قەشقەر تۆمەن دەرياسى بويىدىكى « بارىگاھ » دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە (1533 - 1570 - يىللار) ئالىمنىڭ قەبرىسى تۆمەن دەرياسى كەلكۈنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى يېنىدىكى پايىناپ مەھەللىسىگە يۆتكەلگەن ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن ، يەنى شەرقىي تەرىپىگە مازار ، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت ئورۇنلاشقان . مازار قۇرۇلۇشى خىش قۇرۇلمىلىق ، گۈمبەز تورۇسلىق ياسالغان . ئالدى تىك يۈزى ھەر خىل نۇسخىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن ، تۆت بۇ- لۇڭغا يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان . مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان . مەسچىت قىسمى ئىچكىرى ، تاشقىرى دەپ ئىككىگە

ھۇجرا ۋە دەرسخانىسىدىن تەشكىل تاپقان . جامە ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل بولۇپ ، كۆل ئەتراپى ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان . مەسچىت جامە ھويلىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئىچكىرىكى مەسچىت ، تاشقىرىكى مەسچىت ، ئايۋان دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن . مەسچىتنىڭ ئۈزۈنلۈكى بىر يۈز قىرىق مېتىر ، كەڭلىكى ئون ئالتە مېتىر كېلىدۇ . پۈتۈن مەسچىت قاپارتما نەقىش ئويۇلغان بىر يۈز قىرىق دانە تۆت قىرلىق تۈۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان . ئۈستى يۈز ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلىق ياسالغان . ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ غەربىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، يان ، ئالدى تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك قويۇلغان . تاشقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق ياسالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئايۋاندىن تەشكىل تاپقان ، توققۇز ئاراننىڭ تورۇسىغا چاسا - خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭ- لىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش ، بېزەكلەر جەھەتتە قويۇق يەر- لىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە .

2) مەھمۇت قەشقەرى مازىرى - ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى (مىلادى 1008 - 1105 - يىللار) ئانا يۇرتى قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ ئوپال يې- زىسىدا توقسان يەتتە يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى « تاشبېلىق تېغى » (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى سۈزۈكبۇلاق ئۈستىگە دەپنە قىلىنغان . ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيگۈچى كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھى- دىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپ ، روزا - مەرىكە ، تىلاۋەتخانا ، ئايۋان ، ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەردىن تەشكىل

دەيدىغان دىنىي قاراش ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەج نەقىشلىرى ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنى گەجخاھ قىلىدۇ . يەنى پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى ، توزغاق ، ئاز مىقداردا قۇمشېكەر ، قۇم ياكى سېمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، ئۆي تامللىرىنى سۇۋۇغاندىن كېيىن ئۇنىغا گەج نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ . بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ ، بەزىلىرى بىر ئورگاننى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا ، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق ، تۆت چاسا ، ئۈچ بۇرجەك ، روجا شەكىللىك ، بادام شەكىللىك ، يۇلتۇز ، ئاي ، نۇر شەكىللىك بولىدۇ . ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى گېئومېتىرىك شەكىلدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىر - بىرىگە ماس كەلتۈرۈلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۋەك نەقىشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . گىرۋەك نەقىشى كۆپىنچە مۇنار ، گۈمبەز ، تۈۋرۈك ، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكىلىدە ئويۇلىدۇ . ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ، شەۋلان ، كۆپۈشەك ، كەكلىك قېشى ، قەنخىش ، تو-قۇناق ، زەنجىر ، بادامچە ، پىلتە ، ناۋا ، غۇنچە ، زونجى ، نەمۇيان ، سوخەر ، ئانار ، چېچەك ، مودەن ، ئۈزۈم ، شەددە ، سولا ، يورۇق ، پىنچە ، زەمىس ، ئېسىلما ، سەبە ، گۈلشەن ، قوشقۇراق ، نەستە ، كەل كۈن ، بېلىق قاسىرىقى ، رېشات ، كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، ھەشقىپېچەك ، ساندۇقچە ، گېزەك ، تالا ، يوپۇرماق ، تۇمارچە ، زەنجىر ، پەنتۇسچە ، قىپپاش زەنجىر ، گۈل-گىياھ قاتالىقلارنى سېۋىزىت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ . گىرۋەك نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن .

بۆلۈنگەن . ئىچكىرىكى مەسچىت خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلىق ياسالغان . تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاساجۇپ تۈز تورۇس-لىق يېپىلغان . پۈتۈن مازارنىڭ ياسىلىشى كۆركەم . ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك كاھىش ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەج ئويما نەقىشلىرى يۇقىرى ھۈنەر - سەنئەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ . بۇ ھەيۋەتلىك مازار « مەدەنىيەت ئىنقىلابى » مالىد مانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن . 1988 - يىلى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ياردىمى بىلەن بۇرۇنقى نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆز ئورنىغا قايتا ياساپ چىقىلدى . ئالىمنىڭ يېڭىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك مازىرى دۆلەتلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

ئۇيغۇرلار ئۆي - ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ . ئۆي - ئىمارەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر ، گەج نەقىشلىرى ، قاپارتما نەقىش-لىر ، ئويما نەقىش قاتارلىق بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ . رەڭلىك رەسىم شەكىلدىكى نەقىشلەر كۆپرەك مېھمانخانا ئۆيىنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىگە ، مېھرابنىڭ گىرۋەكلىرىگە ، تەكچىنىڭ ئەتراپىغا ، ئۆيىنىڭ ئۈستىدىكى خادا ياغاچ (لىم) ۋە بالايېشىغا ، ئايۋان - ساراي ، پېشايۋانلارنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېلىدىغان ھەر خىل مەنزىرىلەر ، گۈللەر ، قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى ... قاتارلىقلار سىزىلىدۇ . ئادەم-نىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ سىزىش ئادىتى يوق . چۈنكى ، خەلق ئارىسىدا ، « ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ »

شەكلى بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشىك بېشى ، دېرىزە بېشىغا گەج ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۈشۈرۈلگەندىن تاشقىرى تام يۈزلىرىگىمۇ نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش شەكلىگە ئايلانغان . مېھرابچە نەقىشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل - گىياھ نەقىشلىرى ياكى گېئومېترىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ ، ئۈستىگە ئوڭ ۋە سول بۇرجەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقىشلىرى ۋە گىرۋەك نەقىشلىرى بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ . ھەر بىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللەنىپ ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پاراللېل ھالدا گىرەلەشتۈرۈلىدۇ . چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ .

مېھرابچە نەقىشلەر ئاساسەن ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ تام ، تەكچە ، مورا ، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ ، ھەر خىل مۇرەككەپ گېئومېترىك سىزىقلار ۋە گۈل - گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ ، كۆك ، يېشىل ، ئاق (گەجنىڭ ئەسلى رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ . ئوچۇق زەرەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ . مېھرابچە نەقىش ئۈچۈن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي ، رەڭ پەرقى كۈچلۈك ، ئەمما بىر - بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا ، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزۈپ ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخشىپ تېتىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا .

مېھرابچە نەقىشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە ، ئۇ يالغۇز ئۆي - ئىمارەتلەرنى كۆر - كەلمەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىدىن كېيىنەك توننى ئالسا ، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بۆرەكچە ياقا گىرۋەكلىرىگە مېھرابچە

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ ، ھال رەڭ ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار . كاھىش مەخسۇس خۇمداندا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا ، رەڭگى ئۆگمەسلىك ۋە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . كاھىش كۆپىنچە مەسچىت ، جامە ، زىيارەتگاھلىقلار ، گۈمبەزلىر ۋە بۈيۈك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ . بۇنداق كاھىشلارغا گۈل چېكىلىدۇ . كاھىشلار ئۈچ بۇرجەك ، تۆت بۇرجەك ، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك ياكى سىلىپ ، ئۇلارنى ماس ھالدا گىرەلەشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق ھەر خىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ . خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ گېئومېترىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزىدۇ . (ئا)

مېھرابچە نەقىشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئورنى كۆپ ، جەلپدارلىقى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ . مېھرابچە قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى چېدىر ، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى . بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن « مىڭئۆي » لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىل - لەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ .

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن ، ئىسلام مېمارچىلىقىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا مېھرابچە شەكىل مەسچىت ، مەدرىس ، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ ، قويۇق ئىسلام تۈسىنى پەيدا قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى

ئېگىزلىكتىكى ئۈستى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى ، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچە سىگە يۈز بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بۇددا مۇنارىنىڭ ئورنىنى مەسچىت ، مەدرىس ، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان پەشتاق مۇنارى ئىگىلەپ ، ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققىي قىلدى . پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۈستى يېرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۈن گۈرە قويۇلىدۇ . ئۇ ئاساسەن مەسچىت ، مەدرىس ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ . شۇڭا ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ .

مەنزىرە مۇنارى جامە ، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ . ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ . ئەمما رولى جەھەتتە پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان چىللاش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆرگەنلىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۈۋرۈك بولۇشتەك رولى بار .

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىلىدۇ : تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى . بۇ مۇنار تۇرا شەكىلدە بولۇپ ، ئېگىزلىكى قىرىق تۆت مېتىر ، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى ئون مېتىر ، مۇنارنىڭ ئىچىگە يەتمىش ئىككى ئايلىما پەلەمپەي ياسالغان . بۇ مۇنار 1777 - يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان . شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ . بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ ، خىشلارنى گېئومېتىرىك شەكىلدە بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل گۈللەر ، تاغلار ، ئۆرگەشلىپ ئېقىۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان . بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆرگەنلىكى ، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن ساياھەتچىلەرنى

شەكىللىك نەقىشلەر كەشتىلەنگەن . ئۇيغۇر كۇلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قومۇشلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئەتتىرىپ تۇرىدۇ . بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . (ئا)

مۇنار

مۇنار ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى . مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا) لار ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان . دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قەلئە ، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ يېنىغا ۋە شەھەرلەر ئارىسىدىكى دۆڭلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، قۇمۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئا - تالغان يۈزدىن ئارتۇق مەھەللە ياكى يۇرت بار . تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زاماننىڭ خەۋەرلىشىش پونكىتى بولۇپ ، دۈشمەننىڭ شەپسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۈستىگە ئوت يېقىپ ، ئۇنىڭدىن چىققان تۇتۇن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا ... شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن . بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا) لار قەدىمكى زاماننىڭ تېلېفونى ياكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان . كېيىنچە تۇرالار تەرەققىي قىلىپ ، كۆزىتىش مۇنارى ، بۇددا مۇنارى ، پەشتاق مۇنارى (ئەزان چىللاش مۇنارى) ، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۈسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن . بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان . كىرورەن قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 10.62 مېتىر

ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. (ئا)

مورا ئوچاق

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى « مورا ئوچاق » نى كەشپ قىلىپ ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىملىك پايدىلىنىپ كەلدى . مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ : ئۆيىنىڭ تۆر تېمىغا مورا ئوچاقنى چىقىرىلىدۇ . مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېلىنىپ ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكلىدە ئوچاق سېلىنىدۇ . بۇ ئوچاق « ئوچاق تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچاققا ئوت تۇتۇن قالىدۇ . تاماققا تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن ، « ئوچاق تونۇرى » غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە ، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىدۇ . ئوچاق ئالدىغا ئۆرەمس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ . تاماق پىششىقچە « ئوچاق تونۇرى » قىزىپ تەييار بولىدۇ . قازاننى چۈشۈرۈپ ئوچاققا تۇز سېپىلىپ نان يېقىلىدۇ . تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ . دېمەك ، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكلىدە قاپارتمىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ « مورا بېشى » دەپ ئاتىلىدۇ . « مورا بېشى » نىڭ ئۈستىگە « جىنچىراغ » (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكترلىشىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ، « يەرلىك جىنچىراغ » لار ئەمەلدىن قالماقتا) .

« مورا بېشى » ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا ، ئۆيگە يارىشىدۇ . (ر)

چېدىر ئۆي

چېدىر ئۆي (ئاق ئۆي ، كىگىز ئۆي دەپمۇ ئاتاىلىدۇ) — ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ھايات كە-

چۈرگۈچى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان ئۆي شەكلىدۇر . دەرۋەقە ، چېدىر ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭلاشقا ، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان بۇنداق كۆچمە ئۆيلەر گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ ، دۇنيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت . تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسەن چېدىر ئۆيلەردە ھايات كەچۈرگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « چېدىر » سۆزى « دۈم كۆمتۈرۈلگەن كومزەك » مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . « چېدىر » دېگەن سۆز « چاغىتاي تىلى » دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە « چېدىر » دەپ يېزىلىدۇ . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز « چادار » شەكلىدە يېزىلىپ « چېدىر » دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ھەمدە « كومزەككە قاچىلانغان جەسەت كۈلى » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن . بۇ ئەينى زاماندا جەسەت كۈلى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تولۇقلاش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقاددا كۆك (ئاسمان) نى گويىكى دۈم كۆمتۈرۈلگەن كومزەكتەك يەرنى قاپساپ تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى . مۇشۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ چېدىر ئۆي شەكلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان . دېمەك ، چېدىر ئۆيلەرنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭلىرنىڭ بەدىئىي خەرىتىسىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ پەسىل ئۆزگىرىش خاراكتېرىغا ئاساسەن كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇراشتۇرما ئۆيدۇر . چېدىر ئۆيىنىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى

(تۇڭلۇكنىڭ ئۇدۇلى) غا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ . بۇ خىل ئوچاقمۇ يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۆمۈر جازىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ . ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ چېدىر ئۆيى تۆت قانات ، ھال - ئوقىتى ياخشىراقلارنىڭ ئالتە قانات بولىدۇ . ئەڭ چوڭى ئون ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئۇنىڭغا تەخمىنەن قىرىق - ئەللىك كىشى سىغىدۇ .

ھازىر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، چېدىر ئۆي - لەردە ئولتۇرۇش بارغانسېرى ئازىماقتا . (ئا)

كېمىر ئۆي

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، « كېمىر ئۆي » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى ، « ياپما ئۆي » دەپ ئاتىلىدۇ . « كېمىر » ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ خىل ئۆي تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر ياغ ماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ . كېمىر ئۆي ياز كۈنى سالقىن ، قىش كۈنى ئىسسىق بولىدۇ . ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغىنى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېمىر ئىدى . ئازادلىقتىن ، كېيىن ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن كېمىر ئۆيلەر ئورنىغا « ياپما ئۆي » (ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئۆي) لەر ياسىلىشقا باشلىدى .

« كېمىر ئۆي » مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن ئىككى - ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلىدۇ . ئاندىن كېسەك بىلەن ئەگمە ئېگىلىدۇ . ئەگمىگە تۇڭلۇك قويۇلىدۇ . كېمىر ئۈزۈنچاق بولىدۇ ، تۆت چاسا بولمايدۇ . ئۆي پۈتكەندىن كېيىن كاڭ قۇرۇلىدۇ . ئىشكىنىڭ ئۈستى دۈلى (تۆر) دىكى تامغا ئىككى مېتىر ئۈزۈنلۈقتا بىرەر مېتىر كەڭلىكتە ئويۇق تەكچە قوپۇرۇلىدۇ . باشقا تاملارغا كىچىك تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا تاملار ئىنچىكە سۇۋاق (كاكىل لاي) بىلەن سۇۋۇلىدۇ . تام - تورۇسلار ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ . قول ئىلكىدە بارلار

بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ . ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دىۋارى رومبا شەكىللىك قىلىپ بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن كەرەگە ياغاچلاردىن تۈزۈلىدۇ . كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، كەڭ كۆزلۈك پەنجىرە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولسىمۇ ، لېكىن شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ . يەنە بىرى ، تار كۆزلۈك پەنجىرە بولۇپ ، ئۇ يۆتكەشكە ئېغىر بولغىنى بىلەن شامالغا چىداملىق كېلىدۇ . چېدىر ئۆيىنىڭ ياغاچ پەنجىرىلىرى يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، پارچە - پارچە قاناتلار رەتلىك كىرىشتۈرۈلۈپ ياسىلىدۇ . ئىككىنچى بۆلەك - « ئوۋق » دەپ ئاتالغان سىلىق ، ئىنچىكە ياغاچلار ئۇنىڭ بىر تەرىپى گۈمبەزسىمان يېپىلغان ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئۈستىگە چىكىلىدۇ . يەنە بىر ئۈچى چېدىر ئۆيىنىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان يۇمىلاق تۇڭلۇك (چاڭغىراق) كە تۇتاشتۇرۇلىدۇ . تۇڭلۇك چەمبەر سىمان ئېگىلىگەن ياغاچ بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئوۋقنىڭ بىر ئۈچى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ . ئاشۇ تۆشۈككە ئوۋق تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بۆلەك بىرلىشىپ گۈمبەزسىمان چېدىر ئۆي شەكىللىنىدۇ .

ياغاچ پەنجىرە بىلەن ئوۋق ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ كاشايىپلار بىلەن مەھكەم چىكىلىدۇ ھەمدە ياغاچ پەنجىرىنىڭ سىرتىغا رەڭلىك يىپلار ئارقىلىق بېزەلگەن چىخ تۇتۇلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكىلگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ ھەممە ئەتراپى ئۆلچەملىك كىگىزىلەر بىلەن چۆمكىلىدۇ . بۇ كىگىزىلەر ئۈچ خىل بولىدۇ . ياغاچ پەنجىرە ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۇغۇرلۇق » ، ئوۋق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى « ئۈزۈك » ، تۇڭلۇكنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۇڭلۇكلۇك » دېيىلىدۇ . بۇ ئۈچ بۆلەك كىگىزى يۇڭ يىپلار بىلەن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ چىكىلىدۇ .

چېدىر ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى سەكسەن سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزدىن مىلەڭزە تارتىلىدۇ . چېدىر ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسى

تامنى گەج سۇۋاق بىلەن سۇۋايدۇ. تاملارغا تۈرلۈك نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ. تۆر تامغا چىقىرىلغان ئويۇققا يوتقان - كۆرپە يىغىلىدۇ. باشقا تاملاردىكى كىچىك تەكچىلەرگە چىنە - قاچا قاتارلىقلار تىزىلىدۇ. تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە زە-دىۋال تارتىلىدۇ. (ر)

كاڭ

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىر قەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆيىنىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ. سۇپا ئۈستىگە خام كېسەك بىلەن تۈتۈن يولى چىقىرىلىدۇ. بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ. ئاندىن تۈتۈن يولىنىڭ ئۈستىگە كاڭ مەنزە يېپىلىدۇ (كاڭمەنزە - ئون بەش سانتىمېتر قېلىنلىقتا يېرىم مېتر تۆت چاسا سامانلىق لاي بىلەن يا-سالغان كېسەك) ، كاڭمەنزىنىڭ ئۈستى ئىنچىكە سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ. ئوچاققا قالاڭغان ئوتنىڭ تۈتۈنى تۈ-تۈن يولى ئارقىلىق مورىغا بېرىپ سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ. تۈتۈن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆيىنى ئىسسى-تىدۇ. كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلىتە سېلىنىدۇ.

كاڭغا كىگىز ، پالاز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ. قىش كۈنلىرى بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئوينايدۇ. بەل ئاغرىقى ، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ - قويۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ. (ر)

ئابدە تىكلەش

« ئۇر خۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى » غا پۈتۈلگەن نەسەب ۋە قاغانلار ئىش ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ، ئۇيغۇر ئۇر خۇن خانلىقىدىن باشلاپ ئابدە تىكلەشكە ئادەتلەنگەن ، كېيىنكى دەۋرلەردە يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ قەبرە قاتۇرۇش ئەۋج ئالغان ، شۇنىڭدىن باشلاپ تاش پۈتۈك مەرسىيىلىرى كاھىش ۋە مەرمەر قەبرە - گۈمبەزلەرگە

پۈتۈلگەن .

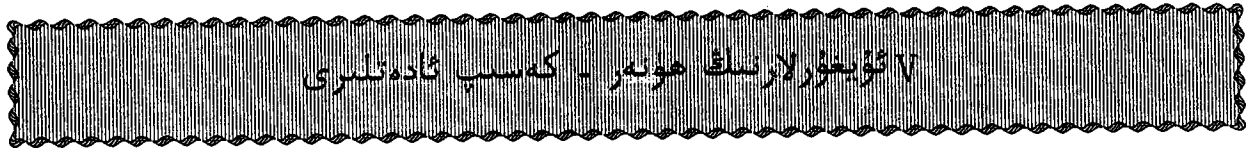
ئۇيغۇرلاردا قەبرە قاتۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۆز ئانا - ئانا ، ئەجداد - ئەۋلادلىرىغا ئىزنا قالدۇ-رۇش ، ئىككىنچىسى ، ئۇلۇغ خاقان ۋە ئالىملار ، باتۇرلار ، مۇدەررىسلەر قاتارلىق ئاتاقلىق زاتلارنىڭ نامىغا ئاتاپ ، ھەيۋەتلىك گۈمبەز ۋە خاتىرە مۇنارى تىكلەشتىن ئىبارەت . ئۇيغۇرلار ھەر ئىككى قەبرىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يوقلايدۇ . ئۇيغۇرلار ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەبرىسىگە ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى ۋە نامۇ شەرىپىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ . ئاتاقلىق شەخس ، ئۇلۇغۇر زاتلارنىڭ مەقبەرىسىنى ئالاھىدە ھەشەمەتلىك قىلىپ كۆك - يېشىل گۈمبەزلەر تۇرغۇزۇپ بېزەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ نەسەبلىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشتىن تاشقىرى ، مەرسىيىلەرمۇ پۈتۈلىدۇ ۋە ئۇ جاينى مەرھۇمنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن سەيلە - تاۋاپ ئورنى قىلىدۇ . بۇنداق جايلار ناھايىتى كۆپ . مەسىلەن ، خوتەندە « كومارم » ، لوپتا « ئىمام ئاسىم » ، قۇمۇلدا « بوغاز غوجام » ، ئىلىدا « خونغاى مازار » ، « سۇلتان ئوۋەيس » ، « تۇغلۇق تۆمۈرخان » ، يەكەندە « ئالتۇنلۇقۇم » ، مەكىتتە « چىلتىرخان » ، قەشقەر كونا شەھەر قوغان يېزىسىدا « قارا ساقال ئاتام » (ھارۇن بۇغراخان) ، « ئوسمان بۇغراخان » ، قەشقەر شەھىرى تار بوغۇزدا « ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ » (ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام) ، قەشقەر شەھىرىدە « يۈسۈپ قادىر خان » ، « يۈسۈپ خاس ھاجىپ » ، ئوپالدا « ھەزرىتى موللام » (مەھمۇت قەشقەرى) ، قەشقەر شەھىرى تار بوغۇزدا « سىيىت ئەلى ئارسلانخان » (ئارسلان خېنىم) ، ئاتۇشتا « ھەسەلنىم » (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان) ، تۇرپاندا « ئەسھا بولكەپ » ، « سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى » ، ئۇچتۇرپاندا « يەتتە قىزلىرىم » قاتارلىق يۈزلىگەن تارىخىي ئابدەلەر ۋە خا-تىرە قەبرىلىرى تاۋاپ قىلىنىدۇ . مۇنداق مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشنىڭ گەرچە دىنىي نۇسى قو-يۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئادەت سۈپىتىدە سەيلە ۋە مۇراسىم شەكلىنى ئالغان . مەسىلەن ، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئودام چۆلىدە شېھىت بولغان ئارسلان خاننى خاتىرىلەش

كەڭ ، بىر يىرىم مېتر ئۇزۇن ، قىرىق سانتىمېتر ئېگىز-
لىكتىكى سۇپا ياساپ ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ ئۇنىڭ
ئۈستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ ، « شام گۆر » كۆپىنچە ھال -
ئوقىتى ياخشىراق ، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن
كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ . ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كى-
شىلىرىگە خاس بولۇپ ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار
ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قى-
لىنىدۇ . شام گۆرنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ .

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە
قارىغاندا كىچىكرەك (ئۈچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ .
ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىدىن باشقا يەنە
ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى تالالىق ، كى-
چىكى ئۆيلۈك ، قاتۇرۇلغان قەبرە بۆشۈك دەپ ئاتىلىدۇ)
بولىدۇ . ئاياللار قەبرىسى ئۈچ پەلەمپەيلىك بولۇپ ، بۇلار
ئۆيلۈك ، سۇپرا ، ئاشتاختا ، نوغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ .
مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ، ئەر - ئاي-
اللارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلەنىپ تۇرىدۇ . (ش)

ئۈچۈن ھەر يىلى 6 - ئايدا يۇرت - يۇرت بويىچە نەچچە
تۈمەن ئادەم ئوردامغا تاۋاپقا كېلىدۇ . بىر قانچە كۈن بۇ
چۆلدە تۈنەپ ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرىلەش
ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىكى
تار بوغۇز يېزىسىغا ئورنىتىلغان « ئارسلان خېنىم
مازىرى » غا ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتۇشتىكى « ھەسسۇلتىنىم
مازىرى » غا تاۋاپ قىلىپ ، « ئوردىخېنىم سەيلىسى » نى
ئاخىرلاشتۇرىدۇ . خوتەندىكى « كومارم » سەيلىسىمۇ
ئاشۇنداق ھەشەمەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق :
ئۇيغۇرلار قەبرىسى ئىچ گۆر ، تاش گۆر قىلىپ
كولايدۇ ، تاش گۆر بىر يېرىم مېتر چوڭقۇر بولىدۇ ،
ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ . جەسەت ئىچ
گۆرگە قويۇلىدۇ ، جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆر-
نىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ ، تاش گۆرنى
كۆمۈۋېتىدۇ . ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا ھەربىر تاش گۆردىن
تۆت ئىچ گۆر كولايدۇ ، ئۇنى « شام گۆر » دەپ ئاتايدۇ ،
جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۈستىگە سەكسەن سانتىمېتر

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - كەسپ ئادەتلىرى

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس لايىھىلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر « كارىۋات » بولۇپ ، ئۇ « بۆ-شۈك » دەپ ئاتىلىدۇ . بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، ئۆزبېك ، تۈرك قاتارلىق تۈر-كەي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جە-ھەتتىكى پۇختىلىقى ، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى ، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ . ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى ئاتمىش نەچچە سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۈر مىخۇ ئىشلىتىلمەيدۇ . بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەت-تىن ، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى كۆركەم ۋە نەپىسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە ، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل - سەنئەت بۇ-يۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ . شۇڭا بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى « بۆشۈك توي مۇراسىمى » ئۆتكۈ-زىدۇ . بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقىچە ئارىلىقتا بولىدۇ . يەنى بوۋاق ھاياتقا كۆز ئاچقاندىن كېيىنلا « كىندىكئانىسى » بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ . « كىندىكئانىسى » نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە كىندىك يارىسى ساقىيىپ كېتىدۇ . بۇ « كىندىكى چۈشتى » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى

قارىشىدا ، بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا ، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ . بوۋاقنى تۇنجى بۆشۈككە سېلىشتا ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆر-گەن پېشقەدەم « بۆشۈكئانىسى » تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنىڭدىن مەقسەت ، بالىنىڭ « بۆشۈكئانىسى » نىڭ ئۇ-دۈمىنى ئېلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت . خەلىق ئارىسىدا « بۆشۈكئانا-نىسى » ، « ئېرىمچى » دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقەدە قىلىنىدۇ . « بۆشۈكئانىسى » بالىغا تەييارلانغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ ، دۇئا - تەكبىر قىلغاندىن كېيىن ، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ . ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا چاڭ (كۈلتۈك) نى ئورنىتىدۇ . چاڭنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۈزىگە چاڭ تۇمىقىنى كىيدۈرىدۇ . ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە ئون بەش سانتىمېتر كۋادرات چوڭلۇقتا تۆت دانە تىز ياستۇق قو-يۇلىدۇ . ئۈستىگە بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىغا « ئودا » (چاڭقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈككە قويۇپ تىكىلگەن پاختى-لىق كۆرپە) قويۇلىدۇ . ئۇدىنىڭ ئۈستىگە يۇمشاق پاختىلىق كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سې-لىنىدۇ ۋە زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورنىلىدۇ . باش تەرىپىگە بوۋاققا ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇ-لىدۇ . ئاستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن ، « بۆشۈك ئانىسى » بوۋاقنى يالىڭاچلاپ ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سىيلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ . ئان-دىن چاڭقا توغرىلاپ شۈمەك (ياغاچتىن نەپچە قىلىپ ياسالغان سۇيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن ، ئىككى پۈتىنى تۈزلەيدۇ ۋە يۆگەك بىلەن مەھكەم ئورايىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى تىزغا « تىزلىق » كۆرپە قويۇپ ، پۇت تارتقۇ (بىر سوپام كەڭلىكتە ئەس-تەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ

دىن ، بالىنىڭ فىزىئومىيە جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق ، چۈنكى ، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ ، قول ، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قاندىلىك تېڭىلغاچقا ، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۆشۈك ئۆي-خۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن ، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان « ئەللىي ناخشىسى » (بۆشۈك ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسدىسىدۇر . (ئا)

خوتەن قاشتېشى

قاشتېشى شىنجاڭنىڭ دۇنياغا داڭلىق كان مەھسۇلاتى بولۇپ ، خوتەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان قاشتېشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ . خوتەن قاشتېشى كوئىنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن ئالتۇن تاغغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەگرى - بۇگرى تاغ جىلغىلىرى ۋە ئىككى دەريا (يۇرۇڭقاش ، قارىقاش دەريالىرى) ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىرداي تېغى ، يۇرۇڭقاش ۋە قارىقاش دەريا ۋادىلىرى ، چىرا رايونى قاتارلىق ئوچ ئورۇنغا مەركەزلەشكەن . قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خوتەندىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى خوتەننىڭ سىمۋولى بولغان ئىككى دەريا ۋادىسىدىن قاشتېشى سۈزۈپ ، ئۇنىڭدىن نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان ھەمدە خەلقئارالىق قاشتېشى سودا بازىرىنى شەكىللەندۈرگەن ، قاشتېشى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستلۇق ، ھەمكارلىق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن . دۇنياغا مەشھۇر « يىپەك يولى » بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا « قاشتېشى يولى » نى ئېچىپ ، خەلقئارالىق « قاشتېشى سودىسى » نى قانات يايدۇرغان . شۇنىڭدىن باشلاپ ، خوتەن « ئېسىل تاشلار ماكانى » ، « قاشتېشى ماكانى » دېگەن نام بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان . ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، شىنجاڭ

ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىكىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكىلىدۇ . ئىككى قولى بالىنىڭ بىقىنىغا تەكشى رۇسلاپ ، ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ « قولتارتقۇ » (پۇتتارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تېڭىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ . قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى گورىزونتال ياغاچ (بۆشۈك تۈرمىلى) قالىنى يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مونچاق مارجان بېكىتىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان « بۆشۈك ياپقۇ » يېپىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق) ، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ . بۇ بالىنى « قارا بېسىپ قالماسلىق » نىڭ ئېرىمىدۇر . تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن ، « بۆشۈك ئانىسى » ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يىرىك تۈز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالغان « يامان روھ » لارنى قوغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ . بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا ، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە :

بىرىنچىدىن ، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ . چۈنكى ، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن ، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ . بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ . بالىنىڭ چوڭ - كىچىك تەرتىبى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكقا قۇيۇلىدۇ . ئىككىنچىدىن ، بالا ئېچىلىپ قېلىپ ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ . ئۈچىنچىدىن ، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ . تۆتىنچى

كەشى دەريادىن سۈزۈۋالدى. دەريادىن قېزىۋالدىغان قاشتېشى چوڭ ھەم ئۇيۇل بولۇپ، ئېلاستىكىلىقى ياخشى، ئاسانلىقچە چېقىلمايدۇ. خوتەن قاشتېشىنىڭ رەڭگى ئاق، سېرىق، كۆك، قارا ۋە كۆكۈچ بولۇپ، ئاق قاشتېشى بىلەن سېرىق قاشتېشى ئەڭ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىۋايەتلەردە خوتەن قاشتېشى ئارخاتنىڭ تاش قاتمىسىدىن پەيدا بولغان، دەپ قارىلىدۇ.

ئومۇمەن، قاشتېشى خوتەن خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ، قاشتېشىدىن نەپىس بۇيۇملارنى ياساش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپ ئادەتلىرىدىن بىرى. ھازىرمۇ يۇرۇڭقاش دەرياسى بويىغا بارسىڭىز، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ دەريادىن قاشتېشى سۈزۈۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىسىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاشتېشى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا، تۈركلەردە، كىمىنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ، ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالىسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا قاشتېشى سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. (ئا)

ئەتلەس

ئەتلەس — ئۇيغۇر يىپەكچىلىكىدىكى داڭدار مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ۋە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يىپەك رەختلىرىدىن بىرى، شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر يۈرۈشتىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ. مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭلەكنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئەتلەس — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۈرىدا ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يىپەك بىلەن تەقلىدى ئىپادە قىلغان سەنئەت خەرىتىسىدۇر.

ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاشتېشىدىن پايدىلىنىش تارىخى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقى مەلۇم. بۇنى ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ تارىخىي دەۋرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەملىكىتىمىزدە يېزىق بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ھۈنەر - سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر ئۇچرايدۇ. شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى X VI ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى X II ئەسىرگىچە) گە كەلگەندە، خوتەننىڭ قاشتېشى ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇ دەۋردە قۇلدارلار، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايىتى. بىر - بىرىگە قاشتېشىدىن ياسالغان ھەرخىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىشاتتى. ئۇ دەۋردە مىستىن ياسالغان بۇيۇملارغا قاشتېشىدىن كۆز قوبۇلاتتى (شىنجاڭنىڭ ئېسىل تاشلىرى ۋە قاشتاشلىرى » دېگەن خەنزۇچە كىتابنىڭ 16 - بېتىگە قارالسۇن). خوتەننىڭ قاشتېشى سودىسى چىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 — 207 - يىللار) ، خەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 220 - يىلىدىن مىلادى 206 - يىلىغىچە) سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. شۇڭا مۇشۇ دەۋرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى توشۇلىدىغان ئېغىزلار « قاشتوسمىسى » ، « قاشقوۋۇق » ، « قاشتېشى ئۆتكىلى » دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. قاشتېشى ھەققىدىكى بۇنداق تارىخىي خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ.

خوتەن قاشتېشىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، رەڭدار ۋە جۇلالىق، سۈپىتى ئېسىل، پارقراق ۋە پۇختا بولغانلىقى ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ « ئېسىل گۆھەر » دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن خەلقى ئارىسىدا قاشتېشىنى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئەقىدىسى بارلىققا كەلگەن. ئىككى دەريانىڭ نامىنىمۇ قاشتېشى شەرىپى بىلەن ئاتىغان.

دەريا ۋادىلىرىدىن سۈزۈۋېلىنىدىغان قاشتېشى كىچىك، ئەمما ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، ئۇنى خالىغان

ئادەم ھەر كۈنلۈكى ئوتتۇرا ھېسابتا تۆت كىلوگرام پىلە غوزىسىدىن يىپ ئايرىپ چىقالايدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ — يىپنى بوياش : يىپ توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن خىل مۇخىل رەڭدە بويلىدۇ . ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ رەڭگى كۆپرەك قىزىل ، كۆك (ھاۋا رەڭ) ، سېرىق ، ماش رەڭ ، قارا ، زەيتۇن رەڭلىرىدە بولۇپ ، بىر خىل ئەتلەس ئا- دەتتە ئۈچ - تۆت خىل رەڭنىڭ مۇۋاپىق بىرىكىشىدىن تەركىب تاپىدۇ . يىپ بوياشتا ئاساسەن يەرلىك تەبىئىي رەڭ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ ، بۇنداق رەڭلەر مەڭگۈ ئۆگمەيدۇ .

ئۈچىنچى باسقۇچ — توقۇش : بوياپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس توقۇش دەستىگاھغا تارتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كىيىن تاراق (يەرلىك مەلۇم بىر خىل چۆپنىڭ يىلتىزىدىن كىيىم چوتكىسىغا ئوخشاش ياسالغان) بىلەن يىپنى تەكشۈپ يىپەك مويلىرىنى تا- زىلايدۇ . ئارقىدىن قوناق ئۇنىدىن سۇيۇق قىلىپ ياسالغان ئاھا بىلەن يىپنى پاتلايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن مە- شۇت يىپ تارالغان چاچتەك تالا - تالا ھالەتكە كېلىدۇ . ئاندىن ئۇرۇش يىپىنى موكا بىلەن ئارقاش يىپ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ . توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسخىسى ئۈستىكارنىڭ مېڭىسىگە « سىزىلغان » بولۇپ ، ئۇلار ھېچقانداق سىخىما تەلەپ قىلمايدۇ .

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسنىڭ ئۇ- زۇنلۇقى ئالتە مېتر قىرىق سانتىمېتر ، ئېنى قىرىق بەش سانتىمېتر بولىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن . قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئاياللار ، خان ئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس) نى قىزلار ۋە چوكانلار ، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان كۆك ياكى زەيتۇن ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئەتلەس ، شايى ، بەقەسەملەر روشەن

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ؟ « قۇرئان » دا « جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كىيىم كىيىدۇ » دەپ خاتىرىلەن- گەن . چۈنكى ، ئۇ يىپەكتىن توقۇلغاچقا ، سۇپىتى يۇقىرى ، يۇمشاق ھەم نەپىس بولغاچقا ، بەدەنگە ھۇزۇر - ھالاۋەت بېغىشلايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئەتلەس ئۈي- خۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلى- رىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇخىل .

شىنجاڭ قەدىمدىن باشلاپ يىپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بىر . بولۇپمۇ جەنۇ- بىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يىپەكچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ بۇرۇن « يىپەك يولى » دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رېچفۇ- فىن (1833 — 1905) دۇر ، ئۇ ، قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يىپەك رەختلىرى « يىپەك يولى » سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان . ئەتلەس — ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول ھۈنەر مەھسۇلاتى . خوتەن شەھىرى ، لوپ ، گۇما ، يەكەن ، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەتلەس توقۇشنى ھۈنەر - كەسپ قىلغان نۇرغۇن كاسپىلار بولۇپ ، يىپەك سانائىتى زامانىۋىلاشقان بۇگۈنكى زاماندىمۇ ئۇلار قولغا تايىنىپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق .

ئەتلەس توقۇمىچىلىقى مۇنداق بىر قانچە باس- قۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ — پىلىدىن يىپ ئېگىرىش : يەرلىك ئۇسۇلدا پىلە غوزىسى قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ . غوزا يۇمشىغاندىن كېيىن يىپەك تالاسىنى ئايرىپ ، دا- ۋۇز چاپ دەپ ئاتىلىدىغان يىپ تۇرۇش ئەسۋابىغا ئىلىندۇرۇپ ، تۈرۈم چاق ئارقىلىق يىككە تۈرۈلىدۇ . سەيناق دەپ ئاتىلىدىغان كېرەكسىز غوزەكلارنى تاللىۋېتىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئادەتتە بىر تال غوزەكتىن يىگىرمە بەش مېتر ئەتراپىدا يىپ ئالىدۇ . قول بىلەن بىر

يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يىپەك رەختلىرىدۇر . (ئا)

خوتەن گىلىمى

گىلەم — ئۇيغۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئەتىۋارلىق ۋە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . خوتەن — گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭ گىلىمىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . ھەقىقەتەن گىلەم خوتەن خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن . مۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ قانات يايدىغانلىقى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەر بار . خەلق ئارىسىدا گىلەم ئەسلىدە يۇرۇڭقاشلىق گۈلەمخان ئىسىملىك بىر قىزنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ قىزنىڭ نامىغا گۈلەم (ئاستا - ئاستا « گىلەم » گە ئۆزگەرگەن) دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار . 1959 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە بازىرىدىن بىر يۈز ئەللىك كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قەدىمكى نىيران دۆلىتىنىڭ قەبرىستانلىقىدىن ھەر خىل ماددىي بۇيۇملار بىلەن بىرلىكتە بىر پارچە گۈللۈك گىلەمۇ قېزىۋېلىنغان . ئىلىمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ گىلەمنىڭ شەرقىي خەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىللاردىن مىلادى 206 - يىللار) دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكى دەلىللەنگەن بولۇپ ، ھازىرغىچە ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قارۇشتى يېزىقىدا « گىلەم خوتەن گىلىمى » دەپ پۈتۈلگەن تارىخىي پۈتۈكلەر تېپىلدى . بۇ خىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار خوتەن گىلىمىنىڭ تارىخىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

دەرۋەقە ، خوتەندە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى گىلەم توقۇشقا ئادەتلەنگەن ، دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ . ھازىرمۇ زامانىۋىلاشقان گىلەمچىلىك كارخانىلىرىدىن تاشقىرى

كۆپچىلىك ئائىلىلەردە گىلەم توقۇش دەستىگى ئورنىدىن تىلغان . خوتەن گىلىمى خوتەن قوينىڭ يۇڭىدىن توقۇلىدۇ . خوتەن قوينىڭ يۇڭى ئەۋرىشىمچانلىق ۋە ئۇزۇن تالالىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇنىڭدىن باشقا خوتەندە يۇڭ يىپ بوياشقا ئىشلىتىدىغان تەبىئىي بويلاق ماتېرىياللىرى (ياڭاق پوستى ، ئانار پوستى ، توغۇرغۇ ، زەمچە ، شاخار ... قاتارلىقلار) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ . بۇنداق ئەۋزەل شارائىتلار خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان . خوتەن گىلىمى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە . ئۇ نۇسخا جەھەتتىن « شەرق ئۈسبى لىۋى » غا تەۋە بولۇپ ، شەكلى خىلمۇخىل ۋە رەڭدار ، ئىشلىتىشكە قولايلىق ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېسى تېتىك تەلپى ئەكس ئەتكەن .

خوتەن گىلىمى نۇسخا جەھەتتىن ئاچچىق ئانار نۇسخا (ئانارگۈل نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، ئىران نۇسخا ، كەشمىر نۇسخا ، چېچەك نۇسخا ، لوڭقا نۇسخا ، كەلكۈن نۇسخا ، شام نۇسخا ، ئەدىيال نۇسخا ، يولتۇز نۇسخا قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل نۇسخىلىق گىلەملەرنىڭ ھەممىسىدە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك بار ، يەنى بۇ گىلەملەرنىڭ چۆرىسىگە ھەرە چىشىلىق ئۈچ بۆلۈك شەكىل نەقىشلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىتىكى ئۆي - ئىمارەت نەقىشلىرىدە مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن . خوتەن گىلەملىرى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەر گىلىمى (يەرگە سالىدىغان گىلەم) ، تام گىلىمى (ئاسما گىلەم) ، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل گىلەملەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە رەڭ تۈرلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ . گىلەم توقۇش يۈكسەك ئەقىل - پاراسەت ۋە گۈزەللىك تۇيغۇ تەلپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەك بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە پەخىرلىنىدۇ . گىلەم ناھايىتى چىداملىق بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « كەمبەغەل بولساڭ گىلەم ئال » دەيدىغان نەقىل بار . دەرۋەقە ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ شەھەردىن يېزىلارغىچە بىرەر پارچە گىلىمى يوق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى ئۇچرىتىش تەس . خوتەن

لەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلپىگە ماس ھالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار .

ئۈچىنچى ، يېڭىسار پىچىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۈچۈن ئىككى تىخ قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن ، سېپىغا قويۇلغان نەقىشلەردىمۇ ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . يېڭىسار پىچىقىنىڭ سېپى ئۈچۈن ئاساسلىقى — ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى ، مىس ، كۈمۈش ، قاشتېشى ، مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خام ئەشىيلار ئىنچىكە ھۈنەر ئارقىلىق بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ ، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقىتىدىغان گۈزەل - سەنئەت بۇيۇمغا ئايلاندۇرۇلىدۇ . ھەتتا تىخ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن ھەللىك مېتالدىن بىر نەچچە تال خال قويۇلۇپ ، تىخ بىلەن ساپنىڭ تۈتۈشۈشۈش تاشقان يېرىگە ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە « يېڭىسار » دېگەن خەت ئويۇلىدۇ . بۇ يېڭىسار پىچىقىنىڭ ماركىسى ھېسابلىنىدۇ .

تۆتىنچى ، يېڭىسار پىچىقىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ . غىلاپسىز يېڭىسار پىچىقى بولمايدۇ . بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەرخىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ . يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئاليۇمىدىن ئىشلىنىپ ، يۈزىگە ھەرخىل نەقىش ئويۇلىدۇ . خۇرۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ ھەممىسىگە بوپتاسا بېكىتىلىدۇ .

پىچاق قەدىمىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە ئەر - يىگىتلەرنىڭ كېچە - كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايدىغان « قورالى » بولۇپ كەلگەن . ھەتتا ئۆي - خۇرلارنىڭ بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان . قىسقىسى ، پىچاقنى ئولۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېسىپ يۈرۈش ، پىچاقنى ئەرلىك جاسارتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ بىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆلۈشۈككە سالغاندا ، ئەگەر ئوغۇل بالا بولسا ، ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدۇ . خان ئادەتلەر ، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، پىچاقنى يەرگە سانجىپ قويۇپ ، ئۇنى « گۇۋاھچى » قىلىشقا .

گىلىمى بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلقئارا بازاردا رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان بىر مىللىي قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ قالماقتا . (ئا)

يېڭىسار پىچىقى

يېڭىسار پىچىقى — ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۈنەر - سەنئىتى بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . ئۇ ئەسلىدە يېڭىسارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولغاچقا ، شۇ جاينىڭ نامىغا ماس ھالدا « يېڭىسار پىچىقى » دەپ ئاتالغان . دەرۋەقە ، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىغا جايلاشقان يېڭىسار ناھىيىسىدە پىچاق ياساش ھۈنەر كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭىسار پىچىقىنىڭ تۈرلىرى يىگىرمە خىلدىن ئاشىدۇ . 1987 - يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا ، يېڭىسار پىچىقى بىرىنچىلىككە ئېرىشكەن . بۈگۈنكى يېڭىسار پىچىقى مۇنىڭدىن ئۈچ يۈز يىللار ئىلگىرى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراباش يېزىسىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان .

يېڭىسار پىچىقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولاي ، يېڭىسار پىچىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن :

بىرىنچى ، يېڭىسار پىچىقىنىڭ تىخى ئۈچۈن سۈپەتلىك پولات تاللىنىدۇ . تاللانغان پولات ماتېرىيالنى پىچاقچى ئۇستام يۈكسەك ماھارەت بىلەن قايتا - قايتا سۇغىرىپ ھەم داتلاشمايدىغان ، ھەم تىخى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ .

ئىككىنچى ، ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سېپى ھەرخىل شەكىللىك ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۈرنىڭ خاس نامى بولىدۇ ، مەسىلەن ، قوش بىسلىق پىچاق ، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق ، قاسساپ پىچىقى ، تۆشۈك پىچىقى (ئائىلە پىچىقى) ، يان پىچىقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق) ، كۆرگەزمە پىچىقى (سەنئەت بۇيۇمى) قاتارلىقلار . ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەت

مەھەللىسى « دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە .
ياسىلىش ئۇسۇلى : خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى « سامان قەغىزى » نىڭ خام ماتېرىيالغا ئوخشاشمىغان ھالدا ، توغراق ۋە ئۈجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ئىبارەت . دەسلەپ توغراق ياكى ئۈجمە قوۋزىقىنى يىغىپ ئۇنى سۇغا چىلاپ قويدۇ . قوۋزاق بىر ئاز يۇمشىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ سىرتقى قوپال قاتلىمىنى سويۇپ ئېلىۋېتىپ ، ئىچىدىكى بىر قەۋەت نېپىز ئاپئاق قەۋەتنى ئايرىۋېلىندۇ . مانا شۇ خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسىي خام ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ . بۇ قەۋەتنى قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ بوتقا (لاتقا) قىلىندۇ . بۇ قوۋزاق بوتقىسىنى ياغاچ توقماق بىلەن سوقۇپ ئەزگەندىن كېيىن ، مەخسۇس ياغاچ تۇڭغا سېلىپ ، ئۈستىگە مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيىدۇ ۋە ئۇنى توختىماي قوچۇپ ئۇماچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچتا ، بۇ قوۋزاق ئۇمىچىنى مەخسۇس ياسالغان چۆمۈچ (پېچكوك دېيىلىدۇ) ئارقىلىق ئۆلچەملىك ياغاچ قېلىپقا تەكشى قۇيۇپ ، سۇ كۆلچىكىدە سۈزۈلىدۇ . قېلىپنىڭ يۈزى تەكشىلەنگەندىن كېيىن ، شۇ پېتى كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلىدۇ . قەغەز بوتقىسى قۇرۇغاندىن كېيىن ، قەغەزنى قېلىپتىن سويۇۋالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەغەز تاختىسى پۈتتۈرۈلگەن . بۇنداق قەغەزنىڭ بىر تاختىسى ياسىلىپ چىقىشى ئۈچۈن ، تەخمىنەن سەككىز - ئون چېلەك سۇ سەرپ قىلىنىدۇ . ئەگەر ماتېرىيال تەييار بولسا ، بىر قەغەزچى ئۇستا بىر كۈندە بۇنداق قەغەزدىن ئۈچ يۈز تاختا ياساپ چىقالايدۇ . بۇنداق قەغەزنى قېلىپتىن ئالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ . ئەگەر ئۇنى تېخىمۇ سېپتا ۋە پارقراق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھاجەت تۇغۇلسا ، گۈرۈچنى ئېزىلگۈچە قاينىتىپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ ، ھېلىقى قەغەز يۈزىنى تەكشى پاتلاپ ، قاشتېشى بىلەن سۈركەپ سىلىقلايدۇ . قەدىمكى مۇھىم تارىخىي ھۈججەتلەر پۈتۈلگەن قەغەزلەر مانا شۇ سىلىقلانغان خوتەن قەغىزىدۇر .

قولغا تاپىنىپ خوتەن قەغىزىنى ياساش بۈگۈنكى كۈندە بارغانسېرى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۆزى خىل ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتى سۈپىتىدە

تارىلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سوۋغا سۈپىتىدە « يېڭىسار پىچىقى » نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ، دېمەك ، يېڭىسار پىچىقى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازىنىپ ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە مىللىي قول سانائەت تەرەققىياتىمىزنى نامايان قىلماقتا . (ئا)

خوتەن قەغىزى

خوتەن قەغىزى — ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۆت چوڭ كەشپىياتىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان مىللىي قول سانائىتىمىزدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن . دەرۋەقە ، بۈگۈنكى زاماننىڭ يېڭىچە سانائىتى گەرچە ئۇنى بازار ئىگىلىكى ۋە تاۋار قىممىتىدىن سىقىپ چىقارغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى ھامان سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەسىقىلەر ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ھەر خىل ئىلىم - پەن ھۈججەتلىرى ئەنە شۇ خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن بولۇپ ، قىممەتلىك مەدەنىي مىراس سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن . قەدىمكى « يىپەك يولى » سودىسىدا يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ ، « خوتەن قەغىزى » نامى بىلەن ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان . چۈنكى ، « خوتەن قەغىزى » ئاسانلىقچە يىرتىلمايدىغان ۋە چىرىمەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇ ئەۋرىشىمچان بولغاچقا ، خەت يېزىشتىن باشقا يەنە دورا - دەرمانلارنى ئوراش ، كىيىم - كېچەكلەرگە قاتۇرما قىلىش ، ھەر خىل گۈزەل - سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ .

خوتەن قەغىزىنى ئىشلەش خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا ، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خوتەن شەھىرى (ئىلچى) دىكى بىرقانچە مەھەللىلەر ھازىرغىچە « قەغەز

كۈنى سېتىپ دەسمايسىگە پاختا ئالسا ، پايدىسىغا گۆش ، ياغ ، چاي ، تۇز ، سەي - كۆكتات ئېلىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىدۇ .

بەزى يۇرت - مەھەللىلەردە چاق ئېگىرىش كەسپىلەشكەن بولۇپ ، توپىلىشىپ چاق ئېگىرىدۇ . توپىلىشىپ چاق ئېگىرىش قىزىقارلىق بولۇپ ، ئونلىغان ھەتتا يۈزلىگەن چاقنىڭ ئاۋازى بىلەن ئاياللارنىڭ توپ بولۇپ ئوقۇغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

ھەرقانداق بازاردا مەخسۇس يىپ بازىرى بولۇپ ، ئۇلار ئاشۇ بازارغا توپىلىشىپ يىپ ساتىدۇ ، پاختا ئالىدۇ . چاق — چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىنىدۇ . سەكسەن سانتىمېترلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا ئەللىك سانتىمېترلىق ئىككى ياغاچنى ئون سانتىمېتر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ . يەنە بىر بېشىغا يىگىرمە سان سانتىمېترلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا يىك تۇرغۇدەك قىلىپ تۇرغۇزىدۇ . سەككىزدىن ئون ئالتە چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى پۇزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ چاقنىڭ قارمۇقارشى چىشىنى يىپ بىلەن ئۇدۇل چېتىپ قويدۇ ۋە چاق بىلەن يىك ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناپ بېكىتىدۇ ، بۇ تاناپ چاق بىلەن يىكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئوينايدۇ . ئېگىرىش : ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يىپ ئېشىلىپ ، يىك ئۇچىغا ئېلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ ، سول قولدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ . يىپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا ، ئوقنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ئېشىلگەن يىپنى يىككە يۆگەيدۇ . ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز بولۇپ ، بىردەمدىلا يىك توشىدۇ ، ئاندىن يىككى يىپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كالىك قىلىدۇ ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ .

يېزىلاردا چاق ئېگىرىش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قوشۇمچە ھۈنەر - كەسپ بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس « چاق ئېگىرىش ناخشىسى » بولۇپ ، ئۇنىڭدا چاقچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بۇ ئەمگەك

تارىختىن ئۆچكىنى يوق . ھازىرمۇ دوپپىچىلار ۋە دور - پۇرۇشلار بۇ قەغەزنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئىلمىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا ئىلمىچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان قارىشىدىن كېلىپ چىققان . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدە ، ئۆي بىساتلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن ، ئىپتىيالى ، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گۈل قىشى ، گۈللۈك دوپپا كىيىشى ، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم - كىيىشى ، ئۆيلىرىگە گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى ، كاڭ ، سۇپىلارغا تەڭلىمات ، گۈللۈك كىگىز سېلىشى ، تام - تورۇسلارغا نەقىش چىقىرىشى ... بۇنى ئىسپاتلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا ، لىمىتاق ياپقۇچىلىرىغا ، خا ، قىز - جۇۋانلارنىڭ ئۇزۇن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىغا ئىلمە ئېلىنغان . بوۋاقلارنىڭ ئىشتان - پايپاقلىرىغا ، ھەتتا چاي خالىتىسى ، تاماكا خالىتىسى ، ئۇزۇن لوڭگىلەرگىمۇ ئىلمە ئېلىنغان . بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مەسە ئىچىگە كىيىدىغان ئۇزۇن پايپاقلارغا ، ئەرلەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا ئىلمە ئېلىناتتى .

ئومۇمەن ، ئىلمىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان . ئىلمىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا ، ئانىلار ئۆز - لىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولغا يىگنە تۇتقۇزۇپ ئىلمىچىلىككە ئۆگىتىدۇ . ناۋادا ئىلمىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چېلىقسا ، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىبلەندۇ . شۇڭا يىگنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى . (ر)

چاق ۋە چاق ئېگىرىش

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئائىلە ئېشىدىن بوشقاندا چاق ئېگىرىپ يىپ تولاپ ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ ، يەنە بىر قىسىم ئاياللار يىپ ئېگىرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇلار بازار كۈنلىرى ھال - ئوقىتىگە يارىشا پاختا سېتىۋېلىپ ئۇنى ئېگىرىپ ، يەنە بىر بازار

تۈرىنىڭ جەريانلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىلگەن . (ش)

كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تاللىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك توقۇپ كىيگەن . « لوپنۇر كەندىرى » دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمىدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ ، تارىم دەرياسى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغان مەزگىلدە ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياۋا كەندىرلەرنى بىرمەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئارقىلىق تاللىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بۇنداق قىلغاندا ، تاللىرى پۈتۈن چىقىدىكەن) ، ئۇنى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ تاللىرىنى ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى - ئەتلەس ، كىمخاب ، زەرباپ ، تەيتىللا ۋە ھەرخىل داستىخان (كاناپ داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇلغان) ، چۈمبەردە (پەرەنجە) ، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلىرىنى توقۇغان .

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل ، قوتان ئىشىكى ، قاشا تام ياساشتىن باشقا يەنە ، يەرلىك ئۇسۇلدا تاللىرىنى ئاجرىتىپ ، پالاس كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ .

بۈگۈنكى كۈندە ، كەندىر يىپ توقۇمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈزلەنمەكتە . (ش)

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇيۇلغان يەرلىك پۇل مىلادى I ئەسىردىن II ئەسىرگىچە ئۇدۇن دۆلىتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر .

مىلادى III - IV ئەسىردىن VII ئەسىرنىڭ

باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا قۇيۇلغان كۆسەن پۇلى ، مىلادى VI - VII ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى ، مىلادى X ئەسىردە يەنى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىلار دۆلەت پۇلى (1056 - 1057 - يىللىرى قۇيۇلغان) ، مىلادى X III - X IV ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈمۈش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 - يىل ، مىلادى 1327 - يىل دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن) ، مىلادى X VII ئەسىردە ياركەنت (ھازىرقى يەكەن) دە قۇيۇلغان مىس پۇل ، 1760 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەكەندە قۇيۇلغان . بىر يۈزىگە « چيەنلۇڭ تۇڭچاۋ » ، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە « يەركىم ، يەركەنت » دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ، X IX ئەسىرنىڭ 70 - يىلى كۇچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا « سەيدى غازى راشىدىن خان » ، « پايتەخت كۇچادا قۇيۇلدى » دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل ، مىلادى 1917 - يىلى ياك زېڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل) ، تاششاخۇنۇم قۇيۇدۇرغان « زەربە كاشغىر » دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگە ، 1925 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە مۇسا بايوۋلار غۇلجىدا قۇيۇدۇرغان « مۇسا بايوۋ » ناملىق ئەللىك سەرلىك كۈمۈش يامبۇ ، 1935 - يىلى شىڭ شىسەي تارقاتقان ئەللىك سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى) ، 1939 - يىلى ماۋ زېمىن تارقاتقان ئۆلكە (قەغەز) پۇلى ، 1943 - يىلىدىن 1949 - يىلى كۈزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەر خىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە ، 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ ، ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر - سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا - ئالاقىسىنىڭ مۇھىم نىشانىغا جايلاش

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن فارىخاندا يۇڭ چەكمەنىنىڭ تۈرى كۆپ ، تىۋىت رومال ، يۇڭ پالاس ، كاشا ، ئات ئۇلاغلار ياپقۇسى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يۇڭ تاغار ، يۇڭ خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي يۇڭ تو- قۇلمىلارنى توقۇغان .

ئۇيغۇرلار بوياقچىلىققا ماھىر ، ئۇلار قىزىل ، نىل ، قارا ، قارا كۆك ، زەيتۇنە ، چەيزە رەڭ ، شاپتۇل چېچىكى ، ئانار گۈلى ، خورما رەڭ ، توپا رەڭ ، ئەت رەڭ ، توق سېرىق ، تۇخۇم سېرىقى ، پوررەڭ ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاش تۇرۇش ئارقىلىق تۈرىنى كۆپەيتىدۇ ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ .

تەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك ، پاختا ، يۇڭ رەخت لەرنى بويىدۇ ، مەشۇت بويىدۇ . ئۇيغۇر قىز - يىگىتلىرى قىزىل چەكمەن چاپان كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ يىگىتلىك غۇرۇرى ھېسابلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ نىل بويىقى دۇنياغا مەشھۇر . ئۇيغۇر بوياقچىلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇلار بويلاق ئۈچۈن تۇخۇمەك ، زاك ، زەمچى ، ئانار پوستى ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ياڭاق پوستى ، تۆمۈر دېتى ، داشقال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ . بۇ خىل بىزىق ئەسەرلەر بويى تۈزۈمىدۇ . ئۇيغۇرلار توقۇغان « كونا رەڭلىك گىلەم » نىڭ خەلقئارا بازاردىن ئەتىۋارلىق بولۇشى ، ئۇنىڭ رەڭ - بوياقلىرىنىڭ ئۆگمەس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ش)

سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئۇيغۇرلاردا گۈزەل سەنئەت ئويمانچىلىقى ، بىناكارلىقتا بولۇپ قالماستىن ، رەختلەرگە ھەر خىل گۈل بېسىشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ . سەرگەز ، ھەمزەك ، زەدىۋالار بۇنىڭ دەلىلى .

سەرگەزنىڭ رەختى ئاق مانا بولۇپ ، گۈلى ياغاچ ئويمان نەقىشلىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل ، چارچە گۈلدىن ئىبارەت . ئۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسۇلدا تەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : ئوتتۇز چىڭ سۇغا بىر چىڭ ئۇن سېلىپ

قان . ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە تايىنىپ ، تاۋار ، دۇردۇن ، كىمخاب ، شايى - ئەتلەس ، بەقەسەم ، مانا - چەكمەنلەرنى توقۇپ ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندىرغان .

بۇنىڭدىن يەتمىش - سەكسەن يىللار ئىلگىرى يەكەن ، خوتەن ، قەشقەر ئۇستىلىرى توقۇغان تەيتىللا ، كىمخاب ، ئاق كالۋۇتۇن ، سېرىق كالۋۇتۇنلۇق زەرباب رەختلەر چەت ئەلگە ئېكسپورت قىلىنغان ، كېيىنكى ۋا- قىتتا ھاكىمىيەت زوراۋانلىقى ، شاگىرت تەربىيىلىمەسلىك نەتىجىسىدە ئۇستىلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ ، بۇ كەسپ ئۈزۈلۈپ قالغان بولسىمۇ ، ئەينى ۋاقىتنىڭ كى- خاب ، تەيتىللىرى ھازىرغىچە ساقلانماقتا . ئۇيغۇرلار بىرقەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر قاتارلىق رايونلار يىپەكچىلىكنىڭ ئانا يۇرتلىرى بولۇپ ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سېرىق ، ئات باغرى ، قىزىل ئالا ، سېرىق ئالا ، ئالا قاغا ، قارا قاتارلىق كۆپ خىللىق ئەتلەس ، تۆمۈررەڭ ، يېشىل ، يېشىل ئالاقاغا ، مۇجەت قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل بەقەسەم ، ئاق ، سېرىق ، ئەت رەڭ ، قارا ، پوررەڭ شايى ، قوش يىپىلىق چەكمەن شايى قاتارلىق رەختلەر ، يىپەك گىلەم ، جايىناماز ، مېھراب ياپقۇ ، بەلباغ ، ئاياللار ياغلىقى ، چۈمپەردە ، پەرىجە ، ھەتتا ئەگەك شايىلارنى توقۇغان .

پاختىدىن ھەر خىل كاتەكچە ، ھەيرانى ۋە ئا- نارگۈلى ، ئالما گۈلى ، يۇلغۇن چېچىكى ، تۈز قۇيرۇقى ، يېشىل ، نىل رەڭ تولىما ، شاتاۋا ، ئاق قىرغاق سماۋى تېرىكە ، قوش يىپىلىق رەڭمۇرەڭ تېرىكە قاتارلىق يەتمىش - سەكسەن خىل گۈللۈك رەخت ، كۆپ خىللىق مانا - چەكمەن (مانا - چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويلىنىدۇ) . ھەر خىل گۈللۈك پالاس ، گۈللۈك تاغار ، گۈللۈك خۇرجۇن ، گۈللۈك ئىشتاباغ قاتارلىق يۈز نەچچە خىل پاختا توقۇ- لمىلارنى توقۇيدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە تۈرلۈك يىپىتنى تىۋىتلىك توقۇپ ، قىزىل ، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بى- لەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلار يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭدىن چەكمەن ۋە تىۋىت ئارىلاشتۇرۇلغان تۆگە يۇڭدىن چەكمەن (قېزىۋېلىنغان

چۈشۈرۈلگەن تۆمۈر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ. ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە، زەدىۋال ھەر بىر ئۆيىنىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ.

جايىناماز، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە. مېھراب شەكىلدە بولۇپ مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەزى ئۇستىلار بەيتۈل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ. بۇلارنىڭ خام ئەشە يىاسى يەنىلا ئاق مانا بولۇپ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ، سوقۇپ يۇمشىتىپ، داۋا، يۇلخۇن چېچىكى، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ. گۈلدىن چىققان جايىناماز، مېھراب ياپقۇلارنى سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئېشىلىتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا، ياغلىق، كەشتىلەرگە گۈل ئىزىنى چىقىرىش ئۇيغۇر گۈل بېسىش سەنئىتىدە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. (ش)

پىلىچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۈجمە ئۆستۈرۈپ، پىلىچىلىك، يىپەكچىلىك، مەشۇتچىلىك ۋە يىپەك توقۇلمىچىلىقتىن ئىبارەت كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىچكى - تاشقى بازارنى تەمىن ئېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پىلىچىلىك ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىر يۈرۈش جەريانلاردىن ئۆتىدۇ.

ئۇرۇق ساقلاش: يىغىۋېلىنغان ئۇرۇق پاكىز داكا خالتىغا ئېلىنىپ، ئىسسىق ۋە نەملىكى مۆتىدىل بولغان جايدا، كېلەر يىلى 4 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە، يەنى ئۈجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتقۇچە ساقلىنىدۇ. پىلە ئۇرۇقىنى ساقلىغان ئۆيىنىڭ ھاۋاسى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ. 2 -، 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىلە قۇرتى تىرىلىشقا باشلايدۇ. بەزى ئۇرۇقلار يېرىلىپ قۇرت چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنى پىلىچىلار

قاينىتىلىدۇ. تۆمۈر دېتى، داشقال، سوققان يېلىمى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ. ئۇ، يازدا سەككىز - ئون كۈن، كۈزدە ئون - يىگىرمە كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ، ئۈستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز، ماتا قويۇپ نەم ئۈستىگە چىققاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مازغا پىلىشىدۇ. ئەنە شۇ مازغا پىلىق بىرىكمە « كاتاپ قارا » دېيىلىدۇ. كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۈستىگە قويۇپ « دو ككاك - دو ك » (ياغاچ بولغا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، تەخمىنەن ئون ماناغا يۈز گرام ھېلىيلىنى ئېرىتىپ سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىيە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈرىدۇ. ماتانى قۇرۇتۇپ، گۈل بېسىش تاختىسىغا ياپىدۇ.

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەڭكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ. كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ. سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ. بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ تۈزۈمەيدۇ.

ھەمزەك - ئۇنىڭ رەختى ئاق مانا، ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ. ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك، سوپۇن، يېلىمى بىرلەشتۈرۈپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ. ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر تۈنىكىدىن ياسالغان بولۇپ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ. تەشتەككە تەييارلانغان ھاك، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ. ئاندىن ماتانىل رەڭگە سېلىنىدۇ. رەڭدىن چىققاندا، ئاق گۈل تۈزۈندىلىرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمىزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بولۇپ، ئاپتۇۋا - چىلاپچا نۇسخىسى

كۈندۈز پىلە يېنىدىن ئايرىلماي پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە ھاۋا ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدۇ. ④ پىلە باقىدىغان ئۆيگە مۇناسىۋەتسىز غەيرىي كىشىلەرنىڭ كىرىپ - چىقىشى مەنى قىلىنىدۇ، ⑤ پىلە خانىغا پات - پات ئىسرىق سېلىنىدۇ.

پىلە قۇرتى يېتىلگەندە، ھەرىكەت دائىرىسى ئاشىدۇ. بۇ چاغدا پىلە قۇرتىغا قامغاق سېلىپ بېرىدۇ. قۇرتلار قامغاققا يامشىپ يىپەك - غوزا يۆگەيدۇ. غوزا يۆگەپ بولغان قۇرت تېپىرلايدۇ ۋە غوزىنى تېشىپ چىقىپ ئۇرۇقلايدۇ، پىلىچىلار غوزىنى ئېلىپ قۇرۇتىدۇ. پىلە قۇرتىنى پاكىز خالىغان دەرىجىسى بويىچە سېلىپ كېلەر يىلغا ساقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ پىلە ئۇرۇقى يىپەككە ئايلانغۇچە بىر يۈرۈش مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. (ش)

جۇۋىچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇۋىچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا، چارۋا مال بېقىلغان، ئىپتىدائىي كۆن - خۇرۇم ئىشلەنگەن ... ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن. ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇۋىچىلىق مەخسۇس كەسپلەشكەن.

ئۇيغۇر جۇۋىچىلىقنىڭ تۈرى كۆپ. رەختى، رەڭگى خىلمۇ خىل، ئۇيغۇرلار قوي، تۈلكە، بۆرە، سۈلەيسىن، تىيىن، قاما، سۇغۇر، سۆسەر، كەمچەت، ئەلتىپەرە قاتارلىق سەكسەن نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ. ئۇيغۇر جۇۋىچىلىرى تاشلىق، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ. تاشلىق جۇۋىچىلارغا مەخمەل، دۇخاۋا، مويىت، سارجا، باستون، كىبرىكوت، ھەر خىل تېرىكە، چېپەر قۇت، چەكەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ.

تاشسىز جۇۋىچىلارنى تېرە بويى ئاق قالدۇرىدۇ ياكى قارا، سېرىق، پوررەڭ، ياكى جىگەررەڭ بىلەن بويلايدۇ.

جۇۋىچىلىق سايمانلىرى:

« خەۋەرچى قۇرت » دەپ ئاتايدۇ. 4 - ئاي كىرىش بىلەن ئۈجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتىپ تەڭگىدەك بولىدۇ. دەل مۇشۇ چاغ پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئاساسەن تىرىلىشكە باشلىغان مەزگىلى بولىدۇ. پىلىچىلار ئۈجمەنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىنى توغراپ چوڭ داسقا سېلىپ، ئۈستىگە پىلە ئۇرۇقنى تەكشى سالىدۇ ۋە ئۇرۇقنىڭ ئۈستىنى يەنە غازاڭ بىلەن ياپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرىنچىدىن، پىلە ئۇرۇقىنىڭ يېرىلىپ قۇرت چىقىشتا تەلەپ قىلىدىغان قاراڭغۇلۇق ھەل قىلىنسا، ئىككىنچىدىن، چىققان قۇرتلارنى غازاڭ بىلەن (قۇرت تۇخۇمىدىن چىقىپ ئىككى - ئۈچ سائەت ئۆپچۆرىسىدە غازاڭ يېيىشكە كىرىشىدۇ) تەمىن ئېتىدۇ. تۇخۇمدىن چىققان قۇرتلار غازاڭ يېيىشكە كىرىشىپ تېزلا چوڭىيىشقا باشلاپ، چۈمۈلىسىمان بولۇپ ئۈستىگە ئۆرلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يېتىلىپ، ئۆرلەشكە باشلىغان قۇرتلارغا خوتەن قەغىزى قويۇپ بېرىدۇ. قۇرتلار قەغەز ئۈستىگە چىقىدۇ. بۇ چاغدا تۇيدۇرماي قەغەزدىكى قۇرتنى ئىككىنچى داس تىكى ئۈجمە غازىنى ئۈستىگە قويىدۇ. دېمەك، يېتىلگەن قۇرتلار شۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم يۆتكىلىش ئارقىلىق بىرقانچە داسقا ئېلىنىدۇ. بۇ چاغدا بېرىلىدىغان غازاڭ قۇرتلارنىڭ چوڭىيىش دەرىجىسىگە قاراپ بولىدۇ. كىچىكلىرىگە يۇمران ياكى توغراغان غازاڭ، چوڭلىرىغا ئادەتتىكى غازاڭ بېرىلىدۇ. پىلە قۇرتى ئۇرۇقتىن چىقىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن سۇجەك ياساپ (قەۋەتلىك پىلە بېقىش چەللىسى) ھەر بىر قەۋەتتىگە بورا سېلىپ داسلار - دىكى يېتىلگەن قۇرتلار سۇجەككە يۆتكىلىدۇ. غازاڭ يەنىلا دەرىجىسىگە قاراپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار پىلە باقىدىغان ئۆيىنىڭ ۋە پىلە باققۇ - چىلارنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدا پىلە بېقىشتا رىئايە قىلىدىغان مۇنداق تۈزۈملەر يولغا قويۇلغان:

① ئۇيغۇرلار پىلە خانىغا ناپاك كىشىلەر، ئاغرىغان ئاياللارنى كىرگۈزمەيدۇ. پىلە خانىدا ناشايان ئىش، ھەتتا تاماكا چېكىش، ئىس - تۈتەك تارقىلىشقا يول قويمايدۇ. ② چاڭ - توزانلىق يوپۇرماق ۋە قىغ، ئەخەلەت ئالغان سېۋەتكە ئالغان يوپۇرماقنى پىلىگە بەرمەيدۇ. ③ كېچە -

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق ، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى ، گۈل قىسىپ كېيىشكە ، ئالدى - ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كېيىش كىمۇ ئەپلىك .

تۇماق رەختى : قولى چېۋەر ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۈچۈن كەمچەت ، قاما ، سۆسەر ، تىيىن ، تۈلكە ، سۈلەيسىن ، سۇغۇر ، ئەلتىرە ، قوي ، ئۆچكە ، ئات تېرىسى قاتارلىق بىر يۈز سەكسەن ئۈچ خىل ھايۋانات تېرىسىنى ، تاش ئۈچۈن دۇخاۋا ، مەخەل ، موپىت قا- تارلىق ھەر خىل ئېسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۈچۈن ھەر خىل رەختلەر ئىشلىتىدۇ .

تۈرى : ئۇيغۇر تۇماقلىرى ئەر - ئايال دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنۈش بىلەن بىرگە ، ياشلار ، ئوتتۇرا ياشلار ، قېرىلار ، دىنىي زاتلار سەللە تۇمىقى ۋە خىلمۇ خىل يەرلىك تۇماقلار ، مەسىلەن ، ئاتۇش تۇمىقى ، پەيزاۋات تۇمىقى ، قەشقەر ، خوتەن ، كېرىيە تۇمىقى ، قاغىلىق تۇمىقى ، مەكىت تۇمىقى ، يېڭىسار ساغان تۈ- مىقى ، كۇچا تۇمىقى ، قومۇل تۇمىقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۈر ، نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ .

تۇماقچىلىق سايمانلىرى : تېرە كېسىدىغان پى- چاق ، ئەستەر ، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا ، يىپ ، يىڭنە ، پاختا ، قېلىپ ، ناۋات ، چىۋىق ، قاراگۈل ، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى .

تىكىلىشى : ھەر قانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۇندا ئاشلىنىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ . كېسىشتە تېرىنىڭ يۈزىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تاللىق ، ئالتە تاللىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۈرىدۇ . ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماق بولسا ، رەختكە پاختا سېلىپ سېرىپ ، تۆپە تالاسىدەك كېسىپ چىقىپ ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ . ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۇر كۇپ مويىنى چۈنقىلاپ ، سۇنىي بۇدۇر قىلىدۇ ، بۇدۇرنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۇر كۇيدۇ . ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ .

قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ) ، تېرە كېسىدىغان پىچاق ، ئەندىزە ، يىپ ، يىڭنە ، ئويماق ، مېتر ، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى : جۇۋا تىكىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ تېرىدىكى ماي ، گۆش ، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . تېرە سىقىمغا سىغىقۇدەك يۇمشىغاندا ، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۇر كۇپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ ، قۇرۇق ، قىيىچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىدۇ . بۇ- نىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزلىنىدۇ .

كېسىش ئۇسۇلى : تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ ، تېرە كېسىش پىچىقى بىلەن كېسىدۇ . رەخت كىيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ ، ئاندىن تىكىدۇ . تىككەندە تېرىنىڭ يۇڭىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپنى جۈپلەشتۈرۈپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ . پەش ، ياقا ، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ ، جۇۋىنىڭ تېشىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۈرۈپ ، جۇۋىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن ، ياقا ، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ . ئەگەر چوڭ ياقىلىق ياكى كەمچەت ، قاما ، تۈلكە ، ياكى كۆرپە ياقا بولسا بۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ . تاشسىز جۇۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۇچقاقلارغا ، شۇنداقلا يەڭ ئۈچ- لىرىغا ئىككى سانتىمېتر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتىرىدىن زىغزىق تۇتىدۇ . زىغزىقنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ . تاشسىز جۇۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىك- لىدۇ . (ش)

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كېيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى ، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ .

قىرىۋېتىپ ھاك سۈيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ . يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ ، سېسىق سۇ قۇدۇقىغا سالدۇ (ئۇ - زۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبىئىي ئېچىتقۇ بولغان) . بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ تېرە يۇمشايدۇ . ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۈيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزدۈ . شۇردىن چىققان تېرىنىڭ يۈزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سېرىق سۇ ، ياۋا تۈكلەرنى چىقىرىۋېتىپ ، قازانغا شور سېلىپ ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ . ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاش تۇرۇپ قالاپ بىر قانچە قېتىم ئىسلايدۇ . تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۈيىگە چىلاپ قويىدۇ . ئىس ۋە كەمەك سۈيى بىلەن تېرە ساغرىدۇ . تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن سۇ ماي پۈركۈپ ئۈستىدىن قاشتېشى سۈرۈپ پەردازلايدۇ . قارا كۆننى قارا گۈل ، ئانار پوستى ، كاتاب بىلەن قارىغا بو - يايىدۇ . چەممۇ يۇقىرىقىدەك ئىسلىنىدۇ . رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ . لايىكىنى ئۇندا ئاشلايدۇ . باشقا رەسمىيىتى ئوخشاش .

بۇلغار - چىگرىن ئىشلەشمۇ يۇقىرىقىدەك بولۇپ ، ئوخشاشمايدىغان يېرى ، تېرە ئىستىن چىققاندا ، تېرە يۈزىگە چىغ يېپىپ ، ئۈستىدىن تېرىق تۆكۈپ چىڭدايدۇ . بۇنىڭ بىلەن تېرە يۈزى دانلايدۇ . مەسكاپنى ئۆرۈك قوۋزىقى بىلەن ئىسلايدۇ ، يۈ - زىگە قېيىن مېيى بېرىپ پەردازلايدۇ .

ئېگەر - جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ : تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىد شۇرىدۇ . قوۋزاققا باسماي قىيىش ئىشلەيدۇ ، ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېلىۋېتىپ ، ئىسلاپ ، ھاكتى چىقىرىۋېتىپ ، بۇ تېرىگە ئون جىڭ ھېسابدا ئون سېلىپ ئاشلاپ ، بۇنىڭدىن يۈگەن ، ئۈزەڭگە ، باغ ، نوختاغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ . (ش)

توقۇمچىلىق

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ، پاختا ، يىپەك ، يۇڭ قاتارلىق يەرلىك خام ئەشيانىلاردىن ھەرخىل

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالپاساق بولۇپ قالسا ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويىدۇ . تۇماق ، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆپىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا ، ئۆز رەڭگىدە قارا گۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ . ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچىلىق گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ . ئۇيغۇر تۇماقچىلىرى يالغۇزلا ئۇيغۇر تۇمىقى تەككىپ قالماستىن ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەر - ئايال تۇمىقىنى تىكىپ جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . (ش)

كۆنچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپلىرىنىڭ بىرى - ھاياۋانات تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك) تىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلاردىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇيغۇرلار كۆن - خۇرۇمنى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ .

خۇرۇچلار : ھاك ، شور ، تۇز ، كاتاب قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاشلاش ، كۆپتۈرۈشكە ئىشلىتىدۇ . كەمەك ، ھېلىلە ، زاك ، رەڭ ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ . قومۇش ، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش ، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ . چىغ ۋە تېرىقنى چىگرىن ، مەسكاپقا گۈل چىقىرىشقا ، سۇ مېيى ، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ . كۆنچىلىك سايمانلىرى : ئاش تۇڭى ، سېسىق سۇ قۇدۇقى ، داس ، ئورغاق ، شور قازىنى ، قاشتېشى ، سىم - تىسراچ ، چاك كەكە ، پەشگەھ ، ئىتتىك ۋە گال كەكە ، بادرا .

ئىشلەيدىغان رەختلەر : خاماپ كۆن ، شورلۇق كۆن ، چىگرىن ، مەسكاپ ، بۇلغارى ، بىشۇ (ئەستەر) ، لايىكا ، چەم ، ئات ئېگەر - جابدۇقى ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ھەرقانداق تېرىنى دەسلەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن بەز ، گۆش ، مايلىرىنى

قولغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شاننى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ . شاننىڭ بىرى كۆتۈرۈلۈپ يىپ ئېكىس (X) ھاسىل قىلىدۇ . موكا ئېكىس ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇستا موكىنى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شاندىن ئالىدۇ . شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يىپقا تېگىپ ئۇنى چىگدايدۇ . شۇنداق قىلىپ موكا تىنىم تاپماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ ئارقاق بىلەن ئۇرۇشنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۈگۈرۈپ يۈرۈپ دىغان كىشىلەرنى « باپكانىڭ موكىسى » غا ئوخشىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . (ش)

مەشۇتچىلىك

مەشۇت — پىششىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېرىيالى .

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ، بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كەشتە ، ياستۇق قېپ ، پى ، يوتقان تېشى ، كۆڭلەك ياقىسى ، كۆڭلەك ئېتىكى ، يەك ئۇچى ، چاچ پۆپۈكى ، ئۆتۈك ، چورۇق پۆپۈكى ، قول ياغلىق ، پايپاق گۈلى ، چاي خالتىسى ، تاماكا خالتىسى ، يوتقان گۈلى ، مېھراپ ياپقۇ ، ئورۇن ياپقۇ ، سائەت بېغى ، بۆشۈك پۆپۈكى ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگىچە ھەمدە يۈز خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللۈك گىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى .

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى : پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىدۇ . غوزا پىشقاندا ، پىلنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا ، پىلە غوزىسىنى چىلە - چۈپ بىلەن (پىلنى سۈزۈدىغان ياغاچ) كۆتۈرۈپ پىلنىڭ ئۈچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۈچىنىڭ توم ، ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ ، ئۈچىنى تارتىپ چاققا يۆگەپ تارتىلغان يىپەكنى كالىكە قىلىدۇ . بۇ يىپەكنىڭ تارتىشى . تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاققا يۆگەپ كالۋا قىلىپ ، ئۈچ كىلوگرام يىپەككە بىر كىلوگرام شاخار سېلىپ ئۈچ سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ . يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتسا

توقۇلمىلارنى توقۇپ ئۆز ئېھتىياجىدىن چىققان ۋە ئېكىس پورت قىلغان .

ئۇيغۇر توقۇمىچىلىق دەستىگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بىر دەستىگاھ ئۈچۈن ئادەتتە ئۈزۈنلۈكى تۆت مېتىر ، كەڭلىكى بىر مېتىر مېتىر مەيدان بولسا كۇپايە قىلىدۇ . بۇ « دۇكان » دەپ ئاتىلىدۇ .

1) دۇكاننىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ ئۈستىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ . ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي ، تاختاي ئالدىغا ئۇرۇش (ماتا) يۆگەش ئۈچۈن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ . ئاستى تەرەپكە ئۈستىنىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەرەپكە (تاختاي) قويۇپ ، تەپكىنىڭ ئۇچىغا شانغا چىگىش ئۈچۈن بىردىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا ، موكا ، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ .

2) خام ئەشيا تەييارلاش : چىگىتنى چىغرىق بىلەن كېۋەزدىن ئايرىيدۇ . چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ ، چوڭ ئوق پۇت بىلەن چىغرىق تەپكىسىنى تېپىش ئارقىلىق كىچىك ئوق چىغرىقچىنىڭ ئوڭ قولى بىلەن قارىمۇ قارشى ئايلاندۇرۇلىدۇ . چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ . پاخىتىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ تالالىرىنى يېشىلدۈرۈپ پىلتە قىلىدۇ . قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ .

3) ئۇرۇش تارتىش ۋە ئارقاق : ئۇرۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تارتىلىدۇ . ئۇ-زۇنلۇقى چەكلەنمەيدۇ . ئۇرۇش يىپىنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا رېشاتكىسىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئۇستا ئالدىدىكى چىغرىققا يۆگىلىدۇ . يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرەپىدىكى دارغا ئارتىلىپ ئاستىغا مۇۋاپىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئۇرۇشنى تەكشۈرىدۇ ، ئىككى شانا ئىككى تەپكىدىكى شوينىنى باغلايدۇ . ئارقاق ئۈچۈن ناچا ، موكا تەييارلايدۇ .

4) توقۇش ئۇسۇلى : ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ ،

چوكانلىرىنىڭ ئون قولى ئون گۈل ، ئۇلار يىڭنە بىلەن يىپىنى قولغا ئالغاندا ، ھەقىقەتەن ھەربىر قولنىڭ كىرەشمىلىرىدىن خىلمۇ خىل گۈل ئۈنۈپ ، دوپپا ئۈس - تىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوق - شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇ خىل ، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ تولىمۇ ئازادە . ئۇيغۇر دوپپىلىرى ، ئەر - ئايال ، قېرى ، ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا ، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ . دوپپىلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر بادام دوپپىسىنىڭ يۇمىلاقلىقى يەر شارى - شەھەر ، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا ، ئۇنىڭغا ئاق مەشۇتتىن چېكىلگەن بادام گۈلى ئايغا ، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە چېكەن دوپپىسىغا چېكىلگەن چىمەن گۈللەر تەبىئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان . ئۇنىڭدىكى ئاق ، يېشىل ، توغرا - ئۇزۇن سىزىقلار قىيپاش بەلگىلەر ۋە تەننىڭ تاغ ، دەريا ، گۈزەل ئورمان ، گۈل - گىياھلىرىغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە ، بەزى دوپپىلارغا ئېچىلىۋاتقان گۈل شەكلى چۈشۈرۈلسە ، بەزى دوپپىلارغا غازان بولۇۋاتقان گۈل - گىياھ زىمىستان شەكلى چۈشۈرۈلگەن . بۇنىڭ ئالدىنقىسى شاد - خۇرام ، باياشات تۇرمۇش سىمۋولى قىلىنسا ، كېيىنكىسى ئۆز تەقدىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئىزھار قىلغان ، يەنى ئۇيغۇر دوپپىسىغا شادلىقمۇ ، قايغۇمۇ مۇجەسسەملەشكەن .

دوپپىنىڭ ماتېرىيالى ھەر خىل رەڭدىكى دۇخاۋا ، مەخمەل ، تاۋار - دۇردۇن ، ئەستەر ئۈچۈن شايى ئەت - لەس ياكى ئاددىي يىپ رەخت ، مەشۇت يىپ (يىگىزمە تۆتتىن ئوتتۇز ئىككى خىلغىچە) ، ئاق خەسە ، قەغەز ، شىلىم ، ناۋات ، جىيەك ، قېلىپ ، پىلتىكۈچ ، گۈل نۇسخا تامغىسى (ئويما) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تىكىش ئۇسۇلى : رەخت تاللاش ، نۇسخا تاللاش ، يىپ تاللاش ، تىكىش ، ئەستەرلەپ سىزىق - سىزىق ئارىلىقىدىن پىلتىكۈچ بىلەن قەغەزدە پىلتە بېرىش ، قوندۇرۇش ، قېلىپقا سېلىش ، ئىچىگە ناۋات

شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ .

يىپەك شاخاردىن چىققاندىن كېيىن سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ شاخارنى چىقىرىۋېتىپ ، قوغۇن ئۇرۇقنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ يىلما سۇغا سېلىپ يىپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ . شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان ، تاللىرى يېشىلگەن يىپەك قوغۇن سۈيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ . يىپەكنى قوغۇن سۈيىدىن ئېلىپ سۈزۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقىنى ئاق بويىچە ئىشلىتىلىدۇ ، كېرەكلىرىنى بويمايدۇ) . بۇ چاغدا يىپەك رەسمى مەشۇت بولىدۇ .

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى : مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بوياش ، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ .

مەشۇت بوياقچىلىقىدا ھازىر يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى قىرىقتىن ئاشاتتى) . بۇ يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ ، بۇنىڭ ئالتە خىلىدىن يىگىرمە بەش خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ .

1) گۈگۈت پوقى رەڭگە شاپتۇل چېچىكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا ، ئانارگۈلى ، تېخىمۇ ئازراق قوشۇلسا ، قىمىز رەڭ ، كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ .
2) شاپتۇل چېچىكى رەڭنى سۇس تەڭشەش ، سۈت رەڭ ، ئازراق سېرىق قوشسا ، ناۋات رەڭ ، جىقراق قوشسا ، توق سېرىق ، تېخىمۇ كۆپ قوشسا ، كاۋا چېچىكى بولىدۇ .

3) گۆش رەڭگە سۆسۈن رەڭ قوشسا ، چەيزە رەڭ ، گۈگۈت پوقىغا سېرىق قوشسا ، توق ئانار گۈلى ، توق سېرىق قوشسا ، نەش رەڭ بولىدۇ .

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۇغا سېلىنىپ تەكشى ئىشلەشتۈرۈلىدۇ . مەشۇت رەڭگە سېلىنغاندا ، بىر باشتىن سېلىپ رەڭنى تەكشى ئۆچۈرۈۋېلىپ سالقىن جايدا قۇرۇتىدۇ . قۇرۇغان مەشۇتنى رەڭ تۈرى بويىچە كالىلەكلەپ ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ . (ش)

دوپپىچىلىق

ئەمگەكچان ، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر قىز -

دۈمىلىتىش ئۈچ - تۆت قېتىم تەكرارلانغاندا يۈك پىشىدۇ. ئاندىن، ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دۈمىلىتىپ سىلغايىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، سۇپۇرۇپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشۈرىدۇ.

گۈل بېسىش: گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا، شۇ رەڭدە بويالغان يۈگىنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ. لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ، كىگىز يۈگى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىغا قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ.

شىرداق كىگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ. قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كىگىز ئۈستىگە تىزىپ، قول بىلەن تەكشى تىكىلىدۇ. شىرداق ئادەتتىكى كىگىزلەرگە قارىغاندا ھەم قېلىن، ھەم چىداملىق بولىدۇ. (ش)

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر شامچىلىق رىئالىسىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: «ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغىچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى، كەچ كىرىپ، تۇن قارا رومالنى ئارتتى، غار قاراغۇلۇققا چۆمدى. شامال زەربىسىدىن قوقاس يالتىردى، مايغا مىلەنگەن زىخ لايپىدە ياندى، يورۇقلۇق پەيدا بولدى. ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۇۋاپ يىقتى. شۇندىن بۇيان ياغاچ نۆكچە — شام چىراغ پەيدا بولۇپ، شامچىلىق كەسپكە ئايلاندى. بۇ كەسپتە دۇن يادا ئون پىرى كامىل (ئۇستا كاسىپ) بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەردۇر. ئۇلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ، ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا پاك، ساپ دىل، راستچىلىق بىلەن كەسپنى داۋام ئەتكەن مەرد پەتھى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى» دېيىلگەن. بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە،

شىرىسى پۇر كۇپ پات بېرىش. ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىدا، دوپپا تىكىش بىر ئىش، ئۇنى قوندۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم ئىش. دوپپا ياخشى قوندۇرۇلمىسا ئىسكەتسىز بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر دوپپىچىلىرى دوپپا قوندۇرۇشنى مۇھىم بىلىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەممە كىشىگە ماس كېلىش ۋە يارىشىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر. (ش)

كىگىزچىلىك

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىزچىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر كىگىزچىلىكى تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار يۈگىنىڭ ئەسلى رەڭگىنى ئاساس، گۈل بېشىنى قوشۇمچە قىلىپ خىلمۇ خىل كىگىز ئېتىدۇ. ئاق يۈگىدا جايىناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز، قارا يۈگىدا قارا كىگىز ۋە ھەر خىل گۈللۈك كىگىز، ناماتمان، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ.

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى: قوي يۈگى، ئۆچكە يۈگى، سۇ، كۈنجۈرە ۋە ھەر خىل بويىقلاردىن ئىبارەت. سايمانلىرى: چىغ، ساۋاق، يۈك ئاتىدىغان دۈ-كان، سالغۇ، پالاس، ئارقان، سۇپۇرگە، كاسپىنىڭ بىلەك ۋە پۇت كۈچى.

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى: يۈك رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ. تاللانغان يۈك يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان يۈگىنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلدۈرۈپ يۈك ئاتىدىغان دۈكان بىلەن ئاتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ چىغ ئۈستىگە ئېتىلغان يۈگىنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ، ئۈستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپىدۇ، چۆرىسىگە چۇچا قويىدۇ. ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۈگىنى سالغاندىن كېيىن، يۈگىنى چىغ ئارىسىغا ئېلىپ تۈتەكلەپ يۆگەيدۇ. ئۈستىدىن پالاس يۆگەپ ئاغامچا بىلەن تېگىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ يۇمىلىتىدۇ. يۈك كىرىشكەندىن كېيىن يۈگىنى تەتۈر ئۆرۈپ، تېگىپ يەنە دۈمىلىتىدۇ. بۇنداق

سوپۇنچىلىق

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچىلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى .
 ئۇيغۇر سوپۇنچىلىقىنىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن چىگرەدەك چىقمايدىغان كالا ، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت . ھۈنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي مايلىرىنى ئىشلەتمەيدۇ . سوپۇنچى خۇرۇچى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۈرۈپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت .
 سوپۇنچىلىق سايمانلىرى : قازان ، چۆمۈچ ۋە قېلىپ .

ياساش ئۇسۇلى : قازان ئۈستىگە سىغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ . يۈز جىڭ مايدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن ئەللىك جىڭ شاخار ، تۆت جىڭ ھاك تەييارلايدۇ . ماينى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكتىنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ماي ئۈستىگە سالىدۇ ۋە مۇۋاپىق سۇ قويۇپ قاينىتىدۇ . شاخار ماينى تېخىمۇ ئېرىتىپ ماي مولېكۇلىلىرىنى پارچىلايدۇ . ھاك شاخارنى ئېرىتىش ، ماينى ئاقارتىش ھەم ماي دانە چىلىرىنى يىغىش رولىنى ئوينايدۇ . شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىر خىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ . قازاندىكى دۇغلار ، ماي بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ ، ماي لەيلەيدۇ . بۇ چاغدا ماينى سۈزۈۋېلىپ ، قازاندىكى غەلدە - غەشتىلەرنى تازىلاپ ، شاخار ، ھاك سۈيىنى يەڭگۈشلەپ ، ماينى سېلىپ يەنە قاينىتىدۇ . مۇشۇنداق قاينىتىش توققۇز قېتىم داۋام قىلغاندا ، ماي قول بىلەن يىمىزلىگەندە ، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ . بۇ ماينىڭ پىشقان ، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيەلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ . شۇ چاغدا قازاننى تازىلاپ ، سۈزۈك سۇ قويۇپ يەنە بىر قېتىم قاينىتىپ ، شاخار دۇغلىرىنى تازىلايدۇ . مۇبادا شاخار چاپقاپ چىقىرىلمىسا ، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ . ماي تازىلانغاندىن كېيىن قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك

ئۇيغۇرلار كالا ، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال ماللارنىڭ تاشلاندىق مايلىرى بىلەن شاخار ۋە يېنى خۇرۇچ قىلىپ ياسايدۇ .

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى : شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۈرۈپ ، ئۇنىڭدىن شاخار ياسايدۇ . شاخارنى تالقانداپ ، سۇ قوشۇپ كالا ، ئۆچكە ۋە باشقا تاشلاندىق مايلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ . شاخار ماينىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ قازان تېگىگىچە ئولتۇرىدۇ ، ئېرىگەن ماي لەيلەپ چىقىدۇ . ماينى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغىنى تازىلايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇلدا بىر قانچە قېتىم ماينى شاخار بىلەن قايناتقاندا ، ماي ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ . ئاندىن ماينى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ ، چاپقاپ ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ ، ساپ ماينى سۈزۈۋالىدۇ .

شام تۇرى ۋە قېلىپ ياساش : شام ئاق ، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ . شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى قىرىق سانە تىمپىتر ئۇزۇن ، كەتمەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ ، بۇ خىل شام ئوردا ، شەھەر دەرۋازىسى ، خانىقا ، مەسچىت لەرگە يېقىلىدۇ . پانۇس ، پوۋسكا (پوچتا) شاملىرى ئوتتۇز سانە تىمپىتر ئەتراپىدا ئۇزۇن بولىدۇ . يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۈپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ . ئادەتتىكى شاملار يىگىرمە - يىگىرمە بەش سانە تىمپىتر بولىدۇ . رەڭ تاللىمايدۇ . ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق ، بىر ئۇچى دۈگىلەك تۇرۇبا شەكىلدە بولىدۇ .

شام قۇيۇش ئۇسۇلى : قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يېپى تارتىلىپ ، تەييارلانغان ساپ ماينى ئېرىتىپ قۇيىدۇ ، قۇيۇلغان ماي قىشتا ئون مىنۇتتا ، يازدا يىگىرمە مىنۇتتا قاتىدۇ . شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ . بۇنداق ماي شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا ، يورۇقى كۈچلۈك بولىدۇ .
 (ش)

قېلىپقا قۇيىدۇ . قاتقاندا ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇنى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ .

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ كىرى يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكتىن باشقا ، يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار . ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەمرەتكە ، داغ ، بەدەن قېتىشىپ قاسراق باغلاش ، پۇت - قول يېرىلىش ، ھەم مەل قىلىش - ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇنى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ، قانچە كىرى يۇسۇڭىزمۇ قول يېرىلمايدۇ ، ئەكىس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ ، بەلكى يۈز ، قول ، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ . كىرىنى ئاقارتىش نىسبىتى توقسان سەككىز پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ . مېيىننى يۇيۇشقا ھەم بوۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا مۇشۇ خىل يەرىلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ . بۇ بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت تۈسىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ - ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي ، ئۆچكە ، كالا ، قوتاز ، تۆگە ، ئات قاتارلىق كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى ، شۇنداقلا ئارقار ، كېپىك ، بۇغا - مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن . مۇشۇنداق ماللارنى سويۇپ سېتىشنى كەسپ قىلغۇچىلار «قاسساپ» دەپ ئاتالغان . خەلق ئارىسىدىكى رىئايەتلەردە ، قاسساپلارنىڭ پىرى جەننەتتىكى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە : قاسساپلارنىڭ پاكىز ، پاك ، راستچىل بولۇشى ، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قاندىلەرگە ئەمەل قىلىشى ، مال سويغاندا تېغى بىلەپ ئىتتىك تۇتۇشى ، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ ، دۇئا - تەكبىر بىلەن پىچاق سۈرۈشى ، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۈتۈشى ، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەير - ساخاۋەت قىلىشى ، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن شاگىرت

تەربىيىلىشى ، گۆشنى كانارىغا ئېسىپ قاندىدە بويىچە ، ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزىلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى ، بوغۇزلاتمىغان ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى ، قان ، يىرىك ، يۇلۇن ، ئۆت ۋە ئۆت قېپى ، يۈرەكنىڭ ئىككى قۇلقى ، بەز ، مېڭە قېپى ، كۆز قارىسى ، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلىۋېتىش ... قاتارلىقلار بايان قىلىنغان .

ئۇيغۇر قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ، بوغاز مال ۋە ھەر خىل كېسەل ماللارنى سويمايدۇ . مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۈچ ئايىغى) نى باغلاپ ، بېشىنى قىبلەگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ . قېنى چىقىپ بولغاندا ، ئوڭ پۇتنىڭ تىزى ئۈستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۇۋدەپ ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانىيىغا ئۇدۇللاپ يېرىپ ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ . ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول پاقالچىقىنى كېسىۋېتىپ ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانارىغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ قارىنى يارىدۇ . قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ ئاچچىق ئۈچەينى ئۈزمەي سىيرىۋالىدۇ ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي ، قېرىن ۋە ئۆپكە - زاسۇيلىرىنى ئالىدۇ . ئۆپكەگە تۇتاش چىققان يۈرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۈرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ . ئاخىرىدا مالنىڭ قارىسىدىكى شۇلۇق ئەت ، سېرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قاندىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۇتۇن كېسىۋالىدۇ . ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكىلدە يۆگەپ قويىدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېھتىياجى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ ، ئۇستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون - ئون بەش مىنۇتقىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇلار ھەر بىر مالنىڭ چوڭ - كىچىك ئۈستىخان قۇرۇلمىسى ، بېغىشى ۋە ئومۇرتقىلىرى

بىلەن بەش قولىدا تونۇش . شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۈستىدە خان ، ئۈگىلىرىنى سۇندۇرماي ، ئەپچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ . (ش)

ساتىراشلىق

ئەزەلدىن ئۇيغۇرلاردا بىر - بىرىنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويدىغان ئادەت بار . بۇنى :

« ھەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق ،

ئۈستىرا ، تاغاق ، مېسۋاڭ ① ، پىچاق ھەم چاقماق » دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قول ئۈزۈپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىئالىسىدە ② بايان قىلىنىشىچە : سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي ساتىراشلارغا پىر - ئۇستاز بولغان . ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسىپنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن .

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىئالىسىدە ، مۇلا - زىمەت ئەخلاقى ، كەسپ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان :

1) خېرىدار شاھ مەيلى گاداي بولسۇن ئوخشاش ھۆرمەت قىلىش ، ھەرىكەتتە سىپايە ، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ ، چوڭلارنى ئورۇندۇققا يۆلەپ ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش .

2) ئىشنى « بىسىمىلا » بىلەن باشلاپ ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش .

3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ ، باش نېپرۋىلىرىنى ئويغىتىش ، ئاندىن چاچنى ھۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش .

4) ئۈستىرا ، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش ، تاز ۋە يارا چىققان باشلارنىڭ ئۈستىرىسىنى ئاي - رىم قىلىش ، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن بۇ ئۈستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنېفېكسىيە قىلىش ، لۆڭگە ، پەرتۇقنى قايناق سۇغا بېسىش ، كاسپ ئۆز قولىنى

سوپۇن ۋە كۆكتاش سۈيى بىلەن يۇيۇش .

5) ئۈستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى) گە قارىتىپ سېلىش ، چاچ ، ساقال - بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش ، قۇلاق ، بۇرۇن ، مەڭزىدىكى موپلارنى قالدۇرماشلىق .

6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ ، باش بويۇنىنى سىلكىپ قاس چىقىرىپ ، چېكە ۋە قوشۇمىنى چىمىدىپ ، ئانا نومۇرلارنى ئويغىتىش .

7) ئىككى قول ، تاغاق دۈمبىلەرنى ئۇۋۇلاش ، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يەڭگىللىتىپ قويۇش ھەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ ، رازى بولغاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تە - رەپتىن سىلىق ئېلىپ ، خېرىدارنىڭ باش كىيىمىنى كىيىدۈرۈپ ، ياقىلىرىنى تۈزەپ ، ياشانغانلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ، بالىلارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ ئۈزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش .

8) كاسپ دۇكاننى ساتىراشخانلا ئەمەس بەلكى مەرىپەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانلىرىنىڭ ھەرقاندىدا بىر يۈرۈش ساز بولىدۇ ، يېڭى ناخشا - سازلار ئورۇندىلىدۇ) ، كا - سىپ خېرىدارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۈلگىسى ، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش ، تەربىيىلىك ھېكايە - چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ .

رىئالىدە جەمئىي قىرىق بىر ماددا كەسپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇ - نىڭغا سەمىمىي ئەمەل قىلىدۇ .

دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن ، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەل - لەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلاردۇر . ئۇلار تومۇر تۇتۇش ، ئۇۋۇلاش ، چىمىدىش ، قان ئېلىش ، ئۆسسىلەرنى خاراكىتىرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش) ، سۆڭەك قاتارلىقلارنى ئات قىلى بىلەن

① مېسۋاڭ - چۈچۈكبۇيا ياكى ئەرمەن ياغىچىدىن ئىشلەنگەن ئېغىز - چىش يۇيۇش قورالى .
② رىئالە - ساتىراشلىق دەستۇرى .

سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈك ، ھالقا ئۆتۈك ، پەس پاشنا ، ئارا پاشنا ، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك ، تۈز مەسە ، توغرا تۈم شۇق مەسە ، بۇغداي تۇمشۇق مەسە ، ئىسگىلاچ مەسە ، ئەرەنچە مەسە ، ھالقا كەش ، سەندەل ۋە يېڭى پاسوندىكى ھەر خىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار .

ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمى ئات - كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ . ئۆچكە ، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇرلار ئاياغ رەختىنى كۆن ، خۇرۇم ، چەم ، ئۇلتاڭ ، بېشۇ ، مەسكاپ ، چىگرىن دەپ بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ . كۆن ، خۇرۇملار قارا ، قىزىل رەڭدە ، ئەستەرلىكلەر ئاق ، سېرىق رەڭدە بولىدۇ . بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلىتىدۇ .

موزدۇزلۇق ئەسۋابلار : كۆن ، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچىقى ، چوڭ - كىچىك دەرەش (بىگىز) ، يىپ - يىڭنە ، كوۋا (رەخت تۈزەش سايمىنى) ، پەرداز كالتىكى ، ئاق - قارا مۇم ، سىرەج ، قارا گۈل ، ئەندىزە ۋە قەبىلاردىن ئىبارەت .

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى : موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قەبىلە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئاياغنىڭ باشلىق قونجى ئەندىزە بىلەن كېسىلىدۇ . باشلىق ، بىلەن قونجى ئەستەرلىنىدۇ . باشلىقنىڭ باشمىداققا ئوخشاش تىلى قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشىنا سالىدۇ) ، ئاندىن قەبىلىقا تارتىلىپ ئىستەلگە - ئىچ چەم تىكىلىدۇ . ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ . پاشنا قويۇپ قەبىلىقا تارتىپ پەردازلايدۇ . قەبىلىتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ .

مەسە ، كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قەبىلىقا سېلىنماي تەتۈر ئۆرۈپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ . بۇ ئاياغلارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپ بولۇپ ، ھەر بىر يۇرتتا بۇ

بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۈلى بىلەن كۆيدۈرۈپ چۈشۈرۈش ، كۆيدۈرگىنى داغلاپ (كۆيدۈرۈپ) داۋالاش ، ئەسۋە (ئىلغا) كېسىلنى پىياز بىلەن سىركىنى سۈرتۈپ ياكى يىڭنە بىلەن ئىلىش ياكى تۇچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش ، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۆشۈدۈر بىلەن جىگەر كاۋىپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش ، چىش تارتىش ، ھەر خىل چاتما ، تەمرەتكە ، تاز كېسەللىرى ، بالىلاردا بولىدىغان سۇلۇق چاقلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش ، چېچەك چېكىش قاتارلىق ئۈنۈپرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن .

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان ، قىسسە ، ھېكايە - چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە - چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان ، ھەر خىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى . شۇ سەۋەب تىن چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخاننىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . (ش)

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان . ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۈر - مۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئات ، كالا ، تۆگە ، قوتاز ، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ ، تېرىسىدىن ئاياغ كىيىمى ئىشلىتىشنى ئىجاد قىلغان . لېكىن بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز . بىراق ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قەبزىۋېلىنغان ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇم ماتارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتىمىسى دېيىشكە بولىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان

لىدۇ . ئۇيغۇر ھەيكەللىرىدا بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ . گەج تەييارلاش ، بېلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم مىقدار-دىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ قويۇپ قويىدۇ ، بىر قانچە مىنۇتتا گەج لەڭگىۋىدەك قاتىدۇ ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ .

ھەيكەللىرىدا ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان . بۇنى كېرىيىدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ۷ ئەسىرگە ئائىت تاتىخاگانا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى ، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش ، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق ، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى ، ساماۋى خانغا تەقدىم قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل ، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى ، يەنە لايىدىن ياسالغان ئەركىشنىڭ بېشى ۋە بۇدساتىۋابېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار X ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەللىرىدا ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ ، نەققاشلىققا ئۆزگەرگەن . ھەيكەللىرىدا ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ ، تام - تورۇس ، دېرىزە - ئىشىك گىرۋەكلىرىگە ، مېھرابلارغا ، مۇنار ، گۈمبەزلىرىگە ھەر خىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى ، غۇنچە پورەكلىرى ، مېۋە - چېۋىلەر ، بۇغا - ماراللار ، چالغۇ ئەسۋابىلار ، ئۆي بىناساتلار ، ھۆسن خەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەللىرىدا تا-رىخىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۈستىگە سۇۋاپ پەرداز بېرىدۇ . بۇنىڭدا ھەيكەل پارىقراق ، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە يېرىلمايدۇ ، يامغۇر ، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ . ئۇزۇن مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ . (ش)

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ بىر مۇنچە ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، مەسىلەن ، بايدىكى قىزىل غار-لىرى ، كۇچادىكى قۇمتورا ، سىم - سىم ، قىزىلغان (قىزىقاغا) ، مازار باغ غارلىرى ، قاراشەھەر شىكشىنىڭ ئۆي ۋە غارلىرى ، تۇرپاندىكى بېزەكلىك ، سىڭگىم

ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسپىلار بار . ئۇيغۇر يەر-جاي ناملىرى ئىچىدە « موزدۇز مەھەللىسى » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ . (ش)

ھەيكەللىرىدا ئۇيغۇرلار

ھەيكەللىرىدا ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان . بۇنى كېرىيىدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ۷ ئەسىرگە ئائىت تاتىخاگانا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى ، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش ، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق ، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى ، ساماۋى خانغا تەقدىم قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل ، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى ، يەنە لايىدىن ياسالغان ئەركىشنىڭ بېشى ۋە بۇدساتىۋابېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار X ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەللىرىدا ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ ، نەققاشلىققا ئۆزگەرگەن . ھەيكەللىرىدا ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ ، تام - تورۇس ، دېرىزە - ئىشىك گىرۋەكلىرىگە ، مېھرابلارغا ، مۇنار ، گۈمبەزلىرىگە ھەر خىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى ، غۇنچە پورەكلىرى ، مېۋە - چېۋىلەر ، بۇغا - ماراللار ، چالغۇ ئەسۋابىلار ، ئۆي بىناساتلار ، ھۆسن خەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەللىرىدا تا-رىخىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر ھەيكەللىرىدا گەج ، پولات چىۋىق ، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇيغۇر ھەيكەللىرىدا گەجنى بېلىق گەج ، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . بېلىق گەج ئۇزۇنچاق بولۇپ چىداملىق بولىدۇ . توم گەج ئۇيۇل ، يوغان بو-

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق ئوتتۇزىنچى يىللارغا كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى-ئۇچۇن خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ، سىرلاش، نەقىش ۋە كەمىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

(ش)

باققاللىق

شىنجاڭ — مېۋە - چېۋە ماكانى بولۇپ، ئۇيغۇرلار مېۋە - چېۋە كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى «باققال» دەپ ئاتايدۇ. باققاللىق كەسپى ھۆل مېۋىچىلىك، قۇرۇق مېۋىچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ھۆل مېۋە باققاللىرى، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ، ئەنجۈر، ئالما، ئانار، ئامۇت، نەشپۈت، بېيى، ئالىگرات، ئالۇچا، ئەينۇلا، ئۈزۈم، ئۈجمە، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە، قوغۇن تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ. بۇ خىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ 5 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ.

باققاللار كۈندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتە ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە ساتىدۇ.

باققاللارنىڭ ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ھەرقانداق باققال مېۋە ساتقاندا، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ مېۋىنى سۈپەتلەيدىغان ئىدىئوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە «يۈل ئالمايمەن، بىر تال يەپ باقسىلا» دەپ يېڭۈزۈپ تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ.

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ. بۇ مېۋىلەر قۇرۇق تۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، جىگدە، ياغاچ، پىستە، بادام، قىزىق، چىلان، قارىئۆرۈك قاتارلىق خىلمۇ خىل بولۇپ،

ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا، تۇيۇق غارلىرى، دۇنخۇاڭ ئىبادەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك ھەيكەل (بۇت)، ھەر خىل رەڭلىك سۈرەتلەر، سىرلانغان تام - تورۇس، تۇۋرۇك، لىملار ۋە باشقىلاردىن قارىغاندا ئۇيغۇر سىرچىلىق تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانىدا سىدا كامالەتكە يەتكەن. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ساماۋىي خانغا تەقدىم قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قورچاق بۇنىڭ كۈچلۈك دەلىلى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ بىباھا سەنئىتى.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ھەر خىل كاھىشلار، ئويىملار، ياغاچ تۇۋرۇكلەر، رېشاتكىلار، ۋاساجۇپ، لىم - جەگە، ھاراق پەرىمانلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر، مېۋە - چېۋە شەكلى چۈشۈرۈلگەن قاپارتما ئويىملارنىڭ ھەممىسى ۋە باشقا ئۆي جاھازىلىرى ئۇيغۇر سىرچىلىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۈس ئالغان. سىز ھەرقايسى مەسچىت، مەدرىس، مازار، قەدىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئائىلە بىناسىنىڭ تام - تورۇس، لىم - جەگەلىرىگە قارىسىڭىز، سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ كارامىتى.

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى - سىرتېشى، بۇ خىل تاش قاراڭغۇ تاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چەت ئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ، يەنە زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باش پىياز، داشاڭ ۋە ھەر خىل رەڭلەر. زۆرۈر تېپىلغاندا، چەتنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالنى ئىشلىتىدۇ.

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى: سىر تېشىنى سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باش پىياز، داشاڭلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىپ خۇرۇچ تەييارلايدۇ. ئاندىن قايسى خىل سىر لازىم بولسا، تەييارلانغان خۇرۇچقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سېر ياسايدۇ. سىر بىلەن سىرنى ئارىلاش تۇرۇپ يېڭى تۈرلەر (رەڭلەر) پەيدا قىلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەررەڭ سېغىز تاش) دىن قىزىل، ئات باغرى رەڭلەر ياسايدۇ.

قۇلۇپسازلىق كەسپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار. مەسىلەن، شەددە قۇلۇپ - بۇنىڭ ئاچقۇ ۋە قۇلۇپ ئىچى تۆت تىللىق بولۇپ، تىل ئۆز جايىغا سېلىنغاندىلا ئېچىلىدۇ. تورۇتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ. ئاچقۇچنى سېلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ. تارتما قۇلۇپ - ئاچقۇچنى سېلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلىدۇ، تولغىما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى ئېكس - پىلىسلىق بۇرما بولۇپ ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ. خەنجەر قۇلۇپ، ئىشكەك قۇلۇپ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كېيىن كىچىك ئاچقۇچ سالما ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق قىرىق نەچچە خىل قۇلۇپ بار. يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ، يەنى لوڭ دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ. لوڭنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ياسىلىشى مۇنداق: كەڭلىكى ئون سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز سانتىمېتر چوڭلۇقتا بىر ياغاچ ساندۇقچە بولۇپ ئوتتۇرىسىغا چېپسا كېلىدىغان چاسا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. بۇ ياغاچنى تىلى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. تۆشۈككە سالىدىغان ياغاچ مىخ بولىدۇ. بۇ مىخنىڭمۇ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۆشۈك بولىدۇ. لوڭ ئىشىكىنىڭ يېنىدىكى تامغا ئورنىتىلىدۇ. ئىشىكىنى يېپىپ لوڭ تىلىنى ئالدىغا ئىتتەرگەندە ئىشىك تاقىلىدۇ. يان ماسلىقى ئۈچۈن لوڭنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ مىخنى سېلىپ قويىدۇ. باشقا كىشىلەر بىلىۋالماستىن ئۈچۈن ياغاچ مىخ تۆشۈكىگە ئاچقۇمىخنى سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ، بۇ مەخپىيەتلىكنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى بىلمەستىكى شەرت. قۇلۇپنى ئاچىدىغان چاغدا يان تامدىكى تۆشۈكتىن قولىنى سېلىپ ئالدى بىلەن ئاچقۇ-مىخنى، ئاندىن چوڭ مىخنى ئېلىپ لوڭ تىلىنى ئارقىغا ياندۇرغاندىلا ئىشىك ئېچىلىدۇ. لوڭ دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپ ئاددىي ئەمما مەخپىيەتلىكى كۈچلۈك بولۇپ، ئۆتمۈشتە يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. (ش)

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىس، تۇچ، ئاليۇمىن، قوغۇشۇن،

ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت، ناۋات، پاتاسا، پەشمەكلەرنىمۇ ساتىدۇ.

قۇرۇق يېمىشچىلەر مېۋىنىڭ سۈپىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش باققاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ خېرىدارلار بىلەن بەھۋە باھا تالاشمايدۇ. ھۆل مېۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىڭلاپ سېتىش ئادىتى بولمىغان. بازار ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مېۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادىتى ئومۇملاشماقتا. (ش)

تۈنكىسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق

تۆمۈرچىلىك تەركىبىدىكى تۈنكىسازلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار تۈنكى (قاڭالتىر) دىن ئائىلە سايمانلىرى، ئۆي - ئىمارەت لازىملىقى، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ. مەسىلەن، سۇ تۇڭى، چېلەك، ياغ تۇڭى، قول يۇيىدىغان ھەر خىل چېينەك، ئۇزۇن تۇمشۇق چۆگۈن، مەش، كاناي، ساماۋار، لېس، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى، چوڭ - كىچىك داس قاتارلىقلار.

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى، گۈل قېلىپى، ئەندىزى، سۈنبە، لوم، تۆمۈر، بولقا، ياغاچ بولقا، تۈز قايچا، ئەگرى قايچا، پەركۈچ (سەر كۈل) كەپشە، دا-نىكا، ئوچاق، كۆپەك، كۆمۈر، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: تۈنكىسازلىق ئەندىز (قېلىپ) گە تايىنىلىدۇ. ئۇلانمىلار گىرەچە شەكىلدە بىر-بىرىگە چېتىلىپ ئۈستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسىلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ساماۋار، چۆگۈن، ياغ تۇڭى، سۇ تۇڭى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان، سۇيۇق نەرسە ئالىدىغانلارنى ئۇلغان يېرىدىن داغماللاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ.

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان ئىشى ئاز، كىرىشتۈرۈپ جىپسىلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ. قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

قىزىل رەڭ ئالىدۇ . ئاندىن كىگىز سۈرۈپ سىلغايىتىدۇ . نەتىجىدە تۇچ ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ .
مىسكەرلىكتە ، چاق ۋە ئېكەكتە ئۇۋالغان قىرىندىلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ . ئۇنى يىغىپ ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ . مىسكەرچىلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . (ش)

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى «ئات يۈك كۆتۈرىدۇ ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ» دېگەن ماقال بۇنىڭ دەلىلى . بولۇپمۇ قاتناش - سودا ترانسپورتىنىڭ تەرەققىياتى ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى . شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسپكە ئايلاندى . تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى .

تاقىچىلىقنىڭ سايمانى ئاساسەن ، ئوچاق ، كۆيەك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قەلەم ، سۈنبە - سومتىراچ ، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلىدىغان ئۇستىرا ، دار ، ئارغامچا قاتارلىقلار . ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات - ئۇلاغ تاقىلايدۇ .

ھايۋانات تۈرىگە ، چوڭ - كىچىكلىكى ۋە يولغا قاراپ تاقىنىڭ تۈرى بەلگىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئات ، قېچىر ، ئېشەك ، بۇغا تاقىسى قاتارلىقلار . تاقا يەنە تاشلىق يول ، توپىلىق يول ، مۇز يولغا قاراپ ئايرىم سوقۇلىدۇ .

تاشلىق يول (ئۇزۇن يول) تاقىسىنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن ئۈچ يۈز گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ قېلىن سوقۇلسا ، توپىلىق يول ئۈچۈن ئىككى گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ سېپتە سوقۇلىدۇ . مۇزلۇق يول تاقىسى مىخلىق بولىدۇ .

ياسىلىشى : تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ ، قىزىتىپ لىسپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۈچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ . تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۈچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ ، قېلىپقا سېلىپ ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخى ياسايدۇ .

سىنىك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم تىپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۈچلۈك مېتاللاردىن ئائىلە سايمانلىرى ، گۈزەل - سەنئەت بۇيۇملىرى ، زىبۇننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا داڭق چىقىرىپ كەلگەن .

مىسكەرلىك سايمانلىرى : بولقا - سەندەل ، ئوچاق ، كۆيەك ، كۆمۈر ، ئوت پۆدىگۈچ ، چاسا بولقا ، كەكە بولقا ، بازغان ، قىسماق قاچا ، تۈز قاچا ، سەركۈل ، چاق (سىلغايىتىش چاقى) ، ھەر خىل ئېكەك ، ئاق قۇم ، قىزىل قۇم ، نۇشۇدۇر ، كەپشەر ، دانىكا ، داغمال ۋە بۆتە (مىس ، ئاليۇمىن ئېرىتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار .

ئىشلەيدىغان بۇيۇملىرى : ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ، چۆگۈن ، مانتا قازىنى ، مىس قازان ، مىس داش قازان ، جۈنبۇل ، لېگەن ، كەپكۈر ، چەينەك ، مىس چىنە - پىيالە ، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى ، كولدۇرما ، زەنجىر ، ئات ئېگەرى ، ھارۋا جابدۇقلىرى ، ئىشىك - دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى ، چاچ ئاسقۇ ، ئۈزۈك ، بىلەزۈك ، چازا ، تاج ، قاداق ، سوقما ، قۇيما ھەيكەل ، باسما ھەرىپلىرى ، تامغا ، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ تۆت يۈز سەكسەن خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپ چىقىرىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : مېتالنى خام ، پىششىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . مىسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ . ئېرىتىش مۇۋاپىق ، ئۆلچەملىك بولمىسا ، سوققاندا قاسراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ ، ئۇۋىلىپ كېتىدۇ .

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن ياسماقچى بولغان سايماننىڭ ھەر بىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ . مەسىلەن ، ئاپتۇۋا ، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى ، قورساق ، جوغا ، تۇتقا ، كا- ناي ، قاپقاق ، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، كەپشەرلىنىپ بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ . كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاققا تۇتۇپ سىلغايىتىلىدۇ . ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قۇم ، ئاق بولسا ئاق قۇم سۈرۈپ پەرداز بېرىدۇ .

تۇچ سايمانلارغا بولسا قىزىل قۇمغا زەنجىۋىل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تۇچ سېرىق ۋە

ئىبارەت .

ئىشلەش ئۇسۇلى :

ئۇيغۇر قۇيىمچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ . چوڭۇنغا تۆمۈر ، مىس ، قەلەي قاتارلىق ھەر-قانداق غەيرىي مېتال ئارىلاشما سىلىقى شەرت . تۆمۈر ئارىلىشىپلا قالسا قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتىدۇ ياكى قۇيغۇچە تېرىلىپ كېتىدۇ . يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار روددىن ئېلىنغان پېتى ئىشلىتىلمىگەن چوڭۇننى خام چوڭۇن دەپ ھېسابلايدۇ . ئىشلىتىلگەن (سايمان ياسالغان) چوڭۇننى پىششىق چوڭۇن ھېسابلايدۇ . ئۇلار خام چوڭۇن ئالغاندا ئېرىتىشكە دىققەت قىلىدۇ . ئېرىتىش ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىگەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ .

قۇيىمچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش ، قۇيۇش ، قېلىپ قىلىپ ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ . قېلىپ يېرىلمايدۇ . قۇيۇلغان ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى ، تەكشۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ .

قېلىپ ياساش : قۇيىمچىلىق قېلىپى قۇمىدىن ياسىلىدۇ ، قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ . مەسىلەن ، قازان قۇيغاندا ، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۈمبەز ياساپ ئىچ قېلىپنى پۈتتۈرىدۇ ، ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ ، تاش قېلىپىنىڭ چوققىسى داچەندەك تۆشۈك بولىدۇ ، ئېرىتىلگەن چوڭۇن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ . چوڭۇن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتنىدۇ ، بۇ چاغدا ، قۇيۇش ئاغزىدا پەيدا بولغان ئەمچەكنى ئۇزۇپ چۈشۈرۈۋېتىپ قىزىق ۋاقتىدا سىلغىتىدۇ . قازان قۇلقى ، داڭقان پۇتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۇت ، قۇلاق ئورنى قۇيۇپ قويدۇ .

قۇيىمچىلىق كەسپىدە بۇزۇلغان چوڭۇن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ .

ئۇيغۇر قۇيىمچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ، ساپ چوڭۇن بولۇشى بىلەن قازان قۇسمايدۇ ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ ، تاماق تەملىك بولىدۇ . دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى ، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ . بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيىمچىلىق ھۈنەر - كەسپ تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

تاقا قېقىش : ئۈچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنغا تۇرغۇزۇپ ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ ، ئارقان ئۈچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ . ئاندىن تاقىلايدىغان پۇتنىڭ تۇپاق ئۈستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، سوتىراچ بىلەن تۇپاقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ ، تۇۋاق چۆرىسىنى تاقا يۈزىگە چېسىلاپ ياسايدۇ .

ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش ، تاقىلاش بىلەن بولماي ، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىلە ئېلىپ بارىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى ، ئالىقاراق ، تۇپاق يېرىلىش ، يىرىڭداش ، ھەر خىل سۇلۇق يېغىر ، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر ، ئۆسمىلەرنى ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپىراتسىيە قىلىدۇ .

تەجرىبىلىك تاقىچىلار ھايۋانلارنىڭ يۈرۈش ، تىنىش ئەھۋالىغا قاراپ كېسەللىكى ۋە بولغۇسى كېسەللىكلىرىنى مۆلچەرلەپلەيدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئېشەكمۇ ئاتقا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش قورالى . شۇڭا تاقىچىلىقنىڭ ئەڭ ئاۋات بازىرى ئېشەك تاقىلاش بولۇپ ، ئۇنىڭ جەريانلىرى ئاتنى تاقىلاشقا ئوخشىشىدۇ . (ش)

قۇيىمچىلىق

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ، تۆمۈر ، مىس ، ئالتۇن ، كۈمۈش تاۋلاپ ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپ چىققان ۋە قۇيىمچىلىق كەسپىنى باشلىۋەتكەن .

ئۇيغۇرلاردا قۇيىمچىلىقنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ ، ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلىرى ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك . ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ساپان ، مەش ، ھارۋا قازىنى ، ھارۋازىخچا ۋە ھەر خىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق ، قاتناش ۋە باشقا سا-ھەلەردىكى سايمانلارنى قۇيۇپ چىقىرىدۇ .

قۇيىمچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چۆيۈندىن ئىبارەت . قۇيىمچىلىق سايمانلىرى ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆپەك ، قىس قاچ ، بولقا ، بازغان ، چوڭۇن ئېرىتىدىغان بوتتا ۋە قۇمىدىن

سەرراچلىق

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەرراچلىق كەسپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. سەرراچلار ئېگەر - جابدۇق، ھارۋا جابدۇقى، ئات، تۆگە، قېچىر، ئېشەك لەرنىڭ توقام - مۆلۈسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ.

سەرراچلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇ خىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر سەرراچلىرى ئۇيغۇرچە قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر، موڭغۇلچە ئېگەر، قازاقچە، قىرغىزچە ئېگەر، روسچە ئېگەر، ھەربىيچە ئېگەر، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇق، يارىيار، خادىك، كالا ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ. ئۇيغۇر سەرراچلىرى ھۈنەرگە كامىل، قولى چېۋەر بولىدۇ. ئۇلار، ئۇيغۇر قۇش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا، ئېگەرنىڭ قاپىسى (ئىككى يېنى)، سوڭ (ئار-قىسى)، ئۈستى كىرەشمىسى (ئىككى قاپىپىشنى چېتىپ تۇرىدىغان) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ. بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۇرۇپ - يانچىپ قاپپا - سوڭغا يارا يېلىم سۈركەپ، ئۈستىگە يانچىلغان پەينى چاپلاپ ئۈستىدىن يەنە يارا يېلىم بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قاپپا ۋە سوڭنىڭ چىداملىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. قۇش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىڭىتىلىپ، بېرىلگەن يېلىم ئۈستىگە قاتمۇ قات ماتا ئوراپ ھەر قاتقا يارا يېلىم بېرىلىدۇ. ئورالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىنەتلەيدۇ. بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ، كۈمۈش، مىستىن نەقىش قويىدۇ.

ئۇيغۇر سەرراچلىرىنىڭ نوختا تۈگۈش، يۈگەن ياساش، يۈگەن نەقىشلەش، قامچا ئۆرۈش، رەڭدار پۆپۈك ياساش، قامۇت، جونبۇ - جاۋمن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇ ئۈستۈن. بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۈچۈن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدا ئەتۈرلىنىدۇ. (ش)

كۇلالچىلىق

كۇلالچىلىق - ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار:

1) ئۇسلۇبى قەدىمىي ۋە ئاددىي - ساددا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر ئۈستىنلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر - ئىككى تال ئوت - چۆپلەر ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. يەنە بەزى ئېدىشلارنىڭ يىگىرمە سانتىمېتر يېرىگە توپارەك بېرىلسە، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى بىر قانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ.

2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەر رەڭ، سېرىق رەڭ، توپارەك، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن، مىس، قىزىل توپا، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۈر ئۇۋۇندىسى قاتارلىق مىنىرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ. كۇلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئۈستىلەر رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ ئۇچ - تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر كۇلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ. شۇنداقتىمۇ شەكلى تۈز، ياسىلىشى چىرايلىق، چوڭ - كىچىكلىك ئۆلچىمى ئوخشاش، دىئامېتىرى پەرقسىز بولىدۇ.

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئېستېتىكىلىك قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۈنەر - سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ.

توپە قاداق ، يان قاداق ، رەسىم قاداق ، سوقا قاداق ، ئا-
نارگۈلى قاداق ، ھوشۇقچە قاداق ، يۇلتۇز قاداق (بەش
شوتار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، بودىلىك زىرە ، كۇچارچە زىرە ،
مىخۇالىق زىرە ، مانتا زىرە ، سائەت نۇسخا زىرە ۋە ھەر
خىل سىرغىلار ، ئون تۆت تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا ،
نوغايچە ھالقا ، ئاي ھالقا ، چېچەك ھالقا ، تولغۇما بىلە-
زۈك ، گاڭ بىلەزۈك ، گۈللۈك بىلەزۈك ، قۇيما ئۈزۈك ،
ئارچا بېغى ئۈزۈك ، گۈلسىز ئۈزۈك ، گۈللۈك ئۈزۈك ،
چاچ ئاسقۇ - چېتىق ، ئالتۇن زىنجىر ، مېدالىئون قاتارلىق
يۈز خىلدىن ئاشىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ئالتۇن ئېرىتىش قازىنى
(بوتا) غا ئالتۇننى سېلىپ ئارچا كۆمۈرى سېلىنغان
ئوچاققا قويۇپ كۆيەك بىلەن ئوت تۇتاشتۇرىدۇ . ئوت
چوڭ بولغاندا كۆيەكنى توختىتىپ ، دەمەدان بىلەن
پۈۋدەپ ئالتۇننى ئېرىتىدۇ . قەلەيدىن ياسالغان نوکەشنى
مايلاپ قويۇپ نۆكچە قىلىپ سوقۇپ ، ئۇزارتىدۇ . تاج -
قاداققا ئېرىتىلگەن ئالتۇننى ياپىلاقلاپ ، قېلىپقا بېسىپ
ئىشلەيدۇ . بىلەزۈكنى نۇسخغا قاراپ تولغاپ ياكى
گۈللۈك قىلىپ ئىشلەيدۇ .

زىرە - كىلىك بىلەن تارتىپ سوزۇپ سىم قى-
لىپ ، زىرە ھالقىسى (ئوقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى
ئېگىپ ، ئەنجۈر شەكلىدە گۈل ياساپ ئوتتۇرىسىغا تې-
رىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ
تۇتتۇرىدۇ . قۇيما ئۈزۈك ئۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ .
گۈللۈك ئۈزۈك ئارچا بېغى ، گۈلسىز ئۈزۈك قېلىپىغا
سېلىنىپ ئىككى بېشىنى دانىكا بىلەن تۇتتۇرۇپ كۆز قو-
يىدۇ . چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ . ياسالغان
زىننەت بۇيۇملىرىنى شورا ، زەمچە بىلەن چوتكىلاپ ،
پەرداز قىلىپ سىلغاپتىدۇ . ئاندىن قۇم سۇرۇپ جۇلالات-
تۇرىدۇ . زەرگەرلەرمۇ شۇ ئۇسۇل بىلەن ئالتۇننىلا
ئەمەس ، كۈمۈش ، مىس ، سېرىق تۇچ ماتېرىيال قىلىد
غان زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ياسايدۇ .
ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت ، گۆھەر
ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قو-
يىدۇ . (ش)

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىنىڭ خۇرۇچى لايدىن ئىبارەت
بولۇپ ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ .
مەسىلەن ، ئاپتۇۋا ، چىلاپچا قاتارلىقلار بىر قانچىگە
بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ . ئاپتۇۋىنىڭ چەپچىكى ، قورساق ،
بويۇن ، بوغۇز ، ئېغىز ، قاپقاق دېگەندەكلەر بىر - بىرلەپ
ئىشلىنىپ ئاندىن بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ .

كۇلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە ، چىنە ،
تاۋاق ، پىيالىە ، كوزا ، ئاپقۇرا ، ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ، ئىۋ-
رىق ، ھەر خىل قورچاق ، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىللىق
بۇيۇملارنى ياسايدۇ . ياسالغان ھەر قانداق بۇيۇم روشەن
مىللى تۈس ئالىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە روناق تېپىۋاتقان
ئۇيغۇر كۇلالچىلىق بۇيۇملىرى دېڭىز - ئوكيانلاردىن
ھالقىپ ئۆتۈپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بو-
لۇۋاتىدۇ . (ش)

زەرگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن - كۈمۈشتىن تاج - قاداق
تاقاش ، بىلەزۈك ، ئۈزۈك - زىرە ، سىرغا سېلىش ، چاچ
ئاسقۇ - چېتىق ئېسىش ئەنئەنىۋى ئادەت . بۇنداق
ئىنچىكە ، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسپ
قىلغۇچىلار « زەرگەر » دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
زەرگەرلىك ھۈنەر - كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ ،
ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بولۇپمۇ قەشقەر ، خوتەندە
زەرگەرلىك كەسپى بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ،
ئىش تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ، ھۈنەرلىكنىڭ نەپىس ۋە
كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر .

زەرگەرلىك سايمانلىرى ئوچاق ، كۆيەك ، ئارچا
كۆمۈرى ، دەمەران (ئوت پۈۋدەش نەيچىسى) ، بوتا
(ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى) ، جۈپتەك ، كىلىك (سىم
تارتىدىغان ئەسۋاب) ، بولقا ، سەندەل ، مانكالى (يۇمىلاق
زىننەت بۇيۇم قېلىپى) ، ئامبۇر ، دانىكا ، شورا ، زەمچى ،
ئاق قۇم ، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر زەرگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇم-
لىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، شاھ تاجى ، خان تاجى
(خېنىنلار) ، گۈل نۇسخا ، تاج ، بۆرە ، يولۋاس ، بۇغا
سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايىدىغان) ئويما تاج ،

ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ . ساندۇققا مىس تۈ- نىكە ، ئاق ، سېرىق ، يېشىل دېگەندەك خىلمۇ خىل دەڭدىكى تۈنىكە قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخ لىنىدۇ .

مىخلاش ئۇسۇلى : تۈنىكە ئۈچ مىللىمېتىرلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ . ئۇنى تۈزلەپ ، بېلىق سىرتى قى- لىپ ، ساندۇققا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۈرۈپ ، تۈنىكىنى كاتەك مەنچىر ، كاتەك . تو- قۇلما ، كەكلىك قېشى ، جۈپ كاتەك ، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ . ئۇلارنىڭ چېۋەر قولىدىن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ ، ساندۇق يۈزىگە تاغ - دەريالار ، قۇياش ، ئاي - يۇلتۇز شەكىللىرى ، گۈل - گىياھ ، مېۋە - چېۋە ، ھايۋانلار ، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ .

بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇققا چەككەن ھەر بىر نۇسخىلار ، ئاق ، قىزىل ، يېشىل ياقۇت ، ئوغىلاردىن كۆز قويۇپ ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن . بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۈلالىق بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ .

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل ، ياغاچ بولغا ، تۈنىكە كېسىدىغان تۈز قايچا ، جادۇ قايچا ، سۈنبە ، مىخ ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قى- لىدۇ .

ساندۇقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ ساندۇق (كات) ئىشلىتىدۇ . ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسىلىپ ، ئالدىغا قاپارتما شەكلىدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەر خىل كۈند گۈربىلىك نەقىشلەر چاپلىنىدۇ . بەزى چوڭ كاتلارغا بىرەر توننا ئاشلىق سىغىدۇ . كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ . (ش)

تۆمۈرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇيغۇرلار تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش ، قارا ئىش

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۈنەر - كەسپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن ، تۈرى كۆپ ، سەنئىتى كۆركەم ، بازىرى ئىتتىك كەسپ .

ئۇيغۇر ساندۇقى خىلمۇ خىل بولىدۇ . خاپان ساندۇق ، كات ساندۇق ، ھەر خىل سىرلانغان ، سىرلىنىپ خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۈنىكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئورۇس ساندۇق ، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار . بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . كاسپىلار ئىككى خىل بولۇپ ، بىر خىلى ، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ ، يەنە بىر خىلى ، ھەم ياسايدۇ ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ ، ساندۇققا تۈنىكە مىخلايدۇ .

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى ، يارا يېلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . سايمانلىرى : چوڭ - كىچىك چوت (كەكە) ، ھەرە ، ئىسكىنە ، رەندە ، سىزىق تارتىش تانسى ، مېتر ۋە ئۈچ بۇلۇڭلۇق سانئىمېتىردىن ئىبارەت .

ياساش ئۇسۇلى : ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ . ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ . ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك - چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەر بىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارا يېلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ ، ئەركەك - چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارا يېلىم بىلەن تۇتتۇرۇپ ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ . ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۇتتۇرۇپ ئېچىلىپ - يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۇتقا ، ئالدىغا قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش ، سىر ئۈستىدىن نەقىشلەش ياكى تۈنىكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۈنىكە مىخلانغان

كەسپكە ئەزەلدىن توغراق ، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيەشتى). (ش)

رىسالچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالچىلىك بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر - كەسپ تارىخىنى ، ئۇنىڭدىكى قائىدە - يوسۇن ، نىزاملارنى ، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدىغان ھۈنەر - كەسپ رىساللىرىنى يېزىپ قالدۇرغان .

ساقلىنىۋاتقان ئۈچ يۈز نەچچە خىل ھۈنەر - كەسپ رىساللىرىدا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر - كەسپ تۈرلىرى ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار ، ئىشلەش تەرتىپلىرى ، ھەر-قايسى كەسپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان . بۇ خىل رىساللەر ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . رىسال - خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى . شۇڭلاشقا ھەر قايسى ھۈنەر - كەسپ رىساللىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى ، دىنىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ ، رىسالچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش ، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ ، تەييارلىنىشى خىلمۇ خىل بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ناھىيەدا يېڭى سىقىلغان ساپ ئانار شەرىپتى ئىچىش ، ئادەتتە گۈل ، چىلان ، كۆك ئۈزۈم ، چىلانقات ياكى قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم چىلانغان سۇ ، ساپ مۇز سۈيى ، قېتىق ۋە سۈزمە قوشۇلغان قۇدۇق ۋە بۇلاق

دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . پىچاقچىلىق ، ئۇستىرا ، قىلىچ ، قايچا ، قىغراق ، رەندە تىغى ، ھەرە تىغى ، ئىسكىنە ، ئۈشكە ، كەكە ، پالتا ، ئىكەك ، دەرەش ، قۇلۇپ ، قاغى تۇمشۇق ، ئىشىك زەنجىرى ، ئوۋ مىلتىقى ، تۈنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئون ئۈچ خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر تۆمۈرچىلىكتىكى ئاق ئىش تۈرىگە كىرىدۇ .

كەتمەن ، كۈرەك ، ئوغاق ، بولقا ، بازغان ، لوم ، ئات تاقىسى ، نال ، مىخ ، قاماق (ماخاك) ، كويىزا - كىشەن ، قاپقان ، چوڭ دەرۋازا زەنجىرى ، ھالقا ، ھارۋا - مەپە ، ئات ئېگەر - جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق ، تۈگمەن ، جۇۋاز ، سوقما ، توسما ، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر قارا ئىش تۈرىگە كىرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسپ ئايرىمىسى بولىدۇ . پىچاقچىلىق ، كەتمەنچىلىك ، قۇلۇپ - سازلىق ، تۈنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، تاقىچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۈنەر - كەسپ بولۇپ ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ .

يۇقىرىقى كەسپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ ، ئىشلىتىش سايمانلىرى ئوخشاش بولىدۇ . مەسىلەن ، ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆپەك ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قايچا ، قىسقىچ ، ئېكەك ، داغمال ، تۆمۈر ئۈشكە ، كەپشەر ، دانىكا ، سەر كۆل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار تۆمۈر بىلەن ئىشلىتىدىغان ھەر قايسى ھۈنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن ، تۆمۈرنى تۆمۈرگە ، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر ، ئۇلار تىخ تىپىدىكى پىچاق ، قىلىچ ، قىغراق ، كەتمەن ، ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن ، تىغىنى پولاتتىن ياسايدۇ . يەنى كېسىلىدىغان تىخ تەرىپىگە پولاتتىن گالاڭ باغلايدۇ . ئۇيغۇر ئۇستىلار ئىشلەتكەن دانىكا بىلەن كەپشەرلەش ئۆزىگە خاس يېڭى مىللىي كەشپىيات .

ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى - مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ ، قېلىپ ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ .

ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ

سۈيى ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسپكە ئايلانغان . جۈملىدىن ئەتىيازدىن ئاخىرقى كۈزگىچە شەھەر ، يېزا - بازارلىرى ، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىسىز .

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى :

جايىلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانلار بولىدۇ . مۇزچىلار ھەر يىلى 1 - ئايدا دەريا - كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە ، مۇزخانلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ .

ھەر يىلى 4 - ، 5 - ئايلاردا شەھەر ، يېزا ، كوچا دوقمۇشلىرىدا كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايۋەن تارتىلىپ ، شىرە - ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ ئەتراپى پاكىز سۇيۇرۇلۇپ ، نۇسۇ سېپىلىدۇ . دوغاپ ، جۇلاپ ، ماروژنى ساتقۇچىلار ، مۇز ، قېتىق ، سۈت ، سۈزمە ، قەيام ، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە ئون - يىگىرمە لېگەن شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ ، بىر يانغا قېتىق ، ئوت تۇرىغا مۇز ، يەنە بىر يانغا سۇ تۇگىنى توختىتىپ تىجارەت باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش ، مۇزغا قېتىق ، سۈزمەلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن ئون - ئون بەش سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىرىدۇ . ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ . خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ . بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ ، ئىچىشلىك بولىدۇ ، جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قەيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ . دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ ، « ساراڭ دوغ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ قېتىق (سۈزمە) قا بىر - ئىككى قوشۇق قىيام قۇيۇپ ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . تەبىئىي چۈچۈمەل بولۇپ ، ئۇسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ .

چۈلە ، چۈلە ساتقۇچىلار ھەر يىلى كۈزدە خۇ - ۋەينە ئۆرۈكىنى (بۇ خىل) ئۆرۈك يوغان ، گۆشلۈك ۋە تاتلىق ، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋالىدۇ . ئەتىياز كىرىش

بىلەن گۈلنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ ، قايناق سۇغا چىلاپ ئىككى - ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ . گۈلە ئېسىلىپ توقچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ . ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى ، چىلاندىن ئازراق سېلىۋېتىدۇ . بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىي مۆتىدىللىشىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن ئۇسۇلغاندا بىر قانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۇسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ . بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ . بازار كۈنلىرىدە چىلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ، كۈرۈشكىدا كەمەلەپ ساتىدىغانلارمۇ بار .

ئۇيغۇرلار ماروژنىنى ھەر خىل ئېتىدۇ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇستىلار ياسىغان ماروژنى ياساش سايمىنى بار . مىستىن ياسالغان تۇڭ ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ . تۇڭنىڭ سىرتقى تەرىپىگە نۇز ئارىلاش تۇرغان مۇز قاچىلاپ ، تۇڭنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولىنى ئوڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ . سول قولىدىكى پالاتا سۈت ئىچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ ، تۇڭ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇز - نىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىراۋ باغلايدۇ . ئۇيغۇرلار يەنە قايماق سالغان ، تۇخۇم ئېقى ، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان ، ئاق ماي ، سېرىق ماي ئارىلاشتۇرغان ماروژنىلارنى ياسايدۇ . (ش)

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ ، تا - رىخى ئۇزۇن بولۇپ ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق ، نوقۇت رەڭ ، سېرىق ناۋات ، ئون نەچچە خىل مەنپەسى ، كۆپ خىللىق كەمپۈت ، پاتاسا ، پەشمەت ، ئەدىرەك ، پىچەك ، قىيام قا - تارلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامغا مېۋە - چېۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ، ياڭاق ، ئەنجۈر مۇرابباسى ، ئۆرۈك مۇرابباسى ، ھەر خىل گىلاس مۇرابباسى ، قارىئۆرۈك (ئەينۇلا) مۇرابباسى ، ئالما مۇرابباسى ، سەۋزە مۇرابباسى ، بېھى مۇرابباسى ، ئامۇت

پاتاسا بولىدۇ.

پەشمەت — بىر كىلوگرام ئېرىتىلگەن قوي مېيىغا بەش كىلو ئۇن سېلىپ تالغان قىلىپ كۆيدۈرمەي ، قورۇيدۇ . چىڭ - بوشلۇقى ئەدىرەك قىيامدەك بولغاندا مۇۋاپىق لىمون سېلىپ ، سوۋۇغان قىيامنى قوزۇققا ئېسىپ سوزۇپ كۆپتۈرۈپ ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيامنى جوزىغا تەكشى قويۇلغان تالقانغا تەڭگۈزۈپ تالقان يېگۈزىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ . شۇنىڭ بىلەن پەشمەت بولىدۇ .

نشالا : تۇخۇم ئېقىنى مىس قازانغا تۆكۈپ باغلاق تاياق بىلەن بىرەر سائەت ئەتراپىدا ئۈزلۈكسىز ئىشلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن كۆپۈكلىنىپ نشالا بولىدۇ . نشالا كۆپۈكلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا بەرىكەتلىك بولىدۇ . بۇ قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ شەھەر ئىچىدىكى توي - تۆكۈن ، مۇراسىملاردا مېھمانغا نشالا ئېتىش ئومۇملاشقان . (ش)

«سەكسەنخالتا»

«سەكسەنخالتا» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر دورا ، دەرمانچىلىقى ، ئۇيغۇر خەلقىدە كەڭ ئومۇملاشقان كەسپ بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكى دورىخانىسىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دورىپۇرۇشلار ھەر خىل دورا - دەرمان سېتىشقا بىرلەشتۈرۈپ ، تومۇر تۇتۇپ ھەر خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويدۇ ۋە ئالدىن تەييارلاپ قويغان شىپالىق دورىلارنى بېرىدۇ . بەزى كېسەللەرگە تەييار دورا بولمىغاندا ، ھەر خىل دورا ماتېرىياللىرىدىن نىسبىتى بويىچە تەڭشەپ ئۇنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي ئۆگىتىپ قويدۇ . مۇشۇنداق دورىپۇرۇشلۇق دۇكىنىدا سېتىلىدىغان دورا - دەرمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، ھەر بىر خىل دورا ئايرىم خالتىغا قاچىلىنىپ تىزىپ قويۇلىدىغان بولغاچقا ، ئۇنى خەلق «سەكسەنخالتا» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇر دورا - دەرمانچىلىرىنىڭ خالتا نامى سەكسەن دېيىلگەن بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر قانچە يۈز ياكى بىر قانچە مىڭغا يېتىدۇ .

ئەگەر ھەرقانداق دورا - دەرمانچىنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز ، ئۇنىڭ يايىمىسىدىن ئاقمۇچ ، قارمۇچ ، زىرە ،

مۇرابباسى ، قوغۇن مۇرابباسى ، پىننە مۇرابباسى ، گۈلقەنت قاتارلىق يەتمىش — سەكسەن خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەر ياسايدۇ .

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ ، قازان ، يىپ ، چېلەك ، چۆمۈچ ، مەنپەسى قېلىپى ، كەپكۈر ، بىر قانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق : ئادەتتە بىر يۈز يىگىرمە چىڭ شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ ، ئىتتىك ئوتتا قاينىتىپ ، شېكەر قىيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ ، ئاق - سېرىقىنى ئارىلاشتۇرۇپ ، قىيامغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ . تۇخۇم شېكەردىكى كىر ، غەلدە - غەشتىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كۆپۈك بولۇپ لەيلەيدۇ . ئاندىن كەپكۈر بىلەن ئۇنى سۈزۈۋېتىپ ، قىيامنى ئىتتىك ئوتتا قاينىتىدۇ . قىيام قۇيۇلۇپ تىرناققا مارجاندەك توختىغاندا ، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ ، ئېرىشى ئاستا بولغاندا ، يىپ تارتىپ تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز قويغاندا پىشقان قىيام يېپقا ئۆكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ ، خام قىيام قازان تېگىدە قالىدۇ . خام قىيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنە قاينىتىپ ئىشلىگەندە ، نوقۇت رەڭ ناۋات ، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات ، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ . مەنپەسى قىيامغا بىر ئاز لىمون سېلىنىدۇ . قىيامى ئۇشتالغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ . ئۇنى مايلانغان داسقا سېلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ . مەنپەسى قىيامدىن قالغان خام قىيامنى قاينىتىپ ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قىيام قۇيۇلىدۇ . ئۇنى لېگەننى مايلاپ تۆككەندە ، قېتىپ ئەدە رەك بولىدۇ . قىياملارنىڭ رەڭگى كۆپ قايىنغانلىقتىن ئۆزگىرىدۇ .

پاتاسا — ناۋاتتىن ئاشقان خام قىيامغا شېكەر سېلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قاينىتىپ قىيام چىگرارق يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىرىدەك بولغاندا قىيامنى سوۋۇ - تۇپ سۈزۈپ قوزۇققا ئاسىدۇ . قىيام سوزۇلۇپ ھاۋانى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ ئاقىرىپ كۆپىدۇ . سوزۇلغان قىيامنى قاچىدا ئاق داستىخانغا ئۆلچەملىك كېسىدۇ ، قىيام قېتىپ

ئالايلىق ، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى — « ئون ئىككى مۇقام » ئاھاڭ جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئۈچ يۈز يىگىرمە نەغمىدىن تەركىب تاپقان . شەكلى خىلمۇ خىل ، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراققا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۈرۈشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى . خەلق ناخشىلىرى ، نەزمىسىز خەلق ئاھاڭلىرى ، مەشرەپ ۋە سەنەم ئەلنەغمىلىرى ، دىنىي ئاھاڭلار قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرى بار . بۇ ھال ئۇيغۇر چالغۇلىرىمىزنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋىي چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تەخمىنەن يىگىرمە بىر خىلدىن ئاشىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن يەللىك چالغۇلار ، قىللىق چالغۇلار ، چەكمە چالغۇلار ، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار : چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ، ئۇلارنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرىكىتىمىز - دىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان ، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە قىلغان .

1. نەي

نەي — ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەرخىل بولۇپ ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى يىگىرمە سانتىمېتر ، قومۇشتىن ياسالغانلىرى قىرىق — ئەللىك سانتىمېتر كېلىدۇ . ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ . تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل پۈتۈن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى ، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ ، ئاۋاز تۈسى مۇڭلۇق بولۇپ ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئوركىسترنىڭ شوخ ، تېتىك

ئارىسبەدىيان ، پىننە ، پىلىپ ، قەلەمپۇر ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، گۈلدارچىن ، قاقىلە ، كۆك لاچىندانە ، قۇرۇتۇلغان يىلان ، يىلان قاسىرىقى ، موزا ، كاۋاۋىچىن ، سېرىق ھېلىلە ، قارا ھېلىلە ، پەرگە دارچىن ، خولىنجان ، ئاقچاچكار ، چامغۇر ، زەنجىۋىل ، سىرە ، سورۇنجان ، بوز يېغى ، جويۇز ، ئىتتۇزۇمى ، غۈنچە ئۈزۈم ، سانا ، ئەپيۈن غوزىكى ، ئىسپەغول — قارا توغرىغا ، قىزىلقولتۇق پاقا ، كىلە — كەسلەنچۈك ، زەمچە ، نۆشۈدۈر ، ئادراسمان ئۇ-رۇقى ، رەۋەن ، گۈڭگۈرت ، قارىغاي يېلىمى ، قارا ئەندىز ، ئەقىل قارا ، سەرستان ، سىماب ، سىر ، كەپ-رىس ، ئالماس ، ھۆل — قۇرۇق بۇغا مۇڭگۈزى ، بۆكەن مۇڭگۈزى ، ئىپار ، زەپەر ، مېھرىگىياھ ، زەيتۇن مېھى قا-تارلىق نەچچە يۈز خىل دورا چىقىشتىن تاشقىرى ، ھەر خىل سەي ئۇرۇقى ، ماش ، پۇرچاق ، خىلمۇ خىل شىپا-لىق يوپۇرماق ، پوتلا ، خىلمۇ خىل چېچەك قاتارلىق شىپالىق دورىلارنى كۆرىسىز . ئۇيغۇرلار پەسىل خاراك-تېرى ۋە مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان چاي دورىسىنى تاللاپ ئىچىشكە ئادەتلەن-گەچكە ، دورىيۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق تىجارەت شەكلى چاي دورىسىنى تەييارلاشتىن ئىبارەت . (ش)

چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ناخشا — ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماھىر خەلق . ناخشا — ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەت-كەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ . خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزىنىڭ تۈرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان .

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن . بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۈيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق ، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن .

كېڭىيىپ بارىدۇ . ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۇۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا - دۇم باقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردا مۇراسىملار ۋە ئىشلىتىلگەن . ھازىرغىچە تەنئەنلىك مۇراسىملار ۋە توي - تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە . سۇناينىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئۈچ سانتىمېتر . كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى سەككىز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە . سۇنايدا ئۈستۈنكى تەرىپىدە يەتتە ، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر ، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاستىنقى تۆشۈكى ئۈستۈنكى بىرىنچى تۆشۈكنىڭ ئاستىغىراق توغرا كېلىدۇ . ماھارىتى ئۈستۈن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۈرلۈك تېپىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ چالالايدۇ . سۇناينىڭ ئاۋاز دائىرىسى e^1 دىن g^2 گىچە بولىدۇ .

5 . كاناي

بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ . ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى ، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن « نەرە » دەپمۇ ئاتالغان . دەسلەپتە تۈرلۈك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان . كانايىنىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشاشپىراق كېلىدۇ . ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن ، ھەجىمىمۇ يوغان . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە بولۇپ ، دەسلەپتە ياغاچتىن ، كېيىن مىستىن ياسالغان . كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۇۋلەپ چېلىنىدۇ . خان چالغۇ بولۇپ ، پەقەت بىرنەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقا بولىدۇ . كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ياكى بوم ، ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك . ئۇ ئاساسەن قايناق ھېسىد ياتلىق سورۇنلاردا داقا - دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۇۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن . كېيىنچە ھەجىمنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە ملودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىللىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا

يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئوينايدۇ . نەينىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى d^1 دىن d^3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز تۈسى d^1 دىن b^1 گىچە توم ، سىلىق ، c^2 دىن g گىچە ياڭراق ، b^2 دىن d^3 كىچە ئىنچىكە سۈزۈك كېلىدۇ .

2 . بالمان

بالمان — تۈز تۇتۇپ پۇۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ پۇۋلەيدىغان ئۈچى ياپىلاق ، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان . ئۈستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە سەككىز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ ، مۇنجاما قەغەزنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر خىل تۈسكە ئىگە . بالمان خوتەن رايونىدا كەڭ تارقالغان . ئاۋاز دائىرىسى c^1 دىن f^2 گىچە . بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن ئاساسەن ئوخشاش .

3 . بۇرغا

بۇرغا — ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى . پۇۋدەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور ، ئەڭ ياڭراق . بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە — ئوتتۇز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە ، ئۇچىدا بىر دانە پۇۋلەش تۆشۈكى بار . يوغان ئۈچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان . بارماق تۆشۈكلىرى يوق . پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكەندىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېپىلما خاراكتېرىدىكى « نەرە » ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى بەش گرادۇس ئۆپچۆرىسىدە .

4 . سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپىكى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ) . سۇناينىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى

بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رېتى بويىچە توققۇز خىل ساز قىلىنىدۇ . ئاساسلىق تار مەركىزى a^1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

7 . غېجەك

غېجەكنىڭ سېپى سۆگەت ياغىچىدىن ، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ . ئىلگىرى غېجەكنىڭ يۈزىگە ئات ياكى ئېشەك ئېرىسى كېرىلەتتى . ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى . 1955 - يىلىدىن بۇيان غېجەك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان ، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى . يۇقىرى ئاۋازلىق غېجەكلەرنىڭ ھەممى چاققان بولىدۇ ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غېجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى . بۇنداق غېجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غېجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ .

يۇقىرى ئاۋازلىق غېجەكنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g ئاھاڭىدىن a^4 ئاھاڭىغىچە بولۇپ ، بىرىنچى تارىسى e^2 ، ئىككىنچى تارىسى a^1 ، ئۈچىنچى تارىسى d^1 تۇ . تىنچى g تارىسى ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدۇ .

8 . قۇمۇل غېجىكى

قۇمۇل غېجىكى قۇمۇل رايونىدا ساقلانغان ئەڭ قەدىمىي ئۇيغۇر غېجىكىنىڭ نۇسخىسى . ئۇنىڭ دەستىسى ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بېشى سىلىندىر شەكلىدە ياغاچتىن ئويۇپ ياكى مېتالدىن قۇيۇپ ياسىلىپ يۈزىگە تېرە قاپلىنىدۇ . دەستىسى ئاشۇ سىلىندىر شەكلىلىك غېجەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېكىتىلىدۇ . ئۇ ئىككى تارلىق بولۇپ ، تار بىلەن دەستە ئارىلىقى كەڭ بولىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەكسى سادا بېرىدىغان بىرقانچە تارلىرىمۇ بولىدۇ . قۇمۇل غېجىكى سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . بۇنداق غېجەكنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق ، يېقىملىق . ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتر ئۆلچەمىدە . ئىچ تارى (بوم) d^1 ئاھاڭغا ،

باشلىغان . ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە .

قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن تارىغا سۈر - كەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۇرىدۇ .

6 . ساتار

ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار ، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) - قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، قەدىمكى دولان راۋابىنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان . پېشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاتىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا ، ئەينى زامانلاردا سۇقام ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن . مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب ، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق ، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى ، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ .

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز قىرىق سانتىمېتر ئۆلچەمىدە بولىدۇ . ئۇ كۆپىنچە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بىر دانە ئاساسلىق چېلىنىدىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن ئون ئىككىگىچە سادا قاي تۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . سېپىغا كىرىپتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۇلياۋ قويۇلىدىغان بولدى) ، سول قولدا پەدە بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق ، مۇلايىم ، مۇڭلۇق بولۇپ ، مۇقام ئورۇندا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددەمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارى) ئۇدارلىق جايلارىدا باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ . ساتار - نىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ . تۆۋەن ئاۋاز رايونى c دىن b غىچە ، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c^1 دىن b^1 گىچە ، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c^2 دىن g^2 گىچە ياكى a^2 گىچە . سادا قايتۇرغۇچى تارلار

سرتقى تارى (زىل) a^1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

9 . خۇشتار

1957 - يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان . بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غېجەكنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاكى IX X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن . ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرگە ۋاقىت بولغان . ھازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى . ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە « قۇشتار » دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلدە ياسالغاچقا ، نەملىك ۋە ئىسسىق - سوغۇققا چىداملىق . ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئەللىك سانتىمېتر ئۆلچەمىدە ، تۆت تارلىق ، دەس تىسىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن ھازىرقى زامان غېجىكىگە ئوخشىشىدۇ . ئۇ رۇمچى شەھەرلىك چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى مەزكۇر ئەسۋاب ئۈستىدە قايتا - قايتا تەتقىق قىلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن نۇسخىسىنى ياساپ چىقتى . خۇشتار ھازىر ئۆزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئورگېستىردىن ئورۇن ئېلىپ ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا . خۇشتارنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ۋە سۈزۈك بولۇپ ، ئىسكىرىپكىنىڭ ئاۋازى تۈسىگە يېقىنلىشىدۇ ، ساز قىلىنىشى غېجەك بىلەن ئوخشاش .

چەكەمە چالغۇ ئەسۋابلار

ناخۇن ، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارىنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار چەكەمە چالغۇ ئەسۋابلار دېيىلىدۇ .

10 . بەرباب

بەربابنىڭ يەنە بىر ئىسمى بارىت ، خەنزۇچە « پىپا » دەپ ئاتىلىدۇ . « جۇڭگو مۇزىكا تارىخى » دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە ،

X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم ، مۇزىكشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا بەربابنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ «ئۇد» دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . بەش تارلىق كۇچا بەربابى مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئو- مۇلاشقان بولۇپ ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان . شەرقتە دېڭىز بويلىرىغىچە ، غەربتە يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىگىچە يې- تىپ بارغان . ھازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق ، ياپىلاق ياغاچ يۈزلۈك ، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى . ئۇنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ۋە مۇڭلۇق ، بويى يەتمىش - سەكسەن سانتىمېتر ئۆلچەمىدە ، بەرباب تەخمىنەن ئون ئىككى تۈرلۈك ساز قىلىنىدۇ . ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a ، ئىككىنچى تارى e ، ئۈچىنچى تارى d ، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭغا سازلىنىدۇ . بەرباب تۈرلۈك مۇڭلۇقتا بولۇپ ، پەدە سانى ئوخشاش ئەمەس .

II . راۋاب

راۋاب - ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر . راۋاب - قۇلاق ئورنى ، دەس تىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ . بېشىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ قوشقار مۇڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان . راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى ، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمىي بولغان قوبچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇ خىل نۇسخىلىرى بار . ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چ- اپلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار .

(1) قەشقەر راۋابى

قەشقەر راۋابى - ئويمان راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ ، يۈزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ، دەستىسىگە كىرىپتىن پەدە باغلىنىدۇ ، ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە توقسان سانتىمېتر ئۆلچەمىدە بو- لىدۇ . قەشقەر راۋابى ئادەتتە ئالتە - يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرلا سىم ئاساسىي مىلودىيە ئۈچۈن ، قالغان

12 . تەمبۇر

تەمبۇر ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ ، ئۇ . زۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز قىرىق سانتىمېتر ، بېشى ئۇزۇنچاقراق ، يۈزلۈكى ئادەتتە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . تەمبۇرگە سىنم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ . ئۇ ئىلى ، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان . تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مەلۇمىيە ئورۇندايدۇ . ئۇ g ئاھاڭىغا تەڭشىلىنىدۇ . ئۈچىنچى سىمى d^1 ئاھاڭىغا ، تۆتىنچى ، بەشىنچى سىملىرى g ئاھاڭىغا تەڭشىلىنىدۇ . تەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۈچ گۇرۇپپىغا يېقىن . ئاۋاز تۈسىدىن f^1 گىچە يۇمشاق ، g^1 دىن f^2 گە جاراڭلىق ، g^2 دىن g^3 گىچە كۈچلۈك ، f^3 ، g^3 گىچە كۈچسىز ، زىل . يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۈستىدە ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ ، دەستىسى قىسقا ، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى . ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش ، يەنى ئون ئىككى تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداشقا قولايلىق .

13 . دۇتار

دۇتار — پارسچە قوشتار (جۇپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتىمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ . دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە ، بېشى يوغانراق بولۇپ ، ئۈجمە ياغىچىنىڭ تاللىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ . دەستىسىگە كىرىپتىن يەدە باغلىنىدۇ . ئىككى تال ئۈچەي ياكى يىپەكتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل ، بىرى بوم) تار سېلىنىپ قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئاۋازى مۇڭلۇق . چالغۇچى ئۆزى چېلىپ ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق . شۇڭلاشقا كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g دىن g^2 گىچە زىل تارى d^1 ، بوم

لىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ . قەدىمكى راۋاب ئۈچ تارلىق بولۇپ بىرىنچى تارى d^1 ئىككىنچى تارى a ياكى g ، ئۈچىنچى تارى d ئاھاڭىغا تەڭشىلەتتى . ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى سىمى c^1 گە (بۇ ئاساسلىق سىم) ، ئىككىنچى g غا ، ئۈچىنچىسى d غا ، تۆتىنچىسى A غا ، بەشىنچىسى F غا ، ئالتىنچىسى B غا ، يەتتىنچىسى F ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىنىدىغان بولدى . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى E دىن g^3 گىچە . ئاۋاز تۈسى جەھەتتە c^1 دىن c^2 گىچە بوم ، d^2 دىن c^3 گىچە ياڭراق ، d^3 تىن g^3 گىچە زىل كېلىدۇ .

(2) دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ . شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل ، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ . دولان راۋابىنىڭ ئۈچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قولىنىلغان قىسقا ئىككى مۇڭگۈز ئورنىتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى قۇمۇل رايونىدا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان . ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

(3) چاپلىما راۋاب

چاپلىما راۋاب — تاللىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ ، بېشى دۈ-تارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تاللىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ . دەستىسىگە مېتال ياكى سۇلياۋ پەدىلەر قولىنىلىدۇ . چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى d^1 ئاھاڭىغا ، ئۈچىنچى ، تۆتىنچى سىملىرى g ئاھاڭىغا ، بەشىنچى سىمى تومراق بولۇپ d ئاھاڭىغا ساز قىلىنىدۇ . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ، مۇڭلۇق ، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

تارى g ئاھاڭغا ساز قىلىنىدۇ .

14 . قالدۇن

قالدۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ ئادەتتە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ ، ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ، سول تەرىپى ئەگمە ، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ . ئۇ ئاساسەن تۈز يانتقۇزۇلۇپ ، ئوڭ قولىنىڭ باش ، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرا ئىچى بارماقلىرى بىلەن سىمىنى ئىلىش ، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىمىنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ . ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېپىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ ، پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . ئۇنىڭ ئون ئالتە ياكى ئون سەككىز جۈپ سىمى بولىدۇ ، ھەربىر جۈپ سىمى بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

15 . چاڭ

چاڭ — قالدۇننىڭ ئاساسىدا تەرمەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چەككە چالغۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالدۇنغا ئوخشاش كەڭ ، ياپىلاق بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ قوش پازىلىق (چوڭراق) ، يالغۇز پازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار . ئادەتتە ئۈچ ياكى تۆت پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ . بۇرۇن سەككىز — ئون گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان ، كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئون ئۈچ — ئون سەككىز گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى . چاڭ ئۇيغۇر ئوركېستىرىدا ئاساسلىق چالغۇ . چاڭ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە ، ئۇنىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئۈچ قۇر تىزىلغان ، ئوڭ تەرىپتىكى قۇر g دىن f^1 ئاھاڭغىچە ، ئوتتۇرىسىدىكى قۇر g^1 دىن f^2 ئاھاڭغىچە ، سول تەرىپتىكى قۇر q^2 دىن c^3 ئاھاڭغىچە . (ئارىلىقىدا $f^\#$ ئاۋازىمۇ بار) . چاڭ بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۈپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ . چوكنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ . ئاۋازى جاراڭلىق كېلىدۇ .

سوقما چالغۇ ئەسۋابلىرى

سوقما چالغۇ ئەسۋابلىرى دېگىنىمىز — قول ياكى چوكا تايماق بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارىسىز چالغۇ ئەسۋابلىرى . بۇنداق چالغۇ ئەسۋابلىرى مۇزىكىنىڭ رىتمىنى بەلگىلەيدۇ ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ .

16 . تەبىلۋاز

بۇ دۇمباق تىپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋاب . دۇمباق بولسا خىلمۇ خىل چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئاساسىدۇر . بەزىبىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، دۇمباق ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان . كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىنىدىرىسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېزىپ ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۈلدۈرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن . كېيىنچە ، دۇمباقنىڭ چوڭ - كىچىك ، ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبىلۋازى ، جەڭ تەبىلۋازى قاتارلىقلارنى كەشپ قىلغان . گەرچە تەبىلۋاز ياسىلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ سىلىنىدىرىنى ئۇزۇن ، ئۈستىنى كەڭ ، ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياڭراقلىقى ئاشۇرۇلغان .

17 . ناغرا

بۇمۇ دۇمباق تىپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى ، ناغرا قەدىمىي زامانلاردا ھەشەمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن . ھازىر ھېيت - بايرام ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە . ناغرا — دۇمباق ، تەبىلۋاز قاتارلىقلاردىن كېيىنرەك قېپىنى مىس ۋە چوچۇندىن ياساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرمەققىي قىلدۇرۇلغان . ئۇ ئۈستى كەڭ ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىنىدىر قاپنىڭ يۈزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ . چوڭ - كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى ئون توققۇز — ئوتتۇز بەش

سانتىمېتر ، يۈزىنىڭ دىئامېتىرى يىگىرمە بەش — ئوتتۇز سەككىز سانتىمېتر بولىدۇ .

18 . داپ

داپ — دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاۋازى جۇشقۇن ، ئۆزى يەڭگىل ، ئىشلىتىشكە ئەپچىل قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۈرۈپ چېلىنىدىغان ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ . داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . يۈزلىكىگە ئات ، ئۆچكە تېرىلىرى كېرىلىدۇ . گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئېسىلىدۇ ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا شىلدىرىلغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ . داپنىڭ تۈرلىرى چوڭ - كىچىك ھەر خىل بولىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ . بەزى ناخشا - ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىدىغان كىچىك داپنىڭ گەردىشىگە تۆمۈر ھالقا ئەمەس ، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ . مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپنىڭ دىئامېتىرى قىرىق سانتىمېتر ، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتر ئۆلچەمىدە بولىدۇ .

19 . ساپايە

ساپايە دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسالغانىكەن . ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۈڭلەك قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر - بىرىگە جۈپلەپ ، ئۈستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۆمۈر ھالقىغا ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ . ساپايىنى چالغاندا كىچىك تۆمۈر ھالقىلارنىڭ ياغاچ ساپىغا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جاراڭلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ . ساپايە دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئالتە سانتىمېتر ، چوڭ تۆمۈر ھالقىنىڭ دىئامېتىرى توققۇز سانتىمېتر ئۆلچەمىدە بولىدۇ .

20 . قوشۇق

قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرىپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ

قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياكى غاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن . كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا ، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان . ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ھەجىمى سەل يوغان بولۇپ ، ئۈستىگە خىلمۇ خىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ . قوشۇق چېلىشتا ، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر - بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالىقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۇرە ، تېز ۋە باشقا جايلار) غا ، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ ، مۇزىكا رېتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز .

21 . تاش

تاش — چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسىسىمان تاشتىن ئىبارەت . بۇ خىل تاش ھەر بىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر - بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىش خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە .

ئېللىپسىسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر ، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتر ئۆلچەمىدە بولىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ . شۇڭلاشقا ، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئويىپكىتى بولۇپ قالماقتا . ئىشىنىمىزكى ، تەتقىقاتچىلىرىمىز ، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشىپ ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنبەئى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا نامايان بولغۇسى . (ئا)

سەندەل

سەندەل — ئۇيغۇرلار ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئاياغنى ئىسسىق تىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان . ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى بىر چېتىگە ئۈستى يۈزى يېرىم كۋادرات مېتىر ، ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر كېلىدىغان تۆت پۈتلۈك بىر شىرە قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئاستىغا چويۇن ، تۆمۈر ياكى مىستىن ياسالغان چوغدان (سەندەل) قويۇلىدۇ . چوغدانغا كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرىنىڭ ياكى ئىسسىق كۆمۈرىنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ . شىرە پاختىلىق كۆرىپە ياكى يوتقان بىلەن پۈركەپ قويۇلىدۇ . پۈت - قولىنى ئىسسىقماقچى بولغان ئادەملەر پۈتىنى شىرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ . بەزى ۋاقىتلاردا يارۇ بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ ، كىتابخانلىق قىلىشىدۇ . بەزىدە يەنە شىرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ . قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئاياغ تەرەپنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ . سەندەلنىڭ ئۈستىگە بوۋاق بالىلار - نىڭ بۆشۈك كۆزپىلىرى يېپىلىپ ، ئىسسىغاندا كۆزپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقتى بۆلسە ، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ . سەندەلنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭقۇرراق بولۇپ ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن ئۈچ - تۆت سانتىمېتر ئېگىزىدەك ياسىلىدۇ . (ر)

تونۇر

ھۈنەر - كەسپنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر — نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما ، تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى « ئۆي تونۇرى » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ : سېغىز توپىغا قويۇلغان يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇز سۈيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ . لايىنى دەسسەپ ، چەيلەپ ئوبدان

پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان لاي بىلەن تونۇرنىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى ئوخشىغان دەرىجىدە قورساقلىق قىلىپ ، تونۇر ياسىلىدۇ . مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ . بۇ خىل تونۇر خەلق ئارىسىدا « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەتكىلى بولىدۇ . ئائىلەلەردە پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىداملىق خىش بىلەن ياسالغان تونۇرلارمۇ بولىدۇ . بۇلار « ئۆي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، بۇلار « يەر تونۇرى » نىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يەر تونۇرىدا بىر قېتىمدا بەش - ئون نان پىشۇرغىلى بولىدۇ .

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ : يەرگە تەييار ئو-رەك كولىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپىلاق ياكى يۇمىلاق تاش گۈمبەز شەكىلدە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئېغىز ، بىر مورا قويۇلىدۇ . تونۇرنىڭ تەكىتىگە چوڭ ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ ياكى بولمىسا تۈپتۈز قىلىپ لايلىنىدۇ . تونۇرنىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ . ئوت قالىنىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇر قىزىغاندا ، چوغ ۋە كۈللەر تار-تىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، راسلانغان نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ . تونۇرنىڭ ئاغزى بىلەن مورغا تاش قويۇپ ئېتىپ ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ . شۇ تەرىقىدە ئىككى - ئۈچ سائەتتە نان پىشىدۇ . دېمەك ، ئۇيغۇر خەلقى شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجىنى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن . (ر)

جۇۋازچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، شەكلى ئاددىي ، تەننەرخى ئەرزان ، مېيى سۈپەتلىك .

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى : ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي ، گۇندا ، باچكا ، قايچا ، ئوق ، لەنگەر ، بوڭ ، چۈلۈك پوتلا بويۇنتۇرۇق ، ياغ ئېلىش قاچىسى ، تېڭىق ئۈچۈن ئارقان ، قايچا ياغاچ كۆتىكىگە ئېلىپ قويىدىغان تاش ، ياغ ساقلاش ئۈچۈن تۇلمۇچىلاپ سويۇلغان تېرە

ئاستىدا دان يانچىلىدۇ . دان يانچىلىپ بولغاندا ، چىخ بېسىلىدۇ . چىغنىڭ يانچىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ماي تامىدۇ . دان ۋە چىخ يانچىلىپ بولغاندا گۇندا ئىچىدە بىر قاتماللىق پەيدا بولىدۇ ، بۇنى جۇۋاز چى بو- شىتىۋېلىپ پارچىلاپ ، ئايلاپما ئوق ئاستىغا باسدۇ . بۇ چاغدا دەسلەپ جۇۋاز چى قولى مايلىشىدۇ . ماي پىشقاندا ، قول قۇرۇقلىشىدۇ . جۇۋاز چى بۇنىڭدىن ماينىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ .

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى : بىر جۇۋاز كۈنىگە بىر قېتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن ئون - ئون ئىككى كىلوگرام ماي ئالىدۇ . پىشقان ماينى بەزىلەر ئوقنى چى قىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ . بەزىلەر گۇندا ئاستىدىكى ئوبۇققا قويۇلغان ماي قاچىسىغا ، باچكا ئاس تىدىكى ماي چۈشۈش تۆشۈكىدىن چۈشۈرۈپ ئالىدۇ . جۇۋازدا ھەيدەلگەن ماي « پىششىق ماي » دېيىلىپ ، ئا- سانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ . جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ ھەم ھايۋانلارنى بورداش ئۈچۈن قۇۋۋەتلىك يەم - خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ .

جۇۋازغا قاتىدىغان چارپايىلار كەچكىچە جۇۋاز ئوقىنى مەركەز قىلىپ ، بۇ يولدا ئايلىنىۋېرىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن باغلاپ قو- يىدۇ . (ش)

مېۋە قۇرۇتۇش

يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ مېۋە - چېۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، ياۋروپا ، ئوتتۇرا شەرق ، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ، گۈلە ، قاق ، جىگدە ، ياڭئاق ، ھەرخىل بادام ، چىلان ، ئەينۈلا ، قارىئۆرۈك ، پىستە ، ئەنجۈر ، قوغۇن قېقى ، مې- غىز ۋە ھەرخىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن .

ئۇيغۇرلاردا مېۋە تۈرى كۆپ ، ئۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇر باغۋەنلىرى ئادەتتىكى ئۆرۈك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مەزگىلدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ . ئۆرۈكتىن

(تۇلۇم) ، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۇڭ قېتىلمىسىدىن يا- سالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ .

جۇۋازنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى : بىر مېتىردىن ئېگىز قۇچاق يەتمەيدىغان كۆتەك ئۆي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىل- دۇ . كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ ، ئاستى تەرىپ تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ ئاستىغا ئامۇت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك ، قورسقى يوغان (تۈكۈرۈك قاچىسى شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئاستىدىكى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ ، بۇ ياغ تۇڭى قو- يۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۇندا دەپ ئاتىلىدۇ . ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قا- رىغاي ياغىچىدىن قايچا ياساپ گۇندىغا ئاچىنى تىرەپ قويىدۇ . ئاچىنىڭ كۆتەك تەرىپىنى ياپىلاق قىلىپ ئوت- تۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ ، ئويۇققا قىلچاڭ دەپ ئاتايدىغان ياغاچنى تىك بېكىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچىغا ئې- چىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ (ئۇنى پوتلا دەپ ئاتايدۇ) . قىلچاڭ ئۇچىغا بۆك دەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ ئويىمىنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزىدۇ . ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۇندىدىكى باچكىغا ، يۇقىرىقى ئۇچىنى پوتلا ياغاچقا تېڭىپ قويۇلغان ياغاچ ئويما - بۆك ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . گۇندىنى ئارىغا ئى- لىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ) .

ماي چىقىرىش ئۇسۇلى : ماي چۈشىدىغان باچكا ئىچىگە مايلىق دان چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچنىڭ كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ . تاش ئېغىرلىقى چوڭ تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قىرىق بەش گرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسىل قىلىدۇ . كالا ھەيدەلگەندە جۇۋاز چى چىگىتىنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ . ئوق تاشنىڭ ئېغىرلىق بېسىمى بىلەن چىگىتىنى يانچىيدۇ . چىگىت كۈنجۈرىگە ئايلىنغاندا مايلىق دان سېلىنىدۇ . جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ ، ئوق

قىرىق - ئەللىك كىلوگرامغىچە ئۆرۈك بولىدۇ . سېۋەت تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن سەككىز يۈز گرام ئەتراپىدا گۈڭگۈرت پوقنى خۇمداندىكى قازانغا سېلىپ ، خۇمدان ئىشىكىنى شامال كىرمەيدىغان قىلىپ يىم ئېتىپ لاي بىلەن سۇۋاپ ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ . قازان قىزىپ گۈڭگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ . گۈڭگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ . ئۇنىڭ ئىسدا ئۆرۈكلەر ئىسلىنىپ سارغىيدۇ . بىر سوتكىدىن كېيىن خۇمداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سېۋەتتىكى ئىسلانغان ئۆرۈكلەرنى كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى - ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ئۈچكىسىنى ئېلىۋېتىپ تەڭ گىسىمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ . كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىدە خورما قۇرۇپ سارغىيدۇ . بۇنداق خورما رەڭدار ۋە سۈپەتلىك بولۇپ ، تەمى چۈچۈمەل ، تەبىئىتى مۆتىدىل بولىدۇ .

شاپتۇل قېقى تەييارلاشۇ ئىسلانغان ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاشقا ئوخشىشىدۇ . شاپتۇل قېقىنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ ، ئىسسىق تۇتۇپ قالغان كىشىلەر ئۇنى يېسە ياكى قاينىتىپ سۈپىنى ئىچسە داۋالاش رولىنى ئوينايدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار قوغۇن ، ئەنجۈر ، قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم ، ئەينۇلا ، چىلان ، ئۈجمە قاتارلىق ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ ، ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ . قۇرۇق يېمىش شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن . (ش . ئا)

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىلادىدىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ھۈنەر - سەنئەتلەرنىڭ بىرى . قۇمۇلدىكى بەشقەلە خارابىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200 - يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يۈك توقۇلمىلاردىن سەككىز خىل رەڭدار يېپتتا توقۇلغان يۈك چەكمەن ، توققۇزساراي خارابىسىدىن قىزىل ، كۆك ،

قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ ، سۈپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . بىرىنچى دەرىجىلىك خۇۋەينى ئۆرۈكنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ ئۇنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا كۈنگە كۆرسەتمەي ، نەم تەڭكۈزمەي قۇرۇتىدۇ . بۇخىل گۈلە سۈزۈك ، قارامتۇل گۆشلۈك قۇرۇيدۇ ، قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ . يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇۋەينى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ شور تۇزنى قاينىتىپ سوۋۇتۇپ چويلا بىلەن تۇزغا سېلىپ بورىغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ . بۇخىل گۈلىگە چۈن قونمايدۇ ، قۇرتىلمايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈزۈك قۇرۇيدۇ . قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن قۇرۇتۇلغان گۈلە قاچىسىغا شور تۇزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ .

گۈلدىن باشقا ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما ، مېغىزسىز خورما ، ئىسلانغان خورما ، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ .

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقىۋېلىنىپ سېۋەت بىلەن يۇيۇپ سۈيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى - ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ، سولىشىپ مەي باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۈچكىسىنى ئاجرىتىۋېلىنىپ قول بىلەن يۇمىلاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭ ئىچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ . بۇنداق خورما توق جىگەررەڭ بولۇپ ، تەمى شېرىن ، تەبىئىتى ئىسسىق بولىدۇ . مېغىزلىق خورمىنىڭ قىممىتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ . ئىسلانغان خورما قۇرۇتۇش مۇنداق بولىدۇ : ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدانى ياسىلىدۇ . خۇمدان ئوتتۇرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلىدۇ . يۇيۇپ قۇرۇتۇلغان ئۆرۈكنى سېۋەت بىلەن يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستلەپ تىزىدۇ ، بىر خۇمدانغا ئوتتۇز - قىرىق سېۋەت ، ھەر بىر سېۋەتتە

چېچەكلەر دەرەخ قوۋزىقى ، مېۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قايناتما بىرىكمىسىدىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان . مەسىلەن ، تۇخۇمەك گۈلى ، ئىنەكپىتى (ئابدىبىلىك) ، قارىقات ، ئالقات ، ئاق يانتاق ئۇرۇقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ ، ئاق تېرەك پورسىدىن پوررەڭ ، قارىغاي يېلىمى ، ھەشقىپىچەك گۈلى ، ئۆشۈدۈردىن ئاق رەڭ ، ئازغان ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ ، پىياز پوستىدىن يېشىل - كۆك رەڭ ، تۈز تېشى ۋە باشقا . ھەرخىل رودىلاردىن كۆك ، يېشىل ، زەڭگەر رەڭ ، زىرىق ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ ، قارا ئۇچمە ، قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا رەڭ ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىلىرىدىن ئۆز رەڭگىدە رەڭ ، ئوردان بىلەن ياڭاق پوستى بىرىكمىسىدىن جىگەر رەڭ ، ئىتتۇزۇمى بىلەن تاجىگۈل چېچىكى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەر ئىشلىگەن ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، خوتەن قاراغۇ تاغ ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسدىغان ھەرخىل گۈل - گىياھلاردىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان .

ئۇيغۇرلار ھەرخىل پەرداز بۇيۇملىرىنى ئىشلەش كىمۇ ماھىر بولغان ، ئۇلار لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ ، يىتقاق سۇرۇخ ، قاشلىق ، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خېلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن . مەسىلەن ، زاراڭزا چېچىكىنى مەلەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭلىك) ئىشلىسە ، گۈلسۇرۇخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبىئىي ئۇيا ياسىغان . خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئارىلاشتۇرۇپ قول - پۇت خېنىدى ، ئوسما مەلەمىدىن قاش قارىسى ، شاپتۇل مېغىزى ، تۇخۇم سېرىقى ، سىيادان مېيى ئارىلاشمىسىدىن چاچ مېيى ياسىغان .

ئۇيغۇرلار قايىسى خىل گۈل - چېچەكتىن رەڭ ئالسا ، رەڭنى شۇ گۈل چېچەك ئىسمى بىلەن ئاتىغان . مەسىلەن ، ئانار گۈلى ، شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، پوررەڭ ، نىل رەڭ ، كاۋا چېچىكى رەڭ ... دېگەنلەرگە ئوخشاش . (ش)

سەرراپلىق

ئۇيغۇر سودىسى ئىچىدە ئاساسىي سالماق ئىگە لەيدىغان سەرراپلىقتىن ئىبارەت ئالتۇن ، كۈمۈش ،

سېرىق ، ئاق رەڭلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق چۈجە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ، شاپتۇل چېچىكىنىڭ بەرگىسى كەشتە لەنگەن يۇڭ پالاسلار ، نىيە خارابىسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى دەپ بېكىتىلگەن رەڭدار پالاس ، ئۈزۈم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمەن ، يەنە كەشتىلىك ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل ، قىرغىقىغا جىگەر رەڭ شايىدىن جىيەك توقۇلغان سېرىق ، كۆك ، سۆسۈن ، قارا ، قوڭۇر رەڭ لەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن) پەرداز قۇتتىسى ۋە خىلمۇ خىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى . بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر بوياقچىلىق رىئالىسىدە : « خۇدا بىر يىلنى ئۈچ يۈز ئاتىمىش بەش كۈن قىلىپ ياراتتى . پىرى كا . مىللار ھەر كۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرىنى تاللاپ ئۈچ يۈز ئاتىمىش بەش مۆجىزىدىن يەتمىش ئىككى خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسىپنى راۋاج ئەتتى ... » دېيىلدى .

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار گۈلى ، ئانار پوستى ، زاراڭزا چېچىكى ، گۈلسۇرۇخ ، لەيلىگۈل ، ياڭاق پوستى ، ئوردان ، جىگدە پوستى ، تۇخۇمەك ، ئۇچمە قوۋزىقى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، سېرىق سەبەدە ، كېۋەز غوزىسى . زاك ، زەمچە ، كاتاپ ، ئىتتۇ . زۇمى ، تاجىگۈل ، ئازغان قاتارلىق گۈل - گىياھلار ھەرخىل مېۋە - چېچەكلىرى ، سۇمۇق (كالى ئاليۇمىن سۇلفات) ، كۆكتاش (مىس سۇلفات) ، گىل (مانگان X II ئوكسىد) ، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۈر درودىسى) دەرەخ پورلىرى ، ئۆسۈملۈك يىلتىزى ، رەڭ لىك توپا ، سېغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيانى مەنبە قىلىپ ، گۈڭگۈرت يوقى شاپتۇل چېچىكى ، گۆش رەڭ ، زانكا ، زەيتۇنە ، ئانار گۈلى ، توق قىزىل ، ئاچ سېرىق ، قارا ، سوسىيە ، توق سېرىق ، نەش رەڭ ، كاۋا چېچىكى ، يېشىل ، ھاۋا رەڭ ، سۇس ھاۋا رەڭ ، قارا قىزىل ، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇ خىل سىر پەرداز بۇيۇملىرى ئىشلىگەن .

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى : ئوخشاش تىپتىكى گۈل -

تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كېتىشىدەك ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئوينىغان . (ش)

ھاممام

ھاممام دېگەن سۆز ھازىرقى زامان تىلىدا پارلىق مۇنچا دېگەندىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇر-مۇش كەچۈرگەن مەزگىللەردە كۆپرەك تاغلىق دالا ، قارلىق ئورمانلاردا ماكانلاشقان . تاش تىزىپ ئوچاق يا-ساپ تاماق ئەتكەن ، قازاندىن تاشقان سۇ ، تاشقا چۈشۈپ ھور ھاسىل قىلغان ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن ، ئۇلار كېيىن شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن ، ئائىلىۋى تاش ھاممام ياساپ تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتكەن . كېيىنكى سودا تەرەققىياتى نەتىجىسىدە پەيدا قىلىنغان ئاۋات كوچا بازارلاردا بىر قەدەر مۇكەممەل ھامماملارنى سېلىپ ، ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ قوناقلىرى ، سودا كارۋانلىرى ، ساياھەتچىلەرنىڭ يۇبۇنۇشىغا ئىمكان ياراتقان ۋە ھاممامدىن ئىبارەت بۇ تازىلىق مۇئەككىلىنىڭ جاھانغا تارقىلىشىغا بەلگىلىك ئاساس ياراتقان .

ئۇيغۇر ھامماملىرى بىر كىشىلىك يۇيۇنۇش ئۆيى ۋە كۆپ كىشىلىك ھورلىنىش ئۆيىدىن ئىبارەت قۇرۇلمىغا ئىگە . ئۇيغۇرلار ئىككىنچى بىر كىشى بار جايدا يالىڭاچ يۇيۇنۇشنى ئەدەبىيەتلىك ھېسابلايدۇ . شۇڭا ئايرىم ئۆيدە يۇيۇنىدۇ . ئايرىم ئۆيلەر قاتار سېلىنغان بولۇپ ، ھەممە ئۆينىڭ ئۈستىدىن سۇ ئىسسىتىدىغان قازانغا تۇتاشتۇرۇلغان چاقچۇق (ساپال) نور ئۆتىدۇ . ھەر بىر ئۆي ئۈستىدە نورنىڭ سۇ چۈشۈش تۆشۈكى بولۇپ ، ئۇنىڭغا بىر تال شۈمەك بېكىتىلگەن بولىدۇ . قازاندىن چىققان سۇ داۋاملىق نور ئىچىدە ئايلىنىپ تۇرىدۇ ، قايسى ئۆي لازىم قىلىماق بولسا جۈمەكنى ئوڭغا بۇرايدۇ . نوردىكى سۇ جۈمەك ئارقىلىق چۈشىدۇ . سولغا بۇرغاندا جۈمەك ئاغزى نورغا تاقىلىپ سۇ توختايدۇ ، سۇ بىلەن بەدەننى بىر قەدەر يۇيۇپ بولغانلار ئالدى - ئارقىسىنى لۆڭگە بىلەن يۆگەپ ھورلىنىش ئۆيىگە چىقىدۇ . ھورلىنىش ئۆيى چوڭ سېلىنغان بولۇپ ئورۇندۇق ۋە

يامبۇ ، تىللا ۋە چەت ئەل پۇلى ، بېرىلىيات ، ئۈنچە - مەرۋايىت ، لەئلى - جاۋاھىر ، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھالىق مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل كەسپ بار . بۇ كەسپ كۆرۈنۈشتە ، ئالتۇن ، كۈمۈش سېتىپ پايدا كۆرىدىغان تىجارەتتەك كۆرۈنىمۇ ، ئەمە-لىيەتتە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان ، شۇنداقلا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل كەسپ ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر سەرراپلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى : ئازادلىققىچە سەرراپلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇقىرى ئىناۋەتلىك بىر خىل كەسپ بولۇپ ، ئۇ ئەينى دەۋردە دۆلەت مالىيە كۈچىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن .

سەرراپلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى : ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە تىللا سارىيى ، ئالتۇن سارىيى ، سەرراپ با-زىرى دېگەن مەخسۇس بازار ، سارايلار بولىدۇ . چوڭ سەرراپلار ساراي - ھۇجرىلاردا مەخسۇس دۇكان ئا-چىدۇ . ئۇششاق تىجارەت قىلغۇچى (سەرراپلار بۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ سەرراپلارنىڭ سېتىۋالغۇچى ، بازارنى كۆزىتىش خادىملىرى) ھازىرقى پاي چېكى بازىرىغا ئوخشاش ئالتۇن ، كۈمۈش ، يامبۇ ، ئالتۇن ئاسقىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ باھا تالاشتۇرۇپ ساتىدۇ . ئۇلار يەنە چەت ئەل پۇلىنىڭ ئىناۋىتى (قىممىتى) نى ساقلايدۇ .

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن باشلاپ 1949 - يىلىغىچە چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلىمۇ كۈمۈش قىممىتىگە سۇن-دۇرۇلغان . مەسىلەن ، بىر سەر تەڭگە تۆت يۈز داچەن ھېسابلىنىپ ، تۆت يۈز داچەنگە تەڭ بىر سەرلىك قەغەز پۇل چىقىرىلغان . ھۆكۈمەت قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن سەرراپلارغا موھتاج بولۇپ كەلگەن . مۇبادا كۈمۈش باھاسى ئۆسسە ، قەغەز پۇلىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ ھۆكۈمەت زىيانغا ئۇچرىغان . شۇڭا سەرراپلار ئۆتمۈشتە دۆلەت مالىيە كۈچىنىڭ مۇھىم يۆلەنچۈكى بولغان .

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى سەرراپ بازىرىدىن ئالتۇن - كۈمۈش باھاسىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق پۇل پاخاللىقى ۋە مال باھاسىنىڭ

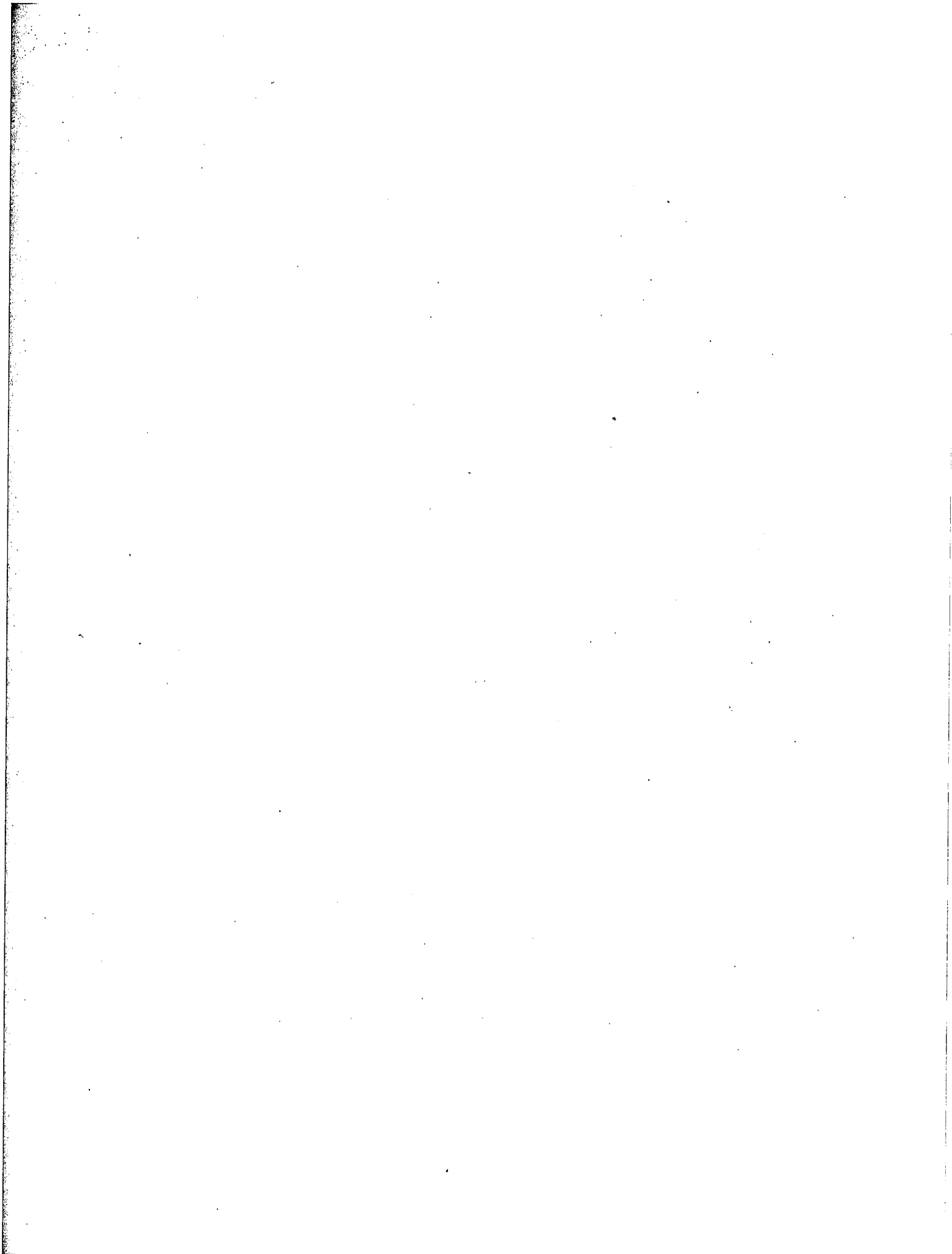

سۇلتانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بىر يازما يادنامدا : « بەش يۈز سەكسەن بەش مەھەللە مەسچىتى ، تۆت يۈز ئوتتۇز يەتتە ھاممام ، بىر مىڭ ئالتە يۈز توقسان مەكتەپخانا ، بەش يۈز يەتمىش ئۈچ مەدرىس (يۇقىرى بىلىم يۇرتى) ، بىر مىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتە كارۋان سارىيى ... (قىسقارتىلدى) » بارلىقى يېزىلغان .

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بۇ خىل مەدەنىي ئەسلىھەلەر ۋەيران قىلىنىپ گۇلاخ (كۈل خانى) قا ئايلانغان ، كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىر كىشىلىكتىن يۇيۇنۇش ئۆيى ياساپ سەرراپ دەپ ئاتىغان . ئۇنىڭغا چىلەك تاپالمىغانلار كوزا ، قاپاق بىلەن سۇ ئېسىپ يۇيۇ-نۇش ئۆيىنى بەرپا قىلغان ، شۇ كۈنلەردە تۇرۇبلاشقان سەرراپلار مۇنچا دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتى . ئۇي-خۇرلاردا يۇيۇنۇش ئادىتى ، ئەر - ئايال بىرلىكتە يۇيۇنۇش مەنىسى قىلىنغان ۋە مەيلى ئەرلەر ياكى ئاياللار بىرلىكتە يالىڭاچ يۇيۇنۇش نومۇس دەپ بىلىدۇ . ئادەتتە ئۇيغۇرلار تازىلىق ئۈچۈن ۋە ئەر - ئايال مۇناسىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنىدۇ . ھەرقانداق ھاممام ، سەرراپلاردا جىنسىي ئەزا موپلىرىنى ئېلىش ئەسۋابى بولىدۇ . جىنسىي ئەزا موپلىرى تازىلىنىدۇ . (ش)

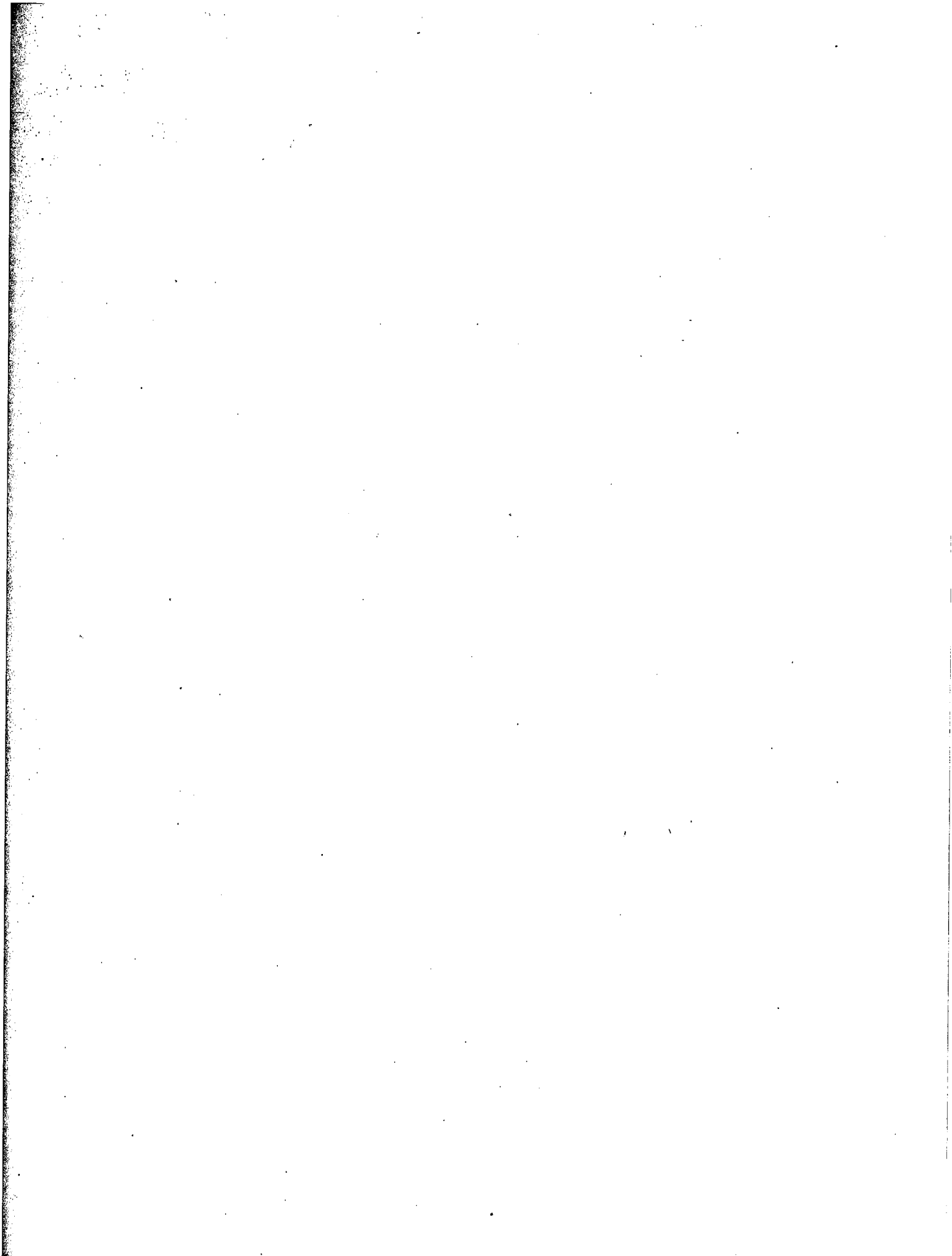
كارىۋاتلار قويۇلغان بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا تاش قىزىتىش سۈپىسى بولىدۇ . سۈپىنىڭ ئاستى ئوچاق بولۇپ ، قالد خان ئوت تاشنى ئىسسىتىدۇ . تۇتۇنى ئوچاق ئاستىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، تاش قىزىقى ئۆيىنى يۇقىرى ھارارەتتە قىزىتىپ كىشىلەر بەدىنىنى تەرلىتىپ كىر يۇمشىتىدۇ . كۆپ ھاللاردا تاشقا سۇ سېپىپ نەملىك ھور پەيدا قىلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تەرلەش يۇقىرى دەرىجىگە چىقىپ كىرلەر ئۆزلۈكىدىن يۇمشايدۇ . ھورلىنىش ئۆيىدە بەش يۈز يەتمىش ئۈچ ، خاتەمچىلار (بەدەننى سۈرتۈپ قويغۇچىلار) بولىدۇ . خالىغانلارنىڭ بەدەنلىرىنى سۈر-تۈپ مۇلازىمەت قىلىدۇ . ھورلىنىپ بولغانلار قايتا يۇيۇنۇپ چىقىدۇ . ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەر - ئايال ھامماملىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغان . ئۇيغۇر ھامماملىرى تېز كىر چىقىرىش ، بەدەن يەڭگىللىتىش ، سوغۇقتىن ساقلاش ، ئۇستىخان ئاغرىقلىرىغا داۋا بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . يەرلىك شەكىلدە ياسالغان مۇنداق ھامماملار ھازىر زامانىۋى مۇنچىلارغا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى رولىنى ئوتۇماسلىقىمىز كېرەك .

ھامماملارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ (1533 — 1559) ئابدۇرېشىتخان

ئىككىنچى قىسىم

ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە دېگىنىمىز - نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا ، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت .

خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئوداللىق ھاكىمىيەت كونتروللۇقىدا ياشىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئائىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن . يەنى ئائىلە باشلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان . قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمىگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان . بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ، ۋارىسلىق ھوقۇقى ، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، بىر تەرەپ قىلىش ، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ . ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا ،

ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەت نىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋە كالتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئائىلە ئىقتىسادىي مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان ، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق ، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان . شۇ ئۆيىنىڭ بىر قىسىم پارچە مۈلۈكلىرى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، قانچا - قانچا ، قازان - قومۇچ ، ئۆي جاب دۇقىلىرى مىراسنىڭ سىرتىدا بولۇپ ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ . ناۋادا ئاتا - ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە - چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا ، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ئۆي - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ . ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە ، ئاتا - ئانىسى ھايات بولسىلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم - چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ . ئاتا - ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ . بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا ، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا - ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئوداللىققا كۆچ

قىلىپ يۇقىرىغا سانغاندا ، دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە بىر ئەجداد ، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد ، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە ئۈچ ئەجداد ، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد ... ھېسابلىنىدۇ .

« مەن » دىن تۆۋەنگە سانغاندا ، ئوغۇل - قىزلىرى بىر ئەۋلاد ، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد ، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد ، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد ، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد ... ھېسابلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاسىتە قېرىنداشلىق كاتىگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ بىۋاسىتە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ . (ئا)

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن ، چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇش ئۆز ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزىنە مۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : بىرى ، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش ؛ يەنە بىرى ، ئائىلە شەجەرەسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت . ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا - ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا « ئاتىنىڭ ئىزى بالغا قالىدۇ » دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك . شۇ سەۋەبتىن قائىدە - يوسۇن بىلمەيدىغان

كەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلىچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس . شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد - ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلىنەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس . يەنە ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى بەزى مىللەتلەردىكىدەك مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس ، بەلكى « چوڭ » ، « كىچىك » دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلىنىدۇرۇلگەن ، مەسىلەن :

دادىنىڭ ئاكىسى — چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا)

دادىنىڭ ئىنىسى — كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا)

دادىنىڭ ئاچىسى — چوڭ ھامما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا)

دادىنىڭ سىڭلىسى — كىچىك ھامما (ھامماچا ، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش . ئەمما « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇرلاردىمۇ ۋا - سىتىلىك تۇغقانلارنىڭ مەخسۇس نامى بولغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بار . ئالايلىق :

yuyq — خوتۇننىڭ ئىنىسى ، يەنى ئەرنىڭ قېيىن ئىنىسى

ini — خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۆكسى

iqi — خوتۇنغا نىسبەتەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا « iqi » بولىدۇ .

sinil — ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

baldez — ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

aga — ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى (مەمۇت قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » III توم ، 7 - بەت)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە « مەن » نى مەركەز

- 110 . تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلۇر ، ئانا ئورنى ، ئاتى ئوغۇلغا قالدۇر .
- 246 . كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر ، يامان ئاتلىق ئولسا ، ئۇ قارغىش ئالۇر .
- 1664 . دۇرۇسلۇق ، ئۇيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق ، بىرىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق .
- 1951 . ئەقىللىك كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك ، سېخىلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك .
- 4276 . خۇشال ھاياتتا ياشايمەن دېسەك ، تىرىشقىن ، ھەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ .
- 4509 . ئوغۇلنى بىكار - بوش يۈرمە سەن قويۇپ ، بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ .
- 4506 . ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەب بېرۇر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ .

دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۈتكۈل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە - يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا يۈتۈلگەن « خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن » دۇر . شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە . (ئا)

يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت - مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت - مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندىك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن « يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئىش لەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئەدەبىسىز بالىلار چېلىقسا ، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ ، « چاقتا گۇناھ يوق ، شادىسى بۇزۇق ، قىزدا گۇناھ يوق ، ئانىسى بۇزۇق » دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان . ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگە كىچان ، راستچىل ، ئۆز-ئارا كۆيۈمچان ، ئاق كۆڭۈل ، ئەقىل - پاراسەتلىك ، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئوغۇل بالىنى تەربىيەلەشنى ئاساسەن دادا ، قىز بالىنى تەربىيەلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئەدەب - ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ . ئۆيگە مېھمان كەلسە ، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەب بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ ، مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار . ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەرىدە قىز بالا ھامان « تالانىڭ ئادىمى » ، يەنى باشقا ئائىلىگە « بالا » بولىدىغان بول-خاچقا ، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى ، كىر - قات يۇيۇش ، تاماق ئېتىش ، تىكىمچىلىك قاتارلىق ئىشلارغا ئۆگىتىدۇ .

قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۈرۈش ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان . بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن . مەسىلەن ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ :

ئادىمى يوق يېتىم- يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ يۇرت - جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۈزىتىدۇ .

يۇرت ئىچىدە بىرەر ئائىلە يېڭىدىن ئۆي سالماقچى بولسا ، قولۇم - قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەرىكەتكە كېلىپ خالىسا ياردەم بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ھەرخىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىمۇ ھەمكارلىشىش ، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنئىي جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى .

ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جاما-ئىتى بىرلىك قىلىنىپ ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەرخىل تۈزۈملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان . بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان . ئەگەر بىرەر ئائىلىدە ئاغرىق - سىناق بولسا ، مەسچىت جامائەتلىرى پامدات نامىزىدىن يېنىپ ، كولىپكىتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ ، بىر قانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي ئىز - دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ . بولۇپمۇ ياشانغان قېرى - چۆرىلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ . يۇرت - مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، ئۇرۇش - جېدەل ، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە ، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ .

ئومۇمەن ئالغاندا ، يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ئىستېبىيلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۆرپ - ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ . (ئا)

قوشنىدارچىلىق

ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان .

(1) قوشنىلار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ . بىر - بىرىنىڭ خوشاللىقى ۋە قايغۇ -

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە ، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋاقت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، تېرىقچىلىق ۋە يىغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن ، چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا ، « كۈندىن قالسا يىلدىن قالدۇ » غان جىددىي پەيتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي - تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسا ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار . مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا ، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ « ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ ؟ » دەپ ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . توپنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۆزىتىشچى قولىم - قوشنا ۋە يار - بۇرادەرلەر جەم بولۇپ ، خالىسا ياردەملىشىدۇ . ھەتتا ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم - يېسىر يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق ياردەمنى « ساۋابلىق ئىش » دەپ ھېسابلايدۇ .

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنلا تەييارلىق قىلالمايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ . ناۋادا ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىغان

9) قوشنىلار بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلمايدۇ . بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ .

10) قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلە نىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ . (ر)

ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى - ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق ، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماستىن .

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا ، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويدۇ . ئاداۋەتكە شەرتىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ . بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلۈكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىلاپ ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۈگىتىدىغان ؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيۇدىغان ئەھۋال بولغانىدى .

ھېيت - ئايەم ، ئۆلۈم - يېتىم ۋاقتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش ؛ شۇنداقلا بىر - بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ . ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا ، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى . (ر)

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆيىگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ . مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ .

ھەسرەتكە ئورتاقلىشىدۇ . بىر - بىرىنىڭ دەردىگە دەم - مان بولىدۇ . بولۇپمۇ توي - تۆكۈن ، ئۆلۈم - يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ . ئۇ چاغدا ئېغىر - يېنىك ئىشلاردا بىر - بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ . شۇڭا « يىراقتىكى تۇغقاندىن ، ياندىكى قوشنا ياخشى » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان .

2) قوشنىلار ئەتىگەن - ئاخشاملىرى «بارمۇسەن - يوقمۇسەن ؟» دېيىشىپ ، بىر - بىرىدىن ھال - ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ . ئادەتتىكى كۈنلەردە كىرىش - چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ . بۇ مۇناسىۋەتنى قو - يۇقلاشتۇرىدۇ .

3) قوشنىلار ئۆزئارا كەم - كۈتە نەرسىلىرىنى بىر - بىرىدىن ئۆتنە - يېرىم قىلىشىدۇ . سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ .

4) قوشنىلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تاماق سۇنۇ - شىدۇ . قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوشنىسىغا كىرگۈزۈش ، ئۆزۈندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنىمىز . تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچان قايتىشىدىن قەتئىينەزم ، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ .

5) يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە ، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيلىرىگە چا - قىرىپ كۈتۈۋالىدۇ . شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرسى كۆچۈپ كەتسە ، قېپقالغان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۈز - تىپ قويدۇ . كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر - بىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ .

6) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ ئۆيىدە ماتەم - مۇسەبەت بولغان بولسا ، باشقا قوشنىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ .

7) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ يىراق ياقا - يۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كەلسە ، باشقا قوشنىلار قوشنىنىڭ ھەم كەلگەن مېھماننىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ .

8) قوشنىلاردىن بىرەرسى يىراق - يېقىن بىر ياققا كېتىپ قالغاندا ، باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خە - ۋەر ئېلىپ قويدۇ . بۇ قوشنىدار چىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت .

كېلىپ ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ، ئۇلاغقا مىن گۈزۈپ قويىدۇ . (ر)

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا توي - تۆكۈن ، نەزىر - چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە ، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان - تونۇمىغان ، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنداق چاغلاردا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەب - ئەخلاققا دائىر بىر مۇنچە قائىدە - يوسۇنلار بولىدۇ :

(1) چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا ، تاماققا چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەبىيەتلىك بولىدۇ . « قېنى ئېلىپ بەرسىلە » دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۈزەل ئەخلاق تۇرى . شۇنداقلا ساھىبخان تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماقنى يېيىشكە باشلاش — بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(2) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېگەندە ، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش — بۇمۇ ئەدەبىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلەشتۈرۈپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەبىيەتلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(3) تاماق ۋاقتىدا گەپداغلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلەك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(4) تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش ، تاماقنى پاكىز يېمەي ، قاچىدا تاماق يۇقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك - ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق ، ئۇنى قەدىرلەش ، شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلارنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ .

(5) داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش ، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە ، قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز - بۇرۇننى توسۇۋېلىش — بۇ ئەدەبىيەتلىك بەلگىسى . شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش ، قاقىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش ، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر چىشنى كولاشقا توغرا كەلسە ، ئېغىزنى ئالغان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ .

(1) ئۆيگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ، ئالاھىدە داستىخان سېلىنىدۇ . ئەقەللىسى ، قايناق سۇ ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقى ھېيت - ئايەملەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ .

(2) مېھمان ھۆرمەتكە سازاۋەر . مېھمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ . ئائىلاچ بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا « بىر قولۇم بولۇپ قالدى ، ئەپۇ قىلسىلا » دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ . شۇنداقلا مېھمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش — بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتى . مېھمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇنۇلغاندا ، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ . سول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

(3) ئەر - خوتۇن دەرەم تۇرۇپ مېھمان كۈتۈۋاتقاندا ، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن - توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ . پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ .

(4) مېھمانغا چاي قويۇلغان ياكى تاماق ئۇسۇلغان قاچىنىڭ پۇچۇق ياكى دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ . ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۇچۇق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا ، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلىۋاتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ . مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ ، چايىنى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈۋېتىش ناھايىتى ئەيىب بولىدۇ . شۇڭا چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قويۇلىدۇ . پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قويۇلماستىن ، كونا چايىنى تۆكۈۋېتىپ چايىنى يېغىلايدۇ .

(5) مېھمان كاڭلىق - سۇيلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا ، مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ .

(6) ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ . ئىشىكتىن چىقماي ئۇزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

(7) بىراۋنىڭ ئۆيگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلسە ، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت ، مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ . مېھمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ

مەسلەھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىياغاچ بۇيرۇقنىڭ «قارىياغاچ» دېگەن يەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئىدىئەتلىرى بار چوق ئارت تېكىن (بار چوق ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى ، شۇنىڭدىن باشلاپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدا ئەرەپچە ۋە پارىسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار كۆپىيىشكە باشلىدى . مەسىلەن ، ئابدۇللا (ئاللاننىڭ قولى) ، ھەبىبۇللا (ئاللاننىڭ دوستى) ، سەيپۇللا (ئاللاننىڭ قىلىچى) ، مۇتىئۇللا (ئاللاننىڭ ئىتائەتچان قولى) ، رەھىمتۇللا (ئاللاننىڭ رەھىمىتى) دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد - ئىشەنچ كۈچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسىمۇ ، بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ئورنىنى ئەرەپچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار ئىگىلەشكە باشلىدى ، ھەر بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا ، مالا ئىككىلەرگە ، پەيغەمبەرلەرگە ، چاھار يارلارغا ، ئانىلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا باشلىدى . مەسىلەن :

(1) ئاللاننىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، خالىق (مەخلۇ - قاتنى ياراتقۇچى) ، قادىر (ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى) ، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

(2) مالا ئىككىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادەتكە ئايلانغان . مەسىلەن ، ئىسراپىل ، مىكا - ئىل ... دېگەنلەردەك .

(3) پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، داۋۇت ، مۇسا ، ئەيسا ، مۇھەممەت ، ئىسھاق ، ئىبراھىم ، ئىسمائىل ، ياقۇپ ، يۈسۈپ ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

(4) چاھار يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ئابابەك ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى .

داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسەپ كېرىلىشىمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(6) داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ . شۇنداقلا چوڭ - كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ . قولىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ . قولىنى سۈرتىمەستىن قولىنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ .

(7) بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە ، ئۇنى « كەلسە » « داستىخانغا كەلسە » دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشىمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاقىمىز .

(8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتا ئولتۇرۇش - باشقىلار تەگەيدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا نەزىر - چىراغ ، ئۆلۈم - يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭباشتا بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۇنى جامائەت تەگەيدۇ .

(9) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەبىسىزلىك بولىدۇ . (ر)

ئىسىم قويۇش

ئۇيغۇرلاردا ئىسىم قويۇش ئادىتى بىر قانچە باس - قۇچنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن :

- 1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى .
- 2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .
- 3) ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماستىن بۇرۇن ، ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، بايتەمىر ، ئىلتەمىر ، بەگ بۇقا ، قارا بۇقا ، قارا باخشى ، ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش . بۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە شەھەر ، يەر ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى . چىڭگىزخاننىڭ مۇھىم

بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى) گە بېرىۋېتەتتى . بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى « سې تىۋالاتتى » - دە ، بالىسىغا « سېتۋالدى » ياكى « تىلىۋالدى » دېگەندەك ئىسمىنى قوياتتى . « سېتۋال خۇچى » نىڭ قول - ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى . بالا يۈزى كۆرمەي كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن ، پولات ، تۆمۈر ، توختى ، تۇردى ، تاشپولات ، تاشتۆمۈر ... دېگەندەك ئىسىملارنى قوياتتى . شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاسادىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا ، خۇشاللىقىدا ئاللا بەردى ، خۇدا بەردى ، ئىگەمبەردى ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشقان . ئۇنىڭدىن باشقا ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان .

ئۆز پەرزەنتىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك ، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا - ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم ، پازىل ، سۇلتان ، دۆلەت ، مەلىكە ، غەنى ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويغان .

ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىدىن ئۆز بالىلىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا - ئانا ، يېقىن تۇغقانلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . بۇنىڭ تەتۈرسىچە ، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماستىنلا ئەھۋاللارمۇ بار .

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسمىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسىملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماستىنلا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى .

بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . ھېيت ، جۈمە ، ئازنا ، نورۇز ، سەپەر ، ھوشۇر ، بارات ، رەجەپ ، روزى ، ئاپرېل ... دېگەندەك . ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار . مەسىلەن ، چولپان ، زۆھرە ، يۇلتۇز ، سەييارە ، ئەختەر ، يەشىن (چاقماق) - قەمەر ...

دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

5) مۇقەددەس ئائىلەنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ھاۋا ، مەريەم ، سارە ، ئايشە خەدىجە ، پاتىمە ، ھەجەر ... دېگەنلەردەك .

بۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەسىلەن ، ئىسلام ، ئىمام ، رەسۇل ، ئىمان ، جەننەت ... دېگەنلەر . دەك . يەنە ئىسلام دۇنياسىدىكى « مۇقەددەس » يەرلەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . مەسىلەن ، مەدىنە ، قۇددۇس دېگەنلەردەك .

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس ، مەسىلەن ، كېپەك ، سۈپۈرگە ، كەكە ، پالتا ، چورۇق ، يانتاق ، توقا ، سامساق ، قوزا ، تايلاق ، بوسۇق ، چاۋار ، بۇلاق ، مايسا ، ئالما ، ئاي ، ئالتۇن ، چولپان ، يۇلتۇز ، تۇرسۇن ، توختى ، ئارسلان ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنىسى ياخشى ، دىنىي تۈس ئالغان ئادالەت ، ئادىل ، پازىل ، ئالىم ، ئارپ ، ئازاد ، خېلىل ، جېلىل ، مەھمۇت ، مەخسۇت ، پەزىلەت ، ساۋادەت ، زۆھرە ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشتىن تاشقىرى ، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق ، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسىملارنى قويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى . مەسىلەن ، ئەركىن ، ئۆتكۈر ، قۇتلۇق ، تۇرغۇن ، تۇيغۇن ، ئۆر - كەش ، يالقۇن ، يولداش ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن ، كۆرگەن بولسىمۇ بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا ، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن ، ئاللاغا يالۋۇرۇپ ، بالغا « نىياز » (يالۋۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويۇپ ، بېشىغا چاچ قويۇپ قوياتتى .

بالىسى تۇرمىغانلار بىرەر پەرزەنت كۆرۈپ قالسا ،

دېگەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ئۆسۈملۈك ، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئانار ، ئالما ، جىنەستە ، زەپتىۋن ، چىنار ، سامساق ، مايسا ، يانتاق ، رەپھان دەپ گەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ھايۋان ، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئارسلان ، يولۋاس ، مايۋون ، تۇتى ، قۇندۇز ، ئەسەت (شىر) ... قاتارلىقلار .

بەزى مەدەن ، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، ئالما ، مارجان ، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى :

① قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا ، ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىدىن ئەلنىڭ پاتىمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن - ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قويايتتى . قوشكېزەك تۇغۇلغانلارنىڭ بىرى ئوغۇل ، بىرى قىز بولسا ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن ، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتىمە دەپ قويايتتى . ئەگەر ھەر ئىككىلىسى قىز بولسا بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتىمە ، بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قويايتتى .

② يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ياقۇپ دەپ قويايتتى . ئىسمايىل ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويايتتى . چۈنكى ، يۈسۈپ ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ ، ئىسمايىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغۇللىرى بولغانلىقتۇر .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى رايون خاراكىتىرىلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بەزى ئىسىملارغا قاراپ شۇ ئادەمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئېيتايلى ئەزىز سىملىرى « مەت » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (مەتتۇرسۇن ، مەتقۇربان ، مەتروزي ...) ئۇ ئادەمنىڭ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتقا تەۋە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ؛ ئەزىز سىملىرى « ئىمام » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىمام ھەسەن) بۇلارنىڭ ئاتۇش تەرەپىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەزىز سىم-

لىرى « ئوبۇل » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئوبۇلقاسىم ، ئوبۇلسىدىق) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەزىز سىملىرى « تۇ » ياكى « ئاق » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (تۇنىياز ، ئاقنىياز) بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەزىز سىملىرى ئاخىرىغا « قارى » قوشۇلغان بولسا (غاپپار قارى ، ساتتار قارى) بۇلارنىڭ كۇچا تەرەپىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەزىز سىملىرىنىڭ ئاخىرىغا « جان » سۆزى قوشۇلغان بولسا (مۇساجان ، ئابلاجان) بۇلارنىڭ غۇلجا تەرەپىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « گۈل » ، « نىسا » سۆزلىرى قوشۇلغان بولسا (نۇر گۈل ، رەپھانگۈل ، نۇر-نىسا ، ئاينىسا) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپىنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى « بۇۋى » ، « قىز » لارغا قاراپ (جەننەتبۇۋى ، ئايىمقىز) بۇلارنىڭ غۇلجىلىق ياكى شۇ تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . شۇنداقلا ئىسكەندەر ، ئىسھاق ، سويى ، دۇگامەت ، ئولمايىت ، قايت ... دېگەندەك ئەرلەر ئىسمىغا ۋە ئايسىماخان ، ئالمازاخان ، مايسىخان ، ئەزىزخان ... دېگەندەك ئاياللار ئىسمىغا قاراپ ، بۇلارنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ . (ر)

چوڭلارنى ھۈرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۈرمەتلەش ئالاھىدە خاراكىتىرىلىك . بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ .

1) ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ . چوڭلار بولسا « ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام » دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ . سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ . بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس ، خوتۇن - قىزلاردىمۇ بار . لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ . ياشانغان ئاياللار بىر - بىرى بىلەن يۈزىنى - يۈزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ . ياش

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئەيسىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ . ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش بۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتىنى مىنگەشتۈرۈپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشۇمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈز تۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ياكى پۇتىنى ئوينىتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشۇمۇ ئەيسىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ .

9) بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك) ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىش ئۈي-خۇرالاردىكى ئېسىل ئەخلاقىتۇر .

10) ئاتا - ئانا ، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەينى قىلىش قاتتىق ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا ، چوڭلارنى كۆرگەن ھامان دەرھال يوشۇرىدۇ ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەھۋال .

11) بىر ھۈرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم - كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر . چاپاننىڭ تۈگمىلىرىنى ئەتمەي ، چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۈست كىيىم كىيەي مايكىچان كىرىش ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ .

12) بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قاقىرىپ تۈكۈرۈش ، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە چەترەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك .

13) چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا ، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دىققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ ، ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشۇمۇ ئەدەبسىزلىك سانىلىدۇ . (ر)

قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئاياللارنى كۆرسە « ئەسسالام » سۆزىنى ئىشلىتىپ ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ . ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە « ياخشىمۇ سىز » دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس .

2) ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « دادا ، تاغا ، ئاكا ، ئانا ، ھامما ، ئاچا » دېگەندەك ھۈرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر . بىۋاسىتە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ ھۈرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ .

3) تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ . تاماقنىڭ ئالدىنى تاللىشىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

4) ياشانغان بىر ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە ، ئۆيىدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز ھۈرمىتىنى بىلدۈرۈش ، ئورۇن بوشىتىپ ئۇنىڭغا تۇرنى بېرىشۇمۇ ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ .

5) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشۈمۇ ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ . ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالسا « ئالدىڭىزدىن ئۆتۈپ قويدۇم » دەپ ئەپۈ سورىلىدۇ . بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش — بۇمۇ ئەيسىب ئىشلار ھېسابلىنىدۇ . نائىلاج ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا « ئارقام بولۇپ قالدى » دەپ ئەپۈ سورىلىدۇ . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات — ئۇلاغ ياكى ۋېلىسىپىت مىنىپ سالام — سائەتسىز ئۆتۈشۇمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . ئات — ئۇلاغ ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش — ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۈملىسىدۇر . ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا ، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ، سالام بېرىپ ھۈرمىتىنى بىلدۈرۈش — بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ياخشى ئادەتلەردىندۇر .

6) توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ . ئۇلاردىن يول تاللىشىش

بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى ھامىلىدار بو-
لۇپ توققۇز ئاي ، توققۇز كۈن ، توققۇز سائەت ، توققۇز
سېكۇنت توققۇز دەققە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىل-
غان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ . بوۋاق مەيلى ئوغۇل
ياكى قىز بولسۇن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ئۇلار
«خۇدانىڭ بەندىسى» دېيىلىپ ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ
ۋە قەدىرلىنىدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى
كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇنى ساغلام بەدەن ،
چىداملىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تۈزلانغان يىلما
سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا
ھەر خىل ئېرەملىك دورا - دەرمانلار ، يەنى ئالما قېقى ،
ئادراسمان ، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇش-
تىن تاشقىرى ، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ۋارىقىنى
داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويدۇ) ، سېغزىل-
غان (ئۇپىلىغان) دىن كېيىن ئوبدان زاكىلايدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە - توققۇز كۈن ئىچىدە
بۆشۈككە بۆلىنىدۇ . بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۈ-
چۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت
ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن
باقىدۇ . قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا
ئېتىلگەن بۇلماق ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا ، قو-
رۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ . قوينىڭ
قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شورپىنىدۇ .
ئومۇمەن بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ ، دەپ ئانا سۈتى ھەم
قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ . بالىنىڭ يىلىكى توش-
مايدۇ ھەم سوغۇقچان (سوغۇق مېجەز) بولۇپ قالىدۇ ،
دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى
ئىچۈرمەيدۇ . خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپلا كالا سۈتى بىلەن
بېقىلغان بالا كالا مېجەز ، گومۇش بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن
قاراشمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن بالىنى بىر ياشتىن بىر
يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتىمگەن ئانىلار باشقىلار تەرى-
پىدىن ئەيىبلەنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ، ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى
باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانى-
يىتى بولمىسا ، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق -
تۇغقانلىرى ياكى قولۇم - قوشنىلىرى ۋە كالتەن ئېمىتىپ
بېرىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇنداق بالىلار «ئېمىلداش» دەپ
يىلىدۇ . ئېمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنىسى قىلىنىدۇ .
(ئا)

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق - تۇغقان ، ئەل - ئاغىنە ، يۇرت - قەب-
رىنىداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا شۇنداقلا ياش قۇرامى
ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقسا-
قالارغا يولۇققاندا سالاملىشىش ھەممە خەلقلەرگە ئورتاق
بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېساب-
لىنىدۇ . ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى ، قائىدە -
يوسۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بول-
دۇ .

سالاملىشىش — ئەدەب — ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر
مەزمۇنى . شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار سالام - سائەتكە يۈكسەك
ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . ھەرقانداق ئاتا - ئانا ئۆز
پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملى-
شىشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت
قىلغان . چۈنكى ئۇيغۇرلاردا سالام - سائەتنى بىلمەيدى-
غان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت
بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى ، ئۇنى ياخشى تەربىيىلە-
مىگەن ئاتا - ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ . قىستىقى ،
ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە
مۇئامىلە قىلىدۇ . مىلادى X ئەسىردە ياشىغان
ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۈر ئالىمى ، پەيلاسوپى ۋە
شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ
بىلىك» داستانىدا سالاملىشىشنىڭ قىممىتى ھەققىدە
مۇنداق دېگەن:

5055 . سالامدۇر كىشىگە ئىسەنلىك يولى ،
سالاملە قويۇلۇر ئىسەنلىك ئولى .

5056 . سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك - ئامان ،
قىلىنسا سالام ، ساق بولۇر ئۇشپۇ جان .

ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان سالاملرىدەك بىر قولىنى ئە-
 مەس ، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۈزىتىپ
 ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۇچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆ-
 رۇشكەندىن كېيىن قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ
 ئېگەكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيىپ قويدۇ .
 شۇ يوسۇندا ھازىردا ئائىلە ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ
 بولغاندىن كېيىن دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ .

توي - تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن
 يوقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ
 چىقىدۇ .

مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يې-
 قىن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر
 سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ
 كۆرۈشكەندىن باشقا ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە
 يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەڭگۈزۈپ
 سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار . تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر
 يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى
 سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۈچلۈك سېغىنىش ھېسسى-
 ياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش
 ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ .

2. ئاياللار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئاد-
 ىتىدە ئومۇمەن . قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق .
 ئاياللار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ
 پەنجىسىنى كۆكرەك ئۈستىدىن ئالماشتۇرۇپ ، بېشىنى ۋە
 بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن
 «ئەسسالام» دەپ سالام بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ،
 ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر - بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى
 ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ
 قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن
 كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ .

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال
 جىنسلىقلارنىڭ ئەر جىنسلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشى
 «نامەھرەملىك» دەپىلىپ مەنى قىلىنغاچقا ، ئۇيغۇر ئايال
 لىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر
 كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ . قىزلار

4111 . كۆرەڭلەپ قولۇڭنى سېلىپ كىرمىگىن ،
 ئىلىك ئال سالامنى ، غاپىل بولمىغىن .

4154 . كېرەكتۇر كىچىكتىن ئۇلۇغقا ھۆرمەت ،
 ئۇلۇغۇمۇ كىچىككە قىلۇر ئەينىنى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر-
 ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ .

1. ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى
 سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، سالاملىشىش
 ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئا-
 دىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس) . ئەكسىچە ، سالام
 بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئېلىپ ،
 ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشنى ۋە بەلنى
 مۇۋاپىق دەرىجىدە ئېگىپ «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دەپىش ،
 سالام قوبۇل قىلغۇچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن
 «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا
 ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەر-
 نىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت
 قىلىنغان .

جامائەت توپلاشقان ئاممىۋى سورۇننىڭ ئالدىدىن
 بىرەر ئۇلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى
 ئۆتۈشكە توغرا كەلسە ، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇ-
 ماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى
 ئېشىكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۇلارنىڭ
 ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇلۇغقا قايتا مىنىپ
 سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا بىرەر كىشىنىڭ
 ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن
 ئۆلگۈچىنى تونۇش - تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مۇ-
 سىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش
 ئادىتى بار . ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئى-
 گىلىرى (ھازىردا ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيىدە
 كۈتۈۋالدى . ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىردا
 بىلەن مۇسبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر - بىرلەپ قول

بولۇپ ، ئىچى قەلەيلەنگەن . بۇلار چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ ، دات باسمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ .

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ . ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا - چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ . سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ . قول يۇغۇچىلار قولىنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ . يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ . يۇيۇلغان قولىنى لۆڭگىگە سۈرتىمەستىن ، قولىنى سىلكىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس . يۈز - قولىنى يۇغاندا ، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش ، تازىلىق تەلپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن .

بەرى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا - چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆيىنىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ . (ر)

لەقەم

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز تېپىلىدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلاردا « لەقەمسىز ئەر بولماس ، ئويماقسىز خوتۇن » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . لەقەم - كىشىلەرنىڭ بىرەر خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرىلەپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام . لەقەم - بىر ئادەمنىڭ مەجەز - خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقىنى ، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ،... بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ . لەقەم - لەقەم ئىگىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس ، بەلكى باشقىلار تەرەپتىن قويۇلۇپ سىڭدۈرۈۋېتىلگەن بولىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن لەقەمنى ئىسمىغا قوشۇپ ئېيتىش ئادىتى شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا لەقەم مۇنداق قويۇلۇپ كەلگەن :

(1) كەسىپى لەقەملەر - ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل لەقەملەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx بورىچى ، xx كىگىزچى ، xx باخشى ، xx سەپپۇك ، xx مەنجاڭ ، xx چامباشچى ، xx چاڭ ، xx راۋاب ، xx تەمبۇر دېگەن لەرگە ئوخشاش .

(2) مەجەز - خاراكتېرىگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەر - بۇخىلدىكى لەقەملەر ئۇيغۇرلاردا خېلى

بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ ، ھەر كۈنلۈكى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا - ئارامنى سۈپۈرۈپ ، يۈز - قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قېيىن ئاپىسى ۋە قېيىن ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ « ئەس-سالام » دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، « سالامەت تۇردىلىمۇ ؟ » دەپ تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ . قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن ، كېلىن ھۈرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆيىگە ئەر - ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ئايرىم ، ئاياللار ئايرىم ئۆيدە كۈتۈلىدۇ ، ئارىلاش ئولتۇرمايدۇ . ئاياللارنى ئاياللار ، ئەرلەرنى ئەرلەر كۈتىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر - ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار) . ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيىگە يەنە يېڭىدىن مېھمان كىرسە ، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئاياللار بىلەن بىر - بىرلەپ يۇقىرىقى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايراملىرىدا ئۆزئارا سالاملىشىش بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ، ھەتتا ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە ، ئۆزئارا ئارزىلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۇچرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۇرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئارزىلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ .

يۇقىرىقىدەك ھەرخىل سالاملىشىش قائىدىلىرى ئويغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئاپتۇۋا - چىلاپچا

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈز - قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايىمىنى ئاپتۇۋا - ئۇزۇن ۋە ئىنچىكە جۈمەكلىك ، قورساقلىق ، بوغۇزى تار بولىدۇ . چىلاپچا - يۈز قولىنى يۇغاندا ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ . ئاپتۇۋا - چىلاپچا - مەس ياكى تۇچتىن ياسالغان

چاقچاق كۈلكە ئۈچۈن ئوبدان تېما بولۇپ بېرىدۇ . لېكىن لەقەم توغرىدىن - توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ . بۇنداق بولمىغاندا ، چاقچاق كۆتۈرۈلمەيدىغان ئادەم بولسا كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ . شۇڭا ئەگىتمە يول بىلەن شۇ لەقەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر قىلىنىدۇ . ئېيتايلى ، «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بولغان بولسا ، توخۇنىڭ خۇ- سۇسىيىتىگە دائىر سۆزلەر قىلىنىدۇ - دە ، باشقىلار سورۇندا «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بارلىقىنى بىلىدۇ ، ۋە- ھاكازا .

دېمەك ، لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ خۇش چاقچاق ، يۇمۇرىستىك خاراكتېرىنىڭ كۆنكەپت ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ر)

تامغا

«تامغا» دېگەنلىك - «بەلگە» ، «نشان» دېگەنلىك . تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئۇ تا- رىختا خىلمۇ خىل رول ئويناپ كەلگەن . تامغا ئەينى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان ، شۇنداقلا يېزىق- نىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان .

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچمەستىن بۇرۇن ، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن . چارۋىلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ، ياكى يوقىلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز ماللىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولدى . بۇ خىل تامغا تۆمۈر- دىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ .

بەلگە -- نىشاننىڭ «ئەن» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان . بۇ قوي ، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق ماللار ئۈچۈن قوللىنىلغان . ئۇششاق ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ، ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش» دەپ ئاتالغان . شەخسلەرنىڭ ماللىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان .

كۆپ . مەسىلەن ، xx دودەن ، xx ئەسكى ، xx سەتەك ، xx سوغۇق ، xx تۈلكە ، xx شەيتان ، xx جىن دېگەن- لەرگە ئوخشاش .

(3) فىزىئولوگىيەلىك لەقەملەر - بۇ خىل لەقەم ئۇيغۇرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx تۈگە ، xx قوتاز ، xx قاۋان ، xx چاشقان ، xx كاناي ، xx دەلدۈش ... دېگەندەك .

(4) بىراۋنىڭ باتۇرلۇقىغا قاراپ قويۇلىدىغان لە- قەملەر . مەسىلەن ، xx پالۋان ، xx نوچى ، xx باتۇر ، دېگەندەك .

(5) بەزى ئادەملەرگە سىياسىي تۇس ئالغان لەقەم قويۇلۇپ ، ئوبدان سىڭدۈرۈلگەن . مەسىلەن ، xx ناھىيىسىدە بىر دېھقان ئۆز يۇرتىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپا قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلغانغا قەدەر (ئۆلگەنگە قەدەر) يەككە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا « xx يەككە» دېگەن لەقەم قويۇلغان ۋە ئوبدان سىڭىپ كەتكەن . شۇنداقلا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە شەكىللەنگەن «زاۋفەنپەي» ، «باۋخاڭپەي» دېگەن تەشكىلاتلارنىڭ قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەشكىلاتى ئۈچۈن كۆرسەتكەن ساداقىتى ۋە كۆسەتكەن باتۇرلۇقىغا قاراپ ، ئۇلارغا xx زاۋفەنپەي ، xx باۋخاڭ ... دېگەندەك لەقەملەر قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن . دېمەك ، لەقەم كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە بولىدۇ .

بەزى لەقەملەر لەقەم ئىگىسى ئۆلۈپ كېتىش بى- لەن ئەۋلادىغا مىراس قالىدۇ . ئېيتايلى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەككە» دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن ، بالىسى گۇڭشېغا كىرگەن بولسىمۇ ، «يەككە» دېگەن لەقەم بالىسىغا قالغىنىغا ئوخشاش ... ، « xx باخشى» دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، بۇ لەقەم بالىلىرىغا قالغىنىغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمدىن باشقا يەنە يۇرت - مەھەللە لەقىمى بولىدۇ . مەسىلەن ، تۇرپاندا «پالاسلار مەھەللىسى» ، «تورغايلار مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەر بار . بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى «پالاس» ، «تورغاي» بولغىنىغا ئوخشاش .

لەقەم بەزمە - ئولتۇرۇشلاردا ۋە باشقا سورۇنلاردا

مەھكىمە شەرىئى

دىن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە قازى قۇززات ① ، قازى ② ، ئەلەم ③ ، مۇپتى ④ لاردىن تەركىب تاپقان مەھكىمە شەرىئى (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بار ئىدى . بۇ مەھكىمە شەرىئى ئالاھىدە ھوقۇق - ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى . بۇ مەھكىمە ھەق تەلەپ ، نىكاھ ۋە باشقا دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى . ھەتتا تۈرلۈك جازالار بىلەن جازا يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . قازى قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولاتتى . ئۇلار مەھكىمە شەرىئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم ، قارارلارغا ۋە ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەر - گە ، توختاملارغا مۆھۈر باسقان ئىدى . بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆ-ھۈر ھەققى» بېرەتتى . «مەھكىمە شەرىئى» دە ھەرخىل جازا قوراللىرى بولۇپ ، «دەررە» ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى . دەررە ئىككى - ئۈچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىپىنىپ تىكلەتتى . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز - قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى تۆت - بەش سانتىمېتر بولاتتى . ئۇنىڭ ئون سانتىمېتر چە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى . ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى - ئۈچ كىلوگرام كېلەتتى . كونا جەمئىيەتتە ئاياللار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنەنە ياكى ئاياللار يۈزى ئوچۇق يۈرسە ، مۆھتەسسىلەر ⑤ ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ ، دەررە بىلەن ئۇراتتى . دەررنىڭ زەربىسى شۇ قەدەر ئىدىكى ، دەررە يېگەنلەر ئورنىدىن قوپالمايتتى . قىسقىسى ، «مەھكىمە شەرىئى» دەپ ئاتالغان بۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ناھايىتى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ ، ئۇ پۈتۈنلەي فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فېئوداللىق ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى . (ر)

«تامغا» كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۇۋاھ - ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان . بۇ خىل تامغىلار ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ۋە قاشتېشى ، سۆڭەك ۋە ياي - غاچتىن ياسالغان .

«تامغا» ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ھەر خىل خەت - چەك ، ھۆججەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلاتتى . ئۇ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازىنىڭ بەلگىسى ئىدى . ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ ، ئۇ «تامغىچى» ياكى «مۆھۈردار» دەپ ئاتالغان .

كونا جەمئىيەتتە دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغلاردا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلاردىن تەركىب تاپقان قازىخانا (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بولغان . مەھكىمە ئالاھىدە ھوقۇق - ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ قانۇنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان . شۇڭا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ۋە مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولۇپ ، ئۇ مەھكىمە شەرىئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم - پەتىۋالارغا بېسىلاتتى . بۇ قانۇن ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆ-ھۈر ھەققى» تۆلەيتتى .

كونا جەمئىيەتتە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا كىشىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىدىغان جازا تۈرلىرى ۋە جازا قوراللىرى بار ئىدى . تامغا كۆپىنچە «تۈزەلمەس» ئوغرىلارنىڭ پېشانىسىگە بېسىلاتتى . باشقىلار ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تامغىغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلاتتى . بۇ خىل تامغىمۇ تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ بېسىلاتتى . (ر)

① قازى قۇززات — باش قازى .
 ② قازى — شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئىش كۆرگۈچى دىنىي ئەمەلدار .
 ③ ئەلەم — شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن چىقىرىلغان پەتىۋانى تەستىقلىغۇچى ، رەت قىلغۇچى دىنىي ئەمەلدار .
 ④ مۇپتى — شەرىئەت ۋە ھوقۇق مەسلىھىتىگە دائىر ئىشلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغۇچى ، پەتىۋا بەرگۈچى .
 ⑤ مۆھتەسسىپ — دىنىي تەپتىش .

خەير - ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى ئىنتايىن خەير - ساخاۋەتلىك خەلق . ئۇلار باشقىلارغا خەير - ساخاۋەت قىلىشنى «ساۋابلىق» ئىش دەپ بىلىدۇ . شۇڭا ئۇلار غېرىب - غۇرۇا ، يېتىم - يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ . ئۇلارغا يېمەك - ئىچمەك ، كىيىم - كېچەك ۋە پۇل ياردەم قىلىدۇ . ئەقەللىيسى ئىشىك ئالدىغا كەلگەن تىلەمچىلەرنى قۇرۇق قول ياندۇرمايدۇ .

خەير - ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى كۆپ . ئادەتتە پا- ناھ ئىزدەپ ياقا يۇرتلارغا بېرىپ قالغان مۇساپىرلار بولسا ، شۇ يۇرتتىكى ھال - ئوقىتى ئوبدان يۇرتداشلىرى باشپاناھ بولۇپ ، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ ، ھەتتا ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قول - ئىلكىدە بارلىرى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا پۇل ۋە چارۋا مېلىنىڭ قىرىقتىن بىر ئۆلۈشىنى «زاكات» قا ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە بېرىشى بۇمۇ خەير - ساخاۋەت جۈملىسىگە كىرىدۇ .

ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن بېيىدى . ئۇلار بېيىغاندا ئۆز ئەتراپىدىكى ئىگە - چاقىسىز ئادەملەرنى ئۇنتۇپ قالماي ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياردەم قولىنى سۇندى . بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقىدىكى « خەير - ساخاۋەت » نىڭ روشەن ئىپادىسى . (ر)

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار ...

مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ياش جەھەتتىمۇ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . 1985 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۈچىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئاپتونوم رايونىمىزدا يۈز ياشتىن ئاشقان سەككىز يۈز ئاتمىش ئۈچ كىشى بولۇپ ، ھەر بىر مىليون كىشىگە ئاتمىش ئالتىدىن توغرا كېلىپ ، مەملىكىتىمىزدىكى يۈز ياشتىن ئاشقانلارنىڭ يىگىرمە ئۈچ پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن . يۈز ياشتىن ئاشقان بۇ سەككىز يۈز ئاتمىش بەش

كىشىنىڭ سەككىز يۈز ئىككى نەپىرى ئۇيغۇر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خوتەنگە مەركەزلەشكەن .

ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، شىنجاڭدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى جە- نۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەردىن چەترەك يېزا - قىشلاقلارغا ، پامېر ئېگىزلىكىنىڭ ئېتەكلىرىگە ماكانلاش- قان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شار- ئىتى ۋە ھاۋا كىلىماتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . يەنى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈ- زەل ، ھاۋاسى ساپ بولۇپ ، بۇلغىنىشتىن خالىي ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش مەزگىلى ئۇزۇن ، قىسقىسى مۇھىت ساپ ۋە گۈزەل .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۇزۇن ئۆ- مۈر كۆرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان . ئالايلىق ، ئۇزۇن ئۆسۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى شەھەرلەردىن يىراق ، خىلۋەت جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان . شۇڭا بۇ جايلار كىشىنىڭ نېرۋىسىنى غىدىقلايدىغان سۈنئىي شاۋقۇن - سۈرەنلەردىن خالىي ، ئادەم زىچلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ يوق دېيەرلىك . ئۇلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكى كېسەلگە قارشى ئىممۇنىتېت كۈچ ھاسىل قىلىدىغان خىمىيىلىك دورىلارنى ئۆمۈر بويى ئىچىپ باقمىغان . ئۇلار ئۆمۈر بويى دائىم دېگۈدەك جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان ، ئۇلارنىڭ شۇغۇللى- نىدىغان ئەمگەك تۈرى دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق (قۇشلاش) تىن ئىبارەت بولۇپ ، ساپ ھاۋادىن ئېرىكىن نەپەسلىنىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇلار ئاددىي - ساددا ياشاشنى تۇرمۇش ئادىتى قىلغان . ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەلپىمۇ يۇقىرى ئەمەس . ئىچكىلىك ۋە چېكىملىكنى ئادەت قىلمىغان . ھەزىم قىلىش قىيىن بولىدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئەكسىچە ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ تولىسىدا قىش - ياز دېگۈدەك ئۈجمە ، ئۆرۈك ، ياڭاق ، قوغۇن - تاۋۇز ، شاپتۇل ، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە - چېۋىلەر ئۈزۈلمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمىكى قوناق بولۇپ ، بۇغدايدىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئاز ، قورۇما تاماقلارنى

يېپىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان سەي - كۆكتاتى - چامغۇر ، سەۋزە ، پىيازدىن ئىبارەت . كونا پراپ قالغان يېمەكلىكلەرنى ئا- ساسەن يېمەيدۇ . يېڭى سۈت - قېتىقنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ . ئىچىدىغان سۈيى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇ بولۇپ ، ئۇسسۇزلۇققا كۆپرەك سوغۇق سۇ ئىچىدۇ .

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ پىسخىك ئادىتى كەڭ قورساق ۋە خۇش تەبىئەتلىك بولۇپ ، خاپىلىقنى خالىمايدۇ . كۆپچىلىكى ناخشا - مۇزىكىغا ئامراق ، ئىناق ئىقىي ياخشى كۆرىدۇ ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي پايدا قوغلىشىپ كەتمەيدۇ ، نورمال تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشنى خالايدۇ . جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىگە ئۇنچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ . ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ كۆپ- چىلىكى نامازخان بولۇپ ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدۇ . تۇرمۇش ئىمكانىيىتى تولۇق بولمىسىمۇ ، ناماز ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بويىچە بەدەن ئەزالىرىنى داۋاملىق يۇيۇپ تۇرىدۇ . يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىققا كۆڭۈل بۆلىدۇ .

كىيىنىش جەھەتتە ، ئۇلار سۈنئىي تالالىق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ باقمىغان . ئاساسەن ، يەر- لىك ئۆسۈلدا توقۇلغان پاختا رەختلىرى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، تۇغما قانداشلىق تەسىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، يۈز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكىنى تەكشۈر- گەندە ، شۇ كىشىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم . بەزىلىرىنىڭ ھازىر سەكسەن - توقسان ياشلارغا كىرىپ قالغان بالا - چاقىلىرى بولۇپ ، ئۇلار ناھايىتى تىمەن ۋە ساغلام .

ئومۇمەن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

بالا تەشنىالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى

قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىرمۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان- سىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن :

1) بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام . بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا ، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن «بالا قانچە ئايلىق بولدى ؟» دەپ سورىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ ، گەرچە بوۋاق بەش - ئالتە ئايلىق بولغان بولسىمۇ ، قەستەن «بىر ياشقا كىردى» ياكى «يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ ، بەزى ئاتا - ئانىلار بالغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ . دېگەن خىيال بىلەن بوۋاققا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيىدۈرۈپ قويىدۇ : بالىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ سەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ ؛ ھەتتا بوۋاقنى تالا - تۈزگە چى- قارماي ئۆيدىلا باقىدۇ . بەزىلەر بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا ، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كې- لىپ «تېلىڭغا تاش» دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ .

2) بالىسى تۇرمىغان ئانا - ئانا بالا كۆرۈپ قالسا ، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ كونا كى- يىمىنى تىلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق- تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملى- رىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيىدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت .

3) ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ تۇغماس بولۇپ قې- لىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى . شۇڭا تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرەپتىن «قېچىر» دەپ ھاقارەت- لىنەتتى . تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى باشقىلار تەرەپتىن ھاقارەتلىنىپ تۇرسا ، يەنە بىرى ئۆزىنىڭ تۇغ- مىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۈستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى . شۇڭا بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۈرلۈك - تۈرلۈك سەۋەبلەرگە باش تۇراتتى . ئېيتايلى ، دوختۇر ، تېبۇپلارغا كۆرۈنەتتى . ئۆزىنى موللىلارغا ئوقۇتاتتى ، «ئانىلار» نى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سادىغىلار بېرەتتى . مازار - ماشايىقلارغا

گەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا ، ئانىسىغا مىراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ .

ئايال ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا ، ئۇ قالدۇرغان مىراسنىڭ يېرىمى ئەرگە تېگىدۇ . بالىلىرى بولسا ، ئەرگە مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ . ئەر ۋاپات بولسا ، بالىلىرى بولمىسا مىراسنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ . ئەرنىڭ بالىلىرى بولسا ئايالغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچى ، ئاتا - ئانىسىز ، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىندىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا ، ئۇلارنىڭ ھەر - بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى ، ھەم شىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا ، مىراسنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ .

مۇبادا ، مىراس تەقسىم قىلىنغاندا ، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم - يېسىرلارغا كېلىپ قالسا ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ، ياخشى سۆز قىلىپ ، ئاز - تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ تەقسىمات ، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ئورۇندىلىپ بولغان ھاياتلىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ . مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم ، بالىلارغا بۆلۈنگەن مىراس ، بالىلار چوڭ بولغۇچە ساقلىنىپ تۇرۇشى ، چوڭ بولغاندا قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن .

بۇ بەلگىلىمە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلغۇچى ئالىملار تەرىپىدىن ، مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئوق) كە بۆلۈپ شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىنغان . كېيىنچە ئىسلام شەرىئەتنىڭ مىراسخورلۇق توغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىمىلىرى ئاددىيلىشىش «ئەرگە پۈتۈن ، ئايالغا يېرىم» دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلانغان .

دىنىي شەرىئەت بويىچە مىراس بۆلىدىغان بۇنداق ئادەت 1950 - يىلىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەتنىڭ «مىراسخورلۇق قانۇنى» بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . (ش)

بېرىپ يىغلايتتى ، يالۋۇراتتى ، بۇۋىلەرگە بېلىنى تاڭ دۇراتتى . بۇۋىلەر ئۇنىڭ بېلىنى تېگىپ بولۇپ ، سۈپۈرگىنى بالا ياساپ ، بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇ ئايالنى تەبرىكلەشتى . ھەتتا يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى) نى سو- رىۋېلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى . ئۇ ئايالدا «ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغمەن» دېگەن ئەقىدە بولاتتى .

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە تۇغمىسا ، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى . ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى .

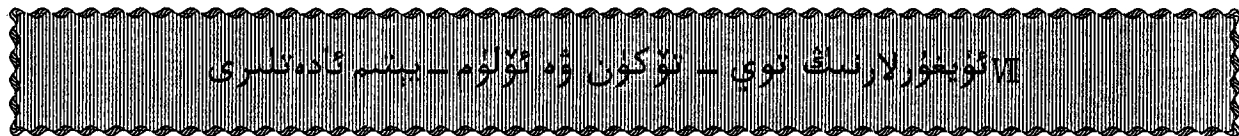
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇ- غۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ياكى ھەر - خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبىناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپا- تى» دەپ قاراپ ئوخشاش قەدرلىنىدۇ . تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ . (ر)

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ، مىراسنى ئىسلام دىنى - شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن . شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن :

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىردىن بولسا ، ئومۇمىي مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ ، ئىككىسى ئو- غۇلغا ، بىرى قىزغا تېگىدۇ . قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا ، ئومۇمىي مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ ئىككىسى قىزلارغا ، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا تېگىدۇ . ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا ، ئۇنىڭغا مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بولسا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق قىلىدۇ . لېكىن مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى دادىسىغا ، بىر ھەسسىسى ئانىسىغا تېگىدۇ . ئە-

بۆشۈك توي

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ قىزىقى توشقۇچە شۇ ئۆيىدە بېقىلىدۇ . قىزىقى توشقاندا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۆز ئائىلىسىدە «بۆشۈك توي» قىلىپ بېرىدۇ . بۆشۈك توپغا قۇدىلار (كۆيۈڭۈلنىڭ ئاتا - ئانىسى) ئۇرۇق - تۇغقان ، قولۇم - قوشنا ۋە ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ ئاياللىرى تەكلىپ قىلىنىپ ، مېھمان قىلىنىدۇ . قۇدىلار بوۋاق ئۈچۈن يۆ-گەك ، ئەدىيال ، كىيىم - كىچەك قاتارلىق نەرسىلەر ، كېلىن ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئەھۋالغا قاراپ كىيىم - كېچەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى ئەكېلىپ ، ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا - سالام ئەكېلىپ ، تۇغۇتنى ئۇبدان باققانلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مېھمانلار ئۇزاق كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ . بۆشۈك ھوي-لىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ ، كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ . قىسقىسى «بۆشۈك توي» نىڭ ماھىيىتى سالامەت يەڭگىۋالغان كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر . (ر)

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . «سۈننەت» مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرەپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى ، شۇنداقلا مۇسۇلمانلىقنىڭ بەلگىسى . شۇڭا بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھەممە خەلققە ئورتاق . «سۈننەت توي» ئوغۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئارىلىقىدا بولىدۇ . بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ

مەرىككە ئۇرۇق - تۇغقان ، قولۇم - قوشنا ، ئەل - ئاغىنىلەر تەكلىپ قىلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ . سۈننەت قىلىنىدىغان بالا ئۈچۈن يېڭىدىن يوتقان - كۆرپە تەييارلىنىدۇ . بالغا يېڭى - يېڭى كىيىم - كىچەك كىيىدۈرۈلىدۇ ، قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلىنىدۇ ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقىلىدۇ . مېھماندارچىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەرلەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ ، توي كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ياكى مەرىككىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ) . خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى چوڭ - كىچىك تەرەت قىلدۇرىدۇ . سۈننەتچى ۋە بالىنىڭ تاغلىرى بالىنىڭ يۈ-رىكىنى توختىتىدىغان گەپ - سۆزلەرنى قىلىدۇ . خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تاغىسى ياكى ياخشى گۆرىدىغان ئادەم تۇتۇپ بېرىدۇ .

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن كېسىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئۈچۈن كەسكەن يەرگە كۆپ دۈرۈلگەن پاختا بېسىپ قويۇلىدۇ . بالا تولا يىغلاپ قان كەتمسۇن ، دەپ بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ . سورۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ بالغا پۇل تۇتقۇزىدۇ . سۈننەتچىنىڭ قولى يېنىك بولسا ، بالا بىر ھەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ . بەزى ئوغۇل بالا تۇغۇلۇشتا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ . بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ . بەزى مۇسۇلمان ئەللىرىدە ھازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا ، خەتنە قىلىۋېتىدۇ . چوڭ بولۇشنى ساقلاپ تۇرمايدۇ . (ر)

قىز - يىگىت تويى

ئۇيغۇرلاردا «نىكاھ تويى» ، «بۆشۈك توي» ، «سۈننەت توي» ، «چاچ قوشاق تويى» دېگەندەك توپىلار بار . بۇ توپىلارنىڭ تۈرلۈك قائىدە - يوسۇنلىرى بار . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان تۈرلۈك

قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ . قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىل دۈرگەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ ھەمەت ئېيتىدۇ . «چوڭ چاي» ئايرىلىدىغان كۈن بەلگىلەنگەندىن كېيىن «چوڭ چاي» ئايرىلىدۇ . «چوڭ چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ . چايغا يىگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر - ئايال بولۇپ ئەللىك - ئاتىش ئادەم قاتنىشىدۇ . چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بىۋاسىتە تۇغقانلىرى ئۈچۈن كىيىملىك ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇلار سورۇندا كۆپچىلىككە كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىرەر تىرىك مال ، مەلۇم مىقداردا گۈرۈچ ، ماي ، نان ، قەنت - گېزەك ، چاي ، تۈز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئېلىپ بېرىلغان تىرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل باغلىنىپ ، يىگىت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئايرىدۇ . قىز تەرەپتىن بۇ مالنى توبۇل قىلغاندا ، بىر نەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ . چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ ئەكېلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن ھازىرلاپ قويغان «چاققۇ» نى سورۇنغا چاچىدۇ . سورۇندىكىلەر ئۇنى «تەۋەرىۈك» بىلىپ ، بۇلاپ - تالاپ يەردىن تېرىۋالىدۇ . ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يىگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ . يىگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرەر ياغلىق ياكى بىرەر كۆڭلەكلىك رەختنى ساندۇققا سېلىپ قويىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت . كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا ، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان ، يىگىت خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قارلىنىشى . شۇنداقلا يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمىگەن يىگىت ، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت . يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى توپىنىڭ ئارا ئايدا (روزا ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماستىنلا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە توي ئارا ئايدا بولسا ، يىگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي قىز ئارىدا قارلىنىشى . «چوڭ چاي» ئا.

دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن .

نىكاھ توي

«نىكاھ» - ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم ، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى . «نىكاھ توي» ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكىلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى . شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادى ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تەكشى بولمىغان ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان توي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىر - قەدەر ئورتاق بولغان «نىكاھ توي» ئادىتى ، قائىدە - يوسۇنى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز . «نىكاھ توي» تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ :

1. ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرى بىلەن تونۇشۇپ ، بىر مۇددەت سىنىشىپ ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىق مىزىنى ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ - سۆزىنى ، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ . ئەلچى ئوتتۇرىدا خالسى تۇرۇپ ئۇزۇننى قىسقا ، قىسقىسىنى ئۇزۇن قىلىدۇ . ئەلچى قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن «چاي» ئەكېلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ .

2. چاي ئايرىش

ئۇيغۇرلاردا چاي «كىچىك چاي» ، «چوڭ چاي» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . «كىچىك چاي» - ماقۇل چېيى» ياكى «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . يىگىتنىڭ ئانىسى بىر قانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە «كىچىك چاي» ئايرىدۇ . يەنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرەر

قارىشىچە ، تۈز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭتارتىمىش . شاكىراققا چىلانغان نان بۇردىسىنى قا . چىدىن ئېلىشتا يىگىت قولىدىكى بىلەن قىز قولىدىكى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرد شىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقمايدىغان بولارمىش . توي كۈنى سەھەردە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىشى ئۈچۈن بىر - ئىككى ئادەم ئەۋەتىدۇ . شۇنداقلا توي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ .

4. توي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە - ناۋا بىلەن قىز ئول تۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا ئەكىلىدۇ . قىز پۈركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا - ئانا قىز تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى ، بېشى باش ئايىقى تاش بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان ، سۇپرا ئۆيىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە قىزنى پاياندازغا دەستىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ . قىز پاياندازنى دەستىپ بولغاندىن كېيىن ، ئەتراپتىكىلەر پاياندازنى ناللىشىپ يىرتىپ پارچە - پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە «تەۋەررۈك» قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ ، كېلىن ئۆيگە پۈركەنگەن ھالدا كىرىدۇ . بىرئازدىن كېيىن قېيىن ئانا كېلىننىڭ پۈركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا توي توسغۇچىلار بولىدۇ . بۇلارغا ماددىي نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ . بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاسىتىسىدىن چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئۇلار ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن كۆيۈۋاتقان ئوتنى ئايلاندۇرىدۇ . بۇ زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى . قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنىمايدۇ . قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر ياغلىققا ئورالغان تۆشنى بەرگەندىلا

خىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ئانىسى ئالاھىدە داستىخان راسلاپ ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورىۋالىدۇ ۋە توي كۈنى ئۇ شۇ ئائىلە قىزنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز - قىرىق قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلىدۇ . چوڭ چاي كۈنى توي بو . لىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ . ئاشسۇيى توغرىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر يەرگە كېلىدۇ . ئاشسۇيى ئۈچۈن گۆش ، ماي ، گۈرۈچ ، نان ، چاي ، تۈز ، سەۋزە ، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ . بۇلار تويىدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ . توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىر نەچچە دوستى «ئۆي ياساش» قا كېلىدۇ . ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يىگىت تەييارلىغان نەرسىلەر بىلەن ئۆيىنى ياسايدۇ . قىزلار ئۆيىنى ياساپ بولغاندىن كېيىن يىگىت تەرەپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ ۋە ھەر بىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن ، ئەتىر ، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ . چوڭ چاي تۈگىگەندىن كېيىن يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ دوختۇرنىڭ ئىسپانى بىلەن «توي خېتى» ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ .

3. نىكاھ

توي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قو . نۇپ قالسا بولمايدۇ دەپ بۇرۇن نىكاھ ئوقۇلمايدۇ) . نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يىگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت . نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت قولىدىكى بىلەن قىز قولداشلىرىمۇ بىللە بولىدۇ . ئۆتمۈشتە يىگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۈستىدە بولالمىسا ، يىگىتنىڭ قەلەمىتىرىشى ياكى پىچىقىغا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى . نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت بىلەن قىزنىڭ «ئۆزۈمگە قوبۇل قىلدىم» دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت . بەزىلەر «ئاڭلىمىدۇق» دېسە ، ئاڭلىغانلاردىن بىر - ئىككىسى «ئاڭلىدۇق» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە ، نىكاھ ئوقۇش داۋاملىشىدۇ . نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يىگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ . نىكاھتىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۈز) قاچىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ

دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ .

5. سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش

تويىنىڭ ئەتىسى يىڭىت ئۆز قولىدىشى بىلەن قېيىن ئاتا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا بارىدۇ . ئۇلار ئۆز كۆيى ئوغلىنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە كۈيىوغلى ئۇچۇن تەييارلاپ قويغان كىيىم ياكى كىيىملىك رەختنى قويدۇ . يىڭىت قولىدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويدۇ . شۇ كۈنى يېڭى كېلىن ئۆز قولىدىشى بىلەن قېيىن ئانا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ . بۇلارمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . قىز قولىدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويدۇ . سالامغا بارغان ۋە سالامغا كىرگەن كۈنى قىز تەرەپ كۈيىوغۇل تەرەپكە «ئىسسىقلىق» ئەكېلىدۇ . «ئىسسىقلىق» ئۇچۇن تولىراق سامسا ، پېتىر مانتا ، ئۆپكە-ھېسىپ ۋە باشقا خېلىدىكى تاماقلارنى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىقى قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ، قولۇم - قوشنىلىرى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىققا يىڭىت ، قىز ۋە يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ . «ئىسسىقلىق» ئەكەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ ۋە «ئىسسىقلىق» ئەكېلىنگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقىدا رەخت سېلىنىدۇ .

6. چىللاق

چىللاق - تويىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى . چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بولىدۇ . چىللاقنى ئاۋۋال يىڭىت تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . چىللاققا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ، يېقىن قولۇم - قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ . چىللاق - ئۆزئارا ھاردۇق سوراىنى ، تۇغقانلار بىر - بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ . يىڭىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈزگەندە قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ، ئاچا - سىڭىللىرى قىزنىڭ ھۇجرىسىنى ئالاھىدە پەتەلەيدۇ . ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۇجرىسىنىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ . قايسى خىلدىكى توي بولمىسۇن ، توي قىلغۇچى تويىدا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئادەملەردىن ئەر - ئايال بولۇپ يىڭىنرە - ئوتتۇز ئادەمنى چاقىرىپ

«مەسلىھەت چىيى» ئۆتكۈزىدۇ . چايدا تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىلىدۇ . چايدا خىزمەت تەقسىماتى بولىدۇ . توي كۈنى ئۇلار ئەتىگەندىن - كەچكىچە تەرلەپ - پىشىپ ئىشلىشىپ بېرىدۇ . توي تۈگەش بىلەن توي ئىگىسى ئالاھىدە داس-تىخان ھازىرلاپ ئۇلارغا «ھاردۇق چىيى» بېرىپ ئۆز رەھىمىتىنى بىلدۈرىدۇ . (ر)

توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى توي مۇراسىملىرى داغدۇغىلىق بولۇپ ، توي كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ . ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىئىتى توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ . توي كۈنى يىڭىت ۋە قىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆيدە دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ . بۇلاردىن بىرى ، قىزنىڭ ئۆيدە بولىدىغان «يار - يار» ياكى «يۆلەن» ناخشىسىنى ئېيتىشتىن ئىبارەت . «يار - يار» قوشاقلىرى قىزنى ئۆزىتىش ئاخشىسى كۈپچىلىك تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە كۈيلىنىدۇ . «يار - يار» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى شۇ تويىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، قىز ئۆز رازىلىقى بىلەن بولغان توپىلاردا ، ئاساسەن قىزنىڭ مەدھىيىسى ، گۈزەللىكى ، قىزنىڭ بەخت - سائادىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرى «يار - يار» قوشاقلرىدا ئىپادىلىنىدۇ . لېكىن ئۆتمۈش جەمئىيەتتە فېئودالىزمنىڭ چىرىك قانۇن - تۈزۈملىرى قىز - يىڭىت لىرىنىڭ ئەر كىن مۇھەببىتىگە يول قويۇلمايتتى . قىز - يىڭىتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا توي قىلىشقا مەجبۇر قىلىناتتى . كىشىلىك ھوقۇق پايىمال قىلىنغان فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى شارائىتىدا ئۆتكۈزۈلگەن توپىلاردا قىزنىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش ، ئارزۇ - ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان بىچارە قىزنىڭ مۇڭلۇق ھەسرەت - نادامەتلىرى ، ئاتا - ئانىنىڭ

نەسبەت ۋە تەسەللىملىرى «يار - يار» ناخشىلىرىدا ئىپادىلەنگەن . مەسىلەن :

تەكچىدىكى قاچىنى
چاڭ بېسىپتۇ ، يار - يار
كېلىنچە كىنىڭ ئانىسىنى ،
غەم بېسىپتۇ ، يار - يار .

ھاي - ھاي يۆلەن ، ھاي يۆلەن
بىر باغ پاخال ، يار - يار
يىگىتىگە قارساڭ ،
پاخمال ساقال ، يار - يار .

ھاي - ھاي يۆلەن ، ھاي يۆلەن
قار كېلىدۇ ، يار - يار .
بەرگى خازان توننى كىيىپ
يار كېلىدۇ ، يار - يار .

«يار - يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى ئۈزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن .

توي كۈنى يىگىتلەر قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن «ھۇجرا كېچىسى» دە «چۈن - چۈن - چۈن سالۋات» ئېيتىدىغان ئادەت ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي - تۆكۈنلەردە كۆرۈلمەيدۇ .

«چۈن - چۈن - چۈن سالۋات» قوشاقلىرى ئاساسەن كومپىدىيىلىك تۈس ئالغان ھەجۈي شېئىرلار بولۇپ ، يىگىتلەر تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ . «چۈن - چۈن - چۈن سالۋات» قوشاقلىرىنىڭ «توشقان ئوۋلاش» ، «جەرمەن سەكرەدى» ، «بۇرگەم» دېگەندەك مەخسۇس ناملىرى بار . ئالايلۇق :

بۇرگەمنى سويماق بولدۇم .
ئاتمىش قاسساپ ئەكەلدىم ،
يەتمىشىگە باغلاتتىم ،
سەكسىنىگە باستۇردۇم ،
توقسىنىغا سويغۇزۇپ ،
توقسان توققۇزغا ئاستۇردۇم .

.....

بۇرگەمنىڭ گۆشىدىن بىز
مايلىق مانتا ياسىدۇق ،
بىرنى يېسەڭ ئۇھ دەيسەن ،
ئىككىنى يېسەڭ سۇ دەيسەن ،
يالغان بولسا قاراڭلار ،
مانتىدا باردۇر كاللىسى ،
قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز ،
ھېلىمۇ بار تەڭ يارتىسى .

(«بۇرگەم» دىن پارچە)

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن «پوتا ئويۇ» نى « ئوينىلىدۇ ، «پوتا ئويۇنى» دا قىز - يىگىتلەر پوتىنىڭ ئۈچىدىن تۇتۇشۇپ لەپەر شەكلىدە بېيت ئېيتىشىدۇ . بېيت ئارقىلىق تاكى بىر تەرەپ يېڭىۋالغۇچە ئويۇن داۋاملىشىدۇ . بۇ ئويۇن «لەپەر كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر - بىرى بىلەن تونۇشىدۇ ، قائىدە بويىچە لەپەرنى ھەم ئۇنىڭ بېيتلىرىنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ باشلايدۇ . بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن :

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس ،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خوشلىماس .

قىسقىسى ، توي جەريانىدىكى پائالىيەتلەر ناھايىتى قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ ، بەزى رايونلاردا مەشرەپ تۈسىنى ئالغان . (ئا)

جۇۋان تويى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى - جۇۋان تويىدۇر .

ئاياللارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزلىق دەۋرى (بالاغەتكە يېتىش دەۋرى) ، سېكىلەك دەۋرى ، چوكان دەۋرى ، جۇۋان دەۋرى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈنىدۇ . ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ ئىككى - ئۈچ بالىلىق بولغاندىن كېيىن يولدىشى (ئېرى) بىلەن

رىيە ئاياللىرى ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، كۆڭلەك ۋە پەرنىچە توننىڭ ياقىلىرى ۋە كۆكسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەتتە ۋە بەش دانە ئاي شەكىللىك جىيەكلەرنىڭ بولۇشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرز قىلىش مۇمكىن، چۈنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە بەش ۋاخ ناماز، بەش پەرز، يەتتە قات ئاسمان يەتتە ئىقلىم چۈشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى ئۇلۇغلىنىدۇ. يېرىم ئاي شەكلىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى.

ئۆتمۈشتە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئاياللار ئۆلۈپ قازا سا مېيىتكە يۇقىرىقى جۇۋان كۆڭلىكى ۋە پەرنىچە توننى كىيىدۇرۇپ شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۇغا ئالغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. شۇنداقلا يەنە خەلق ئارىسىدا جۇۋان دەۋرىگە يېتىپ، تېخى جۇۋان تويى ئۆتكۈزمىگەن ئاياللارنى «تون بالىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سېكىلەك» دەپ مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە. خەلقىمىز ئارىسىدىكى «جۇۋان بىلگەننى قىز نەبىلۇر» دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ، جۇۋان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنساننىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل - پاراسەتكە تولۇپ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. (ئا)

بالغا ئات قويۇش

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 525 - بەت) دا «كۈدەن» دېگەن سۆزنى «بالغا ئات قويۇش زىياپىتى» دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ بالغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بالا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتا - ئانا بالغا ئات قويۇش كويىغا

مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە قىرانلىق مەزگىلىگە يېتىپ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋە سىلىگە تولغاندا ئايال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» نى ئۆتكۈزۈىدۇ. جۇۋان تويى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جۇۋاننى تەبىرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سوۋغا - سالاملار ئەكىلىدۇ، جۇۋان توپىدا جۇۋاننىڭ ئائىلىسى ھال - ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل رەڭلىك بىر قانچە ياغلىق، جۇۋانچە كۆڭلەك، پەرنىچە تون ۋە تەلپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جۇۋانغا تەقدىم قىلىدۇ. جۇۋان توپىغا جۇۋان بولغۇچىنىڭ يولدىشى ئالتۇن ھالقا، سىرغا، بايراقلىرى ئايخاڭزا (قوش زىرە، يەنى ئۈچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ ئوتتۇرىسىغا گۈمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىڭ بىر خىلى)، سۆكە (ئۈستى زىرىسىمان، ئاستىغا بىر - ئىككى سانتىمېتر ئوزۇنلۇقتا ساڭگىلاپ تۇرىدىغان، قوش تالا. لىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سوۋغا قىلىدۇ. بۇ مۇراسىمدا جۇۋان بولغۇچى سېكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە پەرنىچە كىيىدۇ. جۇۋانچە كۆڭلەك كىيىش - جۇۋان توپىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى. جۇۋانچە كۆڭلەك ئۆزگىچە بولۇپ، كۆپرەك ئاق ۋە يېشىل سىدام يىپەك رەختتىن تون ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ. بۇ كۆڭلەكنىڭ ئوڭ ياقىسىغا ئات باغرى رەڭ (جىگەر رەڭ) دە بەش قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك مە - شۇت جىيەك تۇتۇلىدۇ. بۇنداق جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە چوقۇم پەرنىچە تون كىيىش شەرت قىلىنىدۇ. پەرنىچە قارا خاڭدەندىن ئالدى ئوچۇق تونچە قىلىپ تىكىلىدۇ، لېكىن تۈگمە بېكىتىلمەيدۇ. يېشىل تاۋاردىن پۈتۈن پەۋاز تۇتۇلىدۇ، ئىككى كۆكسى ئورنىغا يېشىل تاۋاردىن بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يەتتە قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك جىيەك ئورنىتىلىدۇ. بۇ بىر يۈرۈش كىيىملەر ناھايىتى يارىشلىق بولۇپ، ئاياللارنى تېخىمۇ لاتاپەتلىك تۈسكە كىرگۈزىدۇ. بۇ كىيىملەرنى پەقەت جۇۋان تويى بولغاندىن كېيىن كىيىشكە بولىدۇ. جۇۋان تويى ۋە جۇۋان كۆڭلىكى كۆپرەك كې -

ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بارمايدۇ .
 ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇرۇق - تۇغقانلار
 ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ . تويىنى
 قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولسا ھازىردا ئائىلىنىڭ
 رازىلىقىنى ئالىدۇ .

2) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلىدىغان « ئۈچ
 نەزىر » ، « يەتتە نەزىر » ، « قىرىقى نەزىر » ، « يىل
 نەزىر » دېگەندەك نەزىرلەر پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق
 بولسىمۇ ، لېكىن بەزى يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان
 رايونىدا) يۇقىرىقىدەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈشتىن تاش
 قىرى يەنە « سپارە » (بەش نەزىر) ، « يۈز كۈنلۈك
 نەزىر » دېگەندەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ . ھەتتا بەزى
 يەرلەر (خوتەن) دە « يىگىرمە كۈنلۈك نەزىر »
 ئۆتكۈزۈلىدۇ . بەزى يەرلەردە « يەتتە نەزىر » چوڭ ئۆت
 كۈزۈلسە ، بەزى يەرلەردە (تۇرپان رايونىدا) سپارە
 چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ . « ئۈچ نەزىر » ئاساسەن مۇردىنى
 سۇغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسەت قىلىنىشى
 ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام - مەزىنلەر
 قاتنىشىدۇ . مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم
 قاتنىشىدۇ . بۇلارنىڭ بىرى « باش يۇغۇچى » ، يەنە
 بىرى « ئاياغ يۇغۇچى » ، قالغان ئىككىسى سۇ قويۇپ
 بەرگۈچى . « باش يۇغۇچى » مۇردىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرى
 قىسمىنى قىسمىنى ، « ئاياغ يۇغۇچى » بەلىنىڭ ئاستىنى
 قىسمىنى يۇيىدۇ . يۇغۇچىلار يالغۇز مېيىتنى يۇيۇپلا قال
 ماستىن ، يەنە كېپەننى تىكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە
 مۇردىنى كېپەنگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىردا ئائىلە
 ئۇلارنى ئىمكان بار ياخشى رازى قىلىشقا تىرىشىدۇ . ۋاپات
 بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ ،
 يۇغۇچىلارغا قويىدۇ . بەزىلەر بولسا ۋاپات بولغۇچىنىڭ
 كىيىم - كېچىكى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئەن
 رەخت ، پۇل قويىدۇ . قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن ،
 « باش يۇغۇچى » ، « ئاياغ يۇغۇچى » بىلەن سۇ قويۇپ
 بەرگۈچى پەرقلىنىدۇ . مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن
 كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ . كېپەنگە قىزىلگۈل سۈيى ياكى
 ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزم سۈيى سېپىلىدۇ . باشقا
 نەزىرلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل -

چۈشىدۇ ، بالغا ئىسىم تاللايدۇ ، ئىسىم تاللاپ بولغاندىن
 كېيىن ، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ ، بالغا ئىسىم
 قويىدۇرۇلىدۇ . ئات قويغۇچى زاكىلاقلق بالىنى قولغا
 ئېلىپ ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ ، بالىنىڭ
 قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ ئېتىگىز $\times \times \times$ بولسۇن ، دەپ
 جاينامازغا دومىلىتىدۇ . سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار
 بوۋاقىنى يېڭى ئىسىم بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ . ئاندىن
 سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى
 مېھمان قىلىدۇ . ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا يۇل ياكى باشقا
 ماددىي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا بالغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم
 شەكلىنى ئالغان بولۇپ ، بۇ مۇراسىمغا ئات قويغۇچى
 موللىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ۋە
 دوست - بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ . (ر)

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر

1) ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە
 ئىگە . شۇڭا ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا « مەرھۇم » ،
 ئايال بولسا « مەرھۇمە » دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ .
 ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەب
 رىستانغا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ
 بىۋاسىتە تۇغقانلىرى قارىلىق تۇتۇپ ئەرلەر بېلىگە ئاق
 باغلايدۇ ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ . تاۋۇت
 ئۈزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن ئا
 ياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ . ۋاپات
 بولغۇچىنىڭ « يەتتە نەزىرىسى » بېرىلمىگۈچە بىۋاسىتە
 ئەر تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى يەشمەيدۇ ، ساقال -
 بۇرۇتىنى ئالمايدۇ . بىۋاسىتە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بول
 غۇچىنىڭ قىرىقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلىغىچە)
 بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ . قىزىل - تىزىل كىيىم كىي
 مەيدۇ ، « قىرىقى نەزىر » دە ياكى « يىل نەزىر » دە
 ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سال
 غۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ ، باشقا ياغلىق
 سېلىپ قويىدۇ . بۇ « قارىسىنى ئوشتۇش » دەپ ئاتى
 لىدۇ . ھازىردا ئائىلىدە ئويۇن - كۈلكە ۋە باشقا تاماشا
 ئىشلىرى زادى بولمايدۇ . ھەتتا قولۇم - قوشنىلارمۇ ئۆز

يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ . ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ . ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ .

6) قەبرە ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئۆت مۈشتە ھەر بىر ئائىلە جەمەتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى . چەتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا «مۇساپىنلار قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى . قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويدۇ ھەم ئۇچار قۇشلار يېسۇن دەپ ، ئۈستىگە دان چېچىپ قويدۇ . بەزىلەر قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۇرسا ياخشى ، دەپ قارىسا ، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە ، قەبرىنىڭ توپىسى ئۇچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويدۇ . قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى يېزىپ قويۇلىدۇ . بەزىلەر قەبرىنى تۆمۈر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئېلىپ قويدۇ . بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا دەل - دەرەخ تىكىپ ، گۈل - گىياھ تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ .

7) بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانغا دەپنە قىلىدۇ . ئۇلار يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويدۇ ، دېگەننى ئۈمىد قىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق قوشاق پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان :

مەن ئۆلەر مەن ، مەن ئۆلەر مەن
يولدا قويمىڭلار مېنى .
يولدا قويمىڭلار قوبۇڭلار ،
چۆلدە قويمىڭلار مېنى .

8) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر تۈگىگەندىن كېيىن ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ ، قەبرىنى يوقلاش ، شۇنداقلا ھەر بىر روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا .

9) ئۇيغۇرلاردا «ئاتا - ئانىمىڭ ئايىغىدا ياتىمەن» دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈ-

قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ . ھازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم نەزىر بېرىدىغان بولدى . بۇ ياخشى ئەھۋال . ئۇيغۇرلاردا ھەر پەيشەنبە كۈنى «ئەرۋاھ» لارغا ئاتاپ ياغ پۇرتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا . ئۇلارنىڭ قارشىچە ، ھەممە «ئەرۋاھ» لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇي-مىش . مەككىگە بېرىش ئۈچۈن «ئەرۋاھ» تېتىك بولۇشى لازىمىش . ھەر پەيشەنبە كۈنى ياغ پۇرتىلسا «ئەرۋاھلار» تېتىكلىشىپ مەككىگە بالدۇرلا بارارمىش . 3) مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالا - چاقىلىرى ، يېقىن ئۇرۇق- تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ . ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا ئۇنىڭ ئايالى ، ئەگەر ئايال بولسا ، ئۇنىڭ ئېرى مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ . سەۋەبى جان چىققاندىن كېيىن ئەر ئايالغا ، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ - دە ، بىر - بىرىنى كۆرۈش « نامەھرەم » بولىدۇ ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۈچلۈك .

4) ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايال ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ يىلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا) . ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا ، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ ، جامائەت تەگەيدۇ .

5) جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ . ناماز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ناماز چۈشۈرگۈچىگە ناماز ھەققى ، نامازغا قاتناشقان غېرىب - غۇرۋالارغا «ئىسقات» بېرىلىدۇ . ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسا نە ناماز ئوقۇپ قويدۇ ، ناماز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ . نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ . جەسەت گۆرگە قو-يۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامائەت ئۇدۇل ھازىدار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ ، قۇرئان - تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ . ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنە پەتىگە كىرىپ ، قۇرئان - تىلاۋەت قىلىدۇ . جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان

لىك » دېيىلىپ ، يىغلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلىش ، لېكىن يىغا - زارسىز ئۇزىتىلغان ئۆلۈم جامائەتچىلىك ئا- رىسىدا غەيرىي ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى «ئۆلۈم يىغىسى بىلەن ، توي كۈلكىسى بىلەن قىزىق » دېگەن تەمسىل مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . دەرۋەقە ، ئۇي- خۇرلارنىڭ ئادىتىدە يىغا مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى ھەمدە «ئۆلگۈچىنىڭ ھازىسىنى ئاچقانلىق » نىڭ بەلگىسى ھې- سابلىنىدۇ .

ھازا ئېچىشنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ . كۆپرەك رايونلاردا مەرھۇمنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئاساسلىق ھازىدار سۈپىتىدە مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش تۇيغۇلىرى ئىپادىلەنگەن مەرسىيە سۆزلىرى ياكى مەرھۇمدىن رازىلىق تىلەيدىغان تىلەك قوشاقلىرىنى يىغا ئاھاڭغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ . بۇنداق مەرسىيەنامىلەردا يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى سۈپەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ . بۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ روھى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ .

مەرسىيەنامە (ھازا قوشاقلىرى) ئارقىلىق مېيىتىنى ئۆزىتىش ئادىتى بولۇپمۇ ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدىرەك بولۇپ ، يۇرت - مەھەللىلەردە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن شۇ يۇرتتا تونۇلغان ھازىچى (يىغىچى) تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنداق ھازىچىلار ئاساسەن يېشى چوڭراق ، پېشقەدەم ئاياللار بولۇپ ، ئۇلار ھەم ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلالايدىغان (قوشاق قاتالايدىغان) ، ھەم مۇڭلۇق يىغا ئاۋازى بىلەن كىشىلەردە مۇسبەت تۇيغۇسى پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە . يۇرت - مەھەللىلە ئىچىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى دەپ نام ئالغان ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ ھازىچى دەرھال مۇسبەت بولغان ئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە مائەم ئۈچۈن تىكىلگەن ئۇزۇن توننى تەتۈر كىيىپ بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئۆزىگە خاس يىغا

چۈن ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭ جەسىتى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۇزۇشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار .

10) بەزى ياشانغان ئادەملەر بالا - چاقىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈملۈكىنى ھازىرلاپ قويىدۇ ، يەرلىكىنى چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ .

11) ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا ، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايىمسا ، كېسەلنىڭ تەلىپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان توينى قىلىۋېتىدۇ . ئەگەر بۇنىڭغا ئۆلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بو- لۇپ كەتسە ، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ ، ئاندىن جەسەتنى ئۇزىتىدۇ . بۇ ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

12) ھازىدار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆز ئائىلىسىدە تاماق يېيىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ . ئۇرۇق - تۇغقان ، قولۇم - قوشنا ۋە ئەل - ئاغىنىلەر ئائىلىسى بى- رەر ھەپتە ، ھەتتا بىرەر ئايغىچە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ . كەلگەن تاۋاقتا ھازىدارلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ .

13) ئۇيغۇرلاردا ئىگە - چاقىسىز يېتىم - يې- سىرلار ، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى «خالىس ئۆلۈم » دەپ ، يۇرت - مەھەللىلە بىرلىكتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ بار- لىق رەسمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە ياردەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار . بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇ- زىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ . (ر)

ھازا قوشاقلىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەيلى قايسى خاراكتېردىكى ئۆلۈم بولۇشتىن قەتئىينەزەر «ئۆلۈمنىڭ ھۆرمىتى » ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقى- لىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قايغۇلۇق ئاھاڭدا ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن يىغلايدىغان ئادەت بار . گەرچە ئىسلام دىنى قارىشىدا «ئۆلۈمگە يىغا - زار قىلىش تەقدىرگە تەن بەرمىگەنلىك ، ئاللاننىڭ ئەمرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەن

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىكى خەلق ئىچىگە تارقالغان مەرسىيە نامىلەر بۇنىڭ جانلىق دەلىلى .

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ ،
ئەسىز ئازون قالدىمۇ ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ ،
ئەندى يۈرەك يىرتىلۇر .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇشۇ مەزمۇندىكى مەرسىيە نامىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەرسىيە نامە بىر ژانىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئىچىگە ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتى ئۇرۇن ئېلىشى ، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

ئاھاڭى بىلەن ئېيتىدۇ . بۇ مەرسىيە نامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە يۇرت جامائەتلىرى ئېغىر مۇسبەت تۇيغۇسىغا چۆمدۇ . ئەگەر ۋاپات بولغۇچى كىشى شۇ يۇرتتىكى ھۈرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر زاتلار ، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى چوڭ قەھرىمانلار ياكى تۇيۇقسىز بالا - قازاغا يولۇقۇپ ۋاقتىسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا ، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۈزۈلمەي بىرقانچە كۈن داۋاملىشىدۇ . ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش مەرھۇمنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغان پەيتتە يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ .

ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيە نامىلەرنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نورۇز بايرىمى

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللىقى مۇ-
ناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك
ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملار-
دىن بىرى « نورۇز » بايرىمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر، قازاق،
قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسى-
يانىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ.

« نورۇز » ئەسلىدە پارىسچە سۆز بولۇپ، « باھار
يامغۇرى »، « تۇنجى باھار كۈنى » دېگەن مەنىلەرنى
بىلدۈرىدۇ. بۇ بايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە
(كۈن) كالىندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ
باشلىنىش كۈنى (ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى)
يەنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بى-
رىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

« نورۇز بايرىمى » ئەسلى ماھىيىتى بىلەن يېڭى
يىل بايرىمى بولۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ
تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە.
« نورۇز » بايرىمىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان
ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق:

« نورۇز » كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش
ياشقىچە، چوڭ - كىچىك، ئەر - ئاياللار، يۇرت -
مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرام كىيىملىرىنى
كىيىشىپ، مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ
سورۇندا « نورۇز » غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئو-
يۇنلارنى ئوينىدايدۇ. خەلق قوشاقچىلىرى « نورۇز » نى
مەدھىيەلەيدىغان شېئىر - قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ، ۋايىز
(مەدداھ) لار داستان ۋە ھېكايە - قىسسەلەرنى كۈيلى-
شىدۇ. سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا
ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. بىر تەرەپتە چەۋەندازلار
ئوغلاق تارتىدۇ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ، دارۋازلار
ئېگىز دار ئۈستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، مىڭلىغان

كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، قىزلار مەجنۇنئاللارغا
ئىلەنگۈچ سېلىپ لەرزىن پەرۋاز قىلىدۇ، بىر تەرەپتە
ئولتۇرۇش قىزىپ « ئون ئىككى مۇقام » داستانلىرى
ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى، ھەر كىم ئۆز ئەھۋالىغا
يارشا ماھارەت كۆرسىتىپ، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان
قىلىدۇ. « نورۇز » مۇراسىملىرىغا مەكتەپ بالىلىرىمۇ
كولىپكىتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار مۇئەللىملىرىنىڭ يې-
تەكچىلىكىدە سەپ - سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا
يېزىلغان « نورۇزنامە » لىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ئۈنلۈك
دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ.

« نورۇز » مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىختىيارى
يىغىش قىلىپ، مەخسۇس نورۇز ئېشى تەييارلىنىدۇ
(ئابىسىنىن). نورۇز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە ياكى
توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان كۆچە بولۇپ،
بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، گۆش، سۈت، سۇ
قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرىدۇ. بەزىدە گۆش
ئورنىغا كالا - پاقالچاق ۋە زاسۋىلەرنى قوشىدۇ.
« نورۇز » مۇراسىمىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى « نورۇز
ئېشى » غا ئېغىز تەڭكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. شۇنداق
قىلىپ، ھەممە كىشى « نورۇز » بايرىمىدا قانغۇچە كۆ-
گۈل ئېچىپ، ياخشى تىلەك - ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە
قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەبرىكلەپ ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ.

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن « نورۇز » بايرى-
مىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى
مۇمكىن. لېكىن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىن قارىغاندا، بۇ
بايرامنىڭ ۋاقتى ئىككى ھەپتە، يەنى ئون بەش كۈن
قىلىپ بەلگىلەنگەن. ھازىر كۆپرەك رايونلاردا « نورۇز »
بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرىلىنىدۇ.

« نورۇز » بايرىمىدا ئوينىلىدىغان ھەز خىل
پائالىيەتلەر ھەمدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان « نورۇزنامە »
لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش - زمىستاننى
قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، يېڭى

بايرىمنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنبىلىك ئۆتكۈزۈلۈشىدىن ئىبارەت ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. (ئا)

ھېيت

ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ، بۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنەججەم بايراملار بارلىققا كەلدى . روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدە بولۇپ ، بۇ بايراملارنىڭ دىنىي تۈسى ئاستا - ئاستا ئاجىزلاپ ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ كەتتى . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايراملارغا دائىر بىر مۇنەججەم ئادەت - قائىدە يوسۇنلار شەكىللەنگەن .

1) روزا ھېيت — مۇسۇلمانلار ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتقاندىن كېيىن ، ئۆتكۈزۈلۈشىدىن بايرام . « روزا تۇتۇش » مۇسۇلمانلار قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەش پەرزنىڭ بىرى . روزا تۇتقان كۈنلەردە روزا تۇتقۇچى تاڭ سەھەردە (تاڭ يورۇماستا) تاماق يەيدۇ . بۇ تاماق « زولۇق » دەپ ئاتىلىدۇ . كەچتە ناماز شام ۋاقتىدا « ئىپتار » قىلىنىدۇ . بۇ « ئىپتار » ئىپتىخار « دەپ ئاتىلىدۇ . روزا تۇتقۇچى « زولۇق » تىن « ئىپتار » غا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ھېچ نەرسە يېمەيدۇ ، ئىچمەيدۇ . ھەتتا تاماكا چېكىدىغانلار تاماكىمۇ چەكمەيدۇ . بۇنىڭغا رىئايە قىلمىغاندا روزا بۇزۇلىدۇ ، « گۇناھ » بولىدۇ . « زولۇق » تا قۇۋۋەتلىك تاماقلار يېيىلىدۇ . « ئىپتار » دا بولسا سۇيۇق - سەلەڭ نەرسىلەر يېيىلىدۇ .

ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈچ كۈن بايرام قىلىنىدۇ . بايرامنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەرلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ . نامازدىن يانغاندىن كېيىن ، قەبرىستانلىققا چىقىپ قەبرە يوقلايدۇ . قەبرىستاندىن قايتىپ ، كىچىكلەر ئالدى بىلەن ئاتا - ئانىسىنى يوقلايدۇ . ئاندىن ئۇلارنىڭ بايرىمىنى تەبرىكلەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ .

روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا « رامىزان ئېيتىش » ئادىتى شەكىللەنگەن .

يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش ، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۈيلەش ، كىشىلەرنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەش ، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش ، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئېتىرا قىلدۇق نورۇزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق ،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىر ئويۇننى باشلىدۇق ،
شاتاۋادا تون كىيىپ ، جۇۋا - تۇماقنى تاشلىدۇق ،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ ، نەغمە - ناۋانى باشلىدۇق ،
ئات مىنىپ ، ئوغلاق ئالىپ ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۈز
بۈگۈن
كەلدى نورۇز يىل باشى ، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىرىكىنى ،
نورۇز دىبان كېلۈرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇرىكىنى .
گۈللەر قىسۇر قىز - ئوغۇل ، ئەگرى قوپار بۆرىكىنى ،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر ، ئاچۇر كۆڭۈل مۈلكىنى ،
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۈز بۈگۈن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « نورۇز » بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ما- تېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن « نورۇز » بايرىمى ھەققىدىكى كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، « نورۇز » بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆكتەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتەڭرىگە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن . ئۇلارنىڭ تونۇشىچە ، ئاققۇزا (نائورۇز ، توقتى) يۇلتۇزىنى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ ، قوش ، بېلىق (ئەرەبچە ھوت) يۇلتۇزىنىڭ يوقىلىپ ، ئاققۇزا (ئەرەبچە ھەمەل) ئىلاھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى بولغاچقا ، بۇ كۈن ئىنسانلارغا بەخت ۋە تەلەپ ئەكېلىدۇ ، دېگەن ئەقىدە بويىچە ، ئاققۇزا ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى (ھازىرقى كالىندار بو- يىچە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) « نورۇز » بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن . كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ « نورۇز »

چىلار غېرىب - غۇرۇلارغا ئالاھىدە سادىغا بېرىدۇ . شۇنداقلا بايلار رامزان ئېيىدا ئۆز تەئەللۇقاتىنىڭ قىرىق تىن بىرىنى ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە زاكات بېرىدۇ .

⑥ ھېيت - بايراملارنىڭ ئەڭ ئېسىل خاسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇرۇق - تۇغقان ، ئەل - ئاغىنە ۋە قولۇم - قوشنىلار ئارىسىدا ئارازلىشىپ يۈرگۈچىلەر تە - شەبۇسكارلىق بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئائىلىسىگە ھېيتلاپ كىرىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇپ تاشلايدۇ ھەمدە ياخشى بولۇشۇپ قالىدۇ .

⑦ ھېيتتا ئاياللار مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپ باشقىلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ كىرەلمىگىنى ئۈچۈن ئۇچ كۈن ھېيت تۈگىگەندىن كېيىن ، ئاياللار ئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ ۋە ھېيت چىيى ئۇيۇشتۇرىدۇ . بۇ چاي ھېيت ئېيى تۈگىگىچە داۋاملىشىدۇ . (ر)

قارلىق ئويۇنى

قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە خاراكتېرلىك تۇر . ئۇيغۇر خەلقى قارنى « خۇدانىڭ رەھىمىتى » دەپ بىلىدۇ . شۇڭا تۇنجى ياغقان قار خۇشاللىقىدا « قارلىق ئويۇنى » نى باشلايدۇ . بەزىلەر تۇنجى قار يېغىشتىن بۇرۇنلا « قارلىق » تاشلىنىدىغان ئۆيىنى نىشانلاپ قويدۇ . تۇنجى يېغىۋاتقان ياكى تۇنجى قار يېغىپ توختىغان ھامان :

- قاردا قارلىق تاشلىدۇق ،
- بۇ ئويۇننى باشلىدۇق .
- يېڭى قارنىڭ خۇشلۇقىدا ،
- سىزگە قارلىق تاشلىدۇق .

دەپ باشلانغان ۋە :

- قارلىق ئاپارغان كىشىنى ،
- پەم بىلەن تۇتسىلا .
- يۈزلىرىگە قارا سۈركەپ ،
- ئالدىمىزغا كەلسە .

دەپ ئاخىرلاشقان قارلىقنى يېزىپ ، نىشانلانغان ئۆيگە

بۇلار ئىپتىتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ ، ھەربىر ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ « رامزان قوشاقلىرى » ئېيتىدۇ . ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىك بېرىدۇ . « رامزان قوشاقلىرى » نىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنى روزا تۇتۇشقا ۋە سادىغا بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ .

2) قۇربان ھېيت - بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ زور ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، قۇربانلىق قىلىش ئادىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى X II ئەسىردە پەيدا - شىغان پەيغەمبەر ئىبراھىمنىڭ ئۆز ئوغلى ئىسمايىلنى مىنا تېغىدا قۇربانلىق قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان سادىقى تىنى بىلىدۈرۈش ھەرىكىتىدىن كەلگەن . قۇربانلىق قىلىش ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە زۇلھەججەنىڭ ئون - ئىنچى كۈنى بولىدۇ . شۇ كۈنى كىشىلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئۆتەيدۇ . نامازدىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىشىپ قۇربانلىق ئۈچۈن ھازىرلىغان ماللىرىنى سويىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن قولۇم - قوشنا ، ئۇرۇق - تۇغقان ، ئەل - ئاغىنىلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ھېيت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ياخشى ئادەتلەر شەكىللەنگەن . مەسىلەن :

① ھېيتتىن بۇرۇن چوڭ تازىلىق قىلىنىدۇ . ئۆي - نىڭ تام - تورۇسلىرىنى سۇپۇرۇپ ، ئۆيىنى تازىلايدۇ . زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆيىنى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ . ئۆيىنى كۆتۈرۈپ قاقىدۇ ، كىرىپ يۇيىدۇ . ئائىلىنىڭ چوڭ - كىچىك ئەزالىرى يۇيۇنۇپ تارىنىدۇ .

② ئائىلە ئەزالىرى ھېيتلىق بىرەر قۇردىن يېڭى كىيىم كىيىدۇ ، بولۇپمۇ كىچىك بالىلارغا يېڭى كىيىم قىلىپ بېرىپ ، ئۇلارنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويدۇ .

③ ئاياللار ھېيتتىن بۇرۇن ھېيت ئۈچۈن ساڭزا ، قېيىقچە ۋە تۈرلۈك پېچىنە - پىرەنىڭ قاتارلىقلارنى پىشۇرىدۇ . ھېيت كۈنى داستىخان ناھايىتى مول راسلىدۇ .

④ ئۇرۇق - تۇغقانلار ھېيتلاپ كەلسە ، كىچىك بالىلارغا ھېيتلىق پۇل تۇتقۇزۇپ قويدۇ .

⑤ ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۈچۈن جامەگە بارغۇ -

تەنتەنە قىلىنىدۇ . بۇ بايرامدا بىر قانچە پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇنىڭ بىرى كۆجە (سۈمۈلەك) ئېشى تەييارلاش . كۆجە ئېشى ئۈچۈن مەھەللىلەر بويىچە ھەر- قايسى ئائىلىلەردىن بىر تاۋاقتىن ئۇرۇقلۇق بۇغداي يىغىۋېلىنىدۇ . يىغىلغان بۇغداينى داشقازانغا سېلىپ ، ئۇزاق قاينىتىپ ، كۆجە ئېشى قىلىنىدۇ . كۆجە ئېشىغا چامغۇر ، گۈلە سېلىنىدۇ . كۆجە ئېشىنى ئاساسەن ئاياللار تەييارلىغاچقا ، ئۇلار داش قازان ئەتراپىغا يىغىلىپ ، ئاش پىشقىچە ھېكايە - چۆچەك ، لەتپە ۋە تېپىشماق ئېيتىشىدۇ ، ئۆزئارا كۈلكە - چاقچاق قىلىشىدۇ . كۆجە ئېشى تەييار بولغاندىن كېيىن مەھەللىدىكى چوڭ - كىچىك ، ئەر - ئايال يىغىلىپ ئاشقا ئېغىز تېگىدۇ ۋە دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ . ئۇرۇقلۇق بۇغدايدىن كۆجە ئېشى تەييارلاش « ھوسۇلىمىز مول بولسۇن » دېگەن ئارزۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

مايسا بايرىمىدىكى يەنە بىر پائالىيەت : توك ئېرىپ ، كۆكتاتلار ياشىرىشقا باشلىغاندا ، چوكانتالغا سۇ يۇگۇرۇپ بىخلىنىشقا باشلىغاندا ، بالىلار ئېرىق بويلىرى ۋە كۈزگى بۇغداي ئېتىزلىرىنى ئارىلاپ ، قىشلىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ، تۇپراقنى يېرىپ چىقىشقا باشلىغان كۆكتاتلارنى تېرىۋېلىپ ، ئاتا - ئانا ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئۇستازلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ ، بۇ « يېڭىلىق » بەدىلىگە ئاتا - ئانىلار بالىلارنى ھەر خىل مۇكاپاتلار بىلەن خۇشال قىلىدۇ . بەزى جايلاردا مايسا بايرىمى مەزگىلىدە مۇئەللىملەر مەكتەپ بالىلىرىنى تەشكىللەپ ، چوكانتاللار قويۇق ئۆسىدىغان مەنزىرىلىك جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ . بالىلار تولۇپ - تاشقان خۇشاللىق بىلەن يېڭى ئويغانغان باھارنى تەبىرىكلەپ ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ .

باھارنى مەدھىيەلەيدىغان شېئىر - قوشاقلارنى يازىدۇ ، بەزىلىرى مەجنۇننىڭ بىخلىنىدىغان چىۋىلىرىنى « ئات » قىلىپ مىنىپ ئوينىشىدۇ ، يەنە بەزىلىرى تال نوتىلىرىدىن « فى - فى » ، « ئىسقىرت » ياساپ ، « ئېغىز گارمونى » ئورنىدا چېلىشىپ ، مەيداننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ . مايسا بايرىمىدا بولىدىغان يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى باھار كەلگەندە

يېقىن بولسا پىيادە ، يىراق بولسا ئۇلاغلىق بېرىپ ، قار- لىقنى ئۆينىڭ بەلگىلىك بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ ، ئۆيدىن چىقىۋېتىپ « پالان يەرگە قارلىق قويۇپ قوي- دۇم » دەپلا قاچىدۇ . قارلىق تاشلانغان ئۆيدىن بىر ئادەم ئۇنى قوغلايدۇ . ئەگەر ئۇنى تۇتۇۋالسا ، ئۇنىڭ يۈز - كۆزىنى بويىپ ، جۇۋىنى تەنۇر كىيگۈزۈپ مەھەللىمۇ مەھەللىلە ئايلىنىدۇرىدۇ . نۇتۇلۇپ قالغان تەرەپ ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ « قارلىق چېپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . ئەگەر قارلىق ئەكەلگۈچى تۇتۇلماي قېچىپ كەتسە ، قارلىق تاشلانغان ئۆي قارلىق چېپى بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ مەھەللىدە قىش بويى « قارلىق چېپى » ئۈزۈلمەيدۇ .

« قارلىق ئويۇنى » ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە سېغىنىش ۋە ئاقىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان . (ر)

مايسا بايرىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت . دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ۋا- قىتىدە پەسىل خاراكىتىرى كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يىل - پەسىللىرىدىكى تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرىگە ۋە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە زور ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن ، ئۆزلىرىنىڭ مول ھوسۇلغا بولىغان ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىغان ، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ۋە سېغىنىش ئاساسىدا ، باھار بېشى (دىنىي ماھ) ، ياز بېشى (پەرۋەردىن ماھ) ، كۈز بېشى (تېرماھ) ، قىش بېشى (مېھىر ماھ) قاتارلىق پەسىل - مەۋسۇملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام - مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان . ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنىڭ بىرى - مايسا بايرىمىدۇر .

مايسا بايرىمى مەزمۇن خاراكىتىرى جەھەتتىن « كۆك مەشرىپى » گە ئوخشاشسىمۇ ، شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك پەرقلەرگە ئىگە . بۇ بايرام ئاساسەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىشانلىنىپ باھار خۇشاللىقى

كىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان. (ئا)

ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھەرقايسى يەرلىك مەشرەپلەر ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغىنى « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دىن ئىبارەت.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەشرىپى بولۇپ، ئۇ قاتنىشىش دائىرىسى پەقەت ئەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدىغان مەشرەپنىڭ نامى ھەم توي - تۆكۈن مەشرەپلىرى ۋە باشقا ھەز خىل ئاممىۋى مۇراسىملارنى تەشكىللەپ باشقۇرىدىغان ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » تارقالغان ھەر بىر يېزا، كەنت - مەھەللىلەر - نىڭ ئۆز ئالدىغا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپ تەشكىلى » بولغان.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ئاساسەن مەشرەپ بېگى (قاز بەگ)، يىڭىتېشى، دارىگەي بېگى، كۆلبېگى، پاشاپ قاتارلىق ئەمەللەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى بولغان.

مەشرەپ بېگى (قاز بەگ) - « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دىكى ئەڭ يۇقىرى مەنەپ نامى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن مەشرەپنىڭ پۈتۈن جەريانلىرىغا نازارەت قىلغۇچى، مەشرەپتىكى دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىدۇر.

يىڭىتېشى - مەشرەپنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى بولۇپ، مەشرەپ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

دارىگەي بېگى (دارا بېگى) - ئاساسەن مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ناخشا - ئۇس سۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا دارىگەي بېگى شۇ يېزا - كەنتتىكى ناخشا - مۇزىكىغا ماھىر سەنئەتكارلار ئارىسىدىن سايلاش

ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

كۆلبېگى - مەشرەپنىڭ پۈتكۈل مالىيە - ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، ئادەتتە مەشرەپكە لازىم بولىدىغان بارلىق يېمەك - ئىچمەك قاتارلىقلارنى كۆلبېگى ھەل قىلىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈتكۈچىلىرى كۆلبېگىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش بېجىرىدۇ. پاشاپ - مەشرەپنىڭ ئىنتىزام باشقۇرغۇچىسى بولۇپ، ئادەتتە « ساقچى » ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. مەشرەپنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىگە خىلاپ ئىشلار - كۆرۈلۈش، پاشاپ دەرھال مەشرەپ بېگى ھەم يىڭىتېشىغا مەلۇم قىلىپ، بېرىلگەن جازانى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە پاشاپنىڭ باشقۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنىدۇ. پاشاپنىڭ قولىدا ئادەتتە « گۈل تاياق » دەپ ئاتىلىدىغان دەررە بولىدۇ. « گۈل تاياق » يۇمشاق تال چىۋىقلىرى ياكى تېۋىلىغىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئېلاستىكىلىقى ناھايىتى يۇقىرى. جازا ئىجرا قىلىشقا توغرا كەلسە پاشاپ جازالانغۇچىلارنى ئەنە شۇ « گۈل تاياق » بىلەن يەڭگىل دەررەلەيدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » گە ئەزا بولغۇچىلار - نىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئەمما بىر مەشرەپ تەشكىلى ئوتتۇز - قىرىق كىشىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » گە ئەزا بولۇش تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، مەشرەپكە ئەزا بولغۇچى بەلگىلىك شەرتلەرنى ئورۇنداش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن مەشرەپكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلغۇچى يىڭىتنى دادىسى يېتىلەپ مەشرەپ سورۇنىغا ئەكىلىدۇ. پاشاپ بۇ ئەھۋالنى مەشرەپ بېگى ھەم يىڭىتېشىغا خەۋەر قىلىدۇ. ئۇلار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن يىڭىتنىڭ دادىسى مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا ئوغلىنى مەشرەپكە ئەزا قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس قىلىدۇ. مەشرەپ بېگى ھەم يىڭىتېشىغا: « بالىنىڭ ئۈستىخنى بىزنىڭ، گۆشى سىلەرنىڭ، ئەدەب - ئەخلاق ئۆگەنسۇن، دەپ مەشرەپكە ئەكەلدىم » دەيدۇ. يىڭىتېشى بالغا: « بۇ مەشرەپنىڭ تاتلىق چىيى، ئاچ - چىق تايىقى بار. چىدىسىڭىز كىرىشكە رۇخسەت »

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ قائىدە - تۈزۈم لىرىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازا ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، ئىقتىسادىي جازا، يەنە بىرى سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي جازا ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي جازا « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » ئۈچۈن ئۆز نۆۋىتىدىن سىرت بىر قېتىملىق « ناماقۇللۇق مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. يېنىكلىرىگە كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۈچۈن مېۋە - چېۋە، قەنت - گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكەپلىش بۇيرۇلىدۇ.

سەۋەنلىك جازاسى كۆپ خىل بولۇپ، « سامسا يېقىش »، « جۇۋازغا قېتىش »، « ئۆپكە قۇيۇش »، « سۈرىتىنى تامغا تارتىش »، « مۈنەك تۈگۈش »، « ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش »، « كاككۇك سايىرتىش »، « پاختەك ئۇچۇرۇش »، « توشقان تەپتى »، « كاۋا چاقتى »، « دەررىگە بېسىش »، « سازايى قىلىش »، « سۇغا چۆمۈلدۈرۈش »، « پىر ئوينىتىش »، « ئەنجۈر يېگۈزۈش »، « يۈزىگە كۈپە سۈركەش »، « باغدىن ئالما ئۇزۇش » قاتارلىق كۈلكىلىك، ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت. بۇ جازالار پاششاپ تەرىپىدىن ھەرىكەتلىك ئىجرا قىلىنىدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » ئاساسەن كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە داۋاملىشىدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دە يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچلۇق ئويۇندىن باشقا، يەنە ھەر قېتىملىك يىغىلىشتا مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ، مەسلىھەت بېرىلىدۇ، شۇ يۇرتتىكى جامائەت ئىشلىرى ھەققىدە كېڭەش ئېلىپ بېرىلىدۇ. توي - تۆكۈن ۋە ئۆلۈم - يېتىم بولغان ئائىلىلەردىن ھال سوراش ۋە ياردەم بېرىش قارارلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ يۇرت - جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئابرويى يۇقىرى بولۇپ، شۇ يۇرت كىشىلىرى مۇشۇ مەشرەپ كولىپكتىپى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقان.

دەيدۇ. بالا: « چىدايمەن » دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەشرەپكە قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا مەشرەپ ئەھلى بۇ بالىنىڭ سورۇنىغا قانداق سوۋغىلارنى ئەكەلگەنلىكىنى سورايدۇ. بالىنىڭ دادىسى « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » گە ئاتاپ، نەچچە تۆگە، نەچچە ئات، كالا، قوي ئەكەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە دېيىلگەن ھايۋان ناملىرى مەشرەپتە ئومۇملاشقان سىمۋوللۇق ناملار بولۇپ، تۆگە دېگىنى قوغۇن - تاۋۇزنى، ئات دېگىنى تۇخۇمنى، كالا ياكى قوي دېگىنى ئالمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سوۋغىلارنى پاششاپ جامائەتكە كۆرسەتكەندىن كېيىن، كۆلپىگىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپكە قوبۇل قىلىنماقچى بولغان بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر ئارتۇقچىلىقىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نىڭ ئالدىدا كۆرسىتىپ بېرىشى شەرت. ئەگەر ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى بولمىسا مەلۇم بىر ھايۋان ياكى بىرەر قۇشنىڭ سايىرىشىنى دوراپ بەرسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ دادىسى ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قېتىلغانلىقى شەرىپىگە « ئوتتۇز ئوغۇل » نى ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ.

يىگىت بېشى مەشرەپكە قوشۇلغان بۇ يېڭى ئەزاغا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى تەپسىلىي ئۇقتۇرىدۇ. مەشرەپكە ئەزا بولۇپ كىرگەن كىشى « مەشرەپ » كولىپكتىپىنىڭ رۇخسەتسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشكە ياكى سەۋەبسىز قاتناشماسلىققا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنىمەكچى بولسا، سەۋەبلىرىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نى قايىل قىلغۇدەك بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى تونۇشتۇرۇپ مەشرەپكە قوشقاندىن كېيىن ئاندىن چېكىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » مۇ باشقا يەرلىك مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا - ساز ۋە ئۇسسۇل، چاقچاق ۋە لاپ ئۇرۇش، مەشرەپ ئويۇنلىرى ۋە جازادىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر باسقۇچنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، قويۇق سەنئەت تۈسىگە ئىگە.

داۋاملىشىۋېرىدۇ . يىگىتتېشى ۋە مەشرەپ ئەھلى ئويۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ . ناۋادا كىمكى ئالدىنقىدىكى پىيالىنى پىرقىرىتىش جەريانىدا چاينى تۆكۈۋەتسە ، يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ « جازاللىنىدۇ » . بۇ « جازا » مەشرەپ ئەھلى تەلەپ قىلغان نەرسىنى ئورۇنداپ بېرىش ياكى ئۆزىنىڭ چامى يېتىشىچە بىرەر نومۇر (ناخشا ئېيتىپ بېرىش ، بىرەر ھايۋاننى دوراپ بېرىش ، باشقىلارنى تەبىئىي كۈلدۈرەلەيدىغان بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئويۇنلىرى قاتارلىقلار) نى ئورۇنداپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ . شۇڭا مەشرەپكە قاتناشقانلار « قۇرۇق قول » كەلمەستىن ، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقلارغا ئىددىيەۋى ھازىر-لىق كۆرۈپ قويدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان ھەر خىل كۈلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئويىنىلىدۇ . مەسلەن ، ئوغرىلىقنى ئەيىبلەيدىغان « ساندۇق ئوغرىسى » ئويۇنى ، سودا كارۋانلىرىنى دورايدىغان « تۆگە ئويۇنى » ، مۈلكىي ئەمەلدارلارنى ھەجۋى قىلىدىغان « ئامبال ئويۇنى » ، ئەخلاقسىزلارنى مەسخىرە قىلىدىغان « بوۋا » ، « شر » ، « ئىككى مۇشۇكنىڭ بەز تاللىشى » قاتارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوتلارمۇ ئويىنىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئىككىنچى تۈر كۈمى « جازا ئويۇنلىرى » دىن ئىبارەت . مەشرەپ گەرچە ئىختىيارىي ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى پائالىيەت بولسىمۇ ، قەدىمدىن باشلاپ ئۇنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى قائىدە - نىزاملار بولغان . بۇ قائىدە - نىزاملار مەشرەپنىڭ نور-مال ۋە تەرتىپلىك بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان « مەشرەپ ئاساسىي قانۇنى » بولۇپ ، تەرتىپنى بۇزغانلار ، « يىگىتتېشى » نىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنمىغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەبسىزلىك قىلغانلار « جازاغا تارتىلغان » ، بۇ جازا مەشرەپ ئەھلىنى ھەم كۈلكىگە سالدىغان ، ھەم قاتتىق ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان « سامسا يېقىش » ، « تامغا سۈرتىنى تارتىش » ، « ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش » ، « جۇۋازغا قېتىش » ، « ئۆپكە قۇيۇش » ، « مەنەك تۈگۈش » ، « باش چۈشۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان جازا خاراكتېرلىك ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت . بۇ جازا مەشرەپنىڭ قائىدە - نىزاملارغا خىلاپلىق قىلغانلار سېزىلسە ، پاششاپ (مەشرەپنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامغا مەسئۇل بولغۇچى) نەق مەيداندا « يىگىتتېشى » غا دوكلات قىلغاندىن كېيىن ، يىگىتتېشى تەرىپىدىن ئىجرا

قىلىنىشى ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » خەلقىنىڭ « سەنئەت مەكتىپى » ۋە « ئەدەب - ئەخلاق بۆشۈكى » ، شۇنداقلا باشقا خىلدىكى ئاممىۋى مەشرەپ ، مۇراسىملارنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە قانات يايدۇرغۇچىسىدۇر . (ئا)

مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى كۆپ خىل مەزمۇنلارنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن ئۇنۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ناخشا - ئۇسسۇلدىن تاشقىرى ، مەشرەپكە « جان كىرگۈزىدىغان » خىلمۇ خىل خەلق ئويۇنلىرى بولىدۇ . بۇ خىل ئويۇنلار شەرتلىك ھالدا مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىلا ئوينالغۇچقا ، ئۇلار « مەشرەپ ئويۇنلىرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرى ئاساسەن ئىككى تۈر كۈمىگە بۆلۈنىدۇ : بىرى ، مەشرەپنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىدا ئويىنىلىدىغان مەشرەپ مەزمۇنى دائىرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار . ھەر قانداق مەشرەپلەر (بولۇپمۇ دولان مەشرەپلىرى) دە بىر نەچچە دۆرە نەغمە - ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن ، سازەندىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھېرىپ چارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن ھەم مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن « يىگىتتېشى » تەرىپىدىن « دەمرە ئويۇنى » ، « پوتا ئويۇنى » ، « چاي تۇتۇش ئويۇنى » ، « ھېيت - قوشاق ئېيتىش » قاتارلىق ئويۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . بۇ ئويۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولۇپ ، مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى باشلاپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن باشلىغۇچى كىمنى خالىسا شۇ كىشى مەيدانغا چۈشۈپ ئويۇننى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئالايلىق ، « چاي تۇتۇش ئويۇنى » دا A كىشى بىر پىيالە سىنچاينى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ناھايىتى چەيدەسلىك بىلەن ئۈچ يۈز ئاتىمىش گرادۇس ئايلاندۇرۇپ (پىيالىدىكى چايدىن بىرەر تېمىمۇ تۆكۈلمەسلىكى شەرت) چىققاندىن كېيىن ، بىرەر كۆپ لىپت ھېيت بىلەن قولىدىكى چاينى كۆڭلى خالىغان B كىشىگە تۇتىدۇ . ئۇ كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى قوبۇل قىلىپ ، مەيدانغا چۈشىدۇ ھەمدە A كىشى بېجىرگەن تەرتىپ بويىچە پىيالىنى پىرقىرتىپ بولۇپ ، ھېيت بىلەن ئۈچىنچى بىر كىشىگە سۈنىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئويۇن

سورۇننىڭ تۈرسىگە مەشرەپكە « پادىشاھ » بولغۇچى ئۈچۈن بىر يوغان يۇمىلاق شىرە قويۇلدى. سورۇننىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يەنە بىر يۇمىلاق شىرە قويۇلدى. بۇ « قازى » بولغۇچى ئۈچۈن تەييارلانغان ئورۇن بولىدۇ. قائىدە بويىچە « پادىشاھ » يىگىت تەرەپ مەھەللىسىدىن ، « قازى » بولغۇچى قىز تەرەپ مەھەللىسىدىن تەيىنلىنىدۇ .

يىگىت باشلىقى مېھمانلارنى ئۆز لايىقىدىكى ئورۇنلارغا تەرتىپلىك ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن ، مەشرەپ ئەھلىگە بۈگۈنكى مەشرەپنى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىسىم نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ .

كۆپچىلىك كېڭىشىپ ، خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن مەشرەپكە ئومۇميۈزلۈك يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلاردىن پادىشاھ ، ۋەزىر ، قازى ، مۇپتى ، بازار بېگى ، كۆلبېگى (خەزىنە بېگى) ، ئەنگىزە (قوزغاتقۇچى) ، چاپچى ، ئۆرۈمچى (پەتنۇس ئۆرۈگۈچى) ، قىنقاسچى قاتارلىقلار سايلاپ چىقىلىدۇ . ئاندىن كېيىن كۆلبېگى توي ئىگىسى تەييارلاپ قويغان قەنت - گېزەكلەردىن ھەر بىر شىرەگە يەتتە - توققۇز تەخسىگىچە تىزىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپنىڭ قائىدە - نىزامى توغرىسىدىكى « پادىشاھ » نىڭ پەرمانى بازاربېگى ياكى ئەنگىزە تەرىپىدىن جاكارلىنىدۇ . قىزلار بولسا مەشرەپ سورۇنىنىڭ چېتىگىرەك تەييارلاپ قويۇلغان جايدا توپلىشىپ ئولتۇرىدۇ . ياشانغانلار ئەتراپتا قاراپ مەشرەپنى نازارەت قىلىدۇ .

قېيىت مەشرەپ تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ ، پادىشاھنىڭ پەرمانى جاكارلانغاندىن كېيىن ناغرا - سۇنايچىلار بىرەر مۇقامنى باشلاپ ، ئۇنىڭ بىرىنچى ، ئىككىنچى ، ئۈچىنچى ، تۆتىنچى مەشرەپلىرىنى ئورۇندايدۇ . ناخشا - ئۇسسۇل ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىدۇ . ئاخىرى جولا ، نازىر كوم ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن بىر باسقۇچ ئويۇن تاماملىنىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ ، بىر دۆرە داۋا - دەستۇر ، ھەر خىل كۈلدۈرگە ئويۇنلار باشلىنىدۇ . ئالدىنقى بىر دۆرە ئويۇن جەريانىدا پادىشاھنىڭ پەرمانىغا خىلاپ ئىشلارنى سەزگەن مەشرەپ ئەھلى پادىشاھقا داد ئېيتىپ ، ئەرز -

قىلىنىدۇ . ئەگەر قىلمىشى ئېغىر بولسا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىدۇ . مەشرەپ جازاسىغا ئۇچرىغانلار جامائەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدىغان بولغاچقا ، ھەممە كىشى مەشرەپنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە - نىزاملارغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ . مانا بۇ ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى .

دېمەك ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ھەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان ، ھەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان ، ھەم ئەدەب - ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنۋېرسال مەكتەپتۇر . (ئا)

قېيىت مەشرەپى

قېيىت مەشرەپى — شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مەشرەپلەرنىڭ بىرى . « قېيىت » — ئەسلىدە « قەيت » سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ ، « ھۆكۈم قىلىش » ، « بېكىتىش » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بېرىدۇ .

دېمەك ، « قېيىت مەشرەپى » ماھىيەتتە « ھۆكۈم چىقىرىش مەشرەپى » دېمەكتۇر . خەلق ئارىسىدا « قېيىت مەشرەپى » ئەسلىدە « قەتىل قىلىش مەشرەپى » (ئۆلۈم جازاسى بېرىش) نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگۈچىلەرمۇ بار ، ھەر ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مەشرەپنىڭ خاراكتېر جەريانىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ .

قېيىت مەشرەپى ئىككى خىل شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ : بىرى ، دائىرىسى تارراق بولغان قاتار مەشرەپ شەكلى . يەنە بىرى ، توي - تۆكۈنلەردە قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن توي ئاخشىمىدىن تارتىپ ئەتىسى بىر كۈن كەچقۇرۇنغىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان قېيىت مەشرەپى . توي شەرىپىگە بېغىشلانغان بۇ مەشرەپنىڭ دائىرىسى كەڭ ، مەزمۇنى مول بولۇپ ، بىر يۈز - ئىككى يۈزدەك كىشى قاتنىشىدۇ . بۇ مەشرەپكە پەقەت تويى بولغان خان يىگىت ۋە قىزنىڭ تەڭتۇش دوستلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ . مېھمانلارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا گىلەم ، كىگىز قاتارلىق بىسات سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەر ئۈچ يىگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن پاكار شىرە قويۇلىدۇ . مەشرەپ

سوراشنى باشلايدۇ . سورالغان سوئالغا قازى ۋە مۇپتى بولغۇچىلار كېڭىشىپ جاۋاب بېرىدۇ . جاۋابى توغرا بولسا ، مەشرەپ ئەھلى چاۋاك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ . ئەگەر جاۋاب توغرا بولمىسا قازى بولغۇچى كىشى سوئال سورىغۇچى ئەكەلگەن . توققۇز تەخسە قەنت - گېزەك نىڭ ھەر بىرىگە ئون ھەسسە قوشۇپ ، جەمئىي توقسان توققۇز تەخسە قەنت - گېزەك قايتۇرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قازىلىق ئورنىنى سوئال سورىغۇچىغا بېرىپ مەشرەپتىن چىقىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ يەنە قايتا ئىككىنچى قېتىم قازى بولۇش سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . شۇڭا « قېيىت مەشرىپى » گە قازى بولغۇچى شۇ يۇرت - مەھەللىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق ، ھوشيار ۋە بىلەرمەن ياشلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ . سورىلىدىغان سوئاللارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئا. رىسىدىكى ئىلىم - پەن ، ھېساب ، تېپىشماق ۋە سۆز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ ، كۆپرەك تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش نۇقتا قىلىنىدۇ .

سوئال - جاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە بىر دۆرە ئويۇن ئوينىلىپ ، ئاخىرى « نازىر كوم » ، « چاققاق - جۇمبۇرچاق » دېگەن قىزىقارلىق مۇزىكا - ئۇسسۇللار بىلەن چۈشۈرگۈسى چۈشۈرۈلىدۇ . پادىشاھ بولغۇچى مەشرەپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەرمان ئارقىلىق كۆپچىلىككە ئېلان قىلىپ مەشرەپنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . « قېيىت مەشرىپى » نىڭ باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدىلىكى ، ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئىلىم - پەنگە ئائىت ھەر خىل مەزمۇنلارنى سوئال - جاۋاب شەكلى بىلەن تەبىئىي ھالدا ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت .

كۆك مەشرىپى

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بايرام ۋە مۇراسىملاردىن بىرى - « مايسا مەشرىپى » (ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە دائىر مەنبەلەردە « مىلىس بايرىمى » دېيىلگەن) بولۇپ ، ئۇ قۇمۇل ، پىچان ، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ

شىكايەت قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ قازىسى « گۇناھكار » نى نەق مەيداندا سوراق قىلىدۇ . سوراق نەتىجىسىنى پادىشاھقا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ، پادىشاھ نىڭ ئەمرى بىلەن « گۇناھكار » غا قەتل قىلىش جازاسى ياكى باشقا خىلدىكى جازا بېرىلىدۇ . قازى بولغۇچى « گۇناھكار » نىڭ بۆكىنى ئېلىپ ، ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدى ، دەپ جاكارلايدۇ . ئاندىن جازالانغۇچى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنغان سېتىقچىدىن ئۈچ - تۆت تەخسە قەنت - گېزەك ئېلىپ ، پەتنۇسقا سېلىپ ، ئەدەب ۋە ھۆرمەت بىلەن پادىشاھقا سۈنىدۇ . تۆۋە قىلىپ ، گۇناھنى تىلەيدۇ . پادىشاھ گۇناھىدىن ئۆتسە ، ئەنگىزە بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە نەسەت قىلىپ بۆكىنى بېرىدۇ . جازاغا كۆنمەي تەتۈرلۈك قىلغانلارنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ . بەزىلىرىگە « تېرىسىنى تەتۈر سويۇش » ، « سۈرتىنى تامغا تارتىش » ، « سامسا يېگۈزۈش » ، « پاختەك ئۇچۇرۇش » ، « بىر ئاپقۇر سوغۇق سۇ ئىچكۈزۈش » ، « چىلان توقماق » قاتارلىق جازالار بېرىلىدۇ ياكى كۆپچىلىكنى كۈلدۈرگۈدەك بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش بۇيرۇلىدۇ . بۇ خىل « جازا » لارنىڭ ھەممىسى مەشرەپكە قىزىق تۇس بېرىدىغان كۈلدۈرگە ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت . بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرىدا يەنە بىر دۆرە ناغرا - سۇناي چېلىنىش بىلەن ناخشا - ئۇسسۇل ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

ئۈچىنچى باسقۇچ ، قىزىقچىلار ۋە لايىچى (پوچى) لار ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ھەرىكەتلىك لاپ تۇرۇپ مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرىدۇ . يەنە بەزى قىزىقچىلار « قىرىق بىر يالغان » قاتارلىق كۈلدۈرگە ھېكايىلەرنى ئېيتىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ ، يەنە ناغرا - سۇنايغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ ، پادىشاھ ۋە قازىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئەنگىزە تەرىپىدىن سوئال سوراش باشلانغانلىقى جاكارلىنىدۇ . سوئال سورىماقچى بولغان كىشى ئالدى بىلەن توققۇز تەخسە قەنت - گېزەك كۆتۈرۈپ كىرىپ ، قازىنىڭ ئالدىغا قويغاندىن كېيىن ، سوئال

ئاتتىم » دېسە ، يەنە بىرى « مەن بىر ئوق ئاتتىم » ... « مەن ئۈچ ئوق ئاتتىم » ... دېيىشىپ ، كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنى ئۆتكۈزۈش نۆۋىتىنى بەلگىلەشكەن . بىر ئوق ئاتقىنى ئەتە ئاخشىمى ، ئىككى ئوق ئاتقىنى ئۆگۈن ئاخشىمى ، ... شۇنداق قىلىپ كۆك قىشچە ئايلىنىپ ، ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كەلگۈچە ئەتىياز كېلىپ قالىدۇ . دېمەك ، كۆك مەشرىپىنى كىم ئۇيۇشتۇرغان بولسا ، قائىدىم يوسۇنى بىلەن يەنە ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كېلىدۇ . كۆك مەشرىپى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ ، يىگىرمە ، ئوتتۇز ، ئەللىك ... ئوققىچە بارىدۇ .

« كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈش ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ قائىدىسى يوسۇنلىرى بېيىپ تېخىمۇ مۇقىملاشقان . ھازىرمۇ ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكىلنى يوقاتمىغان . ھازىرقى شەكىلدە بۇغداي مايىسىنى قىش كۈنى ئۆيدە ساپال ، تۆمۈر ياكى چىمەن - قاچىلارغا ئۇندۇرۇپ ، خوراز - مېكىيانىڭ شەكىلنى چىرايلىق قىزىل قەغەزدىن ئويۇپ ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارىتىپ مايسا ئىچىگە سانجىپ قويىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە قىزىل چېچەكلەر سانجىپ خاندىن باشقا ، قوناقنى ئېتىلدۈرۈپ تىكەنلىك چىتقا سانجىپ ، قار شەكىلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ مايسا ئەتراپىغا قۇيۇشىدۇ . ئاندىن كۆكنى قىزىل ، يېشىل تاۋارلار بىلەن بېزەپ ، ئۈستىنى ياغلىق بىلەن يېپىپ قويىدۇ . كۆك ئۇندۇرگۈچى ساھىبخان بىر كىيىملىك رەخت ، تاماق ۋە توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە - چېۋە تەييارلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئون بەش - يىگىرمە جۈپ ئەر - ئايالنى چا - قىرىپ « كۆك مەشرىپى » نى باشلىۋېتىدۇ . مەشرەپكە بېيىتچى ، نەزمىچى ، قىقاسچى (ھاي - ھاي سالغۇچى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ . غېجەكچى ، راۋابچى ، داپچى قاتارلىق سازەندىلەر بەلگىلەنگەن ئورۇندا ئولتۇرىدۇ ، باشقىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . مەشرەپ كېچىچە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشاي دېگەندە يۈزى يېپىلغان كۆك مايىسى ۋە بىر كىيىملىك رەخت ، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە - چېۋىنى ساھىبخان ئەر - ئايال ئىككىنچى بىر جۈپ ئەر - ئايال نەزمىچىگە ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ . بۇ

مۇراسىم ھازىر قۇمۇلدا « كۆك مەشرىپى » دەپ ئاتالسا ، پىچان رايونىدا بۇرۇنقى نامى بىلەن « مىلىس مەشرىپى » ، « مايسا ئويۇنى » دەپ ئاتالغان .

« كۆك مەشرىپى » پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، بۇ ھەر يىلى 11 - ئايدا باشلىنىپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ ۋە مۇئەييەن ۋاقىت مۆلچەرلەنگەن مۇراسىم كۈنى بىلەن چەكلەنمەيدۇ . « كۆك مەشرىپى » بىۋاسىتە دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، كۆك (مايسا) كە بولغان سېغىنىش ئاساسىدا مول ھوسۇلنى نامايەندە قىلىدىغان قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر .

« كۆك مەشرىپى » نىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى ئادەت - يوسۇنلىرى مۇنداق بولغان : ئۇزۇنقىنىڭ بېشىنى ئېلىۋېتىپ گۈل تەشتىكىدەك يۇمىلاق ھالغا كەلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە توپا سېلىپ بىر - ئىككى سىقىم بۇغداي ياكى ئارپىنى تېرىغان . بۇغداي ئۇنۇپ مايسا بولغاندىن كېيىن ، ھەر خىل بېزەكلەر بىلەن ئۇنى كاتتا جابدۇپ ، خۇددى ساھىبجامال قىزغا ئوخشاتقان . بۇ « كۆك » دەپ ئاتالغان . كۆكنى تەييارلىغۇچى ساھىبخان يەنە قۇرۇق ئۈزۈم ، ئۇرۇك قېقى (گۈل) ، شاپتۇل قېقى ، چىلان ، جىگدە ، گازىر ، ئالما قېقى ، قوغۇن قېقى ، دادۇر قاتارلىق توققۇز خىل قۇرۇق مېۋە - چېۋىلەردىن بىر تەخسەدىن تەييارلاپ ھال - ئوقىتىگە يارىشا تاماق راسلاپ مەھەللە كويلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى چىلاپ كەچلىكى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغان . مەشرەپ ئاياغلاشقاندا كۆكنى كۆڭلى تارتقان بىرىگە « كۆك بېيىتلىرى » نى ئوقۇپ تۇتقان . شۇنىڭ بىلەن كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشى تەييارلىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا « كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ « كۆك » ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتۈپ ، دەۋرى ھالدا ئايلىنىپ ، تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە « كۆك مەشرىپى » ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . كۆكنى تاپشۇرۇۋالغۇچى كىشى ئۇنىڭ شەرىپىگە چوقۇم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ۋە بۇ مەشرەپنى تەشكىل لەۋاتقان « كۆك » نى ياخشى پەرۋىش قىلىپ ، قۇرۇتۇپ قويماسلىقى شەرت . كۆك مەشرەپىگە قاتناشقۇچىلار خۇشال - خۇرام ، كۈلكە - تاماشا ئىچىدە « مەن بىر ئوق

« قاقشالمۇ - قاقشال ، چارۋاغدا قاقشال ، بىر ئائىلىلىك ئۇسسۇل ئويناپتۇ ، گۈلزەپەرگە ئوخشار ... » دەپ قىقاس سالىدۇ .

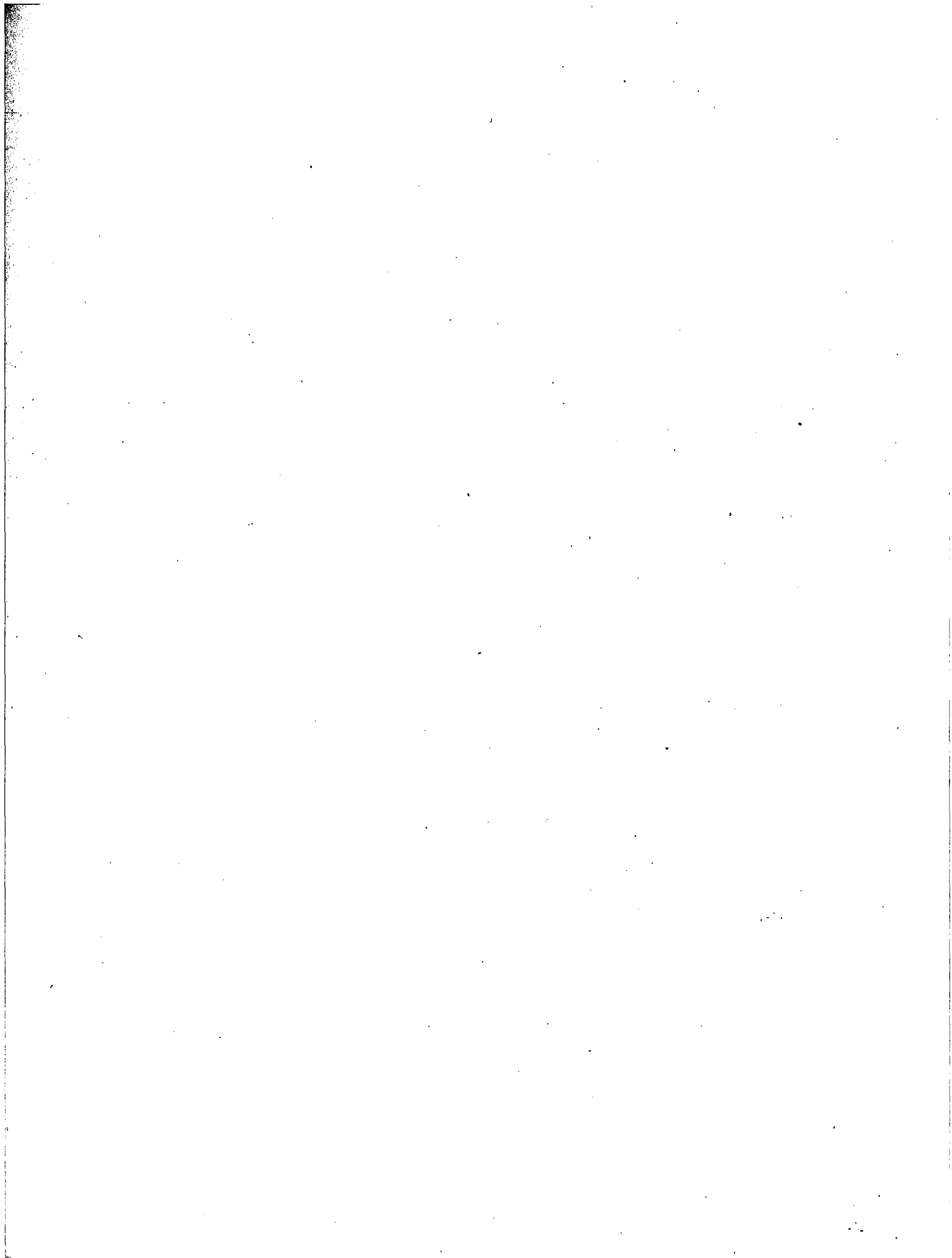
ساھىبخان بىر تېۋەڭدە ئەتلەس - شايى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، چوڭ - كىچىك مېھمانلارنىڭ ، ھاپىز (ھېپىز) لارنىڭ بېشىدىن ئۇرۇپ : « جوۋاپتۇ ، جوۋاپتۇ ، ھەي يىگىتلەر بارىكالا قىقاس ! » دەيدۇ . كۆپچىلىك ئەگىشىپ « بارىكالا قىقاس ! » دەپ جور بولىدۇ . خۇشاللىق ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ . مەشرەپ ئەھلى كۆكنى كۆك ئالغۇچىنىڭ ئۆيىگە ناخشا - ساز بىلەن كۆچۈرۈپ قويىدۇ . (ئا)

ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

« مايسا بايرىمى » كىشىلەرگە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەندىن كېيىن ، ھەر بىر دېھقان ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي تەييارلىقىغا چۈشىدۇ . ئۇيغۇرلار خەير - ساخاۋەتلىك ، ئۆزئارا كۆ-يۇمىچان خەلق بولغاچقا ، تېرىلغۇ مەزگىلىدە قولۇم - قوشنىلار مەسلىھەتلىشىپ لايىقۇتلىشىش گۇرۇپپىلىرىنى تۈزىدۇ . ھەر بىر ئائىلە تېرىلغۇ تەييارلىقى سۈپىتىدە ئۇلاغلىرىنى تېخىمۇ ياخشى بېقىشقا باشلايدۇ ، تېرىلغۇ سايمانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بۇزۇلغانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ ، ئۇرۇقلۇق بۇغداينى نەمدەپ تەييارلايدۇ . ئۇ-نىڭدىن كېيىن بىرەر مويىسىپىت دېھقاننىڭ تەييار بولغان ئېتىزلىقىغا يىغىلىپ ، تەجرىبىلىك ، ئاقىللىق بىر دېھقان قوش ھەيدەپ ، ئۇرۇق سېلىشنى باشلاپ بېرىدۇ . بۇ ئېتىزغا قوش چىقىرىش ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى باشلاش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ . مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىنلا تە-رەپ - تەرەپتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ . ئېتىزلار قوش ئاۋازى ، ناخشا ئاۋازى بىلەن جانلىنىپ كېتىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر بىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا - قوشاقلرى بولغىنىدەك ، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رىتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدىغان « قوشچى ناخشىسى » بار . ئۇنىڭدا قوش مەۋسۇمنىڭ خاسسىيىتى ، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلەنگەن . (ئا)

مەزگىلدە سازەندىلەر سازنى توختىتىدۇ ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا مەركەزلىشىدۇ . كۆكنى سۇن خۇجى ساھىبخانلار قىزىق گەپلەر بىلەن بېيىت باشلايدۇ . ئەر ساھىبخان : « قىش - زىمىستاندا ئۇنگەن سەۋزە ، باھارنىڭ ئاۋۋىلى . ياخشىلارنىڭ ھېلىسىدىن چېچەك ئۇندى قىشلىقى ... بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى مەي بىلەن نام ئەيلىدۇق ، ھەم چېچەكنىڭ تەرىپىنى ھەممىلىرىگە تۆھپە ئەيلىدۇق . بۇ چېچەكنىڭ سايسىدە ئولتۇرسىلا كۆڭۈللىرى ئاچىلۇر ، بۇ چېچەكنى ئالغان كىشىنىڭ بېشىغا گۈللەر ساچىلۇر ... بۇ چېچەكنى تەرىپ-يىلەپ ياخشى ئوبدان كۆرسىلە ، ھەر كۈنى خىيال قىلىپ ، ئىگىسىنى سۆيسىلە » دەپسە ، ئايال ساھىبخان : « ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتىدىن بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم ، شارى مەڭلىك غۇنچە رەڭلىك دەر مەھەل يەتكىل كۆكۈم . گۈل تېۋەڭسە ، ئولتۇرادۇر بويلىرى ئالتۇن كۆكۈم . بويلىرى ئالتۇن كۆكۈمنىڭ سۆلتى سۇلتانچە بار ، ئاي يۈزىگە نۇر چۈشۈپتۇ يېڭى ئۈزگەن گۈلچە بار . قىشلىقى كۆك ئۇندۇرمەك بىزگىمۇ ئاسان ئەمەس ، بۇ ئويۇنلارنى ئوينىماق بىزگە ھەم مەنۇر ئەمەس ، بۇ سۆز-لەرنى يالغان دېمىسىلە ، بىرىمۇ يالغان ئەمەس . كۆكنى تۇتتۇق خوش ئالسىلا ، جىم بولۇپ قالمىسىلا ، ئېگىزگىنە تاختىبېشىغا ئەپ قويۇپ ، خاتىرجەم ياتمىسىلا ، ئېگىز - ئېگىز ئۆيلىرىنى پىشقىن بىلەن ئاقلىسىلا ، كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق ، بىزنى خاتىرىدە ساقلىسىلا ، دۇنيا - جاھاننىڭ كارىنى يىراققىنا تاشلىسىلا ، غازنى ئوتتۇز ، قوينى توقتۇز ، ھەممىگە تەڭ راسلىسىلا ، تېشى ياقۇت ، ئىچى مارجان بىر جۈپ جۇۋاننى راسلىسىلا ، چالغىلى يەرباپ ، راۋاب ، قالۇن ، ساتارنى راسلىسىلا ... » دەيدۇ . مەشرەپ ئەھلى « ۋاي رەھمەت » ، « خۇدا نېسىپ قىل سۇن » دېيىشىپ ، كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشىنى تەبرىكلىشىدۇ . مايسىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەر - ئايال مەشرەپ ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ ۋە سورۇندىكىلەرنى ئەتە ئاخشاملىققا ئۆز ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئاندىن ئەر - ئايال ئىككىسى كۆكنى قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينىيدۇ . قىقاسچى تەخسە - تېۋەڭدە مېۋە - چېۋە كۆتۈرۈپ چىقىپ ، سورۇندا ئۇسسۇل ئوينىۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ

ئۈچىنچى قىسىم

مەنبەئى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى

بويىنى سۇغا سېلىش دېيىلىدۇ (تەرەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، ناماز ئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تەرەت ئېلىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر . دەرىۋەقە ، يۈگۈنكى بەش ۋاخ ناماز ئۈچۈن بەش قېتىم تەرەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك كاپالىتى بولغاچقا ، شەخسىي بەدەن تازىلىقى بىۋاسىتە ئالاقىدار بولغان گېمورروى كېسەللىكلىرى يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ . گەرچە خەلقىمىز تەرەت ئېلىشنى ئاڭلىق ھالدا « تا-زىلىق » دەپ قارىمىسۇ ، تەرەتسىز يۈرۈشنى « پاسسىقلىق » دەپ ئەيىبلەپ ، بالا - چاقىلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تەرەتلىك يۈرۈشكە ئۈندەيدۇ . « تەرەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ » دەپ قارايدۇ .

2 (بويىنى سۇغا سېلىش : سەررەپ (مۇنچا) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ ، يېزا - قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق . شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى ، يەنە بىرى ئۆز ئۆيىدە « بويىنى سۇغا سېلىش » نى ئادەت قىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا ياتاق ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا « قازناق » دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ . بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا « ئەۋرەز » كولىنىپ ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ . ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ . مۇۋاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازناققا كىرىپ « بويىنى سۇغا سالىدۇ » . يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ . بۇ مۇنچا شارائىتى بۆلىمىغان

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچكە ، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زامانىۋىيلاشقان شەھەر خەلقىرىنىڭ تازىلىق شارائىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار . لېكىن شارائىتنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي ، ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۈرۈش مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بولسا ، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پىسخىك تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ؛ ئالايلىق :

1 (تەرەت ئېلىش : ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاخ ناماز ئوقۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن « پەرز » دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تەرەتسىز ناماز ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى ، تەرەت ئېلىشنىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن .

تەرەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولىنى جەينەككە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غارقىراتما قىلىپ چىقايىدۇ ، يۈزنى يېشەنە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغا قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئىككى پۈتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تەرەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ . تەرەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك سۇ ئىشلىتىلىدۇ . ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۈتۈن بەدەننى يۇيۇش (ئۇيغۇرلاردا غۇسۇل قىلىش ،

ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان . مەيلى شەھەر ، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن ھەرقانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىدۇ . ئۇلار- نىڭ گۈل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ . بىرەر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلىلەر ئۇيغۇرلار ئا- رىسىدا كەم تېپىلىدۇ . تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ قىش - ياز دېگۈدەك پورەكلەپ ئېچىلىپ ، خۇش پۇراق ھىدى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . يەنە بىرى ، گۈل ئېتىزلىرىدا ئۆستۈرىدۇ . كۆپىنچە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ھويلىسى ياكى بېغىدا مەخسۇس گۈل ئېتىزلىرى بولىدۇ . بۇنداق گۈل ئېتىزلىرى ناھايىتى تەكشى بولۇپ ، ھەر خىل گۈللەر ئۆز رېتى بويىچە تېرىلىدۇ . ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۆپ- پىدە ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ . ئېتىزدا ئۆستۈرىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۈرۈخ) ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن « قىزىلگۈل دېگەن نەرسە ، بېھىشتىن چىققان نەرسە » دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىرگۈلنى ياۋا جىغانغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۈرىدۇ . قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويسۇ . يەرنىڭ توڭى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچىۋېتىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى چېكىسىگە ياكى «مەيدى- سىگە گۈل تاقاش» نى ياخشى كۆرىدۇ . ياش ئاياللار ۋە قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسىللەردە قۇلىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا ، يىڭىتلەر ۋە بالىلار مەي- دىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ ، بەخت ۋە خۇشاللىق ئىستىكىنى ئىزھار

ئەھۋال ئاستىدىكى يۇيۇنۇش شەكلى بولۇپ ، ئەر - ئاياللار بىر ئورۇندا بولغاندىن كېيىن چوقۇم «بويىنى سۇغا سېلىش»؛ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلىك «مۇنچا» دا « بويىنى سۇغا سېلىش » - مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان .

3) يۈز - قولى يۇيۇش: ئۇيغۇرلار يېمەك- ئىچمەك تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى ، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولىنى يۇماي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ . مەيلى ئۆز ئۆ- يىدە بولسۇن ، ياكى مېھماندارچىلىققا بارسۇن ، ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۈرمەت ، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ . ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەر بىر تاماق ئالدىدا مېھماننىڭ قولىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ . مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى بىر خىل ئەخلاق دەپ قارىغاچقا ، ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە - نىزاملارنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ . مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ئىشلىتىدۇ . چۈنكى ئاپتۇۋا - چىلاپچا يۇندا چاچرىمايدىغان ئالاھىدە لىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار يۈز - قول يۇغاندا داستىكى سۇ بىلەن يۇيۇشقا ئادەتلەنمىگەن . ئۇلار داستىكى سۇ بىلەن يۈز - قولىنى يۇيۇشنى بىر خىل غەيرىيلىك ھېس قىلىپ ، ئېغىر ئالىدۇ . (ئا)

گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا - قوشاقلارنى ئاڭلاڭ ، ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈڭ ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلسىز . گۈل - ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا خۇشاللىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك نازاكەتنىڭ سىمۋولى . شۇ سەۋەبتىن گۈل سۆيۈش

بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل ، ئەتىرگۈل ، چىمەند گۈل ، سەبەدەگۈل ، تاجىگۈل ، ئانارگۈل ، خىنەگۈل ، رەيھانگۈل ، كېپەزگۈل ، تۇخۇمگۈل ، تىللاگۈل ، سۆگەتگۈل ، قاراگۈل ، لەيلىقاۋاقگۈل ، مودەنگۈل ، قوناقگۈل ، لالەگۈل ، نامازشامگۈل ، سېرىق زەپەر ، سېرىنگۈل ، تاۋاگۈل ، تالگۈل ، گۈلسۇرۇخ ... قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلخۇمار خەلق ئىد كەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى بېشىغا « گۈل » نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملىرى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقىمۇ ئىپادىلىگەن . بۇ ھال كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسمىدا گەۋدىلەنگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاجىگۈل ، رەيھانگۈل ، چىمەنگۈل ، ئايىمگۈل ، گۈلنسا ، گۈلدۆلەت ، گۈلئايىم ، مىرزىگۈل ، گۈلناز ، مېھرىگۈل ، ھاۋاگۈل ، ھەمراگۈل ، ئايشەمگۈل ... قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تۇرپان ، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئاتىمىش پىرسەنتتىن كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا « گۈل » قوشۇپ ئاتىلىدۇ . ھەتتا بەزى ئەلەرنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ « گۈل » قوشۇلىدۇ . مەسىلەن ، سەيدىگۈل ، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش .

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەشتە چىلىك قول - ھۈنەر سەنئىتىدەمۇ تولۇق نامايان بولغان ، ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىش قىلىپ ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇلار قول ۋە باش ياقلىقنىڭ بۇرچەكلىرىگە پۈرەكلەپ ئېچىلىۋاتقان رەڭدار گۈل - چېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا ، يەنە ئۆي - ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۈۋرۈكلىرىگە ، جاۋەن ، ساندۇق قاتارلىق ئوي جاھازىلىرىغا كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ . ئۇلار ، گۈل ئەڭ گۈزەل نەرسە ، ئۇ بىزگە بەخت ۋە شاد - خۇراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (ئا)

قىلىشىدۇ . ئۇششاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غالتىكىنىڭ ئۈستىگە ھۇپپىدە ئېچىلغان دەستە گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان كاۋاپچىلار ، لەڭپۇڭچىلار ، دوغاپچىلار ۋە ھۆل يېمىش ، قۇرۇق يېمىش ساتقۇچىلارنىڭ غالتەكلىرىدە ، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك ھالدا قاداپ قويغان گۈل دەستىلىرىنى ئۇچرىتىسىز . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخسۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان « گۈلچى » لار بولغان . قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا مۇشۇنداق « گۈلچى » لار تەكلىپ قىلىنىپ ، ئۇلار گۈل ئۆستۈرۈش ۋە گۈل دەستە تىزىشقا مەسئۇل بولغان . قەشقەر شەھىرىدە گۈلچىلىك كەسىپى بىلەن داڭق كۆتۈرگەن ھەزرىتىلىك مەرھۇم پايامەت سويىنىڭ نەچچە ئەۋلادى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان .

گۈل — ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر - بىرىگە گۈل سوۋغا قىلىش ئۆزئارا كۆڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاسىتىسى قىلىنغان . « غېرىپ - سەنەم » داستانىدا غېرىپنىڭ ئىشىقى - پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بولۇپ ، ساماندىك سارغىيىپ كۈل بولغان سەنەمجان ، گۈلچى موماي ئارقىلىق غېرىپ يوللىغان بىر دەستە گۈلنى پۇراپ قايتىدىن ھوشىغا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسالىغا ئېرىشمەككە ئىشەنچ باغلىغانلىقى ... دەك مىساللار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇيغۇر يىگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزىغا گۈل سوۋغا قىلىش ئارقىلىق مۇھەببەتتىن ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا - قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلار ئۆستۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ ،

قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار

ئۇلار ئالاھىدە « ئىمتىياز » غا ئىگە . كۆپچىلىك ئائىلىلەردە قارىلغىچ ئۈچۈن ئۆيىنىڭ تورۇسىغا ياكى ھويلا پېشايۋانلىرىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىلگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇۋىلىشىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش قەتئىي مەنئى قىلىنغان . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە « قارىلغىچ ئۇۋىلىغان ئۆيدە بالا - قازا بولمايدۇ . قارىلغىچ بەخت ، خۇشاللىقنىڭ ئەلچىسى ، ئىنسانىيەتنىڭ ساداقەتمەن دوستى » دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئەقىدە نوھ ئە . لەيھەسسالىمنىڭ ھاياتلىق كېمىسىدە قارىلغىچنىڭ ئادەمنى توپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق . مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلىدىن ئائىلىلەرگە ئۆگەنگەن قارىلغىچلار تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئىككىنچى باھاردا كەلمەي ئۇۋىسىدىن تېزىپ كەتسە ، قارىلغىچقا ئاتاپ ئىسرىق سېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ ، ئۇۋىسىنى ھەرگىز بۇزمايدۇ . ئۆيگە ئۆگىتىلگەن كەپتەرلەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ . قارا قۇشقاچ ئۈچۈن ئىشىك ئالدىدىكى قېرى دەرىخىلەرنىڭ ئۇچىغا بوران - چاپقۇن ۋە باشقا خەۋپ - خەتەردىن دالدا بولىدىغان قاپاقلارنى ئېسىپ بىخەتەر ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلار ھەققىدە ناھايىتى نۇرغۇن قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بار . بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قۇشلارغا سېغىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن . خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا « بۇلبۇل ياخشى روھلارنىڭ سىمۋولى » ، « كاككۇك بىلەن زەينەپ مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشق - مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى » ، « قارىلغىچ - خۇدانىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ، دوستلۇقنىڭ ، مېھرىبانلىقنىڭ سىمۋولى ... » دېيىلگەن . شۇ سەۋەبتىن « قارىلغىچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ » دەيدىغان ئەقىدە بارلىققا كەلگەن .

ئۇيغۇرلار يەنە بەزى قۇشلارغا ئادەتتىن تاشقىرى سىرلىق مۇئامىلە قىلىدۇ . مەسىلەن ، سېغىزخان سايىرىدا ئۆيگە مېھمان كېلىدىكەن ، دەپ ئىشىنىدۇ ، ھۇقۇش ھۇۋلىسا ، بىرەر شۇملۇقنىڭ بېشارىتى ، دەپ بىلىپ ھۇ - قۇشنى دەرھال قوغلىۋېتىدۇ ھەتتا ھۇقۇش قونغان

شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ قۇش تۈرىدىكى ئۇچار قانات ھايۋانلارنىڭ ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان ئانا ماكانلىرىدىن بىرى . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا شىنجاڭدا قۇش تۈرىدىكى ئۇچار قاناتلار ئۈچ يۈز ئەللىك خىلدىن ئاشىدۇ ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇش تۈرىنىڭ ئوتتۇز پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . شىنجاڭ ئەنە شۇنداق قۇشلارغا باي رايون بولغاچقا ، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن باشلاپ قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراشتەك ياخشى ئادەت شەكىللەنگەن . ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېتىقادىدا قۇشلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە خارلاش ئېغىر گۇناھ دەپ قارىغان . قۇشلارغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈز - مەسلىك بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ، چۈنكى ئىسلام دىنىدا « سەۋەبسىز بىرەر جانلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولساڭ ، ئاخىرەتكە بار - غاندا ئۇ سەندىن جان تەلەپ قىلىدۇ . خۇدا سېنى سوراقتا تارتىدۇ » دەپ قارىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۆي - خۇرلار ئاساسەن قۇشلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى كىچىك ۋاقىتىدىن باشلاپلا قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراش روھىدا تەربىيەلەيدۇ . بالىلار قۇشقا ئامراق بولغاچقا ، ئۇۋىسىدىن قۇشلارنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ كەلسە ، ئۇنى ناھايىتى ئاۋايلاپ بېقىپ چوڭ قىلىشقا ، ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ قوي - ماسلىققا دالالەت قىلىدۇ ، قولدا بېقىپ چوڭ قىلىنغان قۇش بالىلىرى ئۇچۇرما بولغان مەزگىلدە ئۇنى قەپەستىن بوشىتىپ ئەركىنلىك ئالدىمىگە قويۇۋېتىدۇ . بۇنى بىر ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كەپتەر ، قارىلغىچ ، بۇلبۇل ، تۇمۇچۇق ، كاككۇك ، شاتۇتى ، قارا قۇشقاچ (قارىغوجا) ، پاختەك قاتارلىق قۇشلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ . بۇ قۇشلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ قەپەستە ئەتىۋارلاپ با - قىدۇ . بۇ قۇشلارنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق بولغاچقا ئۇنىڭدىن روھىي قۇۋۋەت ئالىدۇ . بەزى قۇشلارنىڭ ئەركىن كۆپىيىشى ئۈچۈن ئۆيگە ياكى ھويلا - ئاراملارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ . بولۇپمۇ قارىلغىچ بىلەن كەپتەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولۇپ ،

ئۇلار يىراق ، خەتەرلىك جايلارغا سەپەر قىلغاندا كەپتەر ئېلىۋالىدۇ . ئائىلىسىگە ۋە يۇرتىغا خەۋەر بېرىشكە توغرا كەلسە ، ئۆگىتىلگەن كەپتەرنى قارار جايىدىن قويۇپ بېرىدۇ . كەپتەرنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىشى ، ئۇنىڭ سالامەت بارغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ، ئەجدادلىرىمىز كەپتەرنى ھەربىي ئىشلاردا يوشۇرۇن خەۋەرچى قىلىپ ئىشلەتكەن . مەسىلەن ، ھۇجۇمغا ئۆتۈشتە كەپتەرگە قوش ئاۋازلىق غوڭ قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرسە ، قىسىملارنى يىغىش ياكى چېكىنىشتە تاق ئاۋازلىق غوڭ قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرگەن . قىسىملار غوڭ قاپاق ئاۋازىغا قاراپ ھەرىكەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى چىرايلىق ، ياۋاش ، ئاۋازى يېقىملىق ، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قۇش دەپ ئاتىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ . ئۇلار ، ئويۇنچى كەپتەرگە غوڭ قاپاق ئېسىپ قويىدۇ . كەپتەرلەر غوڭ قاپاق ئاۋازى بىلەن توپلىشىپ ئۇچىدۇ . كەپتەر باققۇچى قاپاقنى شالدىرىلىتىپ « يەھ - يەھ » دەپ توۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا چۈشۈرىدۇ . بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش ، مۇرە ، قوللىرىغا قونۇپ ، دان ئىزلەپ بوقۇلداپ سايىرايدۇ . كەپتەرباز بۇنىڭدىن پەخىرلىك ھۇزۇرلىنىدۇ . كەپتەرباز ئۆي كۆچسە ياكى ئۆيلىرى ۋەيران بولسا كەپتەر ئەسلى ئۇۋىسىدىن زادى كەتمەيدۇ . غار ، خارابىلەردە مىڭ يىللاپ ياشىغان نەچچە مىڭ ئەۋلاد كەپتەر بۇنىڭ دەلىلى .

ئۇيغۇر مويىسىپىتلىرى كەپتەرنىڭ تاڭ سەھەردە بۇقۇلداپ مۇڭ ئاۋازدا سايىرىشىنى ئاڭلاشقا ئاشىق ، ئۇلار كەپتەرنىڭ سەھەردىكى سايىرىشىنى ئىبادەت ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

كەپتەر — ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۈستۈن ، گۆشى ھالال ، قۇۋۋەتلىك ، دورىلىق ، شىپالىق قۇش . ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق ، ئاشقازان ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالسا ، رېماتىزم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ

دەرەخنى كېسىۋېتىدۇ . ھۆپۈپنىڭ بېشىدىكى تاجىسىنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋەرىۋكى دەپ بىلىپ ، ھۆپۈپنىڭ ئۇۋىسىغا ھەرگىز تەگمەيدۇ ، ھۆپۈپ كۆپىنچە قارىياغاچ (سىدە) نىڭ كاۋىكىدا ئۇۋىلىغاچقا ، قارىياغاچ دەرەخنى سىرلىق ئېرەملىك دەرەخ ھېسابلايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئوۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بەزى يىرتقۇچ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن كەسپىي قۇشچىلار يېتىشىپ چىقىپ ، قۇش بېقىش ۋە كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۈرۈش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . قۇشچىلار كۆپرەك باقىدىغان قۇشلار بۇر كۈت ، قارچىغا ، لاچىن قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلاردىن ئىبارەت . بۇ قۇشلار ئارقار ، كېيىك ، قىرغاۋۇل ، توشقان قاتارلىق ئاسانلىقچە تۇتقىلى بولمايدىغان ھايۋانلارنى ئوۋلاش مەقسىتىدە مەخسۇس ئۆگىتىلىدۇ . ئۆتمۈشكە ئائىت خاتىرىلەردىن قارىغاندا ، بۇرۇنقى خان - پادىشاھلارنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس قۇشچىلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە ئوۋغا سېلىش ئىدى . خانلار ۋە شاھزادىلەر ئوردا قۇشچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چەت جايلارغا بېرىپ قۇش سېلىشنى ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلە - سايھەت ھېسابلايتتى . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قۇش بېقىش ۋە قۇشلار ئادىتى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرنىڭ « تۈر - كىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلارنى مەدھىيەلەيدىغان ناخشا - قوشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر . (ئا)

كەپتەر بېقىش

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ . جۈملىدىن بېقىپ ئۆگىتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ ، كەپتەردىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە چېچىنى بەش ، يەتتە توققۇز ... تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ . بۇ تۈللۈك بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق ، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۈپلۈۋالىدۇ .

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاياللار باشقىلارنىڭ نەزەرىدە ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئاياللارنى يامان كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۈپ ياكى تاق ئۆرۈلگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز ، چوكان ، جۇۋان ، نەۋرىلىك بولغان ئايال ، ياشانغان ئايال ۋە ئەخلاقىسىز تۈل ئايال ... ئىكەنلىكىنى پەرقلىنەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاياللارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ . (ئا)

ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ ، گۈزەللىككە ئىنتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن . مەسىلەن :

ئوسما : ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ تومۇشلاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، كۆپ ئائىلىلەر ھويلا - ئاراملىرىغا مەخسۇس ئوسما تېرىيدۇ ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئوسما ئۆستۈرىدۇ . ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، پىلىتكۈچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ . قىشلىق ئوسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى سىقىپ ، سۈيىنى ئۆچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، ئوسما قاتمىسى (تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ . ئوسما قاشقا سىڭىپ قۇرۇغاندىن كېيىن ، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ . بەزى جايلاردا كۆپرەك قىزلار ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى

داۋالايدۇ . بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ قارىنى يېرىپ تېگىپ ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ .

كەپتەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىمۇ ئۈستۈن بولۇپ ، ياخشى كەپتەرلەرنى بىر قوينىڭ پۇلىغا سېتىۋالىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا كەپتەر ماينىقىنى شال ئېتىزىغا سالسا ، بىر جىڭى ئادەتتىكى قىرىق جىڭ قىغىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ . كەپتەر ماينىقى يەنە ، كۆنچىلىك كەسپىدە يەرلىك ئېچىتقۇ (كىسلاتا) رولىنىمۇ ئوينايدۇ . يەنە ، يەرلىك ئېچىتقۇلۇق ئىچمىلىك ، مەسىلەن ، مۇسەللەس قاتارلىقلارغا ئۇنىڭ باچكىسىنى سالسا ئېچىشنى تېزلىتىدۇ ، سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ . (ش)

سۈمبۈل چاچلىق قىزلار

سۈمبۈل چاچ — ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر . دەرۋەقە ، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن باشلاپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، چاچ قويۇشتا بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى ئون بەش ، ئون يەتتە ، يىرگىرمە بىر ھەتتا قىرىق بىر تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ ، ھەرگىز جۈپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۇل چېچى بولىدۇ . ئۇنىڭ پاتتاڭ (شىلا) قىسمىدىكى سۈمبۈل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۈستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تۇرۇلىدۇ . قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىلا قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ .

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىر قانچە كۈندىن كېيىن ياتلىق قىلىنغان بۇ قىزنىڭ كوكۇل چېچى ئىككى تەرىپىگە قايرىلىدۇ . ئۇزۇن سۈمبۈل چېچى جۈپ ئۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياڭاق سېكىلەك چاچ قويۇلىدۇ . چاچنى جۈپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . چاچنى بەدىلىگە « چاچ قوشاق تويى » ئۆتكۈزۈلىدۇ .

ياتلىق قىلىنغان ئايال بالىلىق بولغاندا ، بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ ، ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ .

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۇۋان دېيىلىپ ،

ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . خېنە بىر تەرەپتىن ، قول ۋە تىرناقلىرىنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۈرۈش رولىنى ئوينىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . قولىنى سىلىقلاشتۇرۇپ تىرناقنى پارقىرىتىدۇ .

ئۇيا - ئەڭلىك : مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « ئەڭلىك » (I توم ، 156 - بەت) كە « خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قەزىل بوياق » ، « ئۇيا - يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان ئۇنىسىمان ئاق نەرسە » (« تۈركىي تىللار داۋانى » I توم ، 117 - بەت) دەپ ئىزاھلايدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىكى بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا ، ئەڭلىك بىر خىل مەڭزى قىزارتىدىغان بوياق ، ئۇيا يۈزنى سىلىقلاشتۇرىدىغان « گىرەشەن » دەپ ئاتىلىدىغان ئۇنىسىمان نەرسە بولۇپ ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇيا - ئەڭلىك سۈرتۈش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

چاچ پەردازلىرى : چاچ - ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى . شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇزۇنلۇقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ . چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر يۈرۈش يەرلىك ئادەتلەرنى ياراتقان . ئاياللار چاچنى كۆپەيتىش ۋە قارايتىش ئۈچۈن ، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۈرۈپ « ياغلىقار » ياساپ ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ . ئادەتتە ، قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ « ياغلىقار » نى ئىشلىتىدۇ . چېچىنى تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ . چاچنى پارقىرىتىش ، چاچنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە توملۇقنى ساقلاش ئۈچۈن ، جىگدە يېلىمىنى سۇيۇق مەلھەم قىلىپ چاچقا چاپىدۇ . جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي « چاچ مېيى » دۇر . ئۇنىڭدىن باشقا ، چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا چاچ (سۈنئىي چاچ) سالىدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا سۈنئىي چاچ سېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان : بىرى ،

(قوشۇمىسى) غا ئۈستىدا خال (مەڭ) چېكىۋالىدۇ . ئۈستىدا قوبۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمىسى يوق . ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان قىز بوۋاقلارنىڭ قېشىغىمۇ ئۈستىدا قوبۇش ئادىتى بار . ئۈستىنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا ، ئۇ يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، يەنە تۈك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا ، ھەم قويۇق بولىدۇ .

سۈرمە : سۈرمە - پامىر تاغ تىزمىلىرىنىڭ قەشقەرگە تۇتاش بىر قىسىم جايلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن . ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان ، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرىپك ۋە قاپقىغا سۈرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن . سۈرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، ئەڭ مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۈرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ) . ھازىر ئۇيغۇر تىبابىتىدىمۇ سۈرمە كۆز ياشاڭغىراش ، ئاغرىش ، كۆز تورلىشىش ، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ .

خېنە : قولغا خېنە قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى . خېنە بىر خىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ ، كۆپچىلىك ئائىلىلەر خېنەگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ . گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن ، خېنەنىڭ غولىنى ئۇششاق چاناپ ياكى سوقۇپ ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، قولنىڭ ئالدىقىغا قويۇپ ، ئۈستىدىن ياغلىق بىلەن مەھكەم چېكىپ قويۇلىدۇ . بۇ خېنە قويۇش دېيىلىدۇ ، خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ . بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن ، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ ، قولىنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ . خېنە ئىچكەندىن كېيىن قول ، تىرناقلىرىنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ . خېنەنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ . خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە

تازىلىق — ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى .

« ساغلام تەندە ساغلام ئەقىل » دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ تازىلىققا تولمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي پىسخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىدە خوتۇن - قىزلار بالا بېقىش ، تاماق ئېتىش ، كىرى يۇيۇش ، ئائىلە تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ، ھەممىسىدە تازىلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازىلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « بۇ ئايالنىڭ قېشىغا قاراڭ ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قاراڭ) » ، « ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ ، ھۇرۇن خوتۇن ئۇخلاپ تۇرۇپ كۈلۈك كولايدۇ » دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا تازىلىقنى ئاياللارنى باھالايدىغان ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان . كۈندىلىك تۇرمۇشىمۇ ئەرنىڭ ياقىسىنىڭ كىرى ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ ، ئايالنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەيدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىزىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئائىلە ئىشلىرىغا بولۇپمۇ تازىلىق قىلىشقا ئوڭىتىدۇ . ھەممىشە ئۆز پەرزەنتلىرىگە « سەھەر تۇرۇپ تازىلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ ، ھويلا - ئارام ۋە يوللارنى سۇپۇرسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ » دەپ تەربىيە بېرىدۇ . مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم - تەربىيە نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئول تۇراقلاشقان يېزا - قىشلاق ، شەھەر - بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئايال - قىزلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ يۈز - كۆزىنى يۇيۇش تىن ئىلگىرى ئۆيىنچى ، ھويلا - ئاراملىرىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۇپۇرۇپ سۇ سېپىدۇ ، تەرەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ ، ھويلا - ئارامدىكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەتلىرىگە سۇ

ئۇزۇن چاچ سېلىش ، يەنە بىرى ، ماڭلاي چاچ سېلىش . مەھمۇت قەشقەرى ئاياللار سالىدىغان مۇنداق سۈنئىي چاچلارنىڭ چۆپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن . يۈزنى سىلىقلاش شەكىلىدىكى پەردازمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقان . بۇنداق پەرداز ئاساسەن يۈزدىكى سېرىق تۈكلەرنى يېپىلاپ تېرىشنى ۋە تەكشى ئۆسمىگەن قاشلارنى تېرىپ تەكشىلەشنى كۆرسىتىدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن : مەڭدەشتى - يىپ سېلىشتى . ئىككى خوتۇن يىپ سېلىشتى . يەنى يىپ بىلەن بىر - بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى . بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ ، بەزى جايلاردا ھەتتا « يىپلاش توپى » ئۆتكۈزۈلۈپ ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان .

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۇغۇتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ، كاۋاش سۇمۇق (زەمچە) قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ . بۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ يۈزنى پارقىرىتىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسىلەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ . ئىپار ، سەندەل ، ئەمبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ . بۇ دورىلار مەزىزلىك پۇراپ ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ ، شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل ھالدا گۈزەللىك ئۈچۈنلا ئەمەس ، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان . (ئا)

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن - قىزلارنىڭ سەھەردىكى ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادەتلىرى :

تازىلىق — ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۈزۈكى ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى ، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى ، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى .

ئارقىلىق مەلۇم سىمۋوللۇق مەنە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئادەت خاراكتېرىنى شەرھەلەيمىز .

ئۇيغۇرلار ھەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت ئېلىپلا قالماستىن ، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۈرلۈك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن . ھەر خىل رەڭلەرنىڭ ئىچىدە ئاق ، كۆك ، قىزىل ، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك پائالىيەتلىرىنى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان ھالدا ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك رەك رول ئوينىغان بولۇپ ، ئۇ قەدىمىيلىكى ۋە ئىزچىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن .

ئاق رەڭ

ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت - ئامەت ، ياخشىلىق ، پاكلىق ، ئاللىجانابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن . بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرلىرىدىن تارتىپ ، تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، سەپەرگە چىققانلارنى ئۈزىتىشتا « ئاقىول بولسۇن ! » دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش ، سۈتنى ئۇلۇغلاش ، قارىنى بەخت - ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش ، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش ، ھازىدا ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش ، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش ... قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان . بۇنىڭدىن باشقا ئاق رەڭگە ئائىت چۈشەنچىلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ ، ئۇنى بىر قەدەر قەدىمىي رەك بولغان نەمۇنىلەردىن ئىزدىگەندە مەشھۇر داستان «ئو-غۇزنامە» گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا ، ئوغۇز خاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشتە قولغا كەل تۈرگەن بۈيۈك غەلبىسىنى تەبىرىكلەش پائالىيىتىدە ، قىرىق غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قوينى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نېسىپ بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچنىڭ سىمۋولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

قۇيىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇرت - مەھەللىلەر ئادەمگە بىر خىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ ، بىر كۈنلۈك ھاياتنىڭ مۇقەددىمىسى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ ھاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ .

شەھەرلەردىكى ھازىرقى زامان قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادىتى بويىچە ئۆزى ئولتۇرغان قەۋەتلىك بىنانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن تارتىپ شۇ قەۋەتنىڭ ئالدى ھەتتا كەينىگىچە پاكىز سۇيۇرۇپ تازىلايدۇ ، ئاممىۋى دېرىزىلەرنى پىداكارلىق بىلەن سۈرتىدۇ . بۇنداق ئادەت بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغاچقا ، بۇ خىزمەتكە ھېچ قانداق ئائىلە مەجبۇرلانمايدۇ . بەلكى قوشنىلار ئارا ئىختىيارىي ۋە تەبىئىي ھالدا ھەممىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاممىۋى تازىلىق قىلىشنى شەرەپ ھېس قىلىشىدۇ . بۇنداق تازىلىق ئادىتى قانداقتۇر بىر كۆلپەك تىپى ياكى مەلۇم تەشكىل ئورۇنلاشتۇرغان مەجبۇرىي پائالىيەت بولماستىن ، بەلكى ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىش نەتىجىسىدە پىسخىك ئەنئەنىگە ئايلانغان مەنىۋى گۈزەللىك پائالىيىتىدۇر . بۇنىڭ خاسىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن ئائىلە ۋە مۇھىت گۈزەللىكى ھەر كۈنى سەھەردە ئىشقا ئاتلانغان ئەمگەكچىلەرنى كۆڭۈل ئازادلىكىگە ئىگە قىلىپ ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا ھاياتلىققا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ ، ئۆزئارا ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ ، كۆلپەكتىن ۋىزىملىق روھنى مۇستەھكەملەيدۇ . شۇنداق قىلىپ سەھەردە باشلىنىدىغان ئاممىۋى تازىلىق ئارقىلىق بەردى كەت ۋە نۇسرەتكە يول ئاچىدۇ ، ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشىنى تىلەيدۇ ، كېسەللىكنىڭ مەنبەسىنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ . (ئا)

سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى

رەڭ - ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ ماددىي دۇنيادا ئوبيېكتىپلىققا ، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبېكتىپلىققا ئىگە . بىز بۇ يەردە رەڭدىن ئىبارەت ئاشۇ كۆنكەرت نەرسىگە ئىنسان ئۆز سەزگۈسى

چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانىدى . چارۋىچىلىق ھايات ئاساسەن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان ، يايلاقنى ماكان قىلاتتى . يايلاق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق ھاياتنىڭ ئاساسى ، دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى . بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى « تېلى قوشىقى » نى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ يېشىللىققا باغلانغان ھاياتلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنغان . ئۇنىڭدىن باشقا « ئوغۇزنامە » داستانىدا كۆك رەڭگە ئائىت بايانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئوغۇزخاننىڭ ئۆك - چىرايىنىڭ كۆك بولۇشى ، ئۇنىڭ تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كۆزلىرى كۆك ، گۈزەل بىر قىزنىڭ پەيدا بولۇشى كۆك تۈكلۈك ، كۆك يايلىق ئەر كەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىشى ... قاتارلىق بايانلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كۆك رەڭنىڭ ئېتىقاد ئاساسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر .

شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تەبىئەت ئىلاھچىلىقنى مەركەز قىلغان ئاسمان ، قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، شامال ، يامغۇر ، چاقماق قاتارلىق ھادىساتلارنىڭ يۈز بېرىشىدە كۆك سۆزى تەڭرىگە تەققاسلىنىپ بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كۆك (ئىلاھ) چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى «ئاللاھ» ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ ، ئۇ ، كۆك تەڭرى چۈ- شەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسىدى . لېكىن كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى ، بەلكى ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، قايغۇ - ھەسرەتكە دۇچار بولغاندا كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش ، يېشىللىقنى قەدىرلەش ، تەبىئەتنىڭ تۇنجى مېۋىسى (كۆكنى) گە بولغان ھېرىسمەنلىك ، بېدە كۆكىدە كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ ، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى قولۇم - قوشنىلارغا يېڭىلىق تۇتۇش ئۇدۇمى ، كۆك مەشرىپى قا- تارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر . (ئا)

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم ئېتىقادى دەۋرىدەمۇ ئاق رەڭ ئوخشاشلا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان . « ئىككى تېكىننىڭ ھې كاپىسى » دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير - ساخاۋەت ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بى- لەن سۈپەتلەنگەن . « ئىرق پۈتۈك » تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشى- لىق ۋە بەخت - ئامەتنىڭ بېشارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان . ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ ، دوختۇر ، سېستىرالارنىڭ ئاق خالات كىيىشى ، بىمارلارنىڭ نىجاتكارغا سىمۋول قىلىنغان . ئۇيغۇر خەلقى ئېغىز ئەدەبىياتى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە سىمۋول- لۇق مەنە بىلەن ئىپادىلەنگەن .

كۆك رەڭ

كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ شۇنداقلا ئىلاھىي تۇسىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن .

كۆك سۆزىنىڭ بىر نەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار: مەسىلەن ، كۆك - تەڭرى ، ئاسمان ، كۆك رەڭ ، ئەسلى (كۆكۈك قايىسى) ، كۆكلە (ياشا ، ياشارماق) ، كۆك (كۆكتات ، ئوت - پىۋ) قاتارلىقلار . بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز ، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بولۇپ ، بىرى ، تەڭرى ، يەنى خۇدا مەنىسى ؛ يەنە بىرى ، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى . تېخىمۇ كۈنكەرت ئېيتقاندا ، كۆك رەڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى ، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار .

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار . ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئۈچۈن

قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ ، خۇشاللىقنىڭ ، بەخت - سائادەتنىڭ ، گۈزەللىكنىڭ ، جەڭگىۋارلىقنىڭ ، غەلبىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى ، دەپ قارايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، تەدرىجىي ھالدا ، نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە توي - تۆكۈن بولسا «ئاشۇيى» ھېسابىدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ ، توي كۆچۈرۈش ھارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى ھازىرقى زاماندىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىغا قىزىل رەخت باغلىنىدۇ . ھەتتا توينىڭ ناغرا - سۇنايلىرىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ . سۈننەت توي مۇراسىمىدا سۈننىتى قىلىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتتا باغلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلىرىدە قىزلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ . قىزلار ، ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . قىزىل رەڭنى — ياشلىقنىڭ بەلگىسى ، دەپ قارايدۇ .

قىزىل رەڭگە بولغان مۇشۇنداق ھېرىسمەنلىك تۈپەيلىدىن شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىزىل رەڭگە تېخىمۇ ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ ، قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۇر-

پان ئۇيغۇرلىرى يىراقتىن قارىسا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ، ئوتقا ئوخشىشىدىغان قىزىل توپىلىق يالقۇنتاغنى « قۇت تاغ » (بەخت بەرگۈچى تاغ) دەپ ئاتايدۇ ، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ۋە چوقۇنغان ھەمدە «قۇتتاغ» نىڭ قىزىل رەڭ ھالىتىنى قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى ئارقىلىق نامايان قىلغان .

سېرىق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئادىتىدە قۇياشقا ، مول ھوسۇلغا ، ئالىيجانابلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى ئالتۇن رەڭ دەپ ئاتايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدا قۇياشنىڭ نۇرلانغان مەزگىلى «ئالتۇندەك پارلىغان قۇياش» دەپ تەرىپلىنىدۇ ، مول ھوسۇللۇق بۇغدايلارنى « ئالتۇن باشاقلق بۇغدايلار » دەپ سۈرەتلەيدۇ . يەنە ئەدەب - ئەخلاقلىق ، ياخشى بالىلارنى «ئالتۇندەك بالا - دە » ياكى « ئالتۇندەك قىز » دەپ ئالتۇنغا ئوخشىتىدۇ . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان « ئالتۇن » ماددا ھالىتىدىكى مېتال ئۇقۇمى بولماستىن ، بەلكى ئالتۇن رەڭ — سېرىق رەڭ چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە زىبۇننەت بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئالتۇن رەڭنى ئاساس قىلىدۇ . ئەنئەنىۋى نەققاشچىلىق سەنئىتىدە ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ گىرۋەك نەقىشلىرىگە ئالتۇن رەڭدە ھەل بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسىدە سېرىق رەڭنى ياخشى كۆرۈش ئادىتى ئۇلارنىڭ قەدىمكى قۇياش تەڭرىسىگە سېغىنىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

لېكىن بەزىدە سېرىق رەڭ چۈشكۈنلۈككە ، روھسىزلىققا ، پەرىشانلىققا سىمۋول قىلىنغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ . بۇنداق زىددىيەتلىك مەنە كۆپرەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەسۋىرى ۋاستىلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ . (ئا)

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالىندارى

جەرياندا ئاساسىي پىلانېتلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى . شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پىلانېتلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى . مەسىلەن ، ھەم ئاسترونومىيەلىك ، ھەم مېترولوگىيەلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئۆكەر يۇلتۇزىنى « ulkər » دەپ ئاتايدى . ئۇنىڭدىن كېيىنكى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان « كومپاس » سۈپىتىدە پايدىلاندى . « يۇلتۇز كالىندارى » دىكى مەزگىل (پەسىل) ئۆزگىرىشلىرىنىمۇ ئەنە شۇ ئۆكەرگە قاراپ بەلگىلىدى . خەلقىمىز : « ئۆكەر يۇلتۇزىنىڭ كۆپ يېشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ ، ئەگەر ئۆكەر ئايغا يېقىنلاشسا ، بوران - چاپقۇن ئاز بولىدۇ . يەرگە يېقىنلاشسا ، بۇ باھار (كۆكەم) نىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ؛ ئەگەر ئۆكەر سۇغا يېقىنلاشسا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ ؛ تاغقا يېقىنلاشسا پىژ - پىژ ئىسسىق بولىدۇ » دەپ قارىدى . « ئۆكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە ، قوماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە » دېگەن تەمسىل خەلق قىسمىنىڭ ئەنە شۇ ئۆكەر يۇلتۇزى ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن كېلىپ چىققان (كىشىلەر ئۆكەر يۇلتۇزى كۆرۈنمەيدىغان 6 - ئاينىڭ بېشىنى « ئۆكەر يانغا ئۆتتى » دەپ ھېسابلىغان) .

ئۇيغۇرلار يەنە ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان قۇتۇپ يۇلتۇزىنى « تۆمۈرقوزۇق » دەپ ئاتايدى ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىنى ئۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىدى . « تۆمۈرقوزۇق » نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۈر - كۈمىنى « بېلىق » (بالىق) يۇلتۇزى ۋە « قوزى يۇلتۇزى » دەپ ئاتايدى ، « بېلىق » - قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى ، « قوزى » - باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى (يىل

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىنى ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدىكى كوسمولوگىيەلىك ۋە مېترو-لوگىيەلىك چۈشەنچىلەرگە تەتبىقلىدى . ئۇلار كۈن بىلەن تۈننىڭ ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ، كۈن ، ئاي ، پەسىللەرنىڭ دەۋرى ھالدا ئالدىنىپ ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، پىلانېتلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى . قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ ، غەربكە يېتىشى ؛ ئاينىڭ تۇغۇلۇشى ، تولۇشى ۋە ئاخىرىدا يوقىلىپ قايتىدىن يېڭىلىنىشى ؛ پىلانېتلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى... قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تەكرار كۆزىتىپ ، پىلانېتلارنىڭ بۇرچلىق ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى) نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . نەتىجىدە ئەڭ دەسلەپكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالىندارى » (يۇلتۇز كالىندارىمۇ دېيىلىدۇ) پەيدا بولدى . دېمە - قانلار ۋە مال چارۋىچىلار مۇشۇ « كالىندار » بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنچە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن « شەمسىيە كالىندارى » ، « قەمەرىيە كالىندارى » ۋە مۇچەللىك كالىندارلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى . خەلقىمىز مېترولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان « يۇلتۇز كالىندارى » نى يارىتىش

ئۇيغۇرلار « ئاسمان گۈمبىزى » دە جىمىرلاپ تۇرغان ئەنە شۇنداق يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى ئايرىم - ئايرىم مىللىي ناملار بىلەن ئاتاپ ، ئۇنى بىر يىل ئىچىدىكى ئون ئىككى ئاينىڭ نامى قىلىپ قوللانغان . خەلقىمىز ئەنئەنىسى ئادىتى بويىچە « قوزى » نى يىل بېشى (يېڭى يىل) قىلغان ھالدا ، ئود (ئۆي) ، ئاراندىز (جەۋزا) ، قوچىسىق (سەراتان) ، ئارىسلان (ئەسەد) ، سۈنبۈلە (بۇغداي بېشى) ، ئۈلكۈ (تارازا) ، مىزان (چازان) ، چايان (ئەقەرب) ، ياي (ئوقيا) ، قەۋىس (ئوغلاق) ، جەددى (كۈنەك) ، دەلۋە (سوغا) ، بالىق (بېلىق ھۈت) دەپ ئاتاپ ، ئون ئىككى ئاينى رەتكە تۇرغۇزغان . ھەر ئۈچ ئاينى بىر توقسان (بىر پەسىل) غا بۆلۈپ ، نورۇز (يېڭى ئاي) ، ئوغلاق ئاي ، ئۈلۈغ ئوغلاق ئاي ، ئۈلۈغ ئاي دەپ تۆت پەسىلنى پەرقلىنىدۇرۇپ ئاتىغان . يەنە بىر ئاينى ئىككى مەۋسۈمگە ، بىر كېچە - كۈندۈزنى ئون ئىككى چاغ ، يىگىرمە تۆت ۋاقىت (سائەت) قا ، ئون ئىككى يىلنى بىر مۇچەلگە ، بەش مۇچەلنى بىر دەۋرگە بۆلگەن .

خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى « يېزىقىسى ۋاقىت كالىپىندارى » دا يەنە يەتتە كۈننى زۇھەل (سەكەنتىر ياكى ساتۇرن) ، مۇشتىرى (ئوڭاي ياكى يۇپىتېر) ، مېرىخ (كورۇد ياكى مارس) ، شەمس (يەشىق ياكى قۇياش) ، زۆھرە (سەۋت ياكى چولپان) ، ئاتارۇت (ئارزۇ ياكى مېركۇرى) ، قەمەر (ئاي ياكى يالچىق) قاتارلىق كۆكتىكى يەتتە سەييارە يۇلتۇزغا تەقلىد قىلىپ ئاتىغان . ھازىرقى « ھەپتە » ۋە كۈن ناملىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن .

« شەمسىيە كالىپىندارى » بويىچە ھەرقايسى ئايلىرىنى ھەمەل (1 - ئاي) ، سەۋر (2 - ئاي) ، جەۋزا (3 - ئاي) ، سەرىتان (4 - ئاي) ، ئەسەد (5 - ئاي) ، سۈنبۈلە (6 - ئاي) ، مىزان (7 - ئاي) ، ئەقەرب (8 - ئاي) ، قەۋىس (9 - ئاي) ، جەددى (10 - ئاي) ، دەلۋە (11 - ئاي) ، ھۈت (12 - ئاي) ،

بېشى) دەپ چۈشەندۈردى . ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشىشىدىغان قىزغۇچ مارس تۈركۈمىگە « يەتكەن » (يەتتە قاراچى ، قارا قۇش) دەپ نام بېرىپ ، ئۇنى بالايىئاپەتكە سىمۋول قىلدى . خەلق ئارىسىدا « يەتكەن » يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە « چۆمۈچ يۇلتۇزى » ، « چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى » دېگەن ناملارمۇ بار .

ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى « چولپان » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى خۇشاللىق ، بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈردى . ئەڭ ئۈستۈن تۇرىدىغان زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۈركۈمىنى « ئاقار يۇلتۇز » ، « تارازا يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى . « چىلبە » (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى « تارازا يۇلتۇز » نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ ، ئۇ تومۇزنىڭ قايتىشىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ ، دېيىشتى ھەمدە « تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن ، بۇغداي ، ئارپا پىشىدۇ » دەپ قارايتتى .

ئاتارۇت (مېركۇرى) يۇلتۇز تۈركۈمىنى « سۈنبۈلە » (بۇغداي بېشى) دەپ ئاتاپ ، « سۈنبۈلە » تۇغقاندىن كېيىن ياز ئاياغلىشىدۇ ، دەپ قارىدى . خەلق ئارىسىدىكى « سۈنبۈلە يېمى — قىشنىڭ غېمى » ، « سۈنبۈلىدە سۇسال ، مىزاندا تېرى ، مىزاندا تېرىمساق قوي نېرى » دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

خەلقىمىز يەنە مۇشتىرى (يۇپىتېر) يۇلتۇز تۈركۈمىنى « ئوت يۇلتۇز » (مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « ئەرمەن تۈز » دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتكە سىمۋول قىلدى . مېرىخ يۇلتۇز تۈركۈمىنى « شامال يۇلتۇز » (باقىرسوقم) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالاھەتكە سىمۋول قىلدى . زۇھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى « تۇپراق يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى نىسپىي ياخشىلىق ۋە نىسپىي خۇشاللىققا سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار .

ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە تەققاس قىلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لېكسكا - سېمانتىكىلىق جەھەتتە بىرەر نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ، مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بىرىنچىسى ، ئادەمنىڭ بىرەر ئەزالىرىنىڭ نامى ئارقىلىق ياسالغان . مەسىلەن ، غېرىچ (بويى بىر غېرىچ) ، غۇلاچ (بىر غۇلاچ ئارغامچا) ، چامدام (بىر چامدام يەر) ، سويام (بىر سويام رەخت) ، ئادەم بويى (قوناق ئادەم بويى ئۆستى) ، تىرناق (تىرناقچىلىك جاي) ، تۇتام (بىر تۇتام چۆپ) ، تاپان (بىر تاپان يەر) دېگەنگە ئوخشاش . ئىككىنچىسى ، ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان نەرسىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئاتالغۇلار بولۇپ ، ئۇ ئاساسەن ، مەلۇم بىر ۋاقىت كەسىمىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن ، ئارغامچا بوي ، نەيزە بوي ، دەرەخ بوي ، گەز ، بىر باغلام ، بىر قۇچاق ، بىر كاپام ، بىر ئورام ، بىر كەتمەن ، بىر گۈزجەك دېگەنگە ئوخشاش .

خەلق ئارىسىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى دائىرىسىگە كىرىدۇ . مەسىلەن ، چاقىرىم ، بىر ياغاچ يەر ، كۆز يېتىم يەر ، ئوق يېتىم يەر ، بىر رابات يەر ، بىر بېكەت يەر ، ئات چاپتۇرۇم يەر ، ئېگەك ئاستى يەر ، بىر كۈنلۈك يول ، بىر پوتەي يول ، بىر ئاش پىشىم يەر ، بىر ئۈن يېتىم يەر ۋە باشقىلار .

ئۇيغۇرلار ئېغىزلىق ئۆلچىمى سۈپىتىدە ، كۈرە ، پاتمان ، چارەك ، يېرىم چارەك ، ئىششەك ، نىمىشەك ، جىڭ ، سەر ، مىسقال ، فۇڭ قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىزلىق ئۆلچەيدىغان جىگمۇ مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن .

ئۇيغۇرلار سۈيۈقلۈك ۋە چېچىلىپ - تۆكۈلۈپ دىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن ، تۈرمۈشتىكى ھەر خىل كۆلەم ، ھەجىم ياكى مۆلچەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان

شۇنداقلا ئەرەب « قەمەرىيە كالىندارى » بويىچە مۇ . ھەررەم ، سەپەر ، رەببىيە ئەۋۋەل ، رەببىيە ئەخىر ، جامادىيە ئەۋۋەل ، جامادىيە ئەخىر ، رەجەب ، شەئبان ، رامىزان ، شەۋۋال ، زۇلقەئدە ، زۇلقەججە دەپ ئاتا . تاشمۇ شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئىشلاردۇر .

دېمەك ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالىندارى » دا « يەر مەركەز » لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ ، ئاسماندىكى بارلىق پلانېتلار ئوخشاشمىغان ئوربىدىكى تىلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ ھەرىكەتچان ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى ، قۇياش بارلىق پلانېتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى ، بۇ مەنبە بولمىغاندا ھاياتلىقنىڭ بولمايدىغانلىقى ، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى « يەرنىڭ ھەمراھى » ئىكەنلىكى ... قاتارلىق كۆز قاراشلار ئەكس ئەتتىرىلگەن . (ئا)

ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق شەھەرلەشكەن ، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان خەلقلەرنىڭ بىرى . بازار سودىسىنىڭ جانلىنىشى تەبىئىي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ئۆلچەملەر ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈر-مۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مېترولوگىيىلىك ناملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۈرمۈشىدىكى ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەرنى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ، ئېغىزلىق ئۆلچىمى ، سۈيۈقلۈك ئۆلچىمى ، چېچىلىپ - تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر ، كۆلەم بىلەن ھەجىمگە ئائىت ئۆلچەملەر ، ۋاقىت ئۆلچىمى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ نامى بىلەن

لىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاخ) ناماز ئو- قۇيدۇ ؛ ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۇماگە يىغىلىپ جۈمە نامىزىغا داخىل بولىدۇ ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق پەلەمپىسى تاق بولىدۇ ؛ ئاپتۇۋا بىلەن مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ مەرتە قويدۇ ؛ قىزلارنىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ ؛ ئۆي ياپقاندا ئىشلىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۈۋرۈكلەرمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئاخۇنۇم توي نىكاھىنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتنىڭ نىكاھىنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۈچ قېتىملا سورايدۇ ؛ ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى ئۈچ قېتىم «تالاق» قىلسا ، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىنىدۇ ، بالىلارنىڭ سۈننىتىنى قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ . كىشى ئۆلگەندە مېيىتىنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن ، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېپەنلىكى ئۈچ قەۋەت ، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ ؛ يول - كوچىلاردا بىرەر كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبىتىن نەرسە ئۇچراپ قالسا ، يۇقىرى ئاۋازدا «بۇ نەرسە كىمنىڭ؟» دەپ ئۈچ قېتىم توۋلاش شەرت . ئىگىسى چىقىمسا ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولغا ئالسا بولىدۇ ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئومۇمەن بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر ، يېگانە دەپ قارىلىدۇ . مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سېلىنىپ ، ئىستىسخىيەتلىك ھالدا تاق سانلارنى ئۇ- لۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . يەنە بىر تەرەپتىن تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئېگىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار ھەققىدە ئايرىم توختىلىمىز . (ئا)

ئۆلچەم بىرلىكىگە ئايلاندۇرغان . مەسىلەن ، بىر ھارۋا يۈك ، بىر قاپ ئۇن ، بىر قاپاق سۇ ، بىر شېشە ياغ ، بىر قاچا تېرىق ، بىر ئېرىق سۇ دېيىلسە ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتىدۇ . خانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى .

ۋاقىت ئۆلچىمىمۇ يۇقىرىقى ئۆلچەم بىرلىكىدە رىگە ئوخشاش بىرەر ھەرىكەت نامى بىلەن ئاتالغان . مەسىلەن ، بىر ئاش پىشىم ، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ، ھەش - پەش دېگۈچە ، ... دېگەنگە ئوخشاش .

بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىنىڭ توغرىلىق دەرىجىسى گەرچە مۇتلەق بولمىسىمۇ ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى نىسپىي تۇراقلىق مەنەگە ئىگە بولغان . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغان بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى ناملىرى خەلقىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا خېلى قويۇق ئىز قالدۇرغاچقا ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن . بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى قوشاقلىرى ، ماقال - تەمسىللىرى ۋە ھېكايە ، چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكى ئا- تالغۇلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ھەمدە ھازىرقى زامان مېترولوگىيەلىك ناملار بىلەن سېلىشتۇرۇش تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان مۇھىم تېما ھېسابلىنىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلارمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۈچۈن خەلقئارا بىرلىككە كەلگەن مېترولوگىيەلىك ناملار (كىلومېتىر ، مېتىر ، سانتى- مېتىر ، توننا ، كىلوگرام ، لىتىر قاتارلىقلار) نى قوللىنىدۇ . لېكىن يۇقىرىقى ناملارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ . (ئا)

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ . شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەت-

ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى... دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي بايانلار؛ « خان تەختكە يېڭى چىققاندا ئۇ مەھرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ ، خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلاندۇ » («جونام» 50 - جىلد) دېيىلىدۇ . قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى « كۆك مەشرىپى » نىڭ قوشاقلرىدا «غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ھەممىنى تەڭ راستلىدۇق » دېگەن مىسرا ئۈچ خىل ۋارىيانتنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ . «يۈز ئاچقۇ بې يىتى » نىڭ بايانىدا «... توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ»، «... توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ » ، «... قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆگىلىتىدۇ » ، « توينىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالماغا بارىدۇ . » («قۇمۇل نەزمىلىرى » دىن) ، « ... ئوغۇل تەرەپ تويلىق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخت ، توققۇز تۇياق قوي ، توققۇز كۈرە بۇغداي ، توققۇز شىڭ گۈرۈچ ، توققۇز جىڭ ياغ ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ » («ئىز» رومانىدىن) ۋە باشقىلار .

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان «توققۇز» تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن ، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىسىدىن ئىبارەت . دەرۋەقە ، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى « توققۇز » نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۈسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە ناملىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر » (ئىچكى توققۇز) ۋە « توققۇز ئوغۇز » (تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي

مۇقەددەس سان — «توققۇز»

ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق سانلارنىڭ ئەسلى ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . بەزى سانلار سىرلىق تۈس ئېلىپ «خاسىيەتلىك سان » غا ئايلىنىپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۈرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئوينىغانىدى . مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا ، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار ، بولۇپمۇ ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدىغان « 7 » ، « 9 » ، « 40 » قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس ھالدا خاسىيەتلىك تۈس ئالغان . ئالايلىق ، « تويغان يەرگە توققۇز تەزىم » ، « توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۇتۇپتۇ » ، « مەن قىلارمەن ئوتتۇز ، خۇدايم قىلار توققۇز » ، « توققۇزى تەل » قاتارلىق ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىئوملار ؛ « ئوغۇزنامە » داستانىدىكى «...ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى ، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى » («ئوغۇزنامە» 54 - بەت) . «گۆر ئوغلى » داستانىدىكى « گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ ، ئارقا - ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى » ، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيىدى» ، «مىنىگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ » ، «ئوڭ يېنىدا توققۇز تۇمارى بار » ، « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » دىكى « كۆلتېكىن ئىلگىرى - كېيىن توققۇز قېتىم باشقا - باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى » ، « كۆلتېكىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى ، توققۇز

ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە . (ئا)

خاسىيەتلىك سان «يەتتە» ۋە «قىرىق»

خاسىيەتلىك سان « يەتتە » چۈشەنچىسى «9» ساننىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، « يەتتە » بىلەن باغلىنىشلىق ئادەتلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلاردا « يەتتە » ساننى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەتراپتىكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم . بولۇپمۇ ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . چۈنكى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە «يەتتە» نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە يەتتە كۈندە بىر قېتىم مەسچىتكە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ ؛ روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامىزىنىڭ مەدھىيە نامىسى يەتتە سۈرىدىن تەركىب تاپقان ؛ ئادەتتە ، ئوغۇل بالىلار يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت توپى ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ ئادەم ئۆلۈپ يەتتە كۈندىن كېيىن چوڭ نەزىرىسى (يەتتە نەزىر) ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ئون يىلدىن كېيىن ، 644 - يىلى خەلىپە بولغان ئوسمان تارقىلىپ يۈرگەن سۈرىلەرنى توپلاپ «قۇرئان» ھا- لىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى يەتتە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان . دېمەك ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىۋاسىتە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن باغلىنغان .

سىرلىق سان « يەتتە » ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زارۇئاستى (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ، مانى دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى مەلۇم .

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ « يەتتە » سانى ئۇلۇغلىنىدۇ . ھىندىلارنىڭ ئادىتىدىكى «يەتتە» سانى

تىللار دىۋانى « ناملىق ئەسىرىنىڭ III توم ، 175 - 176 - بەتلەردە : « خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپىيىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ » دەپ كۆرسەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە قەبرە توپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم . كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە ، « توققۇز » نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزىملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇر شا- مانىستلىرىنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكئەڭرى ئېتىقادىدىن « يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى » چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنغان . بۇ يەتتە « ئىلاھ » نىڭ ھەر بىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئىپتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن . شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئالەم قارىشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن .

دېمەك ، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا «توققۇز» سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ ساننىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتى- قاد جەھەتتىن « كۆپلۈك » ، « ئۇلۇغلۇق » ، « بۈيۈكلۈك » مەنبەسىگە سىمۋول بولغان . ئۇ « يەتتە » ، « قىرىق » ، « ئۈچ » قاتارلىق خاس- يەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە ئوخشاشمىغان ھالدا ئېتىنىك مەنبە جەھەتتىن بىۋاسىتە ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزىملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ . مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىيلىككە ،

مەنىسىنى بىلدۈرەتتى .

دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ساناق ئادىتىدە ئاخىرقى چەك ۋە « ئەڭ چوڭ » سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان « 10 » بىلەن تەرەپنى كۆرسىتىدىغان « 4 » نىڭ قوشۇلۇشى ۋە كۆپەيتىمىسى (40) = (تەرەپ) 4 × 10) بىلەن ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرىدىغان « قىرىق » سانى سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن ھەمدە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئەكس ئېتىلگەن . (ئا)

تەبىئەت قاراشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۇلارنىڭ قەدىمكى مېفولوگىيىلىرىدە ھېكايە-چۆچەكلىرىدە ، تۇرمۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال - تەمسىل ۋە شېئىرى - قوشاقلاردا ، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە «تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى» دېيىلىدىغان دېئىزىملىق ساددا قاراشلىرىدا پۈتۈن كائىنات تۇپراق (توپۇ) ، ھاۋا (يەل) ، ئوت (ئاتەش) ، سۇ (سۇپ) دىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن يارالغان ، دەپ قارالغان .

ئادەتتە ، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق ، قىرلاردا ، كېچىلىرىنى كۆك ئاسمان ئاستىدىكى خامانلاردا خامان تېپىش ، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك ساددا چۈشەنچىلىرىنى يەكۈنلەپ ، تۆت ئېلېمېنت (تۆت زات ، تۆت ئاناسىر ، تۆت ماددا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىلاھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇنى كۈچلۈك ئىدىيىۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ خۇدالىق قەدىمكى ئىپتىدائىي قارىشىدا كۆكتەڭرى (ئاسمان ، ھاۋا ئىلاھى) ، يەر - سۇپ ئىلاھى (ئوماي ئىلاھى) ، سۇ تەڭرىسى (سۇ ئىلاھى) ۋە ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) ھەممىدىن بۈيۈك ئىلاھلار ھېسابلىنىپ ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ۋە ئېتىقاد قىلغان . ئۇلارنىڭ « ئادەم زاتىنىڭ يارىلىشى »

مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى ئۇلارنىڭ يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمىنى بىلىشى ۋە ئۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى « يەتتە » سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە كىرىشى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، دەپ قارالسۇمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ يىراق ئېتىنىك مەنبەسى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى زارۇ ئاستى دىنى ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەتلىرىگە تۇتىشىدۇ . بۇ قەدىمكى دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭغا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ ، خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن .

سىرلىق سان « قىرىق » چۈشەنچىسى بىرەر دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ . ئۇ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق . «ئوغۇز-نامە» داستانىدا «قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى» ، «قىرىق شىرە ، قىرىق بەندىڭ ياساتتى» ، «قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى» ، «قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى» ، «قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلدى» . («ئوغۇزنامە» داستانىغا قاراڭ) دېگەنگە ئوخشاش «قىرىق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلار كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىمۇ بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا بۆشۈك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ، «قىرىق نەزىر» قاتارلىق خاتىرىلەش مۇراسىملىرى بولۇپ ، ھەممىسى «قىرىق» نىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە باغلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسىدە «قىرىق» سانى «ئەڭ كۆپ» ، «چەكسىز» دېگەن مەنەگە ئىگە بولۇپ ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى ، دەپ قارالغان «ئون» سانىنىڭ ئالەمنىڭ تەرىپىگە تەكرار قوشۇلۇشى ياكى كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تۆت تەرەپ قارشى ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ ، «قىرىق» سانى پۈتۈن ئالەم «كائىنات»

دەۋرلەردە شەكىللەنگەن « تۆت ئېلېمېنت » قارىشىدىن ئىبارەت ، دەپ ئېيتالايمىز . (ئا)

ئۇيغۇرلاردا « قۇش باخشى »

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشچىلىق قەدىمكى دەۋرىدىن باشلاپ مەخسۇس بىر خىل كەسپ بولۇپ ، ئوۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ياۋايى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈشتىن تاشقىرى ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق يېزىلىرى (قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۇپان ، ئۇششاقباش ، كۆكيار قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ قاتارلىق جايلىرى) دا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە ، قىزىقارلىق ئادەت تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ « كەسپ » بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئادەتتە « قۇش باخشى » دېيىلىدۇ . مەلۇمكى ، « باخشى » قەدىمكى ئالتايلىقلار ئېتىقادىغا مەنسۇپ ئۇقۇم بولۇپ ، « شامان دىنىنىڭ ئۇستازى » ، « دىن ئادىمى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن مەزگىل ئېتىقاد قىلغان دىنى — شامان دىنى بولۇپ ، ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرىدە باخشىلىق ۋە پېرىخۇنلۇق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . باخشىلار « ھەممىگە قادىر ۋە قابىل » دىن مۇئەككىلى سۈپىتىدە ، شامان دۇمبىسىغا تەڭكەش قىلغان ھالدا شامانىزمنىڭ دۇرۇتلىرىنى مۇناجات قىلىپ شامان مۇراسىملىرىنى تەشكىللىگەن ۋە باشقۇرغان ، مۇشۇ يول بىلەن « يامان روھ » لارنى قوغلاپ ، بىمارلارنى داۋالىغان . شۇ سەۋەب تىن باخشىلار ئەينى زامانلاردا ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىپ ، ئىلاھىي تۈس ئالغان . دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن « قۇش باخشى » ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرى بىلەن چېتىلىدىغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن « قۇش باخشى » دەيدىغان بۇنداق نامنى ۋە قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى بىز ھازىرغىچە شامانىزمغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا ياكى باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۇچراتمىدۇق .

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقى تاغلىق رايونلىرىدا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسىي

ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدە ، ئادەمئاتام بىلەن ھاۋا ئانا بىلەن ئادەم زاتى پەيدا بولغان دەپ ھېكايە قىلىپ ، ئادەمئاتام (ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى كۆك (ئاسمان) كە ھاۋا ئانىنى يەر (تۇپراق) گە تەڭلەشتۈرىدۇ ھەمدە ھاۋا ئانىنى ئانا تەڭرى — ئوماي دەپمۇ قارايدۇ . مەھمۇت قەشقەرنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « ئومايغا تايىنسا ئوغۇل بولۇر » (I توم ، 167 - بەت) دېگەن ماقالمۇ بار . خەلقىمىز ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان « يامغۇر تىلەش مۇراسىمى » دا « كۆكتىن تامدۇق ، يەردىن ئۇندۇق » دەپ ئاسمانغا قاراپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا . تۇپراق (يەر) نى ئانىغا تەڭلەشتۈرۈپ ئۇنى ئۇلۇغلاش (ئانا يەر ، ئانا تۇپراق ، ئانا ۋە تەن دېگەنگە ئوخشاش) ئادىتىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي « يەر - سۇپ تەڭرىسى » ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان .

ئوماي ئانا قەدىمكى زامانلاردا ئادەمزات ئۈچۈن تۇپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئانا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتالغان . ئەنە شۇ « بەخت ئىلاھى » شەرىپىگە تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئىدىقۇت (ئىدى - ئىلاھ ، خۇدا ؛ قۇت - بەخت) يەنى بەخت بەرگۈچى خۇدا ، دېمەكتۇر (دەپ ئاتالغان .

خەلقىمىزنىڭ « تۆت ئېلېمېنت » نى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى ئەم - ئېرەم قاندىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە . ئادەتتە داۋاملىق دېيىلىدىغان « تۆت پەسىل » (باھار ، ياز ، كۈز ، قىش) ، « تۆت تەرەپ » (شىمال ، جەنۇب ، شەرق ، غەرب) ، « ھاياتلىقنىڭ تۆت دەۋرى » (بالىلىق ، ياشلىق ، ئوتتۇرا ياشلىق ، قېرىلىق) ، « تۆت سۈپەت » ياكى « تۆت مىزاج » (ئىسسىق ، سوغۇق ، ھۆل ، قۇرۇق) « تۆت خىلىت » (سەپرا ، قان ، بەلغەم ، سەۋدا) قاتارلىق « تۆتلۈكلەر گۇرۇپپىسى » نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئالەمنىڭ ئۇلى بولغان « تۆت ئېلېمېنت » قارىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادە قىلىنىشىدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى (مەركىزى) قەدىمكى ئىپتىدائىي

كېشىلەر ئاغرىق ئايالنىڭ يېنىدىن يىراقلاپ تۇرىدۇ. تەبىئىيلىق پۈتكەندىن كېيىن قۇشچى قۇشنىڭ بېشىدىكى تۇماقنى ۋە تىرىنىقىدىكى چېتىلنى ئېلىۋېتىپ، چەبەدەسلىك بىلەن « ئال » دەپ ئېرەم قىلىپ قۇشنى قويۇۋېتىدۇ. قۇش بىلگەندەك ئۆزلۈكىدىن شۇڭغۇپ بېرىپ كېسەل ئايالنىڭ گەجگىسىگە قونىدۇ ۋە مەھكەم ئوراپ قويۇلغان كېسەل ئايالنى باشتىن - ئاياغ ئۆتكۈر چاڭگىلى بىلەن مۇجۇپ، مەھكەم قىسىدۇ، كېسەلنى قا. نىتى بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئايلىنىدۇ. قۇش گامىدا قانات كېرىپ تام ۋە تورۇسقا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يەنە كېسەلگە ئېتىلىپ كېلىپ مۇجۇشنى باشلايدۇ. قۇش يېرىم سائەت گامىدا بىرەر سائەت مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسەلنىڭ غولىنى قاتتىق مۇجۇغاندىن كېيىن، كېسەلدىن يىراقلاپ ھالسىز ھالەتتە، ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا بېرىپ شۇك تۇرىدۇ. قۇشچى شۇ ھامان قۇشنىڭ تۈمى قىنى كىيگۈزۈپ، پۇتىغا چېتىل سېلىپ ئاچقىپ كېتىدۇ. يوتقانغا چىڭ ئورالغان كېسەل ئايال قورقۇپ، چىلىق - چىلىق تەر بولۇپ كېتىدۇ. شۇ ھالەتتە بىر كېچە - كۈندۈز مىدىرلىماي ئۇخلايدۇ. دە، ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاغرىق ئايال يېنىكىلەپ ئال كېسىلىنىڭ خەۋىپىدىن قۇتۇلىدۇ.

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، گوپا قۇشتا بىر خىل تەبىئىي سېزىم باردەك، ئۆيىدىكى ئاشكارا تۇرغان باشقا كېشىلەرگە تەگمەي، ئۇدۇل ئاغرىق ئايالغا ئېتىلىدۇ، ئىگىسى (قۇش باخشى) دىن ئوبىيكتىنى كۆرسىتىپ قويۇشنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەر قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئۈنۈمىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ.

تەكشۈرۈش ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، كۆپ ھاللاردا قۇشچى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى قۇشقا ئالدىن ئۆگىتىدىكەن، بەزىدە تېخى ئۆگەتمىگەن قۇشلارنىمۇ بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىكەن. قۇش ئارقىلىق داۋالاش پەقەت ئال كېسىلى بىلەنلا چەكلىنىدىكەن.

بۇنىڭدىكى ھېكمەت ۋە سىرنى تېخىمۇ چوڭ قۇرلاپ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە. (ئا)

ئوبىيكتى - تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن ئىبارەت. كۆپىنچە تۇنجى تۇغۇتتا ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان ئال كېسەللىكى ئېغىر قانسىراش ۋە ھالسىراشتىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەل (دىن ئىبارەت. ئادەتتە، « ئال كېسەللىكى » نىڭ ئىپادىسى ھەر خىل بولۇپ، نېرۋىنىڭ نورماللىقى بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن چىشلىرى كىرىشىپ، قالايمىقان جۆيلۈيدىغان، كۆزنىڭ ئېقى چوڭىيىپ كۆزىگە غايىبانە، جىن - ئالۋاستىلار كۆرۈنىدىغان، پۈتۈن بەدىنى توختىماي تىترەيدىغان، ھوشنى بىلمەي ۋەھىملىك ۋارقىراپ - جارقىرايدىغان غەيرىي ئادىملىك ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. يۇقىرىقىدەك ئالامەتلەر كۆرۈلگەن تۇغۇتلۇق ئاياللارنى يەرلىك خەلقلەر « ئالداپ قاپتۇ » دېيىشىدۇ. « ئال كېسەللىكى » نىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولۇپ، مۇھىمى تۇنجى تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدە بەدەندىن كۆپ قان كېتىش، ھامىلىدار مەزگىلىدە ياخشى كۈتۈلمىگەنلىكى، تۇغۇت ۋە داۋالاش شارائىتىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى پىسخىك ئېتىقاد قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنداق كېسەلگە يولۇققانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈپمۇ كېتىدۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، بۇنداق كېسەللەرگە « قۇش باخشى » دىن باشقا ھەرقانداق دوختۇرنىڭ دورىلىرىمۇ ئۈنۈم بەرمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ (ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى بۇنداق كېسەل مەرنى تولۇق داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە).

ئادەتتە خەلق تىلىدا « قۇش » دەپ ئاتالغىنى ھەممىدىن يىرتقۇچ بۇر كۈت بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى سەككىزدىن ئون ئىككى جىڭغىچە كېلىدۇ. « ئال كېسەللىكى » نى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇنداق قۇش تاپ يېمىگەن ياكى ئۆلۈپ قالغان ھارام ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمىگەن بولۇشى شەرت.

داۋالاش ئۇسۇلى: « قۇش باخشى » (قۇشچى) قۇشنىڭ بېشىغا تۇماق كىيىدۈرۈپ ئاغرىق ئايال ياتقان ئۆيگە ئەكىرىدۇ. ئاغرىق ئايالنى دۈم ياتقۇزۇپ، باش - كۆزىدىن تارتىپ پۈتۈن بەدىنىنى يوتقان ياكى كىگىز بىلەن مەھكەم ئوراپ قويىدۇ. ئاندىن ئۆيىدىكى باشقا

ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم - ئېرەم)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆزىنى داۋالاشنىڭ تۈرلۈك ئادەتلىرى بولۇپ ، بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى كۈچتىن قالغان ياكى قېلىۋاتقان بولسىمۇ ، بەزىلىرى يەنىلا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

(1) كۆك چۆچۈرىسى يېيىش — ئۇيغۇر خەلقى ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ ، سالامەتلىككە پايدىلىق ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئەتىيازدا يېڭى ئۈن گەن بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئادەتكە ئايلانغان . ھەر يىلى ئەتىيازدا يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ ؛ شۇنداقلا شۇ كۈنلىرىدە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇ - چىلارمۇ بولىدۇ .

(2) تېرىگە كىرىش — ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر قارا ئەركەك قوي ياكى قىزىلمىغان ئوغلاقنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئىسسىقلىق دورا - دەرمان سېپىپ ، ئىسسىق پېتىچە تېرىگە كىرىپ تەرلىنىدۇ . بۇ ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادەتتۇر .

(3) ئىنىگە كىرىش — پۇتى رېماتىزم بولۇپ قالغان ، شۇ سەۋەبتىن ماڭالماس بولۇپ قالغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى كالىنىڭ ئىسسىق ئىنىگە پۇتىنى تىقىپ داۋالىنىش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئادەتلەردىندۇر .

(4) باشنى تەڭلەش — بوۋاق بالىلار يىقىلىپ چۈشۈپ بېشى چايقىلىپ كەتسە ئۇيغۇر خەلقى بۇنى « بېشى تەڭ بولۇپ قالماق » دەيدۇ . ئۇيغۇرلار تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى ماناغا سۈرۈپ ، ئۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى چۆگىلىتىپ تېڭىپ قويدۇ . بۇنى ئۇيغۇرلار « تەڭ لەش » دەپ ئاتايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بالىنىڭ بېشى ئەسلىگە كېلىپ قالىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇيغۇرلار كىچىك بالىنىڭ ئەنگىزى ئېشىپ كەتسە تۇخۇمنىڭ سېرىقىدىن ياغ چىقىرىپ بالىنىڭ چېكىسىگە ۋە ئۈگىلىدىكىگە سۈرۈپ داۋالايدىغان ياكى كۆيدۈرۈلگەن خەس

قوي ماي (كۆيدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ بولىدۇ) بىلەن با - لىنى مايلاش يولى بىلەن داۋالايدىغان ئادەت ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە . ئەگەر بالا سوغۇقتىن يۆتەل بو - لۇپ قالسا ، قوي مېيىنى قىزىتىپ گېلىنى مايلاپ قويىدىغان ياكى ھەسەلنى گالغا سۈرۈپ ئۈستىدىن ياغ لىق بىلەن تېڭىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار .

(5) ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق قىلىش — ئۇيغۇر خەلقى سوغۇقى ئېشىپ كەتسە ، ئىسسىقلىق قىلىش بىلەن مېجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . ئېيتايلى ، ئىسسىق ئېشىپ كەتكەنلەر قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرىدە تاۋۇز يەيدۇ ، ياكى تاۋۇزنى سىقىپ سۈيىنى ئىچىدۇ ، ياكى گۈرۈچ ، ماش قاتارلىقلار بىلەن ماشخوردا قىلىپ ئىچىدۇ . يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئىسسىق لىقنى قايتۇرۇپ مېجەزنى تەڭشەيدۇ . سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنلەر سېمىز قوي گۆشى بىلەن شورپىلىنىشتىن تاشقىرى ، يەنە پىلىپ ، قەلەمپۇر ، قوۋزاقچىن ، لاجىندانە ، مىقدارچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان « چاي دورىسى » ئىچىپ مېجەزنى تەڭشەيدۇ .

(6) قان قىلىش ۋە ئۆپكە قىلىش — بىراۋنىڭ غولى ئاغرىسا ياكى پۈتۈن ئەزاىنى قوقاق بېسىپ كەتسە ، ياۋا كەپتەرنى بوغۇزلاپ ، ئىسسىق قېنىنى ئاغرىغان يەرگە ئاققۇزۇش ، ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئۆپكەسىنى ئاغرىغان يەرگە قېقىش — ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرىدۇر . يۇقىرىقىلارنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر - مۇنچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئۆزىنى داۋالاش ئادەتلىرى بولغان . مەسىلەن ، بىراۋنىڭ گۈرىنى ئىشىپ قالسا ، پىچاق ۋە باشقا تىغىنى بىلەپ ، ئۇنىڭدىن چىققان لايىنى گۈرەنگە سۈرىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بار .

بىر ئادەم (تولىراق بالىلار) نىڭ مېجەزى ئۆزگىرىپ تولا ئەسنىسە ، كۆزىدىن ياش ئاقسا ياكى پۈ - تۈن ئەزاى كىرىشسە ، بۇنى « ئاش كىرىپ قالدى » ، دەپ ياشانغان قېرى ئاياللارغا « ئاشلىتىدىغان » ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە . « ئاشلىغۇچى » بىر قانچىغا ئىسسىق كۈل ياكى كېپەك ئېلىپ ، ئۈستىنى يېپىپ بىر مارتىنىڭ قورساق تەرىپىگە يوناش ئارقىلىق « ئاش كىرىپ

ئاتىلىدۇ .

بەزى بالىلار تۇرۇپلا تاماق يېمەس بولۇپ قېلىپ ، كۈندىن - كۈنگە جۈدەپ كېتىدۇ . بۇ خىل ئەھۋالنى « جىن چاپلىشىۋالغان » دەپ بىلىدۇ . بۇ كېسەلنى باشقا يوللار بىلەن داۋالىيالمىغاندا « ئاۋاق ئېشى » بىلەن داۋالىماقچى بولىدۇ . بۇنىڭ جەريانى مۇنداق : يەتتە ئۆي - دىن ئۇن تىلەيدۇ ، ئۇ ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇپ يايىدۇ . خېمىرنى ئۇششاق كېسىپ سۇيۇقتاش ئېتىلىدۇ . ئاش پىششىقلىنىپ ئاۋاق بالىنى يالغاچلاپ ، پۈتۈن ئەزىپىنى پۈرگەپ ، ھور چىقىۋاتقان قازانغا مىندۈرۈپ ھورلاندۇرۇلۇدۇ . ئاندىن ئاشتىن بالىغا بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ . قالغان ئاشنى تۇتۇلمىغان قاچىغا قويۇپ ، تۇتۇلمىغان قوشۇقنى سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ ئارقىغا قارىماي يېنىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، بالىغا چاپلىشىۋالغان « جىن » ، « ئاۋاق ئېشى » ئىچىمەن دەپ بالىنىڭ تېنىدىن ئاجرىلاشمىش . شۇنىڭ بىلەن بالا كېسەلدىن خالاس بولارمىش . (ر)

تۆپراققا بولغان ئېتىقاد

ئۇيغۇر خەلقى توپىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . بۇ ئېتىقاد « ئادەمئاتا توپىدىن يارالغان » دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان . ئۇيغۇرلاردا توپىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىرى خىلمۇ خىل .

(1) جەسەت يەرلىككە قويۇلۇپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېتىلىگەندىن كېيىن ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ . ئاندىن قۇرئان - تىلاۋىتى باشلىنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن ، ئۆلۈك تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرارمىش . جەسەت يەرلىككە قويۇلۇۋاتقاندا قەبرە بېشىدا ھازىر بولغۇچىلار قولغا بىر سىقىم توپا ئېلىپ ، دۈرۈت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ھۈرۈيدۇ . بۇ توپىلار توپىلىنىپ ، مۇردا ئۈستىگە سېپىلىدۇ . بۇ « ئىخلاس توپىسى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ توپا مۇنكىر - نەكىرلەرنىڭ ئۆلگۈچىگە قىلىدىغان ئازابلىرىدىن ساقلاپ قارارمىش .

(2) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇش

قالغۇچى « نى ئاشلايدۇ . « ئاشلاش » جەريانىدا ئاشلىم خۇچى ۋە ئاشلانغۇچى قانچە كۆپ ئەسنە ۋە چىندىكى كېپەك ياكى كۈل يىمىرىلسە « ئاش چىقتى » دەپ بىلىدۇ .

بىرى ئانگىنا بولۇپ قالسا « تامىقى چۈشۈپ قاپ - تۇ » دەپ بىگىز قولىنى قازاننىڭ قارىسىغا سۈركەپ تاماقنى كۆتۈرۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار . بوۋاق تولا يىغلىغانلىق سەۋەبىدىن غولغا يەل تۈرۈپ قالسا « پاقا بولۇپ قاپتۇ » دەپ ، پاقا بارماقلىق قېرى ئايالغا ئۇنىڭ غولنى ئۇۋۇلتىدىغان ۋە قارا كىگىزنى پاقا شەكلىدە كېسىپ بالىنىڭ غولغا توغرىلاپ ، كىيىمگە تىكىپ قويىدىغان ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بىراۋنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا ، بۇغداي قاتارلىق دان بىلەن كۆزنى « بۇرغىلايدىغان » ئادەتمۇ ساقلىماقتا .

ئۇيغۇرلاردا يەنە بىرى ئۆت كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ قالغان بولسا « كۆزدىكى سېرىقنى ئالىدۇ » دەپ بويىنىغا سېرىق قەھرىۋا ئېسىۋالىدىغان ياكى سۈدىكى بېلىقلارغا قارايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان . بولۇپمۇ ، بالىلار بىر يەردىن يىقىلىپ قاتتىق قورقۇپ ، « شۈك » بولۇپ قالسا ، « روھى چىقىپ كەتتى » دەپ ، ئۇنىڭ كىيىمىنى سۆرەپ يۈرۈپ ، ئىسمىنى ئاتاپ « روھ چاقىرىدىغان » ئادەتلەرمۇ بولغان .

بىر ئادەم روھى كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا « جىن چاپلاشتى » دەپ ، پېرىخۇنلارغا پېرە ئوينىتىدىغان ، بۇت قەلەندەرلىرىگە ئوقۇتىدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا داۋاملاشماقتا .

بىراۋنىڭ ، بولۇپمۇ بالىلارنىڭ يۈز - كۆزىنى يارا بېسىپ كەتسە ئۇدۇملۇق تەقۋا ئايال تەكلىپ قىلىپ ، ئۇنىڭغا « چاچراتقۇ » سالدۇرىدۇ . بۇنىڭ جەريانى مۇنداق : ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ياڭاق چوڭلۇقىدا كۇمىلاچ قىلىنىدۇ . كۇمىلاچ قازاندىكى ياغا سېلىنىدۇ ياكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ . ئايال ئەپسۇن ئوقۇپ قازانغا ياكى قوقاسقا « سۈپكۆچ » قىلىپ تۇرىدۇ . خېمىر قىزىغانسېرى ئېتىلىشقا باشلايدۇ . خېمىر ئېتىلسا يارا تۆكۈلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . بۇ « چاچراتقۇ سېلىش » دەپ

شىنجاڭ قۇرغاقچىلىق رايون بولغاچقا ، قەدىمدىن باشلاپ سۇنى ئۇلۇغلاش ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ۋە ئەقىدىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىنىي شەكىل بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن « زاراخەتمە » ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ « سۇ ئىلاھى » دىن مەدەت تىلەشنى مەزمۇن قىلغان . بەزى رايونلاردا تۇيۇقسىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، زىرائەتلەر سۇسىراپ كەتكەن مەزگىللەردە يۇرت جامائەتلىرى قۇرۇپ كەتكەن دەريا - كۆللەرنىڭ بويىغا توپلىنىپ بىرەر مالنى قان قىلىدۇ ھەمدە ئاللادىن سۇ تىلەپ دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . بۇ « زاراخەتمە » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۆتمۈشتە دىنىي خۇراپاتلىق تۈپەيلىدىن ، بەزى جايلاردا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ دەريا تۇغانلىرىنى ئېتەلمىسە ، يۇرت - مەھەللە بويىچە يىغىلىپ « توختى » ياكى « تۇرسۇن » ئىسمىلىك بىر - بىرىنى تۇغانغا بېسىپ « قۇربانلىق » قىلىشتەك ئېچىنىشلىق ئادەتلەرمۇ يۈز بەرگەن . تۇغانغا بېسىلىدىغان بۇنداق « توختى » ، « تۇرسۇن » ئىسمىلىكلەر ئاساسەن نامرات ، كەمبەغەللەر ئارىسىدىن تاللانغان . بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، كېيىنچە پۈتۈن لەي ئەمەلدىن قالغان .

ئۇيغۇرلار يەنە ، سۇ ئۈزۈپ چۈش كۆرسە ، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك بولىدۇ ، « سۇ يەتتە يۇمىلانسا ھالال » ، « سۇغا تۈكۈرسە گۇناھ بولىدۇ » ، « سۇغا تەرەت قىلىش ئەڭ ئېغىر گۇناھ » ، « ئايىغى چىقمايدىغان توختام سۇنى ئىچكىلى بولمايدۇ » ، « ھالال ھايۋانلاردىن كالا ، قوي ، ئۆچكە قاتارلىقلار قىش ۋاقىتلىرىدا دەريا - كۆللەرگە چۆكۈپ كېتىپ ، مۇز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا ، گېلىغا پىچاق سۈر - گەندىن كېيىن قان چىقسلا يېيىشكە بولىدۇ » ، « ئېرىق - ئۆستەڭ ، كۆللەردە كىر يۇيۇش گۇناھ بولىدۇ » دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشىنى ئادەتكە ئايلاندۇر - غان . سۇنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى « سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى » دەپ بىلىپ ، ئىسمىنىڭ بېشىغا « كۆل » (سۇ) سۆزىنى

ئۈچۈن پاك سۇ بىلەن تەرەت ئېلىشى شەرت . تەرەت ئېلىشقا سۇ تاپالمىغاندا (ناماز ۋاقتى قىستاپ كېلىپ قالسا) تەيەممۇم قىلىدۇ (توپا بىلەن تەرەت ئېلىش) . سەۋەبى ، ئۇلار توپىنى سۇغا ئوخشاش پاك ، دەپ قارايدۇ .

3) ھۈنەرۋەن - كاسپىلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى توپىغا مىلەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ . بۇ « سودامغا بەرىكەت بەرسۇن » دېگەنلىك بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئات ، كالا قاتارلىق چوڭ مال سودىسى قىلغانلار باھادا پۈتۈشكەندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى قولىنى توپىغا سۈر - كەپ « قۇتاتسۇن » دېيىشىدۇ .

بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراق (توپا) نى ئۇلۇغلاش ، تۇپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . (ئا)

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇنى ئۇلۇغلاش چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىپتىدائىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر .

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ سىرلىق بولۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە « سۇ ئىلاھى » نىڭ كارامىتى ، دەپ قارىغان . نەتىجىدە ، سۇنى مۇقەددەس بىلىپ ، دېڭىز ، دەريا ، كۆل ، بۇلاق ، يامغۇر قاتارلىقلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغان . بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قويۇق ئەكس ئەتكەن . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى « ئوغۇزنامە » دە ئوغۇز خاقاننىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىپ ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا « تېڭىز » دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن رىۋايەت - چۆچەكلەردە « سىرلىق سۇ » ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ، « سىرلىق سۇ » نى ئىچىپ قويۇپ ھايۋان سىياقىغا كىرىپ قالغانلىقىدا سىرلىق ھادىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ . ياكى ھالقىلىق مىنۇتلاردا « سۇ ئىلاھى » نىڭ ياردىمىدە خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ .

قوشۇپ ئاتاشقانىدى. مەسلەن، «كۆل ئەركىن»، «ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان»، «كۆلتېكىن»، «بىلگە كۆل قىدىرخان»، «كۆل تارقان» قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا، «يېتىمبۇلاق»، «ئويمانبۇلاق»، «شوربۇلاق»، «يانبۇلاق»، «بايىنبۇلاق»، «مارجانبۇلاق»، «نورۇزبۇلاق»، «قىزىلسۇ»، «ئاقسۇ»، «توقسۇ»، «يەتتىسۇ»، «ئونسۇ»، «يامانسۇ» قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۈر - مۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر. (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. مەلۇمكى، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۈچۈن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتتۇمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۈپ مەزمۇن قىلغان ئوتتەپەرەسلىك دىنى (زارۇئاستىر دىنى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى دەۋلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى قويۇق بولغان. ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مەسلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ، قىزنى كۆرىپنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ، ئىككى كىشى كۆرىپنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭمىدىغان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ، گۈلخان ھۇرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتىلىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ، قىزنى شۇ پاياندازغا دەستىنىپ ئۆيگە

ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يىگىت - قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ، پارچە - پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ. قولغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەرى - رۇكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىكىۋالىدۇ. بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئوينىدىغان ئادەتلەر بار؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپىقىنى ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ناخشا - قوشاقلار بىلەن «ۋەشەمسى» توۋلاش (بۇ ئادەتتە «قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالاھىدىدۇر. بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا - قىشلاقلاردا «ئوت كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ، يەتتە ئۆيدىن يورۇڭ (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. بۇنى «ئوت كۆچۈرۈش» نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىشلىەيدۇ.

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. (ئا)

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئورۇپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇرلار قېرى ، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلىملىق دەرەخ دەپ قاراپ ، كەسمەيدۇ . ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئۇلاغ لىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

خەلقىمىز ئۈجمە دەرەخىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . كىشىلەر ئارىسىدىكى « ئۈجمە قويۇش ساۋابلىق » دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا ، ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۈجمە دەرەخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۇۋىقىنى ناننىڭ ئۇۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتىكى مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ . (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشىپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى . تۇزنىڭ باي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن . بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى يا - پەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . قىسقىسى ، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۇس بەرگىنىگە ئوخشاش ، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۇس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن . «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى » دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن : « ... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان . ئۇنىڭ بىرى ، توخۇسى دەرياسى ، يەنە بىرى ، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ . ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆ - تۈرگەندەك قورساق سېلىپ قايتۇ ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توققۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ . ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن . قەدىمى - قامەتلىك ئىكەن ، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ . » (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1981 - يىل نەشرى . «مۇقەددىمە» 12 - بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلىرىنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخۇنلۇق ئادىتىدە ، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ . پېرىخۇننىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ . چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ، ئالما ، «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن ، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ .

قوشۇپ ئاتاشقانىدى . مەسلەن ، « كۆل ئەركىن » ، « ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان » ، « كۆلتېكىن » ، « بىلگە كۆل قىدىرخان » ، « كۆل تارقان » قاتارلىقلار . ئۇنىڭدىن باشقا ، « يېتىمبۇلاق » ، « ئويىمانبۇلاق » ، « شوربۇلاق » ، « يانبۇلاق » ، « بايىنبۇلاق » ، « مارجانبۇلاق » ، « نورۇزبۇلاق » ، « قىزىلسۇ » ، « ئاقسۇ » ، « توقسۇ » ، « يەتتىسۇ » ، « ئونسۇ » ، « يامانسۇ » قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال نۇر - مۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر . (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى . مەلۇمكى ، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ . ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۈچۈن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى ، دەپ قارالغان . شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۈپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەسلىك دىنى (زارۇئاستىر دىنى) بارلىققا كەلگەن . قەدىمكى دەۋلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى قويۇق بولغان . ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان . مەسلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ ، قىزنى كۆرىپنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ ، ئىككى كىشى كۆرىپنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭىدىغان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ ، گۈلخان ھۈرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ ، قىزنى گۈلخاندىن ئاندىن ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ . قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە ، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ ، قىزنى شۇ پاياندازغا دەستىتىپ ئۆيگە

ئەكسىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يىگىت - قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ ، پارچە - پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ . قولغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەرى - رۈكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىگۋالىدۇ . بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسىدۇر . ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئوينىيدىغان ئادەتلەر بار ؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۈچىغا ياغ قاپىقىنى ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ، ناخشا - قوشاقلار بىلەن « ۋەششەمسى » توۋلاش (بۇ ئادەتتە « قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى » دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالاھىدىدۇر . بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا - قىشلاقلاردا « ئوت كۆچۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلىنغان . بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ ، يەتتە ئۆيدىن يورۇڭ (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ . بۇنى « ئوت كۆچۈرۈش » نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىشلىەيدۇ .

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان . (ئا)

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ . قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ ، دەپ قارالغان . شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۆرپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن ، جۈملىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇرلار قېرى ، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلىملىق دەرەخ دەپ قاراپ ، كەسمەيدۇ . ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئۇلاغ لىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

خەلقىمىز ئۈجمە دەرەخىنىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . كىشىلەر ئارىسىدىكى « ئۈجمە قويۇش ساۋابلىق » دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا ، ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۈجمە دەرەخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۇۋىقىنى ناننىڭ ئۇۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ . (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتىنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى . تۇزنىڭ باي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن . بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى يا - پەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . قىسقىسى ، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىزلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگىنىگە ئوخشاش ، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن . «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى » دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن : « ... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان . ئۇنىڭ بىرى ، توخۇسى دەرياسى ، يەنە بىرى ، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ . ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆ - تۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توققۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ . ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن . قەدىمى - قامەتلىك ئىكەن ، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ . » (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1981 - يىل نەشرى . «مۇقەددىمە» 12 - بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخ مەنبەسى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخۇنلۇق ئادىتىدە ، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ . پېرىخۇننىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ . چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ، ئالما ، «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن ، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ .

(تۇز سۈيى) قا چىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىچە ، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭتارتىشىش ، ئائىلە تۇرمۇشى تۈزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارمىش .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا توپىدىن بۇرۇنقى «چوڭ چاي» دا قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان توپلۇق سوۋغا - سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان ، توي داستىخاننى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن باشقا سوۋغا - سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ . ئاتا - ئانىلار توي قىلغان بالىلارنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ بارغاندىمۇ تۇز ئېلىپ بارىدۇ . بۇ ئادەتلەر - نىڭ ھەممىسىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . (ئا)

ناننى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى ناننى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلارنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ . چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلارنى «يامان بولىدۇ» دەپ ھەرگىز دەسسەمەيدۇ . چېچىلغان نان ئۇۋاقلارنى كۆرسە تېرىۋېلىپ ، ئادەم دەسسەمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ . يالغۇز بۇلا ئەمەس ، يەنە :

1) بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاقىيول تىلەيدۇ ۋە نان يوللۇق تۇتىدۇ ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارشىچە : نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى . نان يوللۇق تۇتۇش «دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

2) بىر ئادەم چۈشىدە نان چۈشىگەن بولسا ، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار يۈز كۆرۈشىمىز ، دەپ قارايدۇ .

3) تويى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا - ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۇزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇرلار تۇزنى تاماقتا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈنلا ئىشلىتىپ قالماستىن ، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يەم - خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن . شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تۇز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ بىر يۈرۈش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان . ئادەتتە ماغدۇرسىز ، كۆپ تەرلەيدىغان كىشىلەرگە تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بۇيرۇيدۇ . بەل ئاغرىقى ، سانجىق ، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۇز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ لاتىغا ئوراپ ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان . ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۇز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتى ھاسىنى ئېچىش ، ھايۋانلاردىكى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۇزدىن پايدىلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار تۇزنىڭ ھەر خىل چىرىتكۈچى مىكروبلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن گۆش قۇرۇتۇش (سۈرلەش) ، مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش ، پەمدۈر ، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قۇرۇتۇپ ساقلاش قاتارلىقلارنىمۇ تۇزغا تايىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىشىلەرنى قاقشاتقان ، بوزەك قىلغان نا ئەھلىلەرنى ، ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان يۈز - سىزلارنى «تۈز كور قىلسۇن» دەپ قارايدىغان ئادەت بار . قارغاش يۈزىدىن ئېيتىلىدىغان بۇ تۇراقلىق ئىبا - رىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويى رەسمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلەندۈرۈلگەن . توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكراب

دۇئا قىلىپ قىزىنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزىنىڭ بېشىدىن نان ، سۇپرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ .
 4) ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق ، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا « نان ئۇرسۇن » ، « نان دەسسەپ بېرەي » دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ . « ۋاپاغا جاپا » قىلىدىغان ئائىنىسەپ كىشىلەرنى « نانكورلۇق قىلىدىغان » دەپ قارايدۇ . بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەر-نىڭ ھەممىسىدە ناننى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن . (ر)

تۇمارغا ئەقىدە

« سەن قاياقتىن كېلسەن .
 چىرايلىقم كۆزى خۇمار
 ساڭا تىلىم تەگمىسۇن .
 بويۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار . »

دېگەن بۇ بىر كۇپلېت قوشاق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۇمازغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

تۇمار پۈتۈش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم-ئېرەملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ ، شاما-نىزم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس « كاھىن » ، « قام » دەپ ئاتىلىدىغان دىن ئادىمى — شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى . كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار « تىل تېگىش » ، « كۆز تېگىش » تىن ساقلايدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئۇلار سېرىق ئىتنىڭ تۈكى ، قېرى سۆگەتنىڭ پورى ، كونا چاپاننىڭ مېزى ، ئادراسماننىڭ بەرگى ، ئاتا - ئانىسىنىڭ كىرىپكى ، ... قاتارلىق ئېرەملىك نەرسىلەرنى كىچىككەنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ ، ئۇنى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ ئۇدۇملۇق كىشىلەر « كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن ، تىلى ياماننىڭ سۆزىدىن ، ئىچى ياماننىڭ ئىچىدىن ساقلىغايىسەن خۇدايىم ! » دەپ دۇئا قىلىپ ھۈرگەندىن كېيىن بۇ « كۆز

تۇمار » نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بويىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويدۇ . بۇنداق « كۆز تۇمار » كىرىل شىپ ، قاسماق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ . « كۆز تۇمار » يەنە يۇمىلاق ، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلىدىمۇ ياسىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا - بۇلىماچ يۇمىلاق مارجانغا يىپ ئۆتكۈزۈپ بالىلار-نىڭ بويىغا ياكى بۆشۈككە ئېسىپ قويدىغان ئادەتمۇ بار . بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ « كۆز مونچاق » دەپ ئاتىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا ، ئازادە ياسالغان گۈل - گۈلىستانلىق ھويلا - ئاراملىرىغا ، ئۈزۈمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە ، مەي باغلاپ پىششۋاتقان ئەنجۈر ۋە باشقا مېۋىزىلقلارغا ... « كۆز تېگىش » تىن ساقلاش ئۈچۈن ئىتنىڭ بېشى ، ئېشەكنىڭ كاللىسى ، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز « جىن قورچاق » لىرىنى ئېسىپ قويدۇ . بۇمۇ بىر خىل تۇمار بولۇپ ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەل-لىكىنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۈرگۈچى « كۆز تۇمار » لىق خاسىيەت بار ، دەپ قارايدۇ .

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خەلقنىڭ نەزەرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى « يامان كۆز » ، « يامان تىل » لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن . (ئا)

« ئوڭ » ۋە « سول »

ئۇيغۇر خەلقى « ئوڭ » بىلەن « سول » غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ . بۇ مۇئامىلە كۈچ ۋە ئەپچىللىك جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ، مۇ-ھىمى ، بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۈچۈندۇر . بۇنى « قۇتادغۇبىلىك » تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ :

917 . ئېرۇر ياخشىلىق ئوڭ ، يامانلىق ئۇ ، سول ،
 جەھەننەم سولۇڭدا ، بېھىش ئوڭدا ئول .

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا « ئوڭ » بىلەن « سول » غا

بولغان ئەقىدىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا « ئوڭ » بىلەن « سول » غا بولغان مۇئامىلە نۇرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ .

1) ئۇيغۇرلار ئوڭ قاپاق تارتسا ياخشىلىقتىن بېشارەت ، سول قاپاق تارتسا پېشكەللىكتىن بېشارەت ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا تارتىۋاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارت قۇزماسلىق ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى چاپلاپ قويىدۇ ياكى تۈكۈرۈك بىلەن قولىنى ھۆلدەپ ، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى سىيلاپ قويىدۇ .

2) ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە « بىسىمىللا » نى تىلغا ئېلىپ ، بوسۇغىدىن ئوڭ پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4057 . ئىشىكتىن كىروردە كىر ئوڭ پۇت بىلەن ، ئەمىر قىلسا ئاڭلا ، پاراسەت بىلەن .

3) ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۈرمەتلىك ئادەملەرگە چاي ، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۈنۈش توغرا كەلگەندە ئوڭ قولىنى ئىشلىتىدۇ . سول قولىنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ :

4797 . سۇنۇلغاي بىسىمىللا بىلەن ئوڭ قولۇڭ بولۇپ بەرىكەت يېمەكتە ، بېيىسەن ئۆزۈڭ .

4) ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوڭ قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ .

5) ئۇيغۇرلار كېچىسى ياتقاندا سول ياننى بېسىپ ياتسا « يامان بولىدۇ » ، دەپ ئوڭ ياننى بېسىپ ياتىدۇ . سول ياننى بېسىپ يېتىپ كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مىنجەزى چۈسلىشىپ قالسا ، باشقىلار ئۇنى « بۈگۈن ئوڭ يېنىدىن قويماي سول يېنىدىن قوپقان ئوخشايدۇ »

دەيدۇ .

6) ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە ياكى ئوڭۇشلۇققا يولۇقسا « ئىشىم ئوڭدىن كەلدى » ياكى « ئىشىم ئوڭغا تارتتى » دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ . « مېلىك ئونغا يەتكۈچە ، يولۇڭ ئوڭ بولسۇن » دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . (ر)

« قىبلە » نى ئۇلۇغلاش

پۈتۈن مۇسۇلمانلاردا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا « قىبلە » تولىمۇ مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى بەيتۇللا-مەككە قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن ، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ . ھاجەتخانلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان . ئاخشىمى ياتقاندا پۇتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتمايدۇ . باشنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ . شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يىرىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ . مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ .

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت ، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدىكى مېھمانخانا ئۆيىنىڭ قىبلە تەرەپىگە ئورۇن - كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ . ئۆيدە ناماز ئوقۇشقا توغرا كەلگەندە ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ ناماز ئوقۇلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى قىبلە تەرەپكە قارىتىلمايدۇ ، بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى « قىبلە » نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر .

« قىبلە » نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس . ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە ، ئۇنى « ئىلاھىيلاشتۇرۇپ » تەسەۋۋۇر قىلغان . كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادىنى كۈن (قۇياش) گە مەركەزلەشتۈرۈپ ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىنات

قاراش ۋە ئەقىدىلەر ساقلانغان . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن . مەسىلەن ، ئاياللارنىڭ ھامىلىدارلىق مەزگىلىدە ھامىلىدارنىڭ فىزىئومىيىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نەرسە تارتىدىغان ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ . بۇ ھالەت « سېزىكىلىك » دەپ ئاتىلىدۇ . سېزىكى كۆپىنچە يېمەك - ئىچمەكتە ئىپادىلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ھامىلىدارنىڭ سېزىكى بولغان نەرسىگە قاراپ ئۇنىڭ ئوغۇل ياكى قىز تۇغىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ . ھامىلىدار چۈمەل نەرسىگە سېزىكى بولغان بولسا ئوغۇل تۇغىدۇ ، ئاچچىق نەرسىگە سېزىكى بولغان بولسا قىز تۇغىدۇ ، دەپ قارىشىدۇ . ھامىلىدار سېزىكىلىك مەزگىلىدە نۇرغۇن نەرسىلەردىن پەرھىز تۇتىدۇ .

ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ھامىلىدار چىرايلىق نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا چىرايلىق ، سەت نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا سەت بولۇپ تۇغۇلار ئىشى . سېزىكىلىك مەزگىلىدە تۆگە گۆشى يېسە ، تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتەر ئىشى (تۆگە ئون ئىككى ئايدا تۇغىدۇ) ، توشقانغا قارىسا تۇغۇلغان بالا توشقان كالىپۇك بولۇپ قالار ئىشى . ئىشقىلىپ ھامىلىدارلىق مەزگىلىدە ھامىلىدار نېمىگە كۆپرەك قارىسا ، ئۇنىڭ ئەكسى ھامىلىدە ئەكس ئېتەر ئىشى .

ئۇيغۇرلاردا ، بولۇپمۇ تۇنجى تۇغۇت ئۆز ئانىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ . ھامىلىدار يەڭگىشتىن بىرەر ئاي بۇرۇن ، ئۇنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايالنى ئېلىپ ئالاھىدە داستىخان قىلىپ ، قىزىنى ئۆز ئۆيىدە يەڭگىشتىن ئۈچۈن سوراپ كېلىدۇ . بۇلار ئوبدان مېھمان قىلىنىدۇ . كۆپتۇغۇل تەرەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ .

ھامىلىدار مېڭىش ئالدىدا قېيىن ئانا ئالاھىدە ئىسرىق سېلىپ كېلىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ ھەم قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ ، كېلىنگە ئوڭايلىق تىلەيدۇ . ھامىلىدارنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ كۆز يورۇغاندىن كېيىن ، مەخسۇس بىر ئادەم بوۋاقتىڭ ئاتىسى تەرەپكە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ . خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەرگە سۆيۈنچە بېرىلىدۇ . تۇغۇتلۇق ئۆيگە تۇغۇقچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ئادەم كىرمەيدۇ . شۇڭا تۇغۇتلۇق ئۆي ئىشىكىگە قىزىل لاتا پارچىسى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن . بۇنداق ئۆيگە يىراق - يېقىندىن ھېرىپ -

ئاتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش « تەڭرى » دەپ ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان . قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشىنى ئۇلار « تەڭرىنىڭ قۇدرىتى » دەپ بىلگەچكە ، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ « خاسىيىتى » ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن ، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى « تەڭرىنىڭ ئۆيى » دەپ قاراپ ، « قۇياش تەڭرىسى » گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب (قىبلە تەرەپ) ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن . مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ « قىبلە » نى ئۇلۇغلاش بىر خىل ئادەت شەكىلىدە داۋاملىشىپ كەلگەن . (ر)

جۈمە

مۇسۇلمانلاردا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردىمۇ جۈمە كۈنى ئارام ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغاچقا ، شۇ كۈنى ھۈنەرۋەن - كاسىپ ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئۆز ئىشىنى توختىتىدۇ . ھەرقايسى مەھەللىنىڭ كىچىك مەسچىتىنىڭ جامائىتى چوڭ جامەگە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ . بىر ھەپتە ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ . شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن جۈمە كۈنى يول (سەپەر) غا چىقمايدۇ . مۇسۇلمانلار جۈمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچۈن ، بىراۋ شۇ كۈنى ۋاپات قىلسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا ، ناھايىتى خۇش بولۇشىدۇ . جۈمە نامىزىغا كېلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچۈن ، ۋاپات بولغۇچىنىڭ جىنازىسى جامەدە ئوقۇلىدۇ . ھازىردا « ناماز تاپتى » دەپ ، خۇرسەن بولۇشىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ياش كېلىنلەر جۈمە كۈنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ، يا ئۇلاغلىق ، يا ھارۋا بىلەن جۈمەلەپ بېرىپ ئاتا - ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىدۇ . (ر)

تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار

ئۇيغۇرلاردا تۇغۇت ئىشلىرىغا دائىر بىرمۇنچە

«قىرىقى سۈيى» گە تۈز سېلىندۇ ۋە سۇغا ئالتۇن تاشلاپ قويۇلدى. «قىرىقى سۈيى» نى قۇيۇپ بېرىش ئۈچۈن كىچىك بالا چاقىرتىلدى. «قىرىقى سۈيى» قوشۇق ياكى نوگاي بىلەن قۇيۇلدى. سۇنى ئالدى بىلەن ياشانغان ئاياللار بوۋاقتىڭ بېشىدىن قۇيۇپ بەدەننى يۇيىدۇ. ئۇلار «ياۋاش بولۇڭ»، «ئالسىم بولۇڭ»، «دۆلەتمەن بولۇڭ» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ. ئاندىن كىچىك بالىلار سۇ قۇيۇشقا باشلايدۇ. سۇ قۇيغان ھەربىر بالىغا ئۈستىگە ھالۋا سېلىنغان توقاچ بېرىلىدۇ. بوۋاقتى «قىرىقى سۈيى» گە ئالماستىن بۇرۇن قولى يەڭگىل ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ بالىنىڭ «قىرىقى چىچى» ئالدۇرۇلىدۇ. «قىرىقى چاچ» تۈگۈچ قىلىنىپ ساقلاپ قويۇلىدۇ. (ر)

ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن تۇتېم، شامان، زەردۇشت، مانىي، خرىستىئان، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. يۇقىرىقىدەك دىنلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى. مەسىلەن، تۇتېم ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ، ئۇنىڭدا مەلۇم بىر ھايۋانغا ياكى ئۆسۈملۈك، دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنغان ۋەتۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. ئەنە شۇ تۇتېم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەردە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېلىپ چىققان. شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەمراھ بولىدۇ، دەپ بۆرە ئوشۇقىنى ئۆز يېنىدا ساقلىشى، يىراق بىر يەرگە سەپەرگە چىققان ئادەم سەپىرىدە ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا «سەپىرىم ئاقىوللۇق بولىدىغان بولدى» دەپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئەگەر تۈلكە ئۇچرىسا «سەپىرىمدە بىرەر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولدى» دەپ، يولىنى داۋاملاشتۇرماي قايتىپ كېلىشى ئەنە شۇ تۇتېم ئەقىدىسىگە كىرىدۇ. ئەگەر بىر ئايالنىڭ كۆزى يورۇغان بولسا، تۇغۇت ئانىسىدىن ئوغۇلۇ ياكى قىزىمۇ؟ دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا «بۆرىمۇ ياكى تۈلكىمۇ» دەپ سوراشمۇ تۇتېم ئەقىدىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۆرە

ئېچىپ كەلگەنلەر ئالدىراپ كىرمەيدۇ. بىر ئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، شۇنداقلا ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىغا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن كىرىلىدۇ. ئۇنداق قىلىنغاندا ئۆيگە كىرگۈچى بىلەن يامان روھلار ئەگىشىپ كىرىۋېلىپ بوۋاقتا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويىدۇ، دەپ قارايدۇ.

بوۋاقتىڭ كىنىدىكى چۈشكەندىن كېيىن، بالا بۆشۈككە سېلىنىدۇ. بالىنى بۆشۈككە ۋاقتىدا سالىماي كېچىكتۈرگەندە، بالىنىڭ بۆشۈككە ئۆلگەنمىكى تەس بولىدۇ. بالىنى بۆشۈككە سالغاندا، ياشانغان ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئايال بۆشۈكنى راسلايدۇ ۋە بۆشۈككە ئىسرىق سالىدۇ. قولۇم - قوشنىلارنىڭ بالىدىن رىدىن تۆت - بەش ئۇششاق بالا چاقىرتىلىدۇ. بۇ بالىلار بۆشۈكنىڭ بىر يېنىدا، بۆشۈككە سالغۇچى ئايال يەنە بىر يېنىدا ئولتۇرىدۇ. بالىلار نۆۋەت بىلەن «ئىگگە موما» دەپ بۆشۈك ئاستىدىن قول سۇنىدۇ، «بۆشۈك ئانا» ئالدىن راسلاپ قويغان بوغۇرساق، كەمپۈت، قۇرۇق مېۋىلەردىن «مانا ساڭا» دەپ بىر ئۇچۇمدىن بېرىدۇ. «بۆشۈك ئانا» بالىنى بۆلەپ بولغاندىن كېيىن يامان روھلار (جىن - ئالۋاستىلار) نىڭ زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوۋاق ئوغۇل بولسا، بېشىغا پىچاق قاتارلىق تىخ قۇيۇپ قويىدۇ. ئەگەر قىز بولسا يامان روھلار ئەكس ئېتىدۇ، دەپ ئەينەك قويۇپ قويىدۇ. بالا چوڭ قىلىشتا بۆشۈكنىڭ رولى ناھايىتى زور. ① بۆشۈكنىڭ ئوردىسى، تىزلىق، پۇت ياستۇقى، كۈلتۈك، شۈمەك قاتارلىقلار ئاپتاپقا سېلىنىپ تۇرغاچقا، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ. ② بالا بۆشۈككە زاك، يۆگەكلەرگە ئوراپ بۆلەنگەنلىكتىن شامال تېگىپ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ③ بالا بۆشۈككە راۋۇرۇس تېگىلغانلىقتىن جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ئۆسىدۇ. باشلىرى مايماق - سايماق، پۇتلىرى ئەگرى - توقاي بولمايدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن بولغاندا، بالا «قىرىقى سۈيى» بىلەن يۇيۇندۇرۇلىدۇ. بالىنى يۇيۇندۇرۇش ئۈچۈنمۇ تەجرىبىلىك، ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. «قىرىقى سۈيى» توقىچى ۋە ھالۋا تەييارلىنىدۇ.

نىڭ ئىپادىسى. ئۇيغۇرلارنىڭ « ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان ، يەشىن ... » دېگەندەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نامىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسىدۇر .

يۇقىرىقىلار ئېتىباتتىكى مەنە جەھەتتىن گەرچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادقا باغلانمىمۇ ، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئادەت شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە . (ر)

«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 998 - يىلىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە خايلاشقان «ئوردام» نى تاۋاپ قىلىدۇ . تاۋاپچىلارنىڭ سانى ھەر يىلى نەچچە تۈمەن ، بەزىدە ھەتتا نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز ياشلىقتىن ئون ياشقىچە بولغان ئەر - ئايال ، قېرى - ياشلار بار .

ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوردام» نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىشىدا مۇنداق سەۋەبلەر بار : ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى شامان (كۆك تەڭرىچىلىك) ، ئاتەشپەرەسلىك ، بۇددا ، مانىي قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ، قاراخانىيلار شاھزادىلىرىدىن بولغان سۇتۇق بۇغراخان ، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىدىن يېنىپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ ، بۇددىستە ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشقا باشلىغان . لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تۇنماي ، تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مىلادى 974 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە ئۇرۇشقان . ئۇلار ئارىسىدىكى ھالقىلىق قاتتىق جەڭلەرنىڭ بىرى ئەنە شۇ «ئوردام» چۆلىدە بولغان .

بۇ جەڭدە قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان . ئۇيغۇر خەلقى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان ۋە ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان ، كوللېكتىپ قەبرىستانلىق «ئوردام» نى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ، ئۈزۈل

تۇتېمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ .

شامان دىنىدا ئازايىم (ئەپسۇن) ئوقۇپ ، جىن - ئالۋاستى (يامان روھ) لارنى قوغلايدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى پېرىخۇنلۇق ، داخلىق ئەنە شۇ شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بۆشۈكتىكى بوۋاقلارغا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق ياكى تىغ قويۇپ قويۇشى ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بۆشۈككە يولاتماسلىق ئۈچۈن بۆشۈككە ئىسرىق سېلىشى قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلەر شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن زەردۇشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىندا ئوتتىن مەدەت تىلىنىدۇ . بۇ دىننىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، بىر ئادەم ساقسىز بولۇپ قالسا ، كوچا دوقمۇشلىرىدىن ئەخلەت - چاۋار تېرىپ كېلىپ ، گېسەل بولغۇچىنىڭ بېشىنى بىر نەرسە بىلەن پۈر كەپ قويۇپ ، زاۋال ۋاقتىدا ئۇچۇقداش ؛ يېڭى تويى بولغان قىزنى يېڭىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە قىزنى كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىدىن ئايلاندۇرۇش ئادىتى قاتارلىقلار زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بولۇپ ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىن يورۇقلۇقنى مۇقەددەس بىلەتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ئۇلۇغلىناتتى ، ئۇلاردىن مەدەت تىلىنەتتى . قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى چىقىۋاتقان كۈنگە قاراپ تەزىم قىلىشى بۇنىڭ مىسالى . بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۈن ياكى ئاي كۆپسە يىغا - زار قىلىشىپ دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزۈش ئادىتى بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا كۈنگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلماسلىق (ھازىرمۇ ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلانماقتا) ، تەرەتخانىلارنىڭ شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ سېلىنىشى ، يۈزىنى يۇماي تۇرۇپ ، بولۇپمۇ ناپاك (جۈنۈپ) تۇرۇپ كۈنگە قارىماسلىق — بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇلۇغلىغانلىق

باغلاپ ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ئون مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

گەرچە «ئوردام سەيلىسى» دە تاۋايچىلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولسىمۇ ، ناشايان ئىشلار يۈز بەر-مەيدۇ . ھەربىر كىشى ئەجدادلار روھىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمىتى بىلەن ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن چەكلەيدۇ . (ش)

مەۋلۇت ئوقۇش

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇنىڭ ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى . ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر . ئادەتتە ، ھەر يىلى رەببىئۇل ئەۋۋال ئېيى (ئىسلام كالىپىندارىدا 3 - ئاي) نىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ ، بۇ خاتىرە ئېيىغا بېغىشلاپ ، «مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيىگە يىغىلىپ مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئامىنەنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان - تىلاۋەت ، خەير - ساخاۋەت قىلىدۇ . شائىرلار پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە نامىلىرىنى ئوقۇيدۇ . ھاپىزىلار جەم بولۇپ ھۆكەمەت ئېيتىدۇ .

رەببىيەلئەۋۋال ئېيى ئادەتتە «مەۋلۇت ئېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى موللارنى چاقىرىپ ئۇرۇق - تۇغ قان ، قولۇم - قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «مەۋلۇت چىيى» ئۆتكۈزۈلىدۇ . مۇراسىم ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلاپ ، پوشكال ، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يېڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ . موللار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ . مەۋلۇتكە قاتناشقان ھەر بىر كىشى «دەمدە» قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۇرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ ، داستىخاندىكى قەنت - گېزەكلەردىنمۇ ئىككى - ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ . ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالا - چاقىلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك «دەمدە» نى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ .

دۈرمەي تاۋاپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ پاك روھىغا سېغىنىپ كەلدى .

بۇ يەرگە ھەر يىلى كەلگەن تاۋايچىلار ، ناغرا - سۇناي ، سانار - تەمبۇر ، راۋابلىرى بىلەن يىل بويى ئون ئىككى مۇقامغا نەغمە قىلىپ ، شادلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان مۇسەببىتىنى ئىزھار قىلىشىدۇ . جاي - جايلارنىڭ مۇقامچىلىرى ، سازەندىلىرى ، ناغرا - سۇنايچىلىرى ماھا-رەت كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق مۇقامچىلىقنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ .

«ئوردام» دىكى پائالىيەتلەر ئەجدادلار روھىغا ئا-تاپ ئەكېلىنگەن نەزىر - سادىغىلىرىنى يوقسۇللارغا بېرىدۇ ياكى كۆپچىلىك ئوزۇقى ئۈچۈن داش قازانغا سا-لىدۇ . ھەر بىر كىشى تۇغ (شەددە) باغلايدۇ . قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاۋاپ قىلىپ ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ قۇرئان - تىلاۋەت قىلىدۇ .

«ئوردام» نى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى ئۈچ كۈن داۋاملىشىدۇ . ئاندىن توپ - توپ بولۇپ قەشقەرگە كې-لىپ تارىغۇزۇدىكى ئەلى ئارسلانخان قەبرىسىنى (ئارسلانخان جەستى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان) تاۋاپ قىلىدۇ . ئاندىن ئاتۇش مەشئەتكە بېرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان ، ئەقىللىك خاقانى ، ئەلى ئارسلانخاننىڭ بو-ۋىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان «ھەزرىتى سۇلتانىم» مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام» سەيلىسى ئاخىرلىشىدۇ .

«ئوردام سەيلىسى» گەرچە بىر خىل دىنىي ئادەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى ناھايىتى كەڭ . تاۋاپ جەريانىدا ھەر بىر يۇرت - مەھەللە ، ھەر بىر كىشى ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ . بىر تەرەپتە مەدداھلار قەدىمكى جەڭنامە ، قىسسەلەر ۋە خەلق داستانلىرىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ زىكرى - سۆھبەت قۇرسا ، يەنە بىر تەرەپتە ناغرا - سۇناينىڭ ياڭراق ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ مىڭلىغان كىشى «ساما» ئوينىدايدۇ . بىر تەرەپتە ئاياللار ساپايى بىلەن تەلەقن ياساپ ئەجدادلار روھىغا سېغىنىپ زىكرى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتە ياشلار ۋە بالىلار ئۆزلىرى خالىغان ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ئوينىشىدۇ . بەزىدە دارۋازىلار دار

سىمى دەپ قارالسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىغا «ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش» تىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى سىڭگەن . (ئا)

ئىددەت

ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئايالنىڭ ھامىلىدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئەرگە تېگىش مەنىسى قىلىنغان يۈز كۈنلۈك مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئەگەر بىر ئايال شەرىئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۋالقى ئەرگە ياكى كېيىن تەگكەن ئەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىش قىيىن . پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى بولىدۇ . «ئىددەت» كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەتتەك كۆرۈنىسىمۇ ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى شەرىئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت قىلغان . (ر)

غوسۇل

مۇسۇلمانلاردا جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا ناماز ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى ، كىيىم - كېچەكنىڭ پاك بولۇشى ۋە ناماز ئوقۇلىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يېڭىدىن تەرەت ئالىدۇ . ئەلەر سۈيدۈك چاچراپ كېتىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويدۇ ، دەپ ئۆرە تۇرۇپ سىيمەيدۇ . شۇنداقلا كىچىك تەرەتتىن كېيىن ، سۈيدۈك تېمىپ كېتىپ ئىشتاننى پاسكىنا قىلىپ قويدۇ ، دەپ چالما تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ناماز ئوقۇيدىغان ئاياللار بولسا تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئەر - خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا ، شۇنداقلا كېچىسى ئېھتىلام بولغاندا غوسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى باشتىن - ئاياغ يۇيۇپ تازىلىشى) پاك بولۇشى شەرت . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ناپاك جۈنۈپ تۇرۇپ كۈنگە قارىسا «گۇناھ» بولىدۇ ؛ ناپاك

مەۋلۇت ئوقۇغان موللارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ . مەۋلۇت ئوقۇش بىر خىل دىنىي ئادەت بولۇپ ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈشى شەرت ئەمەس . (ئا)

بارات كېچىسى

بۇ دىنىي مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەئباننىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كېچىسى) ئۆتكۈزۈلىدۇ . شۇڭا ئۇ «بارات كېچىسى» ياكى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «بارات كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيدىن ياغلىقپات ، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ ، كاناي شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېقىلغۇ) لاردىن يېقىلغان مەشەللەرنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىقلارغا توپلىنىپ ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ ، مۇقام ۋە ھۆكەمەتلەرنى ئوقۇپ ساما سالىدۇ ، ھېكايە - چۆچەك ۋە قىسسە ئېيتىشىدۇ . شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار - بالىلار جەم بولۇپ ، ياغلىقپاتنى ئۇزۇن بادىرنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ مەسچىتنىڭ ئۆگزىسى ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان ئېگىزلىككە چىقىپ مەشەل يېقىپ :

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ ،

قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ ؟

دەپ باشلىنىدىغان «بارات قوشىقى» نى يۇقىرى ئاۋازدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭى بىلەن توۋلاپ ھەممە كىشىنى «بارات كېچىسى» نىڭ كىرگەنلىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ . بۇنى «ۋەششەمسى توۋلاش» دەپ ئاتايدۇ . «ۋەششەمسى» توۋلىغانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدە پىشۇ - رۇلغان پوشكال - قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ . «بارات كېچىسى» ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى بولۇپ ، كونا بارات ، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش كونا بارات ، شۇ يىلى ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات دېيىلىدۇ . «بارات كېچىسى» گەرچە ئىسلام دىنىي مۇزا-

چۈش ئۆرۈگۈچى بەزى چۈشلەرگە «ياخشىلىقتىن بېشارەت» دەپ تەبىر بەرسە ، بەزى چۈشلىرىنى ئۆرۈمەستىن «سادىغا بېرىۋېتىڭ» دەپلا قويدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4369 . بىمەنە بولسا چۈش ۋە يا بەك يامان ،

بېرىپ سەدىقە ئۆزىن ، كۆزەتسۇن شۇئان .

بىر ئادەم كۆرگەن چۈشىدە ئويناپ - كۈلۈپ يۈرگەن بولسا بۇنى بىرەر پېشكەللىك ۋە كۆڭۈلسىزلىككە ؛ يىغلاپ يۈرگەن بولسا بۇنى ياخشىلىق ۋە خۇشاللىققا جورۇيدۇ . يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ :

6022 . ئەگەر غەم چۈشسە بولار خۇشاللىق ،

خۇشاللىق چۈشسە كېلۇر قايغۇ بىل .

ئەگەر بىراۋ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەن بولسا ، قول - ئىلكىدە بارلار بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ ، سادىغا ئور - نىدا گۆشىنى خامتالاش قېلىۋېتىدۇ . قول - ئىلكىدە يوقلار بولسا گادايلارغا ئاز - تولا نەرسە سادىغا بېرىدۇ . ئەگەر كۆرگەن چۈشىدە ئوتتۇرا چىشى چۈشۈپ كەتسە ياكى تام بېسىۋالغان بولسا ، بۇنى يېقىن تۇغقانلاردىن بىرەرى ئۆلۈپ كېتىدۇ ، دەپ بىلىدۇ .

ئەگەر بىراۋ چۈشىدە نان كۆرگەن بولسا ، چۈش ئۆرۈگۈچى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىز بىلەن كۆرۈشىدىكەنسىز دەپ تەبىر بېرىدۇ .

ئەگەر ئۆلۈپ كەتكەن ئانا - ئانا ياكى بىۋاسىتە تۇغقانلاردىن بىرەرى چۈشىگە كىرىپ قالسا ، بۇنى «روھى ئاجىزلاپ كېتىپتۇ . بىزدىن مەدەت تىلەپتۇ» دەپ بىلىدۇ . دە ، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئالاھىدە ياغ پۇرىتىپ دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چۈشكە تەبىر بېرىش - قە - دىمىدىن كېلىۋاتقان پالچىلىقنىڭ بىر خىل مەزمۇنى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى - «ئىرق بىتۈك» بۇنىڭ جانلىق مىسالى . (ر)

تۇرۇپ تاماق يېسە يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ ، بالا ئەم - گۈزۈۋاتقان ئاياللار بالا ئەمگۈزسە يامان بولىدۇ ، دەپ بىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئاياللار ھەيز كۆرگەندە ھەيز توختىغان ھامان بويىنى سۇغا سېلىپ پاكلىنىدۇ . غوسۇل قىلىشقا گەرچە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر سىڭىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تازىلىق ۋە ساغلاملىق جەھەتلەردىكى رولى ناھايىتى زور . دەرۋەقە ، غوسۇلغا ئەمەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېموزوي ، ھەر خىل جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غوسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ر)

تۈنەك كېچىسى

قەمەرىيە يىل ھېسابىدا سەككىزىنچى ئاي - بارات ئېيىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كېچىسى مۇھەممەت پەيغەمبەرگە «پەيغەمبەرلىك ۋەھىي كەلگەن» كېچە ، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ كۈننىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «تۈنەك كېچىسى» ئۆتكۈ - زىدۇ . ئۇلار تۈن بويى ئىبادەت قىلىدۇ . بۇنى «سۈننەت» دەپ قارايدۇ . بۇ كېچىدە مەسچىت ، خانى - قالاردا ئىبادەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ . ئاياللار بولسا ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ . كىشىلەر يەنە ياغلىقپاق (بىر نەچچە يىل ياغ ئالغان قاپاق) نى كۆيدۈرۈپ بادرا ئۇچىغا ئىلىپ ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ قەبرىستان ، مازار - ماشايىقلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنى يوقلايدۇ . شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قىلىپ يېگۈچىلەرمۇ بولىدۇ . بۇ بارغانسېرى كۈچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى . (ئا)

چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

ئۇيغۇر خەلقى چۈشكە قاتتىق ئىشىنىدۇ . ئۇلار كۆرگەن چۈشنى تەقۋادار ئادەمگە ئۆرۈگۈزىدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ :

5955 . بىلىمىزگە چۈشنى ئېچىپ دېمىگىن ،

كېچىكتۈرمەي ئۇنى بىلگەنگە دېمىگىن .

5998 . ئۆزۈڭچە ئۆرۈمە كۆرگەن چۈشۈڭنى ،

ھەم ئېيتما كۆرۈنگەن كىشىگە ئۇنى .

سېھرىي ئادەتلەر

خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل سېھرىي ئادەتلەر ئىپتىدائىي دىننىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتىقادىدىن ئىبارەتتۇر . ئىپتىدائىي ئىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى «بىلگىلى ۋە چۈشەنگىلى» بولمايدىغان بۇ بىپايان دۇنيادا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ - غارايىپ ئويىپىكتىپ ھادىسىلەر بۇ سېھرىي ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر . مەنىۋى ئاساس بولسا ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۈر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن ئىبارەت . مانا شۇ ماددىي ئاساس بىلەن مەنىۋى ئاساس ئۆزئارا بىرىكىپ ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» كە سېغىنىش ، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان كۈچلەرگە تەسىر كۆرسىتىش روھىنى تۇرغۇزغان . بۇ خىيالىي روھ سېھرىگەرلىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن . سېھرىگەرلىك قەدىمكى شامانىزم دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ھەمدە شامان دىنىنىڭ تۈپ ئەقىدىسىگە ئايلىنغان .

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىمۇ سېھىرلەشنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولغان . مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «قۇلباق سېھىرگەرلىكى» (I توم ، 620 - بەتكە قاراڭ) ، «ياداتاش» (III توم ، 2 - بەتكە قاراڭ) ، «ئىسرىق» ، «قارانچۇق» (I توم ، 134 - ، 184 - بەتلەرگە قاراڭ) قاتارلىق بىرقانچە خىل سېھىر ئادەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن بۇ سېھىر ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك ئادەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلىرى بار :

(1) تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى : تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مول ھوسۇل ئېلىش ۋە ئامانلىقنى

تىلەش بۇ خىل سېھىرگەرلىكنىڭ نىشانلىغان مەقسىتى . «ياداتاش» سېھىرگەرلىكى «تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر كونكرېت مەزمۇنى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل - يۇرت بويىچە «زاراخەتمە» نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «يامغۇر تىلەش» ئادىتى بار . لىققا كەلگەن . بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان «ئىسرىق سېلىش» (كۆچ - كۆچ) ؛ ئوخشاشمىغان مېۋە ۋە كۆكتاتلارغا كۆز تەگمىسۇن ، دەپ قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى ئاباقى بولۇپ ، ئېرەملىك ھايۋانلارنىڭ كاللىسى ، قۇراق رەختلەردىن ياسالغان بەھەپىۋەت قورچاق قاتارلىقلارنى بادرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ قاداپ قويۇش) قاتارلىقلارمۇ تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنىڭ ئوخشاشمىغان شەكىللىرىدۇر .

(2) جادۇگەرلىك سېھىرگەرلىكى : بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىر قىلىش ئارقىلىق رەقەبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتى .

(3) قوغلاش سېھىرگەرلىكى : خەلق ئارىسىدىكى ئاتالمىش داخان ، باخشى ، پېرىخۇن دېگەنلەر ئەنە شۇ قوغلاش سېھىرگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «كەسپىي سېھىرگەر» لەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەدەنگە چاپلىشىۋالغان جىن - شەيتان (يامان روھ) لارنى «قوغلىۋېتىش» ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان «ياندۇرۇش» ، «تۈزلەندۈرۈش» ، «ئاۋاق ئېشى» ، «چاچراتقۇ سېلىش» ، «ئاشلاش» ، «پۇرۇك تىلەش» ، «ئوت كۆچۈرۈش» ، «تېرىگە تارتىش» ، «كەتمەنگە بېسىش» ، «تۇغ باغلاش» ، «قان قىلىش» قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللىرى بار .

(4) ئەپسۇن ئوقۇش ۋە تىلتۇمار سېھىرگەرلىكى : بۇ ئادەتتە تىل سېھىرگەرلىكى دېيىلىدۇ . ئۇنىڭ «قاغاش» ، «تىلتۇمار پۈكۈش» ، «قەسەم» قا تارلىق شەكىللىرى بار .

(5) بېشارەت سېھىرگەرلىكى : تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلاردا يۈز بېرىدىغان خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئالدىنلا بېشارەت بېرەلەيدۇ ، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش ئاساسىدا

ھارام ، ئېگىزدىن غۇلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، كۆشمەيدىغان ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھارام ... دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بەلگىلەنگەن . بۇ يەردىكى «ھارام» سۆزى دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ ، پەرھىز مەنىسىنى بېرىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇ بەلگىلەنگەن پەرھىزگە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا ئادەتلەنگەن . يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى بۇ پەرھىزلەر «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەنچە ، ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدۇ .

شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە يەنە ، نانغا دەسسەسەك كۆزۈك كور بولۇپ قالىدۇ ؛ تاماقنى پاكىز يېمەككە بالاڭ سەت بولۇپ قالىدۇ ، دېگەندەك پەرھىزلەرمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار داستىخان ياكى جوزا ئۈستىگە چېچىلىپ قالغان ناننىڭ ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە ، ئۇنى تېرىۋېلىپ « بىسىملا » دەپ ئاغزىغا سالىدۇ . يوللاردا تاشلىنىپ قالغان نان ياكى تاۋماق ئۇچراتسا « خۇدايا توۋا ! » دەپ ، ئۇنى يولنىڭ چېتىگە ياكى خالىي يەرگە ئېلىپ قويدۇ . ئومۇمەن ، يېمەك - ئىچمەكنى ئىسراپ قىلىش ۋە خارلاشنى ناھايىتى ئېغىر گۇناھ دەپ بىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرمەسلىك ، سۇغا تەرەت قىلماسلىق ، يالغۇز دەرىخىنى كەسمەسلىك ، مۇشۇكىنى ئۆلتۈرمەسلىك ، قارلىغاچنى تۇتماسلىق ، ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى شەرققە قاراتماسلىق ، قىبلە تەرەپكە پۈتۈننى سوزۇپ ياتماسلىق ، جۈمە كۈنىدە سەپەرگە چىقماسلىق ... قاتارلىق دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پەرھىزلەر بولۇپ ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىغا باغلانغان ، بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان .

« كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرگە چۆرۈۋالىدۇ » ، « سۇيۇرگىنى تىكلەپ قويسا ، شۇ ئۆيگە بالا - قازا كېلىدۇ » ، « سۇيۇرگىنى بالىنىڭ بېشىدىن ئارتىل دۇرسا ، شۇ بالا پاكىز بولۇپ قالىدۇ » ، « قازاندىن ئاتىلسا

شەكىللەنگەن پەرھىزلەر (تابۇ) بېشارەت سېپىرگەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر .

6) پالچىلىق (رەمباللىق) سېپىرگەرلىكى : پالچىلىق — قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان . پالچىلىق — پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىرى بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولغان . IX ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « ئىرق بىتىك » ئەڭ بۇرۇنقى پال كىتابى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئەزلۈك ۋە يامانلىق ئالامەتلەرنىڭ بىرمۇنچە تەرىپى مۇشۇ كۈنگىچە خەلق ئارىسىدا شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە . ئومۇمەن ، پالچىلىقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇ مەنبەئى جەھەتتىن بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان ، خەلق ئارىسىدىكى « پالغا ئىشەنمە ، پالسىز يۈرمە » دېگەن ماقال ھەم ئۇنىڭ ئىلىم - پەنگە زىت ماھىيىتىنى ، ھەم ئۇنىڭ ئۆرپ - ئادەت كۈچىنى يەكۈنلەپ بەرگەن . (ئا)

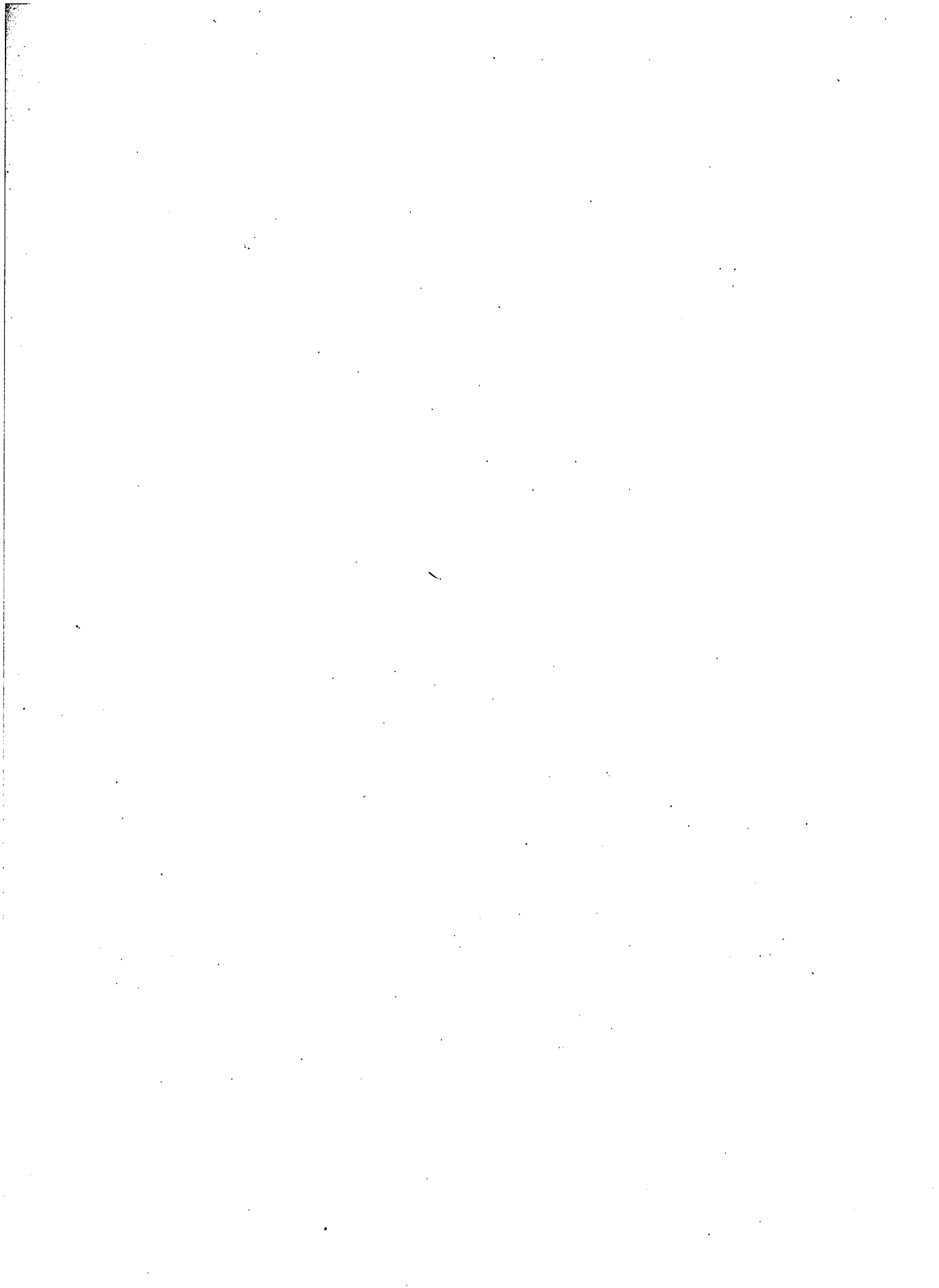
پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنى قىلىشى ۋە چەكلەپ تۇرۇش ئادىتى پەرھىز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . پەرھىز كۆپىنچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك رېئال تۇرمۇش ئادىتىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن پەرھىز قويۇق ئۆرپ - ئادەت تۈسىگە ئىگە .

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۆپلىگەن پەرھىزلەر بار . مەسىلەن ، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە : ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، بوغۇزلىغاندا قان چىقىمىغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، ئاللادىن غەپرىيىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىپ بوغۇزلانغان ھايۋاننى يېيىش

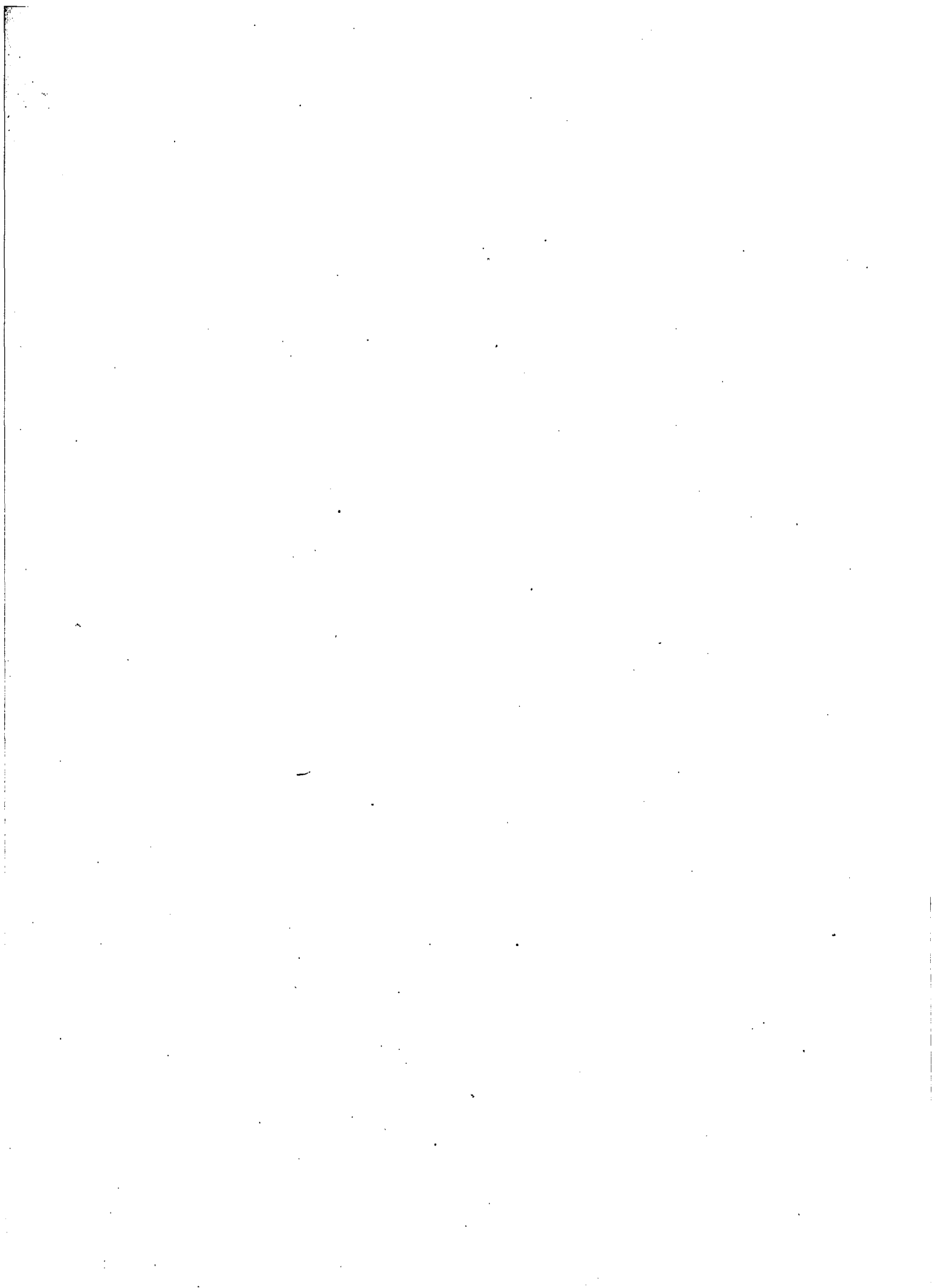
بولۇپ ، كۆپچىلىكىدە خۇراپىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن .
ئادەتتىكى تۇرمۇش پەرىھىزلىرىنىڭ مۇتلەق
كۆپچىلىكى خەلقنىڭ ئەدەب - ئەخلاق قاراشلىرىنى
ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ ، بەلگىلىك ئىجابىي رولغا ئىگە .
ئالايلۇق ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ھاراق ئىچىش ، زەھەر-
لىك چېكىملىكلەرنى چېكىش ، قىمار ئويناش ، ئوغرىلىق
قىلىش ، زىنا قىلىش ، يالغان گەپ قىلىش ، چېقىمچىلىق ،
غەيۋەت قىلىش ... قاتارلىق ئىللەتلەر ئېغىر گۇناھ ھېساب
لىنىپ ، بۇ قىلمىشلاردىن پەرىھىز تۇتۇشقا دەۋەت
قىلىنغان . يىغىپ ئېيتقاندا ، پەرىھىز - خەلقنىڭ ئىدىيىۋى
چۈشەنچىسىدە چەكلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنى مۇئەييەن
دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلاپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر .
شۇڭا ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ
ئۇچرايدۇ . (ئا)

قارا گەپكە يولۇقىدۇ ، « ئەخەت بىلەن كۈلنى بىرگە
ئالسا شۇ ئۆيدە توي بىلەن ئۆلۈم بىرگە بولىدۇ ، « قو-
شۇقنى بىر - بىرىگە ئۇرسا ئۇرۇش - ماجىرا بولىدۇ ،
« تولغاق بار بۇيىگە كىرسە ، بوۋاق بالايى - خەتەرگە
يولۇقىدۇ ، « بالا دۈم يېتىپ يىغلىسا ، ئانا - ئانىسى بۇ-
رۇن ئۆلىدۇ ، « قايىچىدا تىزىناق ئالسا بالا يۈزى
كۆرمەيدۇ ، « ھۇقۇش قونغان جاي ۋەيران بولىدۇ ،
« مېكىيان قىچقارسا بالا - قازا ياغىدۇ ، « ئېگەكنى تۇ-
تۇپ ئولتۇرسا بەختسىز بولۇپ قالىدۇ ، دېگەنگە
ئوخشاش نۇرغۇن پەرىھىزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئا-
دىتىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پىرىنسىپ بولۇپ قالغان .
ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشكە تەبىرى بېرىش ، قارغاش ،
تىلىتۇمار پۈكۈش ، قەسەم قىلىش ، پال ئېچىش قاتارلىق
ئادەتلەردىمۇ ھەر خىل پەرىھىزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان

تۆتىنچى قىسىم

تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

VI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى —
«ئون ئىككى مۇقام»

«ئۇيغۇر بار يەردە (ئون ئىككى مۇقام)
بار ، (ئون ئىككى مۇقام) بار يەردە ئۇيغۇر
بار» دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر .
ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر فولكلورىغا
مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ - ئادەت
ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ، ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ
كەڭ ئاممىۋىلاشقان تىپىك بەدىئىي كۆرۈنۈشى .
سەنئەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ سىستېمىلاشقان مۇ-
جەسسەمى ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام»
ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك
ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ ، زىمىستان كۈنلەر ، ئاچچىق
تۈنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق
تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەئبۇت بولۇپ
كەلدى ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشاللىق كۈنلىرى-
دىمۇ ، قايغۇ - ھەسرەتلىك ئاچچىق تۈنلىرىدىمۇ
«ئون ئىككى مۇقام» غا ئىلتىجا قىلدى . خۇددى
ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن
كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇ-
قىدىكى يورۇقلۇق سىستېمىسىنى «ئون ئىككى بۇرج»
قا تەتبىقلىغىنىغا ئوخشاش ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي
تەسەۋۋۇرى بويىچە «ئون ئىككى مۇقام» تىمسالىدا
ئوبرازلاشتۇرۇپ ، يۈكسەك مەنىۋى تۈۋرۈككە ئايلاند-
دۇردى . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام» نوقۇل سەنئەت
ھادىسىسى يولماستىن ، بەلكى ئالدى بىلەن
خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قويندا قوزغالغان بەدىئىي
تەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ
مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقىمىز .
ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئانىسى

بولغان « ئون ئىككى مۇقام » بىر ۋاقىتتىلا بىر
يەردە ، بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىر يوللا پەيدا بول-
غان ئەمەس ، بەلكى ھەر يەردە ، ئۇزاق تارىخىي
دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر - بىر-
لەپ ئىجاد قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئون ئىككى
سېكىلدىن ئىبارەت ئۇيغۇر مىلودىيىسىنىڭ تىمسال-
دۇر . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ پەيدا
بولۇشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ
قويغىلى بولمايدۇ . تارىخ سەھنىسىدە ئۈزۈلمەس
دولقۇندەك ئۆزئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر
ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق
تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا چۆل -
باياۋان ، تاغ - دالا ، دەريا - ئۆستەڭ ، يايلاق ۋە
ئېتىز - ئېرىق كۈيلىرىنى ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ
ناخشا - قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . بۇ كۈي-
لەر ئۆزىنىڭ مىلودىيە ئالاھىدىلىكى بويىچە
تۈركۈملىشىپ تەدرىجىي يۈرۈشلەشكەن مۇقام گۈ-
رۇپىلىرىنى تەشكىل قىلغان .

«مۇقام» سۆزى ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتە
قەدىمكى ئۇيغۇر كۈسەن - تۇخار تىلىدىكى «مە-
قەۋمە» — maka — yame سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن
شەكلى بولۇپ ، «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىنى بىلدۈ-
رىدۇ . ئۇ «ئورۇن» ، «دەرىجە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان
ئەرەبچە «مەقام» سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ ،
ئۇيغۇر تىلىغا «مۇقام» بولۇپ ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ
ھەجىمىدىكى يۈرۈشلەشكەن ناخشا - ئۇسسۇللۇق مۇزىكا
چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان خاس ئىسمىغا ئايلىنىپ
كەتكەن .

ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ قېزىلىپ -
رەتلىنىپ بۇگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە
سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سەئىدخاننىڭ

كىشىلىك ھاياتتىكى شاد - خۇراملىق ، ھەسرەت - نادامەت ، جۇدالىق ، بىرلىك - ئىناقلىق ، كۆڭۈل ئازادلىك ، مۇڭ - پىغان ، غەزەپ - نەپرەت ، زۇلۇم - كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان .

قىسقىسى ، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىخ تىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت «ئىلاھى» سۈپىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى قۇۋۋەت ۋە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن . تىل بىلەن ئىزھار قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە يۈرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ ، پىسخىك ھالىتىمىز بىلەن ئورگانىك ھالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن . «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ مۇزىكىلىق سېپى زىمگە ھەقىقىي ھالدا مەپتۇن بولغۇچى «ساتارنىڭ تارىسىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ» چېلىشنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن «بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش» نى تەلەپ قىلغۇچىلار ، شۇبھى سىزكى ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھەقداسى - ئۇيغۇر خەلقىدۇر. (ئا)

دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

دولان مەشرىپى ئاساسەن مەكت ، مارالبېشى ، يوپۇرغا (تېرىم يېزىسى) ، ئاقسۇ ئاۋات ، شاپارنىڭ تارىم بويىدىكى يېزىلىرى قاتارلىق ناھىيە - رايونلار - دىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامى . دولان مەشرىپى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، پائالىيەت مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقى قا تارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

دولان مەشرىپى ئومۇمەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇزىكا ، ناخشا - ئۇسسۇل ، ھەر خىل ئەدەبىي ئويۇن ۋە قىزىقچىلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . شۇڭا ئۇ «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى» دەپ ئاتالغان .

ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننىڭ ھامىيلىقىدا ۋە مەدەتكارلىقىدا مەشھۇر مۇقامشۇناس ، شائىر قەدىرخان ۋە خانىشى ئا - ماننىساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان . ئەنە شۇ ئاماننىساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ مەشھۇر مۇقامشۇ - ناس تۇرداخۇن ئاكا ۋارىسلىق قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956 - يىلى نوتىغا ئېلىنغان «ئون ئىككى مۇقام» تىزىملىكلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . راک مۇقامى	23 نەغمە	205 مىسرا
2 . چەبىيات مۇقامى	23 نەغمە	251 مىسرا
3 . مۇشاۋىرەك مۇقامى	31 نەغمە	363 مىسرا
4 . چارىگاھ مۇقامى	18 نەغمە	212 مىسرا
5 . پەنجىگاھ مۇقامى	25 نەغمە	240 مىسرا
6 . ئۇزھال مۇقامى	29 نەغمە	224 مىسرا
7 . ئەجەم مۇقامى	17 نەغمە	143 مىسرا
8 . ئوشاق مۇقامى	23 نەغمە	286 مىسرا
9 . بايات مۇقامى	19 نەغمە	119 مىسرا
10 . ناۋا مۇقامى	20 نەغمە	209 مىسرا
11 . سىگاھ مۇقامى	6 نەغمە	72 مىسرا
12 . ئىراق مۇقامى	8 نەغمە	102 مىسرا

جەمئىي «ئون ئىككى مۇقام» ، ئىككى يۈز قىر مىڭ ئىككى نەغمە (مۇزىكا) ، ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش مىسرا ، بۇنىڭغا «ئەبۇچەشمە» مۇقامىدىكى ئون ئۈچ نەغمە ، ئىككى يۈز ئوتتۇز ئىككى مىسرا قوش - قاندا ، تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى ئىككى يۈز ئەللىك بەش نەغمە ، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئىككى مۇ - زىكىلىق مىسرا بولىدۇ .

لېكىن ، «ئون ئىككى مۇقام» باشتىن - ئاياغ بىردەك ئون ئىككى بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس . مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيىش ، كۆپىيىش ، قو - شۇلۇپ ئىخچاملىنىش ، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈر - گەن .

«ئون ئىككى مۇقام» دا ناخشا - مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت ، گۈزەل ئارزۇ - تىلەكلەر ،

كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىدەك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى — «سەلىقە» بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا - ئاستا چوڭ بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرىدە سىزىقنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ . بۇ ھال ئوۋچىلارنىڭ كۆلپەكتىپ ھالدا ھايۋاننى قورشۇۋالغانلىقىدەك مەنزىرىنى سۈرەتلەيدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ «سىيرىلما» بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا مۇزىكا رېتىمىغا ئەگىشىپ چوڭ يۇمىلاق دا-ئىرە بىر - بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆز ئالدىغا ئىركىن پىرقىراپ چۆ-گىلەپ ، خۇشاللىقنى ئىپادىلەيدۇ . بۇنداق پىرقىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ ، مەشرەپ سورۇنى شادىيانە كەيپىياتقا تولدۇ . مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئوۋچىلىق جېڭىنىڭ غەلبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ .

دېمەك ، دولان مەشرەپىدە ئوينىلىدىغان دولان ئۇسسۇلى ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە نەپىسلىكى ، مۇزىكا رېتىمى بىلەن بىردەكلىكى ، ئۇس-سۇل مەزمۇنىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى كۆلپەكتىپ ئۇسسۇل بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئۇسسۇلچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . مەشرەپ مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ، بىرلا ۋاقىتتا بەش - ئالتە جۈپتىن يىگىرمە - ئوتتۇز جۈپ ئەز - ئا-يال ياش ، قېرى دېمەي ، كىم خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئوينىۋېرىدۇ . ناۋادا بىر يۈرۈش ئۇسسۇل ئا-خىرلاشقۇچە ھېرىپ قالغانلار سەپتىن ئايرىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ . دولان مەش-رەپى ۋە دولان ئۇسسۇلى ھەقىقەتەن «شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ ماكانى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

(ئا)

دولان مەشرەپىنىڭ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولغىنى — دولان مۇقامىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كۆلپەكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئىبارەت . دولان مەشرەپىدىكى كۆلپەكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەمگەك جەريانىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇپ ، ئاساسەن تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان : بىرىنچى باسقۇچ «چېكىتمە» بو-لۇپ باش مۇقام (پىرولوگ) ئاخىرلاشقان ھامان مەشرەپ ئەھلى ئەر - ئايال جۈپ - جۈپ بولۇپ لەرزىلىك ساداسى ئىچىدە مەردانە ھالدا سالماق قەدەم بىلەن ئاستا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . ئەرلەر قولىنى نۆۋەت بىلەن ئوڭ - سولغا تاشلاپ ، ئوڭغا يېرىم ، سولغا يېرىم ئايلاندۇ . ئوڭغا يېرىم ئايلاندى ۋاقىتتا ، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتىدىن باشلاپ ئۈچ قەدەم تاشلىنىدۇ . ئۈچىنچى قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ سول پۇتىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ توغرىسىغا توختايدۇ - دە ، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇ . بۇ باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى گويىكى ئوۋچىلارنىڭ بۈك - باراقسان ئورمانلار ، قېلىن چات-قاللارنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا قايرىپ تۇرۇپ ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئىزدەۋاتقانلىقىدەك جانلىق مەنزىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى «چېكىتمە» دىن ئىككىنچى باسقۇچ — «سەنەم» گە كۆچكەندە ، ئۇسسۇل رېتىمى ئۆزگىرىپ ، ھەرىكەت تېزلىشىدۇ . ئۇسسۇلچىلارنىڭ سېپىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىدۇ . ئەر - ئاياللار قو-لىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بىر - بىرىگە بېقىشىپ ، چەبەسلىك بىلەن ئوڭ ۋە سولغا ماس قەدەم بىلەن تولۇق ئايلانىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى تېز ، ئەمما تەرتىپلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى تەلەپ قىلىدۇ . ئۇ-سۇسۇلچىلارنىڭ چەبەسلىك بىلەن ئالدى - ئارقىغا مېڭىش ، ئوڭ - سولغا ئايلاندى ، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەرىكەتلىرى ئوۋچىلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن

ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوينىيالىشى ناتايىن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە .

ساما ئۇسسۇلى ئۈچۈن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا - كۈيلەر تاللىنىۋېلىنغان بولغاچقا ، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىنى ئىپادىلەش خاراكتېرى نا . ھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ . ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا - سۇناينىڭ ياغراق ئاۋازغا ماس ھالدا ساماچىلارنىڭ پۇت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپلىك ۋە رىتمىلىك ھەرىكەت قىلىدۇ . ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا ، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالىسىمۇ بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغان قوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ . باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان ساياھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ «بۇنداق چوڭ كۈللېكتىپ ئۇسسۇل سۇلنى ئانچە ۋاقىت مەشىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇ ؟» دەپ ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن . لېكىن ساما ئۇسسۇلى ئۈچۈن ئالدىنلا تەييارلىق مەشىقى قىلمايدۇ . ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۈندەيدۇ .

ساما ھېيت كۈنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۈن بويى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئوينىسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارى . ناغرا - سۇنايچىلار ئادەتتە بىرەر سائەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھارماي چالىدۇ . بىرەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا ئون - ئون بەش مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ . ساماچىلار ھېرىپ - چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختاپ ، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ ، لېكىن ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختاپ قالمايدۇ ، بەلكى بەس - بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋېرىدۇ . بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپ ھېرىپ - ھارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ . قىسقىسى ، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى

ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ مەر - كىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ . بۇ مەيداندا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ .

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ - سەپ بولۇپ ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامە دەۋازىسىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان پىش - شىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۈستىدە ناغرا بىلەن سۇناينىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياغرايدۇ . پەشتاق ئالدىدىكى ئازادە ، كەڭ مەيدانغا ھېيت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ مىڭلىغان كىشى ئارقا - ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ . ھەش - پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ . ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن ئوتتۇز نەچچە مېتر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۈستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ .

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئوينىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ ، چوڭ كىشىلەردىن تارتىپ بالىلارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىنىدۇ . كىم ئويناشنى خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئوينىۋېرىدۇ . ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئوينىدۇ . ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي ، چېلىنىۋاتقان ناغرا - سۇناينىڭ رىتمىگە ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئوينىلىدۇ .

ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئەڭ زور كۈللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسسۇل ھەرىكەتلىگە ئىگە بولغاچقا ،

بىر خىل تىللىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا غەلبىنى ۋە شاد - خۇراملىقنى تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنغان .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن . قەدىمكى كۈللەكتىپ ئوۋچىلىق دەۋرلىرىدىلا ئوۋدىن غەلبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ ، ئوۋ غەلبىسىنى تەبرىكلەپ كۈللەكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى . شامانىزم دەۋرىدە ساما (كۆك) غا چوقۇ - نۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا ، غەلبە تەنتەنەسى بەدىلىگە ئوينىلىدىغان بۇنداق كۈللەكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم . ئېيتىلىشىچە ، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇ - ناي چېلىنىدىكەن ، جەڭدە غەلبە قىلسا غەلبىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىدىن ناغرا بىلەن سۇننىڭ ئاۋا - زىغا تەڭكەش قىلىپ كۈللەكتىپ ئۇسسۇل ئوينالغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كۈللەكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنگە باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا - ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر . (ئا)

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاسىتىلىرى بولىدۇ . سىمۋول - لۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر

خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلىشىپ ، مىللىي ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا ، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە ، ئېستېتىك قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ ، فرازىئولوگىيىلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان .

دەرۋەقە ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي (مەجازى) ۋاسىتىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر . لېكىن بىزنىڭ دەپ مەكچى بولغىنىمىز ، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكلىدە قېلىپلىشىپ ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەردۇر . مەسىلەن :

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل : ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پىسخىك ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ ، يار ۋاسالىدا پەرياد چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن . بۇ ۋاسىتىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشىقىدا خەندىن ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان « بۇلبۇل ئۇيقۇسى » ناملىق رىۋايەتلەر سەۋەب بولغان . كاككۇك بىلەن زەينەپ : ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارنى كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىللەنگەن . ئۇيغۇر خەلق قوشاقلرىدىكى « كاككۇك ئاشىقى زەينەپ ، بىرى باغدا ، بىرى تاغدا » دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن . كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان : خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۋولى بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئادىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەردۇر . بۇ

بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاش-قان . ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرېي شېئىر شەكلىدە يېزىلىدۇ . بەزىدە ئىرسالنامە ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈل دەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنىمۇ ئە-ۋەتسىدىغان ئادەتلەر بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈلنى سىمۋوللۇق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېستېتىك ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈل دەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىنغان . شۇڭا گۈل دەستە سۇنۇش قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاسىتىسى . گۈل دەستىنىڭ ئا-زىسىغا ساماننى قوشۇپ ئەۋەتىش « سېنىڭ دەردىڭدە ياكى سېنى سېغىنىپ چىرايم سامانداك ساغرىپ كەتتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتە كۆپىنچە مۇھەببەت ، مۇھەببەت جۇدالىقىنى ، يارىغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ .

ئىرسالنامە ئەۋەتىش ئاساسەن كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ئىزھارلىقى بوغۇلغان ، ئىنسانىي ئىزھارلىققا يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ . قىزىلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتكە قول ياغلىق ۋە تاماكا خالىتىسى سوۋغا قىلىشىمۇ ئىرسالنامە دائىرىسىگە كىرىدۇ . بۇنداق قول ياغلىق ۋە تاماكا خالىتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈللەر-نىڭ نۇسخىسى ، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ سۈرىتى يار ئىشىقىدا گۈبۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ . قەغەزگە پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك ، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ . ئۆز زامانىسىدا ئىرسالنامە يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان . ئۇلار پاتلانغان « خوتەن قەغەزى » گە بېيىت ياكى نەسرېي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسن خەت شەكلىدە پۈتۈپ ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە تەشئالىق ۋە جۇدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان . ئىر-

ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

بۇلاق : كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىپ سۈرەتلەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە .

ھەممىگە مەلۇمكى ، كۆز بىلەن سۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى ئامىل ، سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ، شۇنداقلا كۆز بىلەن بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاشلىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئەنىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان .

يارنىڭ يۈزىنى ئالىمغا ئوخشىتىش ، چىنارنى باتۇرلۇققا ، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۋول قىلىش ، قار-ياغاچنى يەكلەنگەن ئەمما چىداملىق مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش ، ئەجدىھا ، يىلاننى ۋە ھىيلىلىك ۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاسىتىلەرنىڭ قېلىپلىشىشى سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر .

ئۇنىڭدىن باشقا « لەيلى - مەجنۇن » ، « پەرھاد - شېرىن » ، « تاھىر - زۆھرە » ، « غېرىپ - سەنەم » قاتار-لىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدىكى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى ، ھەم سىمۋوللۇق مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاسىتە ھېسابلىنىدۇ .

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ئۇ ئوقۇل ئەدەبىي ھادىسىلا ئەمەس ، بەلكى مۇ-ئەييەن ئېتىقاد تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر . (ئا)

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە — « يوللانما » ، « پۈتۈكنامە » دېمەك-تۇر . ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا ، سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزئارا خەت يۈ-زىدە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى

ئادىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن. مەدداھلىق ئادىتى بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە كەڭ ئەۋج ئالغان. بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەدداھلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ شەھەرلەرگە يىغىلىپ مۇۋاپىق سورۇندا بەس - بەس بىلەن مەدداھلىق قىلغان. چوڭ سورۇنلاردا مەدداھلىق قىلغۇچى بىرقانچە مەدداھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مەدداھ، بىر ياكى ئىككىسى «دوست تارتىپ بېرىدىغان» قوشۇمچە مەدداھ ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەدداھ ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ، ھەم سۆزلەيدۇ. مەدداھنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسەلەر، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى، ئەپسانە - رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە - چۆچەكلەر، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مەدداھ سورۇن تۈزۈمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۈمبىقىنى ياكى ناغرىسىنى چالغان ھامان مەدداھقا ئادەتلىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ، ئۆزلۈك-دىن چەمبەر شەكلىدە مەيدان ھازىرلايدۇ. مەدداھنىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەدداھلىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقىچە بىرقانچە سائەت مەدداھلىق ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇقىرىقىدەك كەسىپلەشكەن مەدداھلىقتىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەرىكەت ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب - رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئارىسىدا قەرەللىك ئۆتە كۈزۈلۈپ تۇرىدىغان «دادۇر مەشرىپى» ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە. بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ

سالنامە ئەۋەتىشكە ھاجىتى بار كىشىلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۈلۈك سۈپىتىدە ساقلىغان.

ئىرسالنامە كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاساھەتلىك تىل، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، سىمۋول، مېتافورا، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئېستېتىك زوق قوزغايدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈكنامە ئىمەردىم قاشلىرىغا،
تىلەپ دۆلەتنى ئالتۇن باشلىرىغا،
قانات بەرسە ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا،
قارا قۇشقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا.

قارا قۇشقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا،
خۇدا سالىدى مېنى بۇنداق بالاغا.
سېغىندۇق بىناھايەت ئۆزلىرىنى،
تولاشىرىن مۇبارەك سۆزلىرىنى.

نى سائەتتە نېسىپ بولۇر كۆرۈشكە،
تولۇن ئايدەك نۇر چاقىنغان يۈزلىرىنى.
ئۇشبۇ نامە ئۆزلىرىگە تەئەللۇقتۇر —
ئوقۇغابلا يوغان ئېچىپ كۆزلىرىنى.
(ئا)

مەدداھلىق

مەدداھلىق — ئاغزىكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەدداھلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەدداھ» (ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ. مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى تالانتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان. مەدداھلىق — ناخشا، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت

غۇتىدۇ ، ھايات مەنئەتلىرىدىن ھۇزۇرلاندىرىدۇ .
ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ، يۇمۇرغا باي خەلق .
شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا
ھەمراھ قىلىپ كەلگەن . ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن
كۆرۈشكەندە گېپىنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ
تۇرمۇشىدىكى توي - تۆكۈن ۋە باشقا مۇراسىملار ،
خىلمۇ خىل سەيلە پائالىيەتلىرى ، ئاممىۋى مەشرەپلەر ،
مېھماندارچىلىق ۋە سۆھبەتلەر ... نىڭ ھەممىسى
چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ . شۇڭا كۈلكە - چاقچىقى بولمىغان
ئولتۇرۇشلارنى «راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى» گە
ئوخشىتىپ ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا
كەڭ تارقالغان « نەسرەدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى » ،
«سەلەي چاققان لەتىپىلىرى» ، «موللازەيدىن لەتىپى
لىرى» دىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا
كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپىچىلەرنىڭ
خۇش خۇي ئوبرازلىرى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ چاقچاق
ئادىتىنىڭ جانلىق سىماسى . ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە
چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ
مىللىي پىسخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېر بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىك . بۇ خىل خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر
جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى ،
ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي شارائىتى ، تارىخىي شارائىتى ،
مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق ئىچكى - تاشقى ئامىللارنىڭ
مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان .

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپ
لىملىك بولۇپ ، ھازىر جاۋابلىق ، مەنتىقلىق ، دەلمۇ
دەللىك ، قاراتمىلىق ، يوشۇرۇن مەنىدارلىق ، ئويىپك
تىپلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر - بىرىگە چەمبەر چاس
باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ .
ھەرقانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىرەر تېمىغا ، بىرەر نىشان (
ئويىپك) غا مەركەزلىشىدۇ ، ئۇنىڭدىن چەتنەپ كەتسە
چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا
قىلالمايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى سورۇنغا قاراپ
ھەر خىل بولىدۇ . مەسىلەن :
«ئۇچۇم قىلىش» خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار ،

ئېيتقاندا ، مەدداھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ .
مەدداھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى مۇراسىم ۋە ھەر
خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ .
قەشقەرنىڭ « ھەزرىت سەيلىسى » ، ئوپالدىكى « نورۇز -
بۇلاق سەيلىسى » ، يېڭىساردىكى « ئودىخېنىم سەيلىسى » ،
خوتەندىكى « كوھمارىم سەيلىسى » قاتارلىق كۆلىمى
چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن
بىرى مەدداھلىق بولۇپ ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە
يۇرت - يۇرتلاردىن كەلگەن مەدداھلار تەرەپ - تەرەپتە
سورۇن تۈزۈپ ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ
قىلىدۇ .

مەدداھلىق ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە
ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ،
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش ، خەلق
نىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق
جەھەتلەردە ئوينىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بول
مايدۇ . (ئا)

چاقچاق

چاقچاق - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى
ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيى
تىنىڭ ھەجۋىي تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر . چاقچاق
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى ،
ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋ
ۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە ،
چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىئالوگ بولۇپ ، ئۇ ، ئادەتتە
ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بىر توپ ئادەملەر ئارىسىدا
قانات يايىدۇ . ئەمما چاقچاقنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن
كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس . چاقچاقنىڭ
يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا ، ئۇ كىشىلەردە ئىخ
تىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ .

ئىنسان كۈلكىگە موھتاج . شۇڭا كىشىلەر « بىر
قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشىرىسەن » دېيىشىدۇ . مۇشۇ
نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە ،
ئىنسان قەلبىگە ئېستېتىك تۇيغۇ بېغىشلاپ روھنى ئۇر -

بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك .
چاقچاقنىڭ «ئوخشىتىش» شەكلىدە ئوبېيكت قىلىنغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە ، خۇلق - مېجەزىدە كۆزگە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىتىدىغان تۈرلۈك نەرسىلەرگە — ھايۋانات ، ئۇچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش ، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ .

قاپىيىلىك چاقچاق : چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىرىي شەكلىدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ . قاپىيىلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىرلىكتە ، كىشىلەرگە بەدىئىي لەززەت بېرىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى «قاپىيەگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما» دېگەن ئىبارە بار ، بۇ قاپىيىلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

«سۆز ئويۇنى» مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇبالىغە ، ئوخشىتىش ، سىمۋول ، مېتافورا قاتارلىق ستىلىستىك ۋاسىتىلەرگە تايىنىدۇ .

دېمەك ، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ يۈكسەك بىر ئىپادىسى بولغان چاقچاققا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى ، رەڭمۇ رەڭلىكى ، ئەۋرىشىملىكى ، مەنىدارلىقى ، تەسۋىرىي قۇۋۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئادەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ . چۈنكى مازاق قىلىشتا بىرىنچىدىن ، مەنىتقە يوق ، ئىككىنچىدىن ، ئىجابىي مەزمۇندىن كۆرە ، ئۇنىڭدا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى بىراۋنىڭ زىتىغا - غۇرۇرىغا تېگىش ، شەخسنى كەمسىتىش ، مەسخىرە قىلىش ئوخشاش سەلبىي مەزمۇن - نىدىكى پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرىدۇ . ئەكسىچە ، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق زىيە قىلىدۇ ، كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ . شۇڭا

يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش . چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە مەلۇم بىر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىر ئېپىزوت ۋە قىزىق پەيتلىرىنى ، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىر - لەش ، مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئارقىلىق غەيرىي «ئادەم» ياساپ چىقىش — «ئۇچۇم قىلىش» دېيىلىدۇ . چاقچاقچىلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبېيكتىنى «ئۇچۇم» قىلغاندىن كېيىن ، ئاخىرىدا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ . نەتىجىدە چاقچاق ئوبېيكتى جۈملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن ھېچ قانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ .

«لەقەملىك چاقچاق» — چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان شەكلى . ئۇيغۇرلاردا شەخسلەرنىڭ خاس ئىسمىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان . خەلقىمىز «لەقەمسىز كىشى بولماس» دېگەن ئىبارە بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا ئاتىدىن بالغا ، بالىدىن بالغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقىمى ھەتتا يۇرت - مەھەللىلەرگە ئورتاق يۇرت لەقىملىرى بولىدۇ . لەقەملىك چاقچاققا چاقچاق ئوبېيكتىنىڭ لەقىمىنى توغرىدىن توغرا تىلغا ئالماي ، خىلمۇ خىل بويىچە بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۈرەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ . لەقەملىك چاقچاققا چاقچاقچىنىڭ ھازىر جاۋاب بولۇشى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۈر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ .

ماقال - تەمسىللىك چاقچاقلار : چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاقچاقلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ . مەسىلەن ، بىر كىشىنىڭ لەقىمى «تۆگە» بولۇپ ، ئۇ بىر ئولتۇرۇشتا قوپال ، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قوپسا ، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى «تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق» دېگەن ماقالىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ . چۈنكى ھەرقانداق ماقال - تەمسىل پەيدا بولۇش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال - تەمسىللەردىن ، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن ، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق

كۈرگۈل ، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار . ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازىدۇ . ئۇلارنىڭ خەتلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆزگەشەپ تۇرغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك جۇلالاپ كىشىگە ئۆمۈر ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا ، بەزىلىرى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرىنى ، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ كىشى قەلبىگە شادلىق ، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ . بەزى خەتلەر ساھىبجامالارنىڭ ھۆسننى ئەكس ئەتتۈرسە ، يەنە بەزىلىرى ئۇچار قۇشلارنى ، گۈل - گىياھلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قەلەم ، قەغەز ، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ ، ھەرپلىرى ئۆلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا ، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى ، كۆركەم ، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك) ، ئىرغاي ياغىچى ، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كەڭلىككە ، مۇقىم ئۆلچەمگە ، ئېلاستىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ، سىياھ راۋان چىقىدىغان ، ياپىلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ . قەلەم ئۇچى ئىككى - ئۈچ سانتىمېتر ياپىلاق ئۇچلىنىپ بىرئاز ئېلاستىكىلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇچىنىڭ ئىككى قىرلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇ ۋە ئۇچىنى ئون بەش گرادۇستىن ئوتتۇز بەش گرادۇسقىچە تەكشىلەپ كېسىپ ئۇچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن بىر سانتىمېتردىن بىر يېرىم سانتىمېترغىچە جىراق ئېچىپ قويىدۇ .

قەغەز : ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر ، ئۈجمە دەرىخى قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغەزى) ياساپ ، قەغەزنى تاختاي ئۈستىدە قويۇپ ، قاشتېشى ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ - سىلغايىتىپ پىششىقلايدۇ .

سىياھ : قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇنداق سىياھ پىيىلمايدۇ ، ئاسان توزىمايدۇ . قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەت تىياتلىق ئەنئەنىسى بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدىغان . ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى . (ش)

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبېكىتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . كىچىكلەر چوڭلارغا ، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ . قىسقىسى ، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇش خۇي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ . (ئا)

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق — ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئۇزاق تارىخقا ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سەنئىتى . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا تۈرك يېزىقى يەنى ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، ئەرەب يېزىقى ، چاغاتاي يېزىقى ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا ، تارىختا براخمان يېزىقى ، مانىي يېزىقى ، قەدىمكى سۈرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ ، ھەممە ساھەدىن قىممەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرغان . يەنە ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن تارتىپ ، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسن خەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كلاسسىك قول يازمىلار ، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت ، مازار ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا ، كاھىشلىرى ، مېھراب ۋە تامغا ئويۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسن خەتلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىناكارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن .

ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۈز خەت نۇسخىسى ، روقئى خەت نۇسخىسى ، تەئلىق خەت نۇسخىسى ، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى ، سولۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ ، بۇنىڭدىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى ، كۇفى خەت نۇسخىسى ، شەتەرەنجى كوفى خەت نۇسخىسى ، رەيھانى خەت نۇسخىسى ، ئىجازەت خەت نۇسخىسى ، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە چەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋەنم ، تەسۋىرىي ،

X IX ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول

ياكى پاختا تىقىپ توپ قىلىپ ، چاپاندىن قايقا (قەلئە) ياساپ پۇتبول ئوينايدۇ .

X IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى مەشھۇر سودىگەر ، مەرىپەتچى زات باۋۇدۇن مۇسابايوۋ شىنجاڭدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەننىي دەرس قوشۇپ ئوقۇشنى يولغا قويدۇ . 1883 - يىلى ئاتۇش ئىكساقنا دەسلەپ ئۈچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننىي مەكتەپ ، 1885 - يىلىغا كەلگەندە زامانىۋى سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ سېلىپ ، ئالتە مو يەردە تەنتەربىيە مەيدانى ياسايدۇ . ئوقۇغۇچىلار بۇ مەيداندا يۈگۈرۈش ، سەكرەش ، مېگىش ، تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن سىرت ، چامباش ، پۇتبول ، تارتىشماق (ئارقان ۋە كالتەك) ، « ئەسىر ئېلىش » ، « تاش كەلدى - تاش كەتتى » قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان .

1902 - يىلى باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن روسىيە ، تۈركىيەگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ ، ئۇلار ئو-قۇش پۈتتۈرۈپ قايتقاندىن كېيىن باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا پۇتبولمۇ زامانىۋىلىشىدۇ ، نەتىجىدە ئۇيغۇر تۇنجى زامانىۋى پۇتبول كوماندىسى قۇرۇلدى . ئۇزاق ئۆتمەي پۇتبول پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىدۇ .

1927 - يىلى 7 - ئايدا ، ئاتۇش ئىكساقنا قۇرۇلغان ئۇيغۇر پۇتبولچىلار كوماندىسى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ پۇتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ، ئۇلارنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن ، شىۋىتسارىيىنىڭ ئىشتىن سىرتقى پۇتبول كوماندىسىنى ئۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئىكساقنا قۇرۇلغان پۇتبول كوماندىسىنىڭ ئەزالىرى گەرچە يېشى يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ ، يېڭى زامان پۇتبول مەيدانىدىن ئورۇن ئالدى . كېيىن (1951 -

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەر خىل تەنتەربىيە تۈرلىرى بار . بۇنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ قوزنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ ئىچىگە يەل (ھاۋا) تولدۇرۇپ ئىشلەنگەن توپنى تېپىش ئۇسۇلى بىلەن قارىمۇ قارشى قەلئەلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزىدىغان « تەپۈك » تېپىش ناملىق بىر ئويۇنى بار ئىدى ، دېيىلگەن (« تۈرك قامۇسى » ، 29 - توم ، 384 - بەت) . يەنە « تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى » دېگەن كىتابنىڭ 276 - بېتىدە پۇتبول ، چەۋگەن ئويۇنلىرى ھون دەۋرىدىن بۇيان « تۈركىي قوۋملەر ئارىسىدا ئوينالغان » دېگەن ئىبارەتلەر بار .

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا ، پۇتبول ياكى توپ تۈركىي قوۋملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان . دەرۋەقە ، ئۇ چاغلاردىكى توپ ھازىرقى زاماندىكى توپقا ئوخشاشماستىن « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا كۆرسىتىلگەندەك ، تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە يەل قاچىلاپ تېپىش ، يىپ توپ تېپىش ، يۇمشاق نەرسىلەردىن ياسالغان توپنى تېپىش شەكلىدە بولغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ پۇتبول ئويناش ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئادەت بولغان . ئۇيغۇر بالىلىرى ئورما ۋاقتىدا بۇغداي ئېڭىزى ، كۈزدە قوناق ئېڭىزى ۋە خامانلاردا ئېشەك مىنىپ ئوغلاق (تۇلۇمچە سو-يۇلغان قوزا تېرىسىگە سامان تىقىپ ياكى يەل بېرىپ) ، چەۋگەن ، ۋاللىي ئويناشتىن تاشقىرى ، يىپتىن ياسالغان ياكى ئىككى كونا تۇماق ئىچىگە يۈك

ئىككى مېتر بولۇپ ، ئوق ئارغامچا دېيىلىدۇ . ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاختا پەردىنىڭ ئاستىغا ، تۆۋەن ئۇچىنى ئوتتۇز-قىرىق بەش گرادۇسلۇق قىلىپ يەرگە قوزۇق قېقىپ باغلايدۇ . ئارقا تام ئارغامچىسىنى دار تۇۋرۇكىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قىلىپ ، ئۇنى تۇۋرۇكنىڭ قارشى تەرىپىگە باغلايدۇ . يەنە دار ئارغامچىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان توققۇز - ئون ئىككى مېتىرلىق ئىككى ئاچا ياغاچ بولىدۇ . بۇنى ھاۋاز ياغىچى دەپ ئاتايدۇ . ئارغامچىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان ، ئىككى تەرەپكە تارتىپ تۇرىدىغان پەردە ئارغامچا بولىدۇ .

لەنگەر چۆپ (تەڭشەك ياغاچ) ئالتە مېتر ۋە توققۇز مېتىرلىق بولۇپ ياپىلاق ياغاچتىن ياسىلىدۇ . ئۇ ھاۋا قارشىلىقىنى پەسەيتىدۇ ، دارۋازنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ .

دارۋازنىڭ خاس كىيىمى بولۇپ ، پاپاق ، سەللە ، كەشتىلەنگەن گۈللۈك پۇچقاقلق زەر تۇتقان شىم ، بەلباغ ، ئالما ئۇرۇقى دۇخاۋا كالتە چاپاندىن ئىبارەت . دار ياسىغۇچىلار ، مۇزىكانتلارمۇ مىللىي ئۇسلۇبتا كىيىنىدۇ . دارۋاز مەيدانغا كولدۇرما ئاسقان يوپۇقلۇق ئات مىنىپ كىرىدۇ . قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىنىدۇ .

دار ئۈستى ماھارىتى ، ئارقان ئۈستىدە يالڭايغ مېڭىش ، ئولتۇرۇپ قوپۇش ، ئارقانغا مىنىش ، ئارقاندا موللاق ئېتىش ، كۆزنى تېڭىپ مېڭىش ، پۇتىغا تەخسە تېڭىپ مېڭىش ، تاقلاپ مېڭىش ، ياغاچ ئاياغ بىلەن مېڭىش ، داردىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىقلار .

چىغرىق ئويۇنى يالاڭ چىغرىقتا پىرقىراش ، بەلنى چىغرىقتا قويۇپ ئۆزىنى تۆۋەنگە ئېتىش ، چىغرىقتا قولتۇققا قىسىپ تۇرۇش ، چىغرىقتا ئولتۇرۇپ ئۆزىنى ئارقىغا ئېتىش ، چىغرىق ياغىچىغا پۇتىنىڭ ئۇچىنى ئېلىپ تۇرۇش ، بىر قولتۇقتا چىغرىقتا تۇرۇش ، بوشلۇقتا شۇڭغۇش ھالىتىدە تۇرۇش ، چىغرىق ھالقىسىغا بىر پۇتىنى بىر تەرىپىگە قويۇپ پىرقىراش ، ئىككى ھال قىلغا پۇتىنى سېلىپ ئۆزىنى تۆۋەنگە تاشلاش قاتارلىقلار .

دار رېتىملىك ساز - مۇزىكا ساداسى بىلەن ئويۇنىلىدۇ . دارۋازلار يالغۇزلا دار ئويۇنلا قالماستىن ، جانبازلىق ، چەۋەندازلىق ، سېر كېچىلىكى بىرگە ئويۇنمايدۇ .

يىلى) ياشانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۇيغۇر پۇتبول كوماندىسى غەربىي شىمال رايونى بويىچە چېمپىيون بولىدۇ .

بۇ ئەھۋاللار بىزگە پۇتبول ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . (ش)

دارۋازلىق

دارۋازلىق - ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخى مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتىشىدۇ . قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە بولغان سېغىنىش ۋە يۈكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى باغلاپ ئۆزلىرىنىڭ كۆككە ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلەنگەن . ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي قارىشىدا دار ئۈستى (تەختىراۋان) گە چىقىش گۇياكى تەڭرى ماكانغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى . شۇڭا خەلقنىڭ ئارىسىدا دارغا چىقىدىغان دارۋاز ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەس - لەشتۈرۈلگەن ھەمدە دارغا چىقىش تەنتەنلىك مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلگەن .

مەيدان ۋە دارنىڭ تىكلەنىشى : دار ئۇزۇنلۇقى يۈز مېتىر ، كەڭلىكى ئاتمىش مېتىر كېلىدىغان جايغا تىكلىدۇ . دار تۈۋىدىكى ئون مېتىردىن ئۇزۇن ئۈچ ئوق ياغاچتىن ئۇلىنىش بىلەن ئوتتۇز مېتىردىن ئېگىز تەييارلىنىدۇ . دار ئۈستىگە تاختا پەردە ئورنىتىپ ئۈستىنى قىزىل شەلپە رەڭ بىلەن گۈمبەز شەكلىدە ياسايدۇ . ئۇنىڭ ئۈچ بايرىقى بولىدۇ . تاختا پەردە ئاستىغا ئۈچ مېتىرلىق ياغاچ توغرىسىغا باغلىنىپ ئىككى بېشىغا يالاڭ چىغرىق ، ئۇچما چىغرىق بېكىتىدۇ . ئوڭ تەرەپكە گۈلەڭگۈچ شەكلىدە ئارغامچا تېڭىپ ، ئىككى ئۇچىنى تاختاينىڭ ئىككى بېشىدىن چىگىپ قويىدۇ . سول تەرەپكە يەنە ئارغامچا چىگىپ دىئامېترى ئوتتۇز سانتىمېتىر تۆمۈر ھالقا بېكىتىدۇ . دار ئارغامچىسى سەكسەن

دۇنيادىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ ئادىتىدە چېلىشىش ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت. ئەمما چېلىشىش ئۇسلۇبى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. جۈملىدىن ئۇيغۇرچە چېلىشىشمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ چېلىشىش شەكلىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا پەقەت بەل تۇتۇپ چېلىشىش شەكلى ئاساس قىلىنغان. بەلدىن باشقا ئەزالارنى تۇتۇشقا، چەمەك سېلىشقا، چاپۇتلاپ پىد قىتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

چېلىشىش مەيدانىغا چۈشكەن ئىككى پالۋان بېلىگە بەلباغ (پوتا) باغلايدۇ. A تەرەپ B تەرەپنىڭ، B تەرەپ A تەرەپنىڭ بەلبېغىدىن تۇتىدۇ. رېپىرى (نازارەتچى) ئۆزئارا بەل تۇتۇشۇش قائىدىگە ئۇيغۇن بولسا، چېلىشىشقا كوماندا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ. كىم يانپاشقا ئېلىپ قارشى تەرەپنى يەرگە يىقىتالسا، شۇ كىشى غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ئۇتقان كىشى مەيداندا قالىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىشنى خالايدىغان پالۋانلار ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چۈشىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ بىلەن بەل سىنىشىدىغان ئادەم چىقىمسا، ئۇ شۇ مەيداننىڭ چېلىشىش پالۋانى بولۇپ قالىدۇ. قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش شەكلى قەشقەرچە چېلىشىش شەكلىدىن ئاز - تولا پەرق قىلىدۇ. بۇ رايونلاردىكى چېلىشىش شەكلى بىر قەدەر قەدىمىيلىك ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان.

ئومۇمەن، چېلىشىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچە لىك كەڭ ئومۇملاشقانكى، يېزا - كەنتلەردە چېلىشىش ئويۇنى قىش - يازدىكىدەك ئېتىز - ئېرىق بېشىدا، ئەمگەك مەيدانلىرىدا خالىغان پەيتتە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇشتىن تاشقىرى، ھەرخىل ئاممىۋى مۇراسىملاردا كۆلىمى چوڭ بولغان چېلىشىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. چېلىشىشنى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ مەشق قىلىدۇ. ئادەتتە ھەر بىر يۇرتنىڭ بىر قانچە نەپەر چېلىشىش پالۋانلىرى بولۇپ، يۇرت جامائىتى ئۇلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ ۋە مۇشۇ ماھىرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

دارغا چىقىش بىر خىل ئالاھىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، مىڭلىغان تاماشىبىنلار دارنى چۆرىدەپ، دار باشقۇرغۇچىغا ئەگىشىپ دارۋازىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى تىلەپ دۇئا - تەكبىر قىلىشىدۇ. ئۇيغۇر دارۋازىلىرى بېلىگە ھېچقانداق «بىخەتەرلىك تاسمىسى» باغلىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دارۋازىلىرىنىڭ چەبىدەسلىكى ۋە ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇرلۇق رەھى ھەرقانداق تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. (ش)

چېلىشىش

چېلىشىش - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيت - ئايەم، سەيلە، توي - تۆكۈن قاتارلىق ھەرخىل ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىپ، پالۋانلارنىڭ غەيرەت - شىجائىتىنى سىناش ئادەتكە ئايلانغان. چېلىشىشنىڭ ئالدى بىلەن قاچان، قەيەردە، قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئەمما، ئۇنىڭ ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا 1983 - يىلى بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تىم خارابىلىقىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل ساقلانماقتا. بۇ ھەيكەلدە ئىككى چېلىشىچى راسا گىرەلىشىپ كەتكەن. بىر چېلىشىچى قارشى تەرەپنى سول يانپېشىغا ئالغان، يانپاشقا چىقىپ قالغان چېلىشىچى بولسا، پەيتنى چىڭ تۇتۇپ، قارشى تەرەپنىڭ سول تېقىمى بىلەن ئوڭ مۇرىسىگە گىرە سالغان. بۇ كۆرۈنۈش بىزگە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلىنى ئەسلىتىدۇ.

مەھبۇت قەشقەرنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېلىشما» (I توم، 619 - بەت) دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ. يۇقىرىقىدەك تارىخىي پاكىتلار چېلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۈچۈن نىشانغا قاراپ قۇيۇندەك چاپىدۇ . قارشى تەرەپ ئۇنى قوغلايدۇ . يېتىشىۋالغان چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوغلاقنى تالىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان ئوغلاق تارتىش جېڭى باشلىنىدۇ . ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش يۈزلىشىنى توسىدۇ ، ئېتى كۈچلۈك ، قاۋۇل چەۋەندازلار غۇزمەك بولۇۋېلىپ ئوغلاق تالىشىۋاتقان جەڭ سورۇنىغا بۆسۈپ كىرىپ ئوغلاقنى تارتىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ . مۇشۇنداق قايتا - قايتا تالىشىش ، تارتىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ ، ئوغلاقنى بەلگەلەنگەن پەللىگە تاشلىيالىسا (ئوغلاق تاشلاش نىشانى كۆپىنچە ئوغلاق تارتىش مەيدانىدىن يىراقراق بولغان مەلۇم يۇرت ئىچىدىكى ئابرويلۇق بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ياكى چەترەك بىر جايغا نىشانلاپ سىزىلغان چەمبەر قىلىپ بەلگىلىنىدۇ) شۇ تەرەپ غەلبە قىلغان بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشتا غالىب كەلگەن تەرەپ ئوغلاق تارتىشىنى تەشكىللىگۈچىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىدۇ . ئوغلاق تاشلىغان ئۆي ئىگىسى بۇ ئويۇن شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ ۋە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ . ئۆتۈپ چىققان ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل تاۋار باغلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە كوللېكتىپ ئىككى سەپ بولۇپ ئوغلاق تارتىشتىن باشقا يەنە ئىككى چەۋەنداز ئارىسىدا يەككىمۇ يەككە ئوغلاق تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بار . ئۆز يۇرتلىرىغا ۋە كىلىك قەلىبىدىن ئىككى چەۋەنداز مەيدانغا چۈشكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تاشلىنىدۇ . ئۇلار يەردىكى ئوغلاقنى تارتىشىشقا باشلايدۇ . كىمىنىڭ كۈچى ئارتۇق ، ئېتى كۈچلۈك بولسا ، شۇ كىشى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ . يەككە تىركىشىش ناھايىتى جىددىي بولىدۇ . تىركىشىش نەتىجىسىدە ئوغلاقنى قولدىن بەرمىگىنى غەلبە قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق يەككە ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئات ئۈستىدە ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تارتىشىشتىن باشقا يەنە « ئات بەيگىسى » ، « تەڭگە ئېلىش » ، « قىز قۇۋار » ، « ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش » ، « يەردىن ياغلىق ئېلىش » قاتارلىق ئەنئە-

ئەگەر بىرەر جايدا چېلىشىش بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپسا ، ھەرقايسى يۇرت جامائەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ چېلىشىچىلىرىنى ئېلىپ ، شۇ سورۇنغا ھازىر بولىدۇ .

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلى مىللىي تەنتەربىيىنىڭ مۇھىم تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، خەلقئارا مۇسابىقىلەردە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلماقتا . (ئا)

ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىش — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئات ئۈستى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ « ئاتلىقلار مەدەنىيىتى » دەۋرىنىڭ يالدامسى . بۇ ئويۇن ئادەملەرنىڭ باتۇرلۇق ۋە جەڭگىۋارلىق خىسلىتىنى نامايان قىلىدىغان ئات ئۈستى مەشىقى بولۇپ ، ئاتنى ئەڭ بۇرۇن قولغا كۆندۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكتە .

ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇسابىقە شەكلىدە توي - تۆكۈن ، ھېيت - مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . ئوغلاق تارتىشىش كۆپرەك چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەردىن چەترەك يېزا - قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇنداق يۇرتلارنىڭ كۆپچىلىكىدە مەخسۇس ئوغلاق تارتىشىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن چەۋەندازلار بولىدۇ . ئۇلار ئوغلاق تارتىش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان ئالاھىدە تەربىيىلەنگەن ئاتلىرىنى مىنىپ ، يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە سەپ تارتىپ بەلگىلەنگەن ئوغلاق تارتىش مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشىشقا قاتنىشىدىغان چەۋەندازلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدىغان ئىككى تەرەپ تەييار بولغاندىن كېيىن ، مۇسابىقىنى تەشكىللىگۈچى شەخس ئالدىن تەييارلىغان ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلاپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ . ئېتى يۈگۈرۈك ماھىر چەۋەندازلار بەس - بەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ ، ئوغلاقنى بۇرۇن ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۈزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمىغا بېسىۋالغۇچى ئوغلاقنى باشقىلارغا تارتتۇرۇپ قويماسلىق

خىزمەتچىلىكىگە تاللانغان . ھەتتا قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە لايىق تاللىشىمۇ چەۋەندازلىقنى شەرت قىلغان . شۇنداقلا چەۋەندازلىق ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ھېيت - بايرام ، توي - تۆكۈن ، سەيلە - ساياھەت كۈنلىرىنىڭ قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرى بولۇپ قالغان . مەسىلەن ، ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىش شىش ، ئات توپى (چەۋگەن) ، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش ، ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقە شەكلىدىكى پائالىيەتتىن باشقا ھەرقايسى چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىش ، چوڭق چىپىش ، ئات ئۈستىدە نەيزە ، ئومۇت ، قالقان ئىشلىتىش ، قارىغا ئېتىش ، ئات چاپتۇرۇپ ئاتنىڭ ئوڭ - سول يېنىغا ئۆزىنى تاشلاش ، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش ، تورنىڭ ئويناش ، ئاتنىڭ ئوڭ - سول يېنىغا ئۆزىنى يوشۇرۇپ بۆسۈپ ئۆتۈش ، چېكىنىپ زەربە بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى نامايان قىلغان . (ش)

ئوردىكام ئويۇنى

ئوردىكام ئويۇنى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئوينىلىپ كەلمەكتە .

ئوردىكام ئويۇنى تۈزلەڭ يەرلەردە ، مال باققان يايلاق - جاڭگاللاردا ، يېزا - مەھەللىلەردە ئوينىلىدۇ . بۇ ئويۇن ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئادەم سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ چەمبەر شەكلىدە مەيدان سىزىلىدۇ . ئاندىن شۇ سىزىق ئايلىنىشى بويىچە تەخمىنەن ھەر بىر - ئىككى مېتىر ئارىلىققا بىردىن كىچىك ئورەك كۆلىنىدۇ (ئورەكنىڭ ھەجىمى چاي پىيالىسى چوڭلۇقىدا) . كۆلىنىدىغان ئورەكنىڭ سانى قاتنىشىدىغان ئادەمنىڭ سانىدىن بىرى كەم بولىدۇ . چەمبەر شەكلىدىكى بۇ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا بالچۇق (توپ) ھەيدەپ كىرى - گۈزۈلىدىغان بىر ئانا (مەركىزىي) ئورەك (ئوردا دېيىلىدۇ) كۆلىنىدۇ . ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار ئۆزىنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ئاساسەن ئۆزلىرى تاللاپ ياراتقان نوغۇچ شەكلىدىكى بىردىن كالتەك تاپاق ھەمدە يۇمىلاق

نىسۋى ئويۇنلارمۇ بار . بۇ ئويۇنلار كۈچلۈك جەڭگىۋارلىقنى تەلەپ قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۈگۈنكى كۈندە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . (ئا)

جانبازلىق ، چەۋەندازلىق

ئۇيغۇرلاردا جانبازلىق (چامباشچىلىق) ۋە چەۋەندازلىق (ئات ئۈستى ماھارىتى) خېلى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر جانبازلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ، قەيسەر ، مەردانە خاراكتېرى ۋە جاسارەتتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلار مۇشت ماھارىتى ، پەشۋا ماھارىتى ، ئالىقان ماھارىتى ، يەل (چىگۇڭ) ماھارىتى ، قان ماھارىتى ، يانپاش ماھارىتى ، يوشۇرۇن ، ئاشكارا تېز ھۇجۇم قىلىش ماھارىتى ، تاش چېقىش ، تۆمۈر ئېگىش ، پىچاق ئېتىش ، زەربىنى توسۇش ۋە قارشى تەرەپنىڭ تىغىنى تۇتۇش ماھارىتى ، قىلىچۈزلىق ، نەيزىۋازلىق ، ئومۇتبازا - لىق ، كالتەكبازلىق ، موللاق ئېتىش ، ئېگىزگە سەكرەش ، توسۇقلاردىن ئۆتۈش ، ئوت چەمبىرىكىدىن ئۆتۈش ، كۆز باغلاش ، ئاتەشپەرەسلىك قاتارلىق جانبازلىقنىڭ خىلمۇ خىل ماھارەتلىرىگە ماھىر . ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر جانبازلىقى ھازىر تەرەققىي قىلىپ ، ئۇيغۇر جانبازلىق كوماندىسى قۇرۇش بىلەن يىگىرمە نەچچە ئورۇندا مەشىق مەيدانى ، نەچچە يۈزلىگەن مەكتەپ ، جامائەت تەشكىلاتلىرىدا كۆلىپكەتىپ - يەككە مەشىق قىلىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى .

چەۋەندازلىق : ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ئات مىنىپ ئادەتلەنگەن خەلق بولۇپ ، ئات ئۈستىدە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى پائالىيەتلىرىگە ماھىر .

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ئات مىنىشى ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنىتى دەپ بىلگەن . ھەرقايسى خانلىقلار دەۋرىدە ، ئات مىنىش ماھىرلىرى ئەسكەرلىككە ، ئوردا

قېتىملىق ئورەك كۆچۈش (كۆچ - كۆچ) بولىدۇ . شۇ جەرياندا ھەركىم چاققانلىق بىلەن ئورەك ئىگىلىشى شەرت . ناۋادا ئورەك ئىگىلىيەلمەي سىرتتا قالغىنى يەنە توپ ھەيدەپ كېلىشكە مەسئۇل بولىدۇ . ئەگەر ئىككى كىشىنىڭ تايىقى بىر ئورەككە سېلىنىپ قالسا ، كىمنىڭ تايىقى ئورەككە بالدۇر سېلىنغان بولسا ، ئورەك شۇ كىشىگە مەنسۇپ بولىدۇ . كىم بۇرۇن ئىگىلىگەنلىكى ئايرىلماي ئورەك تالىشىش يۈز بەرسە ئويۇن باشلىقى ھۆكۈمى بىلەن يەنە بىر قېتىم « كۆچ - كۆچ » قىلىندۇ . بۇ ئويۇننى ئويناشتا ئويۇنچىلارنىڭ توپ كالتىكى بىلەن بىر - بىرىنىڭ پۇتىغا ياكى باشقا جايلىرىغا ئۇرۇشقا ، بالچۇقنى قولى بىلەن تۇتۇپ ئويناشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ . ئويۇن تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار سېزىلسە ، ئۇ كىشى ئويناشتىن مەھرۇم قىلىنىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن تەنبە ئېرىلىدۇ .

ئوردىكام ئويۇنى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ ، چەبەدەسلىكى ، ھوشيارلىقى ، پەملىك بولۇشى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ئويۇن كىشىنىڭ غەيرىتىنى ، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ ، ئىتتىپاقلىق ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ . (ئا)

« قاچ - قاچ » (كويلا توپ) ئويۇنى

« قاچ - قاچ » ئويۇنى — ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى تېزلىك ، چېۋەرلىك ، قەيسەرلىك ۋە ھوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ .

بۇ ئويۇنمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ ، مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار كۆپرەك بالىلار ۋە ياشلار بولۇپ ، ئالدى بىلەن ئۇلار ئىككى سەپكە ئايرىلىدۇ . ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ ، ئەمما ھەربىر سەپكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ .

« قاچ - قاچ » ئويۇنى ئۈچۈن يۈگۈرۈشكە ئەپلىك نۇزلەك يەر ياكى ئېتىزلىق مەيدان قىلىنىدۇ . ئويۇن مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ سىزىلىدۇ (ئادەتتە بۇ خىل ئويۇن ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاتمىش — سەكسەن

ياكى ئۇزۇنچاق (باشمالداقتىن سەل چوڭراق) ھالەتتىكى بىردانە ياغاچ بالىچۇق تەييارلايدۇ . ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار تەخ بولغاندىن كېيىن بىر كوماندا بىلەن تەڭ چاقماق تېزلىكىدە ھەربىرى بىردىن ئورەكنى ئىگىلەپ ئانچۇق تاياق (توپ ئۇرىدىغان كالتەك) نى ئورەككە سولاپ تۇرىدۇ . ئورەك ئىگىلەش ھوشيارلىق ۋە چەبەدەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ . ئەگەر كىم ئورەك ئىگىلىپ يەلمىگەن بولسا شۇ كىشى توپقا مەسئۇل بولۇپ ، بالچۇقنى مەيدان سىرتىدىن توپ ئۇرۇش كالتىكى بىلەن مەيدان ئىچىگە ھەيدەپ ئەكىرىپ ، پەم بىلەن مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئورەككە سولاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ . قالغان ئويۇنچىلار ھەم ئۆزىنىڭ ئورەكىنى ، ھەم مەركىزىي ئورەكنى قوغدايدۇ . ھەربىر ئورەكنىڭ ئىگىلىرى توپنى مەركىزىي ئورەكتىن يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، ئورەككە كىرىش ئېھتىمالى بولغان توپنى كالتەك تايىقى بىلەن ئۇرۇپ يىراققا ھەيدىۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ . ئورەك باققۇچى مۇشۇ مەقسەتتە تايىقىنى ئورەكتىن چىقارغان ھامان ئورەككە ئىگە بولالمىغان توپ ھەيدىگۈچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، چاققانلىق بىلەن تايىقىنى ھېلىقى بوش ئورەككە تىنىۋالسا ، بۇ ئورەكنىڭ ئىگىسى ئوردىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ . دە ، ئورەكى (ئوردىسى) نى ئىگىلىۋالغان كىشى ئورنىدا مەيداننىڭ سىرتىغا چىقىپ قايتىدىن توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ . ئويۇن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا دەۋرىسىمان داۋاملىشىۋېرىدۇ . ئارىلىقتا ئويۇننى تېخىمۇ قىزىتىش ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئويۇن باشلىقنىڭ « كۆچ - كۆچ » دېگەن كوماندىسى بىلەن تەڭ ، ئورەك ئىگىلىرى تايىقىنى كۆتۈرۈپ ، ئۆزئارا ئورەك ئالماشتۇرىدۇ . ئەگەر مۇشۇ « كۆچ - كۆچ » پەيتىدە ئورەكى يوق توپ ھەيدىگۈچى چاققانلىق بىلەن بىرەر بوش ئورەككە تايىقىنى سېلىۋالسا ، ئۇ ئورەك شۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇپ ، بىخەستەلىك قىلىپ كىم ئورەك ئىگىلىپ يەلمىگەن بولسا ، شۇ داۋاملىق توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ . ئەگەر توپ ھەيدىگۈچى بالچۇقنى باشقىلارنىڭ ئۇرۇپ يىراقلاشتۇرۇشىغا يول قويماس ، ئەپچىللىك بىلەن توپنى مەركىزىي ئورەككە كىرگۈزۈۋالسا ، شۇ ھامان بىر

سىنى ئۇرۇۋالسا ، ئۇلار توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولالمايدۇ .

توپ ئۇرۇش ھوقۇقى باز تەرەپنىڭ ئەزالىرىدىن بىرىسى توپ ئۇرغاندا كالتىكى توپقا تەگمەي ياكى يىراققا ماڭماي ، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە ، كويلىغا كىرىپ تۇرۇپ ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن شۇ كىشى بىلەن بىرگە قاچىسىمۇ بولىدۇ ياكى كېيىنكى ئۇچىنچى ، تۆتىنچى توپ ئۇرغۇچى بىلەن بىللە قاچىسىمۇ بولىدۇ . ئىشقىلىپ توپ ئۇرغان كىشى چوقۇم بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت . ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ ، ئۆزىنىڭ كوماندىسىدىكى باشقا بىرى توپ ئۇرغان زامان توپ ئۇرۇش كويلىسىغا قايتا قېچىپ كېلىۋالسا ، « ئەسەر » لىكتىن قۇتۇلۇپ ، توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا قايتا ئىگە بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان ئىچىدە خالىغان يىراقلىققا ئۇرسا بولۇۋېرىدۇ . لېكىن ئارقا تەرەپكە ئۇرسا ياكى مەيدان سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە « كۆيگەن توپ » (« سېسىق توپ ») ھېسابلىنىپ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ . مۇسابىقە جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ ، ھەممىسى قاچالماي قاملىپ قالسا ، ئۇ ھالدا مۇداپىئە قىلغۇچى قارشى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان ئىچىدە ئۆزئارا توپ پاسلىشىپ ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ . بۇ پۇرسەت ئىچىدىمۇ قېچىپ بېرىۋالالسا ياكى قېچىش جەريانىدا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا ، يېڭىلىگەن بولۇپ ، توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ .

دېمەك ، « قاچ - قاچ » ئويۇنى ئەنە شۇنداق جىددىي تىرىشىش ، دەۋر ئالمىشىش ئىچىدە داۋاملىشىدىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇندۇر . (ئا)

سارغايىدى (چاقپەلەك)

سارغايىدى — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى . بۇ ئويۇن قەدىمدىن باشلاپ ھەرخىل ھېيت - بايرام ، مۇراسىملاردا ، شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال پەيتلىدە

مېتىر ، كەڭلىكى قىرىق — ئاتمىش مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىگە چەمبەر شەكىلدە سىزىلغان توپ ئۇرۇش ئورنى ۋە قېچىپ بارىدىغان ئوردا ئادەتتە « كويلا » دەپ ئاتىلىدۇ .

« قاچ - قاچ » ئويۇنى ئۈچۈن بىر دانە توپ (شاپتۇل ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يېپنى ئوراپ ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ ، ئوخشاشمىغان رەڭلىك يىپ بىلەن ئۈستىدىن كەشتىلەپ چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ بۆجەپ يۇمىلاق توپ شەكلىگە كىرگۈزىدۇ) ۋە ئۇزۇنلۇقى توقسان سانتىمېتىر ئەتراپىدا ، توملۇقى كەت مەن سېپىدەك ، توپ ئۇرۇش قىسمى (بىر تەرىپى) يايىلاق شەكىلدىكى توپ ئۇرۇش كالتىكى تەييارلىنىدۇ . ئەگەر مەيدان كىچىكرەك بولۇپ توپ ئۇرۇش كالتىكى بولمىسا ، كالتەك ئورنىدا قول بىلەن توپنى ئۇرۇپ ئويۇننىمۇ بولىدۇ .

ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ . توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئايرىلغاندىن كېيىن ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىدە رەتلىك تىزىلىپ تۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيداندا توپنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئەپلىك جاي تاللاپ ، خۇددى ۋالىبولچىلاردەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپكە مۇداپىئە كۆرگۈچى قارشى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقى توپنى كالتەككە توغرىلاپ تاشلاپ بېرىدۇ . كوماندا ئەزالىرىنىڭ بىر قېتىم ، كوماندا باشلىقى (رامباتچى) نىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى ئۇرۇلغان توپ بىلەن تەڭ مەيداننىڭ قارشى تەرىپىدىكى بەلگىلەنگەن كويلا (ئوردا) ئىچىگە قاراپ يۈگۈرىدۇ . ئەگەر ئۇ كىشى كويلا ئىچىگە كىرىۋالغۇچە قارشى تەرەپ توپنى تۇتۇۋېلىپ ، توپ بىلەن ئۇنى ئۇرۇۋالسا ، مۇداپىئەدە تۇرغان قارشى تەرەپ ئەزالىرى ناھايىتى چەبەدەسلىك بىلەن گۇررىدە يۈگۈرۈپ بېرىپ توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىگە كىرىۋېلىشى شەرت . ئەگەر بەلگىلەنگەن مەيدانغا كىرگۈچە ئارىلىقتا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر ئەزا-

ھالقىلاردىن تۆت تال ھەرىكەتلىنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ . بۇ ئارغامچا يۈز كىلوگراملىقتىن ئارتۇق كۈچىنىشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ ، ئادەتتە موما ياغاچنىڭ ئېگىزلىكىدىن ئوتتۇز - ئەللىك سانتىمېتر كالتە بولىدۇ . شۇڭا ئۇ بوشلۇقتا مۇئەللىق ھالەتتە تۇرىدۇ . ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۇچى ئادەمنىڭ پۇتى ئەركىن پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چىكىلىدۇ . ئۇچقۇچىلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ . ئۇلار سول پۇتىنى ئارقاننىڭ ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ سول قولىدا ئارغامچىنى مەھكەم تۇتىدۇ . ئۇچۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئۇچۇش قوماندىسى بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تۆت «ئۇچقۇچى» تەكشى رىتىم بىلەن ئوڭ پۇتىنى يەرگە تېپىپ ، چاقپەلەكنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇچۇش دائىرىسى قۇش قانىتىدەك كېرىلىپ ، ئۇچقۇ-ئىچىلار ئاستا - ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىش ئوقىغا ماس ھالدا ھاۋادا ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ . ئۇچقۇچىلار ئېگىزىرەك ئۇچۇشنى خالاپ ئۇچۇش ماھارىتىنى نامايان قىلماقچى بولسا ، ئۇلار ئوڭ پۇتى بىلەن يەرنى تېپىش سۈرئىتىنى تەكشى تېزلىتىش ۋە ئۆزئارا ھەرىكەت جەھەتتە ماسلىشىش زۆرۈر ، ئەگەر ئۇچۇشتىن توختاشقا توغرا كەلگەندە ، ئۇچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ ، يەنە شۇ ئوڭ پۇتى بىلەن بىردەك يەر «تورمۇز» قىلىنىدۇ .

بۇ ئويۇنمۇ مىللىي تەنتەربىيە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، يۈرەك ۋە ئۆپكەننى چېنىقتۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدۇ . (ئا)

ياڭاق ئويۇنى

ياڭاق ئويۇنى — نىشانغا تەگكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ياڭاق كۆپ چىقىدىغان قەشقەر ، خوتەن ، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان . بۇ ئويۇن ئادەتتە ھېيت - بايرام ۋە ھەرخىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىدۇ . بۇ بىر قەدەر ئاددىي ئويۇن بولۇپ ، قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . كىمنىڭ ياڭقى بولسا ئىختىيارى ئويناۋېرىدۇ . بۇ ئويۇن

رىدە ، كۆپرەك قىش كۈنلىرى ئويۇشتۇرۇلغان بولىدۇ . چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان بولۇپ ، تەخمىنەن ئون بەش - يىگىرمە مېتر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقنى كىيگۈزۈپ ، چاقنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككى تال بادرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ موما ئۈستىدە مەزمۇت تۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . ئويۇنچىلار ئۇچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا) لار چاقپەلەك ئۈستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ . چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ موما (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ ، بىرخىل تېزلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ ، چاققا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى «ئۇچقۇچى» ئاستا - ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ . چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ . ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايدىغان كىشىلەر ئۇچسا ، ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ ، چىرايلىرى ساغرىپ كېتىشى مۇمكىن . بۇ ئويۇننىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭغا «سارغايىدى» دەپ نام بېرىلگەن .

بۇ ئويۇننىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنى بولۇپ ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ . چاقپەلەك ئويۇننىڭ يۇقىرىقىغا ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار . بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ مومىسى تەخمىنەن سەككىز - ئون مېترغىچە ئېگىزلىكتە بولۇپ ، بۇ موما يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم ، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ . بۇ مومنىڭ ئۇچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكىلىق چاق كىيگۈزۈلىدۇ . چاقنىڭ ئۈستىگە پىلوس (« + ») شەكىللىك ئىككى باسۇرۇق ياغاچ مەھكەم باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ تاسادىپىي ھالدا موما ياغاچتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . چاقنىڭ چەمبىرىكىگە گېئومېترىك تەڭپۇڭلۇقى تەڭشەلگەن تۆت دانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىلىپ ، بۇ

قوشماق ئاداش ئويۇنى — خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىككى ياشنىڭ ساداقىتىنى ئىپادىلەشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. ئويۇن ئۈچۈن ئۆرۈك ئۈچكىسىدىن جۈپ (قوشماق) چىققان مېغىز تاللىنىپ قوشماق ئويۇنى ئىككى تەرەپ بىردىن يەيدۇ. يېيىش ۋاقتىدا، ۋاقىت بەلگىلەپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كىم بالدۇر «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش» دەۋالسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ. ئۇتقۇزغۇچى ۋەدىلەشكەن نەرسىنى ئۇت قۇچىغا بېرىدۇ. بۇ ئويۇن كۆرۈنۈشتە ئاددىي بولغان بىلەن ئىككى دوستنىڭ بىر ئۈچكە ئىچىگە سىغقان قوشماق مېغىزدەك ھىم دوستلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ.

توپۇق ئويۇنى — شەرتى ئېغىر، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، مۇددىتى ئۇزۇن، ئەر-ئايال، قېرى-ياش ھەممىگە تەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن. بۇ ئويۇنمۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى، دوستنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس، ساداقەتمەن دوستلۇقىنى سىناش ئويۇنى، بۇ ئويۇن ئۈچۈن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ توپۇقى لازىم. توپۇق قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئارقا پۇت سېنىدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەم ئۇيۇلۇققا ئىگە. گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇلۇقنى پىچاق بىلەن ئاجرىتىش خېلى قىيىن. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق غايىسىنى ئەنە شۇ گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇلۇققا سىمۋول قىلغان.

توپۇق ئويۇنىنىڭ ئويۇنلىشى: توپۇق ئويۇنى ئىككى كىشى بىر يەردە تۇرغان بولسۇن ياكى يىراق يەردە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە بىرىگە پاكىزلەنگەن توپۇقنى تېشىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. توپۇقنى قوبۇل قىلغان دوستى ئۇنى ئېلىپ يېنىدا ساقلايدۇ. توپۇق بەرگۈچى خالىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز توپۇقنى سورايدۇ، توپۇق ئالغۇچى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى لازىم، شۇنداق قىلالسا، ئۇ ئۇتقان بولىدۇ. بۇ چاغدا توپۇق بەرگۈچى قوي، كالا، ھەتتا تۆگە سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ دوستنىڭ ساداقىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ. مۇبادا دېگەن ۋاقىتتا توپۇقنى چىقىرىپ

ئۈچۈن تامنىڭ تۈۈنگە ياكى تۈزلەڭ يەرگە ئون — يىگىرمە ياڭاق سىغىقۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇنچىلار ئۆزئارا كېڭىشىپ، ئورەككە ياڭاق ئاتىدۇ. خان چېگرا سىزنى بەلگىلەۋالدى ياكى تامغا بىر پارچە تاختاينى يانتۇ تىكلەپ، تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىر ياڭاقنى دومىلىتىدۇ. شۇ ياڭاقنىڭ دومىلاپ بېرىپ توختىغان يېرى ياڭاق ئېتىش چېگرا سىزنى قىلىنىدۇ.

قاتناشقۇچىلار مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن كېلىشىپ ئورەككە ياڭاق ئېتىش نۆۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇ رەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ ياڭاق ئاتقۇچىغا ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ھەر بىر كىشى ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى بېرىدۇ. ياڭاق ئاتقۇچى قولىدىكى پاي قىلىپ قوشۇلغان ياڭاقنى «جۈپ» ياكى «تاق» دەپ ئاشكارا جاكارلاپ چېگرا سىزنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئورەككە تاشلايدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئورەك بىلەن چېگرا سىزنىڭ ئارقا لىقى تۆت — بەش مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئەگەر ياڭاق ئاتقۇچى «جۈپ» دەپ توۋلىغان بولسا، ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى جۈپ بولسا ئۇتقان ھېسابلىنىپ. باشقىلار پاي قىلىپ قوشقان ياڭاق شۇ كىشىگە تەۋە بولىدۇ. ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئويۇنغا قاتناشقانلار قانچە ياڭاق پاي قوشقان بولسا، شۇنچە ياڭاق تۆلەم تۆلەيدۇ. ئۇتقۇچىدا ئارقا — ئارقىدىن ياڭاق ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئۇتتۇرۇپ قويسا ياڭاق ئېتىش نۆۋىتى ئالمىشىدۇ. ھەر قېتىم ئورەككە ياڭاق ئاتقاندا ئويۇنغا قاتناشقانلار يۇقىرىقىدەك ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى ئالدىن پاي قىلىپ تاپشۇرىدۇ. ياڭاق تۈگەپ ئويناشنى خالىمىسا مەجبۇرلانمايدۇ. بىر ئورەكتە ئوينىيدىغانلار ئادەتتە ئۈچ — تۆت ئادەمدىن ئاشمايدۇ. (ئا)

«قوشماق ئاداش» ۋە توپۇق ئويۇنى

قوشماق ئاداش ئويۇنى بىلەن توپۇق ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دوستلۇق، ۋاپادارلىق، ساداقەتمەنلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇن.

ئىككى سەككىز ئون ئالتە ،
 ئون ئالتىنى كىم يازدى ،
 ئاكام بىلەن مەن يازدىم ،
 ئىشەنمىسەڭ سوراپ باق ،
 ھەسەل ئېلىپ يالاپ باق .

بېرەلمىسە ، توپۇق ئالغۇچى ئۇتتۇرغان بولۇپ ، ئۇتقۇچى
 تەرەپكە مەشرەپ - چاي بېرىدۇ .
 توپۇق ئويۇنى ئۆزئارا دوستلۇق ۋە
 ساداقەتمەنلىكنى سىنايدىغان ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرىدىغان
 ئەنئەنىۋى ئويۇن بولۇپ ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەل-
 مەكتە . (ش)

توپ ئويۇنى

ئۇنىڭدىن كېيىن « لام - جىم » دەپ توپ ئويۇنغۇچى
 توپنى تۇتۇۋېلىپ جىم تۇرىدۇ . باشقىلارمۇ گەپ -
 سۆزسىز مىدىر قىلماي تۇرۇشى شەرت . كىم خىلاپلىق
 قىلسا ئويۇندىن قالدۇ ياكى ئاللىقىغا بىر - ئىككى شا-
 پىلاق يەيدۇ . تېخى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن
 قىزلار ئارىسىدا بۇ خىل توپنى ناخشا - قوشاقنىڭ رىتى-
 مىگە ماسلاشتۇرۇپ ئويناش ئادىتى ئومۇملاشقان .
 ئويۇننىڭ شەرتى سۈپىتىدە ، توپنى قاچۇرماسلىق ، قو-
 شاق ئو قۇغاندا دۇدۇقلىماسلىق ، قوشاق توپنىڭ
 ئۆرلەش - چۈشۈشىگە ماسلىشىش ، بۇنىڭغا خىلاپلىق
 قىلغۇچىلار ئويناش نۆۋىتىدىن قالدۇ . توپ ئويناش
 ماھىرلىرى قوشاقنى ياخشى ئېيتىش بىلەن ، توپنى ئال-
 قان بىلەن يەرگە ئۇرۇپ ئۆرلىگەندە قول دۈمبىسىدە
 توختىتىپ سىپىرلىدۇرۇپ ئاللىقانغا چۈشۈرۈپ قايتا يەرگە
 ئۇرىدۇ . خەلق ئارىسىدا « توپ قوشقى » نىڭ تۈرلىرى
 كۆپ بولۇپ ، بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىرى مۇنداق ئېيتىد-
 لىدۇ :

- چىگىچى ، بۇغدايچى ،
- خەمكى دوغدايچى .
- كېچىلەپ زوۋانى قوي ،
- زوۋىنىڭ قايسى قىزى .
- ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى ،
- ۋوپىنى ۋاپا دېمەڭلار ،
- ۋوپا يالغانچى بولۇر .
- ۋوپىدىن كۆرە بوۋاڭنى تاپ
- بوۋا بەك ياخشى بولۇر .

.....

(ش)

توپ - ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى
 ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنى ئاساسەن قىزلار
 ئوينىدايدۇ .
 ئۇيغۇر قىزلىرى توپنى ئۆزلىرى ياسايدۇ . ئۇلار
 قۇرۇغان شاپتۇل ئۇچكىسىگە پاхта يېپنى يۆگەپ ئال-
 دەك بولغاندا ئۈستىنى ھەر خىل گۈللۈك يىپلار بىلەن
 تۈرلەپ بېزەيدۇ . بۇنداق توپ يەرگە ئۇرۇلغاندا تېز ئۆر-
 لەيدۇ ۋە توپ ئىچىدىكى شاپتۇل ئۇچكە مېغىزى
 شىرىقلىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ دىققەتنى جەلپ قى-
 لىدۇ .
 توپ ئويناش ئۇيغۇرلاردا ، بالا ئۆمىلىگەندىن
 باشلىنىدۇ . ① بالا ئۆمىلىگەندە ئاتا - ئانىلار توپنى دو-
 مىلىتىپ بالىنىڭ ئەكەلىشىنى بۇيرۇيدۇ . بۇنىڭ بىلەن
 بالىنىڭ كۆرۈش سېزىمى ئاشىدۇ ، ئۆمىلەش ھەرىكىتى
 تېزلىشىدۇ . ② بالا تۇرالغاندا ، ئۆزى مېڭىشنى ئۆگىتىش
 ئۈچۈن توپنى دومىلىتىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن بالا توپقا
 قىزىقىپ تېز مېڭىشقا ئادەتلىنىدۇ . ③ بالىنىڭ تىلى
 سۆزگە راۋانلاشقاندا ، چوڭلاردىن بىرى « بىر ، ئىككى ،
 ئۈچ » دەپ توپنى يەرگە ئۇرۇپ سانايدۇ . بۇنىڭ بىلەن
 بالا ساناققا ئۆگىنىدۇ ۋە توپنىڭ يۇقىرى ، تۆۋەن
 ئۆرلىشىگە قاراپ كۆزى چېنىقىدۇ . بۇلار ھەممە ئۇيغۇر
 ئائىلىسىگە ئومۇملاشقان ئادەت ، يۇقىرىقىلار بىلەن
 چېنىققان بالا مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە ، مۇستەقىل توپ
 ئويناش باسقۇچىغا كۆچىدۇ . بۇ چاغدا بىر قانچە قىز بالا
 بىرلىشىپ شەرتلىك توپ ئوينىدايدۇ . ئۇنىڭ قوشاقلىرى
 مۇنداق :

رىكەتكە ماس قوشاق ئېيتىلىدۇ :

چوڭ ئۈزۈم ، چولپان كۆزۈم ،
چوڭ خاتا قىلغان ئۈزۈم .
چوڭ بولاي چوكان بولاي ،
ياخشى يارغا يار بولاي .

ئۈچىنچى باسقۇچتا يەردىكى چېچىلغان تاشنى
بىرىنچى قېتىم ئۈچى ، ئىككىنچى قېتىم ئاخىرقى بىرىنى
ئالدىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

ئۈچ ئۈزۈم ،
ئۈچى مەن تولدۇرىمەن .
ئۈچى مەن تولدۇرغىچە ،
سىزىپ كېتەر قارا كۆزۈم .

تۆتىنچى باسقۇچتا بالىچۇق تاشنى يەرگە توپ
قويۇپ توپ ئالدىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

توك - توك ، قوش توك - توك ،
بۇ ئويۇندا ئۇتتۇرۇپ ، باشقىدىن ئويناشقا يوق .

بەشىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى بىراقلا چاچىدۇ
ۋە ئانىچۇق تاشنى ئايرىۋالىدۇ - دە ، ئۇنى يۇقىرى
ئاتىدۇ . چۈشكىچە بالىچۇق تاشتىن بىرىنى سول قول
ئاستىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ - دە ، ئانىچۇق تاشنى
تۇتۇۋالىدۇ . سول قول ئاستىغا بىر تاشنى ئېلىش ، باشقا
تاشنى مىدىرلاتماسلىق شەرت . قالغان ئۈچ تاشمۇ سول
قول ئاستىغا بىردىن كىرگۈزۈلىدۇ . بۇنىڭ قوشقى
مۇنداق :

ھويلا ، ھويلا بىر ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا ئىككى ھويلا .
ھويلا ، ھويلا ئۈچ ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا تۆت ھويلا .

دەپ تۆت تاشنى يەردىن سالامەت سىيرىۋالىدۇ - دە ،
چىككا - چىككا بىر شە (شەھەر) دەيدۇ . بۇ ئۇت-
قانلىق - شەھەر ئالغانلىق بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن

تاشتەرمەك

تاشتەرمەك (چاكوم) ئويۇنى ، ئۇيغۇر قىز -
چوكانلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى
ئويۇنلارنىڭ بىرى .

بۇ ئويۇنى ئىككى - ئۈچ قىز سىلىقتىلغان بەش
دانە شاپتۇل ئۈچكىسى ياكى بەش تاش بىلەن ئوينىدايدۇ .
تاشلارنىڭ بىرى يوغانراق بولۇپ ، ئۇ ئانىچۇق ، كىچىك
رەك تۆتى بالىچۇق بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئالتە باسقۇچقا
بۆلۈنىدۇ . ئالدىنقى بەش باسقۇچتا تاشلارنى بىر قولدا
سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانىچۇقنى بارماقنىڭ ئۈچى بىلەن
يۇقىرى ئېتىپ بالىچۇق تاشلارنى يەرگە چاچىدۇ . يۇ-
قىرى ئاتقان ئانىچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي
تۇتۇۋېلىش كېرەك . ئانىچۇق تاش يەرگە چۈشۈپ
كەتسە ، ياكى بالىچۇق تاشنى يەردىن ئالغۇچە
مىدىرلىتسە ، ياكى قولغا ئالغان بالىچۇق تاش ئاند-
چۇق تاشنى تۇتقۇچە چۈشۈپ كەتسە ، ئۇنىڭ ئويناش
نۆۋىتى باشقىلارغا ئالمىشىدۇ . ئىككىنچى قېتىم نۆۋىتى
كەلگەندە ، توختاپ قالغان يېرىدىن داۋاملاشتۇرىدۇ . بۇ
ئويۇندا ھەر بىر باسقۇچنىڭ ھەرىكەتكە ماسلاشتۇرۇپ
ئېيتىلىدىغان قوشقى بولىدۇ .

بىرىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى ئوڭ قولدا
سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانىچۇقنى بارماق ئۈچى بىلەن يۇ-
قىرى ئېتىپ تۆت بالىچۇقنى يەرگە چاچىدۇ ۋە ئانىچۇق
تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . ئاندىن ئانىچۇق
تاشنى يۇقىرى ئېتىپ ، چۈشكىچە بالىچۇق تاشتىن بىرىنى
يەردىن چىقىرىپ ئېلىپ ئانىچۇق تاشنى يەرگە
چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . باشقا تاشلارمۇ مۇشۇنداق ئوي-
نىلىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

چاكوم - تاماكوم ،
كىچىكى - كېلىنچىكى ،
كۈمىكى ، كۈمۈچىكى
بۆلىكى بىلەزۈكى .

ئىككىنچى باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچتەك
باشلىنىپ ، بالىچۇق تاش ئىككىدىن ئېلىنىدۇ ۋە بۇ ھە-

باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى رەت - رېتى بىلەن بالچۇق ئۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانغا تارقىلىپ ئۇرۇلغان بالچۇقنى ھاۋادىن يەرگە چۈشكۈچە ئارىلىقتا تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئەگەر تۇتۇۋالسا بالچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى « كۆيگەن » ھېسابلىنىپ ، بالچۇق ئۇرۇش ھاۋادىن قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . ئەگەر بالچۇقنى ھاۋادىن تۇتۇۋالالمىسا ، ئۇ ھالدا بالچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ ، بالچۇقنى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ . بالچۇق بەلگىلەنگەن چەمبەر ئىچىگە چۈشسە ياكى چەمبەر مەركىزىدىكى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە ، « ئۇتقان » بولۇپ ، بالچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ . ئەگەر بالچۇقنى چەمبەر ئىچىگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا ، ئۇ ھالدا بالچۇق ئۇرغۇچى تەرەپ بالچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدىن ئانا ياغاچ بىلەن بالچۇقنى چېكىپ ئۆرلىتىپ قايتا - قايتا ئۈچ قېتىم يىراققا ئۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە ، شۇ يەردىن بىر خىل ئۆلچەم بىلەن چامداپ بالچۇق ئۇرۇش چەمبىرىگىچە سانايىدۇ . بىر تەرەپنىڭ ئېرىشكەن نومۇرى (چامدام سانى) قاچانكى ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپ ئالدىن كېڭىشىپ بېكىتكەن نومۇرغا يەتسە ، شۇ تەرەپ غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن يەڭگەن تەرەپنىڭ ھەربىر ئەزاسى بالچۇق ئۇرۇش مەركىزىدىن باشلاپ ئۇدا ئۈچ قېتىمدىن بالچۇق ئۇرىدۇ . بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالچۇقنى قارشى تەرەپ توسۇۋېلىشقا ياكى تۇتۇۋېلىشقا بولمايدۇ . شۇنداق قىلىپ بالچۇقنىڭ چۈشكەن ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ بەدىلىگە بالچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي « ۋال لەي ... ۋال لەي ... ۋال لەي ... » دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرىدۇ . ئارىلىقتا تىنماي (دەم ئېلىۋالماي) نىشانغا يېتىپ كېلە - لىگەن بولسا مەجبۇرىيەتتىن خالاس بولىدۇ . ئەگەر « ۋال لەي » توۋلاپ نىشانغا يېتىپ كەلگۈچە تىنىۋالغانلىقى سېزىلسە ، يەڭگەن تەرەپ بالچۇقنى تىنغان يەردىن باشلاپ يەنە بىر قېتىم ئۇرىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ

ئالتىنچى باسقۇچى ئاياغلىشىدۇ .

تاشتەرمەك ئويۇنى بالىلارنىڭ كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىپلا قالماستىن ، چاققان ۋە پەم - پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ . (ش)

ۋال لەي ئويۇنى

« ۋال لەي » - ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك مەنەگە ئىگە بولمىغان ، مۇئەييەن ئاھاڭ ياكى رېتىمنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى بولۇپ ، ئۇ كىشىلەرنىڭ چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان ، قول ۋە پۇت قاتارلىق بەدەن ئەزالىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدىغان ، ئۆپكەننىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ۋە يۈرەكنى تاۋلايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇننىڭ نامىدىن ئىبارەت .

بۇ ئويۇندا مەخسۇس مەيدان ۋە ئالاھىدە قورال تەلەپ قىلىنمايدۇ ، قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چەكلەنمەيدۇ . ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئوينىسىمۇ ، ياكى بىر قانچە كىشى ئىككى سەپكە بۆلۈنۈپ ئوينىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ .

ۋال لەي ئويۇنى ئۈچۈن ئادەتتە تۈز كەتكەن ئو - چۇق مەيداننىڭ بىر چېتىگە رادىئوسى ئەللىك سانتىمېتر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ . بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچ (بالچۇق ئۇرىدىغان كالتەك) نىڭ ئۈچى پاتقۇدەك يىگىرمە - يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ . ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالچۇقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۈچىدا توختىتىپ ئۇرۇشنى شەرتلەشكەن بولسا ، ئورەك كولايمىسىمۇ بولىدۇ . ئانا ياغاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن سەكسەن سانتىمېتر ، توملۇقى ئالتە يۈك ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بالچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون - ئون بەش سانتىمېتر ، توملۇقى باشمالتاق قولىدەك بولۇپ ، قارىياغاچ ياكى يۇلغۇنغا ئوخشاش قاتتىق ياغاچتىن ئىككى بېشى ئوق شەكلىدە ياسىلىدۇ .

ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئىككى سەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن ، ئىككى تەرەپتىن بىردىن كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇقى تالىشىدۇ . ئاخىرىدا ئويۇن

بۇنىڭ بىلەن « لاچىن » بالا قاتار تىزىلغان سەپكە « ھۇجۇم » باشلايدۇ . ئانا بالىلىرىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ . ئانا قايىسى تەرەپكە قانات قاقسا بالىلىرىمۇ سەپتىن ئۇزۇلمەي ئانىغا ئەگىشىدۇ . ناۋادا بالىلاردىن بىرى بىخەستەلىك قىلىپ سەپتىن ئۇزۇلۇپ قالسا ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان « لاچىن » بالا ئۇنى « ئولجا » قىلىۋالىدۇ . نەتىجىدە « لاچىن » غەلبە قىلغان بولىدۇ . ئەگەر « ئولجا » ئالالمىسا يېڭىلىگەن ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ . (ئا)

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى خاراكتېر جەھەتتىن يۇقىرىقى ئويۇنغا ئاساسەن ئوخشىشىدۇ . پەرقى بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان بالىلار ئىككى قارىمۇ قارشى سەپ بولۇپ تىزىلىپ ، بىر - بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇشىدۇ ۋە بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدا قوشاق ئېيتىشىدۇ :

1 - رەت :

ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك

بىزدىن سىزگە كىم كېرەك ؟

2 - رەت :

باتۇر - باتۇر قىز كېرەك

1 - رەت : باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم ؟

2 - رەت : ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم .

1 - رەت : كۈچۈك يەتسە ئال كېلىپ

سېپىمىزنى سەن يېرىپ .

2 - رەت :

چىنۇق بىلەن ئۇرىمىز ،

كەمپۈت بېرىپ ئالدايمىز .

1 - رەت :

ئۇنىڭغىمۇ ئۇنىمايمىز

كۈچۈڭنىمۇ سىنايمىز .

بۇنىڭ بىلەن تارتىشماق باشلىنىدۇ . 2 - رەت 1 - رەتنىڭ ئارىسىدىن بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولىدۇ . ئۇنىڭغا 1 - رەتتىكى بالىلار يول قويمايدۇ . نەتىجىدە سەپ

بالچۇق چۈشكەن ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ « ۋاللىي » توۋلاشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۆپكە ۋە يۈرىكى چىداملىق كىشىلەر ئەلۋەتتە « ۋاللىي » توۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا مەجبۇرىيەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ . قائىدە بويىچە ۋاللىي توۋلاش شەرتى بېجىرىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ . « ۋاللىي » ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا ، ئۇ ھەم قىزىقارلىق ، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇن بولۇپ ، ئۇنىڭدا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا ۋە ئەقىل - پارا - سەتنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . (ئا)

« قارا - قارا قۇشلارم » ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېغىنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئايرىلغاننى بۆرە يەر » دېگەن ئىدىيە ئەكس ئېتىلگەن . بۇ ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ : بالىلار ئارىسىدىن چوڭراق بىرى « ئانا » بولىدۇ ، قالغانلىرى « بالا » بولىدۇ . بالىلار « ئانا » نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ ، بىر - بىرىنىڭ چاپىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ . بالىلار ئا - رىسىدىن چاققانراق بىرى ئاسماندىكى تۇرنىلارنىڭ سېپىدەك رەتلىك تىزىلغان بالىلار سېپىنى يېرىپ پارچەلىنىۋاتىدىغان « لاچىن » ياكى « قۇرغۇي » بولىدۇ . « ئانا » بىلەن « لاچىن » بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال - جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ :

بالا : قارا - قارا قۇشلارم

ئارقاڭدىكى نېمەلەرنىڭ ؟

ئانا :

ئۇششاق - ئۇششاق بالىلارم

بالا :

ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ ،

ئانا :

كۈچۈك يەتسە ئالساڭچۇ ؟

ئايىرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتسە ، تېپىش نۆۋىتى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . تەپكۈچ گەرچە پۇت ماھارىتىنى ئاساس قىلىشىمۇ ، لېكىن ئۇ پۇت تۇن بەدەننى ماس ھەرىكەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن تەپكۈچ كۆزنىڭ كۆرۈش سېزىمچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن ھازىر مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ قالدى . (ر)

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرى . بۇ ئويۇن كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم كۆڭۈللۈك بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ . تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم يىغىلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقار ئومۇمەن مۇڭگۈزلۈك بولىدۇ . قېرى قوچقار بىلەن ياش قوچقارنى سوقۇشتۇرۇشقا بولمايدۇ . قېرى قوچقار بىلەن قېرى قوچقار ، ياش قوچقار بىلەن ياش قوچقار سوقۇشتۇرۇلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار ئومۇمەن يەرلىك قوچقارلاردىن بولىدۇ . قوچقار سوقۇشتۇرغۇچىلار نەسلى ياخشى قوزنى پىچماي كىچىكىدىنلا بېقىپ تەربىيەلەيدۇ .

قوچقارلارنى سورۇنغا ئەكىرىپ مەلۇم ئارىلىقتا بىر-بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ھامان ، بىر-بىرىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىپ ئۇسۇشۇشنى باشلايدۇ . ھەر قېتىم ئۇسۇشۇپ بولغاندىن كېيىن ھەر ئىككى قوچقار يەنە ئارقىغا بىر نەچچە مېتىر شوخشۇپ ، يەنە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ كالا ئۇرىدۇ ، كالا ئۇرغاندا مۇڭگۈز-لەردىن چىققان ئاۋاز قۇلاقنى يارغۇدەك دەرىجىدە بولىدۇ . قوچقارلار بىر-بىرىنى يېڭەلمەي « جەڭ » بىر-بىرى ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ . بەزىدە قوچقارنىڭ مۇڭگۈزلىرى سۇنۇپ كېتىدۇ . ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوچقار قاچىدۇ . بۇ يېڭىلىگەنلىك بولىدۇ . يېڭىش-يېڭىلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىن ، قوچقارلارنى ئىگىلىرى تۇتۇۋالىدۇ . سورۇندا قىماس - چۇقان كۆتۈرۈلىدۇ . (ر)

بويىچە ئۆزئارا كۈچ سىنىشىش باشلىنىدۇ . ناۋادا قايسى تەرەپ سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتەلسە ، قولى ئايىرىلىپ كەتكەن بالىنى « ئولجا » ئالغان ھېسابتا شۇ تەرەپ ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ . قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىكى بالىلار « ئولجا » ئېلىنىپ تۈگىسە ، ئۇ تەرەپ غەلبە قىلغان بولۇپ بىر دۆرە ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ .

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بالىلار ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن . (ئا)

تەپكۈچ

تەپكۈچ — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 501 - بەت) ناملىق ئەسىرىدە : « تەپكۈچ — دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ ، بالىلار تېپىپ ئوينىيدىغان ئويۇن چوق » ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . تەپكۈچنى كۆپرەك قىزلار ، بەزىدە ئوغۇل بالىلارمۇ ئوينىيدۇ . تەپكۈچ ئادەتتە چوڭراق داچەن ، يارماق تۆشۈ-كىگە ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خورازنىڭ رەڭلىك بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ . تەپكۈچنىڭ تۈۋى تەرىپى (داچەن قىسمى) ئېغىرراق بولۇش كېرەك . شۇنداق بولغاندا ، تەپكۈچ ھاۋاغا قاڭقىپ پۇتقا چۈشكەندە داچەن قىسمى تېپىشكە ماس كېلىدۇ .

تەپكۈچمۇ باشقا ئويۇنلارغا ئوخشاش مۇسابىقە شەكلىدە بىرنەچچە بالا بىر تەرەپ بولۇپ كولىپكىتىپ ياكى يەككە ھالدا ئوينىلىدۇ .

تەپكۈچ ئاساسەن پۇت ئارقىلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنى ، بۇ ئويۇن ئۇزۇلدۈرمەي ئالدىنچە تېپىش ، ئارقىچە تېپىش ، بىر پۇتنى يەرگە تىرەپ يەنە بىر پۇتنىڭ يۈزى بىلەن تېپىش ، ئوڭ پۇتتىن سول پۇتقا ئېلىپ تېپىش ، پۇتنىڭ ئىچ يېنى بىلەن تېپىش ، سەك رەپ چىقىپ پۇتنى ئالماشتۇرۇپ تېپىش ، پۇتنىڭ تاشقى يېنى بىلەن تېپىش ، ئۆزئارا ئۇدۇل تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . تەپكۈچ قاچان تەپكۈچنىڭ پۇتىدىن

توخۇ سوقۇشتۇرۇش

توخۇ سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلاردىن بىرى. بۇ ئويۇن ئادەتتىكى كۈنلەردە ئوينىلىشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئوينىلىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرۇش غۇچىلار ئالدى بىلەن خوراز تاللايدۇ، ئۇنى ئۆگىتىدۇ. بەزىلەر كەپتەر بېسىپ چىقارغان چۈجە سوقۇشقا بولىدۇ، دەپ توخۇ تۇخۇ-مىنى كەپتەرگە بېسىپ بېرىپ چۈجە چىقارتىپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. تۇرپان، پىچاننىڭ «لوڭ توخۇ» دەپ ئاتىلىدىغان توخۇسىنىڭ خورنىزى ناھايىتى داڭلىق. ئۇلار تۇغما ئۇرۇشقا بولىدۇ. بۇ خىل خورازلارنىڭ بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشىشىدۇ، تاجىسى كىچىك بو-لىدۇ. تۇمشۇقى قۇشنىڭ تۇمشۇقىغا ئوخشاش ئىلمەك بولىدۇ. ئۇنىڭ پۇتى توم، دوكورلىرى چوڭ، كۆكرىكى كەڭ، ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل خورازنىڭ

ئېگىزلىكى ئەللىك - ئاتمىش سانتىمېتر، ئېغىرلىقى تۆت - بەش كىلوگرام كېلىدۇ. شۇڭا شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدىن تۇرپان، پىچانغا كېلىپ، بۇ خىل توخۇنىڭ چۈجىلىرىنى سېتىۋېلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ چوڭ قىلىپ توخۇ سوقۇشتۇرۇشقا سالىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ:

ئادەملەر سورۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىدۇ. خورازلار مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن سوقۇشتۇرۇش باشلىنىدۇ. خورازلار بىر - بىرىنى پۇت بىلەن تېپىدۇ، تۇمشۇقى بىلەن چوقۇيدۇ، قاننى بىلەن ئۇرىدۇ. ھەر ئىككى خورازنىڭ باش - كۆزى قانغا بويدىلىدۇ. يۇلۇنغان پەيلەر مەيداننى بىر ئالىدۇ. مەيداندىن سۈرەن - چۇقان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن خوراز يا يېتىۋالىدۇ، يا قاچىدۇ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ.

توخۇ ئىگىلىرى، تاماشا كۆرگۈچىلەر ئالاھىدە پۇل تىكىشىدۇ ياكى سوقۇشتۇرۇلغان خورازنى باشمۇ باش تىكىشىدۇ. (ر)

قوشۇمچە

ئۇيغۇرلاردا يەر - جاي ناملىرى

يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىش مەخسۇس يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم - توپونومىيەنىڭ ۋەزىپىسى. توپونومىيە يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىنى، تارىخىي ئۆزگىرىشىنى، يەر ناملىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى، يەر ناملىرىدىكى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق (فونېتىكىلىق) ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، يورۇتۇپ بېرىدۇ. يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ناھايىتى كەڭ ساھە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتىنوگرافىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلاردىن باشقا كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون. شۇڭا بۇ رايوندىكى يەر ناملىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ياسالغان ناملاردىن باشقا، يەنە قازاقچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە ۋە باشقا تىللاردىكى سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى خېلى ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە پەقەت فولكلور نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئادىتىدىكى ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، بەزى يەر جاي ناملىرى شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ياكى تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان بولۇپ، كېيىنچە بۇ ئىسىملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدە ئۇچرايدىغان نورمال ھادىسىدۇر. مەسىلەن، ھازىرقى زا-مان ئۇيغۇر تىلىدىكى (بۇيرۇق) دېگەن سۆز، قەدىمكى

ئۇيغۇر تىلىدا (بۇيرۇق) شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى بىلەن (ي) تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى (يالپۇز) سۆزى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (يارپۇز) شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدىكى (ر) تاۋۇشى (ل) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى يەر ناملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئايغىربۇلاق - توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار. بۇ يەرنى بەزىلەر (ئايغىربۇلاق) دەپ ئاتىسا، بەزىلەر (ئارغى بۇلاق) دەپ ئاتايدۇ. بۇ بۇلاق ئەسلىدە ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن (ئارغۇ بۇلاق) دەپ ئاتالسا مۇۋاپىق بولغان بولاتتى «(ئارغۇ) سۆزىگە قاراڭ» مەيلى (ئايغىر بۇلاق) بولسۇن، ياكى (ئارغى بۇلاق) بولسۇن، ھەر ئىككىسى دەل (ئارغۇ بۇلاق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلىدۇر.

(2) بۇيىلۇق - تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق ئۈزۈمچىلىك رايونى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى» قاتارلىق قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا (بور)، (بورچى)، (بورلۇق) دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بور) سۆزى (شاراب - ئۈزۈم) مەنىسىنى، (بورچى) سۆزى (باغۋەن) مەنىسىنى، (بورلۇق) سۆزى (ئۈزۈملۈك، مېۋىلىك باغ) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، (بۇيىلۇق) دېگەن سۆز (بورلۇق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، (ر) تاۋۇشى (ي) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

(3) تاشمىلىق - قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىر يېزا. بۇ سۆز ئەسلىدە (تاش) سۆزى بىلەن (بالىق) سۆزى بىرىكىپ ياسالغان (تاشبالىق) شەكلىدىكى سۆز بولۇپ، (تاش قەلئە، تاش قورغان، تاش شەھەر) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. بۇ يەر ئېھتىمال، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭ

(قوش) ئارقىلىق ئېگىزدىن كۆلچەككە ئېقىپ چۈشكەن گە ئوخشاش ، باش ئەگم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ . دېمەك ، (كورلا) سۆزى ئوخشىتىش يولى بىلەن كەلگەن نام بولۇپ (كويلا) سۆزىدىكى (ي) تاۋۇشى (ر) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ ، (كورلا) شەكلىگە كەلگەن . ئىككىنچى ، تارىخىي ۋەقە - ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . بۇلار تارىختا يۈز بەرگەن بەزىبىر ۋەقە ، ھادىسىلەرنىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ .

(1) ئەسكى ھىسار — قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل دەرياسى بويىدا قاراخانلارنىڭ (ھىسار) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەلئە شەھىرى بولغان . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، بۇ يەردە خان ئەۋلادلىرى ۋە قوغدىغۇچى قوشۇنلار تۇرغانىكەن . XII ئەسىردە يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان . قەشقەر خەلقى ھازىرغىچە (ئەسكى ھىسار) نىڭ قەدىمكى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى قوشۇپ (ئەسكىسا) دەپ ئاتايدۇ .

(2) يېڭى ھىسار — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا « ئەسكى ھىسار » (قەدىمكى قەلئە) خاراب بولغاندىن كېيىن ، خوتەن يولىدا مۇنتىزىم « يېڭى ھىسار » (يېڭى قەلئە) قۇرۇلۇپ ، بۇ يەرگە « ئەسكى ھىسار » خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن . قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھازىرقى يېڭى ھىسار خەلقى ، ئېتىنىڭ ئالامەتلەردىن قارىغاندا ئۇلار قاراخانلارنىڭ تايانچ قوشۇنى خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلانماقتا .

(3) ئۈچ — مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 49 - بەت) دا : « ئۈچ — مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى » دەپ يازىدۇ « ئۈچ » ھازىرقى ئۈچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى . « ئۈچتۇرپان » دېگەن بۇ نام (ئۈچ) سۆزى بىلەن (تۇرپان) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان خاس ئىسىم . (ئۈچتۇرپان) دېگەنلىك « ئۈچتىكى تۇرپانلىقلار » دېگەنلىك بولۇپ ، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق : ئۈچتا يۈز بەرگەن « جىگدە يېغىلىقى » دىن كېيىن ، ئۈچ خەلقى قىرغىن قىلىنغان ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلى قاتارلىق جايلارغا

دىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەسلىدىكى (تاشبالىق) سۆزىدىكى (ب) تاۋۇشى (م) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ (تاشمىلىق) شەكلىگە كەلگەن . ئۇيغۇر تىلىدا (ب) تاۋۇشىنىڭ (م) تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ .

(4) قاراقاش — خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چوڭ بىر ناھىيە . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » 3 - توم ، 208 - بەت) دا (قاش) سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « قاش : بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ ، بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمەمدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدۇ ، « قاش ئۆگۈز . خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا ، بىرى « ئۈرۈڭقاش ئۆگۈز » (يۈرۈڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۈزۈك ئاق تاش چىققاچقا ، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان . يەنە بىرى ، « قاراقاش ئۆگۈز » (قارا - قاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۈزۈك قارا تاش چىقىدۇ ، بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقىدۇ . پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ . دېمەك ، يۇقىرىقى بايانلاردىن (قاراقاش) ۋە (يۈرۈڭقاش) دېگەن ناملارنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ . (يۈرۈڭقاش) سۆزى قەدىمكى (ئۈرۈڭقاش) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى . بۇنىڭدىن باشقا ، سۈيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان (قاش دەرياسى) دىكى (قاش) سۆزى يۇقىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، (سۈيى سۈزۈك دەريا) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

(5) كورلا — ئۇيغۇر تىلىدا « تۈگمەننىڭ كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان » دەيدىغان تۇراقلىق ئىبارە بار . (كويلا) سۆزى تۈگمەنلىرىدە نو ئارقىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، (III توم ، 599 - بەت) دا ، (كەۋلى) دېگەن سۆزنى « كويلا ، دەريا ئېغىزى » دەپ چۈشەندۈرگەن . باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ ، خۇددى سۇ تۈگمەنلىرىدە سۇنىڭ نو

سۈرگۈن قىلىنىپ ، تارقاقلاشتۇرۇلغان . ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپاندىن ئاھالە كۆچۈرۈلگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر (ئۇچتۇرپان) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى (پىچان كەنتى ، تۇيۇق كەنتى ، خاندۇ كەنتى ، قاراغوجا كەنتى ، ياڭخېي كەنتى) دېگەن يەر ناملىرى تۇرپان ، پىچانلاردىكى يەر ناملىرىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

(4) ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق (تاھىرىيۈزى ، تۇردىيۈزى ، جېلىيۈزى ، خۇدىيارىيۈزى ، روزمەتيۈزى ، ساقىيۈزى ، سامىيۈزى ، كېپەكيۈزى ، ھاسانىيۈزى ، ئىسلاميۈزى) دېگەندەك يۈز سۆزى بىلەن ياسالغان بىر مۇنچە يۇرت - مەھەللە ناملىرى بار . بۇ يۇرتلارنىڭ نامى مۇنداق بارلىققا كەلگەن : مەنچىڭ دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، دېھقانچىلىق قىلىپ ، ئىلى رايونىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش ئۈچۈن ، ئالتە شەھەر ۋە تۇرپاندىن (يۈز ئۆيلۈك) تىن قىلىپ ، ئىلىغا بىر قانچە قېتىم دېھقان كۆچۈرۈلگەندى . بۇلار كېيىن « تارانچى » (تېرىقچى) دەپ ئاتالغان . يۇقىرىدىكى بىر - قانچە (يۈز) بىلەن كەلگەن يۇرت ناملىرى ، كۆچۈرۈپ كېلىنگەن يۈز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان (تاھىر ، تۇردى ، جېلىل ، خۇدىيار ، روزمەت ، ساقى ، سامى ، كېپەك ، ھاسان ، ئىسلام) دېگەن ئادەملەرنىڭ نامىغا قويۇلغان .

(5) مەشەت - ئاتۇش شەھىرىگە قاراشلىق بىر كەنتنىڭ نامى . ھازىر (مەشەت ، مەشەت) دەپ يېزىلىۋاتقان ۋە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ سۆز ئەسلىدە (مەشەت) بولۇپ ، مەنىسى (بىر ئادەمنىڭ شېھىت بولغان يېرى ياكى شېھىتلەر كۆمۈلگەن يەر) دېگەندىن ئىبارەت . سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭلەر بولغانىدى . مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن جەڭدە شېھىت بولغانلار مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . شۇڭا بۇ يەر (مەشەت) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغراخانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە . شۇڭا بۇ جاي مۇھىم زىيارەتگاھ بولۇپ قالغان .

ئۈچىنچى ، قەبىلە ۋە مىللەت نامىغا قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى :

(1) قارلۇق - تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇر بىر ئۇرۇقنىڭ نامى . بۇ نام بىلەن ئاتالغان جايلار شىنجاڭ رايونىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، « قارلۇق ئۆستەڭ » (كېرىيىدە) ، قارلۇق غول ، قارلۇق كارىز ، قارلۇقلار مەھەللىسى ، قارلۇق تۈگمەن (بۇ جايلار قۇمۇلدا) قاتارلىقلار .

(2) ئارغۇ - تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 172 - بەت) دا : « ئارغۇ ، ئىككى تاغ ئارىسى ، بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ (ئارغۇ) دېيىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا » دەپ ئىزاھلايدۇ . ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىگە قارايدىغان « ئاغۇ » (بۇ سۆزدە (ر) ئاۋۇشى چۈشۈپ قالغان) يېزىسىمۇ ئىككى تاغ ئارىسىدا . دېمەك ، بۇ نامنىڭ مەنبەسىنى ئاسانلا بايقىيالايمىز .

(3) قاڭقا - تۇرپان ، توقسۇنلاردا « قاڭقا » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلار بار . بۇ نام تارىختا تۇرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان « قاڭقا ياكى قاڭقىل » قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن . « قاڭقا » نىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ، تارىخىي داستان « ئوغۇزنامە » گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ : ئوغۇزخان بىر قېتىملىق جەڭدە ، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ ، نۇرغۇن غەنىيمەت ئالدى . بۇ غەنىيمەتلەرنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا ، ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئەقىللىك بىر ئادەم بىر ھارۋا ياسايدۇ . باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ . شۇنىڭ بىلەن غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىدۇ . ھارۋا ماڭغاندا (قاڭقى ، قاڭقى) دەپ ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ھارۋىغا « قانقا » دەپ نام بېرىشىدۇ . ھارۋىنى ياسىغان ئادەمنى « قاڭقىلى » دەپ ئاتايدۇ . پۈتۈن قاڭقىللىقلار دەل شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن . « قاڭقا » سۆزى ماتېرىياللاردا « قاڭقا » ، « قانقا » ، « قاڭلى » ۋە « قاڭ

كەلگەن : بىرەر مىللەت ئادەملىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر يۇرتقا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان . لېكىن ھازىر شۇ يۇرتتا شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ بولۇشى ناتايىن .

تۆتىنچى ، يۇرت نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى . مەسىلەن ، ئالمۇتا كەنتى (غۇلجا شەھىرىدە) ، ئاۋات كەنتى (قاراقاشتا) ، ئەنجان كارىزى (تۇرپاندا) ، ئەنجان ئېرىقى (پەيزاۋاتتا) ، بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا) ، پەيزاۋات كەنتى (كۇچادا) ، پوسكام كەنتى (مەكىتتە) ، تاشكەنت كەنتى (غۇلجىدا) ، توقسۇن كەنتى (بايدا) ، تۇرپانئۆزى (غۇلجىدا) ، تۇرپان كەنتى (چارقىلىقتا) ، چارقىلىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا) ، دولان مەھەللىسى (گۇمىدا) ، قاراقاش كەنتى (پەيزاۋاتتا) . قاغىلىق كەنتى (كېرىيىدە) ، قەشقەر مەھەللىسى (مارالبېشىدا) ، قوقان كەنتى (قاراقاشتا) ، قۇمۇل كەنتى (گۇمىدا) ، كەلپىن كەنتى (يېڭىساردا) ، لوپ كەنتى (چارقىلىقتا) ، مەكىت كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، ئۈچ كەنتى (ئاقچىدا) ، يەكەن مەھەللىسى (خوتەندە) ، يېڭىسار كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ... قاتارلىقلار .

بەشىنچى ، كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىگە قويۇلغان يەر ناملىرى . مەسىلەن ، ئابلاخۇن كارىزى ، ئاقتايلاساى ، ئارسلانخان كەنتى ، بارات مەھەللىسى ، جالاباغ ، مامۇتلەڭگەر ، مىرسالى مەھەللىسى ، سەلەيچوڭ ئېرىق ، نۇراخۇنبۇلاق ، ھېلىمھاجى مەھەللىسى ، تورغايلار مەھەللىسى ، جۇجەكلەر مەھەللىسى ، خورازلار مەھەللىسى ، قوچقارلار مەھەللىسى ، چەكمەنكارىزى ، قودايلار مەھەللىسى ... قاتارلىقلار . شىنجاڭدا كىشى ئىسمى ۋە لەقىمى بىلەن ياسالغان يەر جاي ناملىرى خېلى نۇرغۇن . كىشى ئىسمى بىلەن كەلگەن يەر - جاي ناملىرى يۇرت ئىچىدە يۈز - ئابرويى بار ئادەملەر نامىغا قويۇلغان .

ئالتىنچى ، كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى : بۇ خىل يەر - جاي ناملىرى شۇ يۇرت ئادەملىرىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ .

قىلى « دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ .
(4) تاۋغاچ — توقسۇن ناھىيىسىدە « تاۋغاچلار مەھەللىسى » دەيدىغان بىر مەھەللە بار . « تاۋغاچ » سۆزى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 38 - بەت) دا : « تاۋغاچ ، بۇ — ماچىن دېمەكتۇر . بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ » دەپ ئىزاھلايدۇ . « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ تۈركچە « ئىندىكىس » (429 - بەت) تە : « تاۋغاچ — تۈركلەر - نىڭ بىر بۆلىكى » دەپ ئىزاھلايدۇ . تۈرك تارىخچىسى باھائىدىن ئۆگەننىڭ « تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش » دېگەن ئەسىرىدە « تاۋغاچ » سۆزىنى « جۇڭگولۇق » دېگەن مەنىدە قوللانغان . قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاۋغاچلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئېنىق .

(5) يوپۇرغا — ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى ئورنى « ياباقۇ » چېگرىسى بولغىنى ئۈچۈن ، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، كىشىلەر بۇ يەرنى « يوپۇرغا » دەپ ئاتاشقان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارىغۇچىلار بار . خەنزۇ تىلىدا بۇ يەر ئاھاڭ تەرجىمىسى يوپىچە « 兵普湖 » دېيىلىدۇ . ياباقۇ — تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى .

(6) توققۇزاق (قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ نامى) ، ئىكسىق (ئاتۇشقا قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى) . بۇ ناملار ئەسلىدە (توققۇزاق) ، (ئىككى ساق) بولۇپ ، قەدىمكى ساك قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ .

(7) يەر - جاي ناملىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرىمۇ بار . مەسىلەن ، ئۇيغۇر شەھىرى ، ئۇيغۇر غول ، ئۇيغۇر چوققا (قۇمۇل تاغلىرىدا) . تاتار مەھەللىسى (يەكەندە) ، تۇڭگانمازار (مارالبېشىدا) ، تۇڭگان مەھەللە (نىلقىدا) ، قازاق مەھەللە (ئاقسۇ شەھىرىدە) ، قىرغىز مەھەللىسى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، سالار كەنتى (غۇلجىدا) ، موڭغۇل كەنتى (چاپچالدا) قاتارلىقلار . بۇ ناملارنىڭ بەزىلىرى بىرقانچە يۇرتتا ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار بۇنداق بارلىققا

بۇ خىل ناملارغا بەزى ئەپسانىلەر سىڭىپ كەتكەن ۋە بىر خىل سىرلىق تۈسنى ئىپادىلەيدىغان ناملارغا ئايلىنىپ كەتكەن .

ئون بىرىنچى ، قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى ، بۇ خىل يەر نەملىرى بىۋاسىتە ھالدا پوتەي ، تۇر (تۇرا) ، تىم ، قاراۋۇل ، قورغان ، قەلئە ، ھاسار ، (ھېسار) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن ، بەشقورغان (تاشقورغاندا) ، پالۋانتۇر ، چۆلتۈر ، قۇمتۇر ، چوڭتۇر ، دۆشتۇر ، چوقايتۇر ، چاشقانتۇر (بۇ يەرلەر قۇمۇلدا) ، پوتەي كەنتى (توقسۇندا) ، تۇرا كەنتى (كەلپىندە) ، تۇر كارىز (پىچاندا) ، تۇر كەنت (بايدا) ، تىم كەنتى (شاياردا) ، چولاقتۇر (توقسۇدا) ، قاراۋۇل (ئاقتۇدا) ، قاغىتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، قورغان كەنت (يەكەندە) ، قىزىلتۇر كەنتى ، قۇشتۇر كەنتى (تۇرپاندا) ، كونا تۇر كەنتى (بايدا) ، ھاسار كەنتى (گۇمدا) ، ئويتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) قاتارلىقلار .

ئون ئىككىنچى ، قەدىمكى ھاكىمىيەت ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن بەش بەگ (قاغىلىقتا) ، خانلىق ۋە خېسى كەنتى (خو-تەندە) ، خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، خانكۆۋرۈك كەنتى (يوپۇرغىدا) ، خانكۆل كەنتى (مەكىتتە) ، خانلەڭگەر (پوسكامدا) ، ئورداكارىز ، ئورداقوۋۇق (قۇمۇلدا) ، ئوردائېرىق (ئاقتۇدا) ... قاتارلىقلار .

ئون ئۈچىنچى ، ھەپتە ئىچىدىكى ھەر قايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى ، مەسىلەن ، دۈشەنبە بازار ، سەيشەنبە بازار ، چارشەنبە بازار ، پەيشەنبە بازار ، ئازنا بازار ، شەنبە بازار ، يەكشەنبە بازار دېگەن ناملار ئاستىدا ھەرقايسى يۇرتلاردا نۆۋەت بىلەن بازار بولۇپ تۇرغان . بۇ بازار ناملىرى دەسلەپ ، سودا - سېتىق ئورنىنى بىلدۈرگەن بولسا ، كېيىنچە بىرەر يۇرت ياكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قالغان .

ئون تۆتىنچى ، مېتال - مەدەن نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى ، مەسىلەن كۈمۈشبېكىتى ،

مەسىلەن ئەلگەكچى ، بوياقچى مەھەللىسى ، تاۋاقچى مەھەللىسى ، تاغارچى كەنتى ، تەڭلىچى مەھەللىسى ، تۈگمەنچى مەھەللىسى ، تونۇرچى مەھەللىسى ، تۆگىچى مەھەللىسى ، چوپۇنچى كەنت ، خۇمدان كەنتى ، سېۋەتچى مەھەللىسى ، شامچى كوچا ، چايچى مەھەللىسى ، قايماقچى كەنت ، كۆنچى مەھەللىسى ، ئوۋچى مەھەللىسى ، ياغاچچى كەنت ، قەغەزچىلەر مەھەللىسى ، يىكچى كەنت ، قاسساپ مەھەللىسى ... قاتارلىقلار .

يەتتىنچى ، ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ، ئاقساق مارال ، بۆرىكۆل ، بۆرەبۇلاق ، پاختەكلە ، پاقبۇلاق ، توڭگۇزلۇق ، قۇشقاچباغ ، كەكلىكچۆل ، ھوقۇشدۆڭ ، جەرەنبۇلاق ، ئىلانلىق ... قاتارلىقلار .

سەككىزىنچى ، دەل - دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئاز-غانبۇلاق ، ئالمىلىق ، ئەمەنلىك ، توغراقلىق ، قالغايلىق ، تىكەنلىك ، ئۈزۈمچىلىك ، شوتابۇلاق ، جىگدىلىك ، چىغىلىق ، چىغىرتماقلىق ، چىلانلىق قۇشتېرەك ، زاغۇنلۇق ، سۆكسۆكلۈك ، ئۆرۈكلۈك ، يۇلغۇنلۇق ، يان-تاقلىق ، قۇمۇشچۆل ... قاتارلىقلار .

توققۇزىنچى ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشقا قاراپ قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئويمانئۇر ، دۆشتۇر ، دۆڭمەھەللىسى ، دۆڭكۆۋرۈك ، دۆڭمازار ، قاتارچوققا ، يالاڭكارىز ، ئويىزار ، ئاقساي ، سەككىزكۆ-تەل ، ئويئېرىق ، سايباغ ، سايئۈگمەن ، سايئۆستەڭ ، سايئېرىق ، قۇمباغ ، قۇمئېرىق ، يۇلغۇندۆڭ ، شوربۇلاق ، بەلساي ، يېكەنكۆل ، قومۇشكۆل ... قاتارلىقلار .

ئونىنچى ، دىنىي ئاتالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر - جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئاخۇنمەھەللىسى ، ئاخۇنئېرىق ، ئازنامەسچىت ، ئەۋلىيا كەنتى ، باخشى كەنتى ، بېھىشباغ ، خانىقا مەھەللىسى ، خاتىپكارىزى ، داخانلار كەنتى ، رەمبال مەھەللىسى ، سوپىلار مەھەللىسى ، كۆھمارىم ، شېھىتلىرىم كەنتى ، قازىخانا كەنتى ، مازار غوجام ، شىڭشىڭشيا غوجام ، مەدرىس كەنتى ، ئوقۇر مازار ، ۋەخپە كەنتى ، ئىماملىرىم ، ئىسلامئاۋات كەنتى دېگەندەك يەر - جاي ناملىرى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

گىم ... قاتارلىقلار.

ئون يەتتىنچى ، مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ، بوستان كەنتى ، چېچەكلىك كەنتى ، چىمەن كەنتى ، گۈلچى كەنتى ، بورانلىق ، چىمەنزار ، گۈلچىمەن كەنتى ، گۈل لۈكەھويلا ، گۈلمەھەللە ... قاتارلىقلار . ئۇيغۇر خەلقى گۈزەللىكىنى سۆيىدۇ . يۇقىرىقىدەك يۇرت ناملىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئادىتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق ، تولۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا ، شىنجاڭدا تەخمىنەن يىگىرمى مىڭدىن ئارتۇق يەر - جاي ناملىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم . بۇ يەر ناملىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما . ئىشىنىمىزكى ، يېتىن كەلگۈسىدە بۇ تېما كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەتتىكىگە سازاۋەر بولغۇسى . (ر)

ئالتۇنبۇلاق ، ئالتۇنتاغ ، تۆمۈرتى ، زەرگەر كەنت ، مىسبۇلاق ، مىسكەنت ، قەلەپچى مەھەللىسى قاتارلىقلار . ئون بەشىنچى ، رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ئاقساي ، ئاقتاغ ، ئاقدۆڭ ، ئاقئۆستەڭ ، ئاقسۇ ، ئالاقاغا ، بوزدۆڭ ، سېرىقبۇيا ، قارا - تاغ ، قارادۆڭ ، قاراسۇ ، قارا يۇلغۇن ، قاراقاش ، قىزىلبۇلاق ، قىزىلتاغ ، قىزىلقۇم ، قىزىلسۇ ، قىزىليار ، قىزىلىيۇلغۇن ، كۆكگۈمبەز ، كۆكتۈمشۇق ، كۆكبوقچا قاتارلىقلار .

ئون ئالتىنچى ، سان بىلەن ياسالغان يەر - جاي ناملىرى . بۇ خىلدىكى يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، ئەللىككەتمەن كەنتى ، بەشبۇلاق كەنتى ، بەشتام كەنتى ، بەشتوغراق كەنتى ، بەشتۈگمەن ، بەشتېرەك ، بەشدۆڭ ، بەشكارىز ، بەشكەب رەم ، بەشگۈمبەز ، بەشپىرىق ، توققۇز بۇلاق ، توققۇز توما كەنتى ، سەككىز كۆتەل ، ئۈچدەرۋازا ، ئۈچكۆۋرۈك ، ئۈچئۆستەڭ ، يەتتەقۇدۇق ، يەتتەقىزلىرىم ، توققۇزئە -

ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قو-
يۇش بىر خىل مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ ، بۇ
مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا « كۆدەن » ① دەپ ئاتال-
غان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئىسىم قويۇش
ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۈچ كۈنگىچە (ھازىر بەزى
رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئىسىم قويۇش رەسمىيىتى
بېجىرىلىدۇ . ئىسىم قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا - ئا-
نىسى ئۆيىگە يۇرت - مەھەللە ئاقساقاللىرى ياكى ئىمام -
مەزىنلەرنى ، ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىچىدىكى بېشى
قەدەملەرنى تەكلىپ قىلىدۇ . ئىسىم قويۇشتا تەكلىپ
قىلىنغۇچى كىشى بالىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ رازىلىقى بو-
يىچە بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىلاپ « ئىسىمىڭىز ×××
بولسۇن » دەپ ، بوۋاقتى جاپىناماز ئۈستىگە دومىلىتىدۇ ،
ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى مۇبارەكلىگەندىن
كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ . ئىسىم قويۇش
رەسمىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ئۇرۇق - تۇغقان ۋە
قولۇم - قوشنىلاردىن بىر قانچە كىشى چاقىرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلاردىكى ئادەم ئىسىملىرىنى شۇ ئىسىملار
بارلىققا كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى
ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ .

1) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن
بۇرۇنقى ئادەم ئىسىملىرى . بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن
ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە : بىرىنچىدىن ،
قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدىكى
پېشىل ۋە نەرسىلەر ناملىرى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئاساسى
قىلىنغان بولۇپ ، ھەممىسى بەلگىلىك مەنىگە ئىگە . مە-
سىلەن ، « ئەردەن بۆكۈ » ② كۆلتېكىن ، پانتېكىن ،
ئارتىلان ، تاش ، تۆمۈر ، سۈپۈرگە ، چاۋا دېگەنگە ئوخ-
شاش ئىسىملار . ئىككىنچىدىن ، قەدىمكى تەبىئەت
ئېتىقادى ۋە تۇتېم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش .

مەسىلەن ، كۈن (كۈنتۇغدى) ، ئاي (ئايتولدى) ،
يۇلتۇز ، دېڭىز ، كۆك (ئوغۇزنامە » گە قاراڭ) تاغ ،
قۇت (بەخت) ، چولپان ، بۆكە ، يولۋاس ... دېگەنگە
ئوخشاش ئىسىملار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا « بەگ » ،
« خان » (خاقان) ، « تېكىن » قاتارلىق قوشۇمچىلار
ئۇلانغان . ئۈچىنچىدىن ، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ
كەلگۈسىدە باتۇر ، ئىرادىلىك ، قەيسەر بولۇشىغا تى-
لەكداشلىق بىلىدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل
خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەققاسلاپ ئىسىم قويۇش .
مەسىلەن ، چىنتۆمۈر ، قىلىچ ، لاچىن ، قاپلان ، بۇغرا ،
ئالپ (ئالپ تېكىن) ، توڭا (ئالپ ئەرتوڭا - يولۋاسنى
يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار . تۆتىنچىدىن ، بالا تۇغۇل-
غان مەزگىلدە كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا
ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن شۇ نە-
سىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش . مەسىلەن ، تىكەن
(تىكەنباي) ، ئىتبىي ، دەريا ، قوتازباي ، ئورمان
(ئورمانبەك ، ئورمانجان) ، ئاي (نۇرتاي) ، سامساق ،
تۇر ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، كېپەك ، پالتا ، كەكە ، ...
قاتارلىقلار . ئومۇمەن بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار
ئاددىي ، چۈشىنىشلىك ۋە مەنىلىك بولۇشتەك
ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان .

2) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن
كېيىنكى ئادەم ئىسىملىرى . بۇ دەۋردىكى ئادەم
ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم
قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ كەتكىنى يوق ،
بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئادەم
ئىسىملىرى تېخىمۇ كۆپ خىل بولۇشقا قاراپ تەرەققىي
قىلدى . بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى
تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن .

① كۆدەن - « بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئۇيغۇرچە ، I توم ، 525 - بەتكە قاراڭ .
② « قۇچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ مەڭگۈ تېشى » دا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ ئىسمى « ئەردەن بۆكۈ » دەپ خاتىرىلەنگەن ، « ئەردەن » سۆزىگە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « چولە مەرۋايىت » دەپ ئىزاھ بېرىلگەن .

سەمدە «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە (ئايەت) ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (موللا، داموللا، ئىشان، سوپى، بۇۋى، ئاغىچا، ئىمام، قازى، ياسىن ... دېگەنلەردەك)؛ ئىسلام كالىپىدىكى ئاي، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، شەمسىيە، قەمەرىيە، قەمىرىدىن، رامىزان، رەجەپ، سەپەر، قەمەر، زۇلھەججە، مۇھەررەم، ماھى (ماھىگۈل)، نىسا، چولپان، باھار، نورۇز، روزى، ھېيت (ھېيتاخۇن)، شەيبان (شەئبان)، ئارزۇ (ئاتارۇت)، قۇربان، ھوشۇر، بارات ... قاتارلىقلار)؛ تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار، تارىخىي شەخسلەر ۋە فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتىلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئىسكەندەر، ھارون، پەرىدون، ئارىلان، تاھىر، زۆھرە، غېرىپ، سەنەم، پەرھات، شېرىن، لەيلى، ھۆرلىقا، زەينەپ، زۇلەيخا، يۈسۈپ، ئەھمەت، تومارىس، ئابۇموسلىم، سەئىد، خىزىر ... قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس جايلارنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، مەدىنە، مەككە، قۇددۇس، ئېھرام، مىسىر، ئىسلامبۇل (ئىستامبۇل)، بوغدا ... قاتارلىقلار)؛ دىنىي پائالىيەت ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئىبادەت، ئىمانەم، ئىسلام، ھاپىز، ئالىپ، مۇخلىس، رازى، غازى، جۈمە، ئازنا، جەننەت، ۋەلى، غايىپ، ۋاجىت، ھىدايەت، ۋارىس، ئىشان، سۈننەت، ئىنايەت. .. قاتارلىقلار) قاتارلىق كۆپ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەندى.

3) ھازىرقى زامان ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋر-دىكى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر ئىسىملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئوقۇل ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ئىسىملارنى ئىجاد قىلىش، ئىخچام ۋە روشەن مەنىدارلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن. مەسىلەن، شىرئەلى، شىرمەمەت (شىرمۇھەممەت)، ئىقبالىم، يارمۇھەممەت، ئوغلەم، ئوغۇلىنسا، شەھرىبانۇم، قۇتلىق، ئاينۇر، روشەنگۈل، نۇرلان، ئۈمىد، يالقۇن،

بىرىنچى، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بار-لىققا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۈپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىدى. مەسىلەن، تۇغ (تۇغلۇق)، ئوغۇز (ئوغۇزخان)، ئاي (ئاپخان)، تۇر (تۇران)، تۇراق، توختى (توختاش)، بوساق، تارخان دېگەنلەردەك. ئىككىنچى، قەدىمكى تۈپ ئىسىملارغا باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملار ياكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، قوش ئىسىمغا ئايلنىش ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، تۇرسۇنمۇھەممەت، مۇھەممەتتۇردى (جانلىق تىلدا مەتتۇردى)، مۇھەممەتتۇردى (مەتتۇردى)، توختىغازى، خۇداپەردى، ئىگەمبەردى، تۇرسۇنپاشا، پەخرىنۇر، قەلبىنۇر، مېھرىد، نىسا، مېھرىئاي، ئاينۇر، نۇرلان ... دېگەنلەردەك.

ئۈچىنچى، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىغا كۆپلەپ سىڭىپ كىرگەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇ-لىرىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، خالىق (ياراتقۇچى)، سەمى (ئىشىتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش)، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى)، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدا. نىڭ قولى)، ئابدۇلكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى، قولى)، نەجمىدىن (دىنى يورۇتقۇچى يۇلتۇز)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى)، ناپىي (نامازغا دالا-لەت قىلغۇچى). مالا ئىككىلەر (پەرىشتىلەر) نىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مىكائىل، ئىسراپىل ...); پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، داۋۇت، ئىدىرىس، مۇسا، ياقۇب، ئەيسا، ئىلىياس، يۈسۈپ، سۇلايمان، ئىبراھىم، ئىسمائىل، ئىسھاق، مۇھەممەت ... قاتارلىقلار)؛ چاھار-يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئېلى ... قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ھاۋا (ھاۋا ئانام)، خەدىجە (بۇۋىخەدىجە)، سارە، مەرىيەم، پاتىمە (بۇۋىپاتىمە)، بۇئايشەم... قاتارلىقلار)؛ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرىنى ھ-

دولقۇن ، غەيرەت ، غالىپ ، ئازات ، بەختىيار ، ئەر كىن ، ھۆرىيەت ، پەزىلەت ، جۇرئەت ، سائادەت ، سالامەت ، كۈرەش ، دىلشات ، مۇرات ، غەلبە ، ئادىل ، سادىق ، يا-دىكار ، خالىس ، ئەلا ، مۇنەۋۋەر ، ئۆتكۈر ، يارقىن ، ياشار ، نادىر ، گۈزەل ، دېموكرات ... دېگەنلەرگە ئوخشاش . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا ئاسمان جىسىملىرى ، جاي ئىسمى ، مېتال ، قورال - ئەسۋابلار ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (ئايگۈل ، يۇلتۇز ، ھاۋاخان ، ھەسەن ، ھۈسەن ، ئالتۇن گۈل ، كۈمۈشئاي ، زۇمرەت ، گۆھەر ، ياقۇت ، ئالماس ، تاشپولات ، دىنار ، تىللاخان ، شەمشەر ، پالتاخۇن ... قا-تارلىقلار) ؛ ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات نامىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (شۇڭقار ، سۆسەر ، قۇندۇز ، بۇلبۇل ، ئارسلان ، يولۋاس ، شىر... قاتارلىقلار)؛ يېمەك - ئىچمەك ، گۈل - گىياھ ، دەل - دەرەخلەر نامىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (ھەسەلخان ، ناۋاتگۈل ، توقاچخان ، مايىسگۈل ، ياسىمەن ، غۇنچەم ، تاجىگۈل ، چىمەن ، چۇغلۇق ، جى-نەستە ، بادام ، زەيتۇنە ، يانتاق ، نېلۇپەر ، ئىپارخان ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەر ۋە زور تارى-خىي ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىسىملار (ئىسلاھات ، كامۇنا ، مەدەنىيەت ، پىدا ، غالىبىيەت ، مەملىكەت ، دۆلەت ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر خىل فىزىئولو-گىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىملار (مەڭلىك ، مەڭلەشخان ، خالىدەم ، خالمۇھەممەت ، سۇن-بۇلقىز ، خالىبۇۋى ، مايۇنە ... قاتارلىقلار) قاتارلىق ئىسىملارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئەر - ئايال ئىسىملىرى سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى ۋە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق روشنى پەرقلىنىدۇ . ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىملار جاراڭلىق ، كەسكىن ، ئۇرغۇلۇق ، نوقۇل مەنىگە ئىگە بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خاسلىشىپ نىسپىي ھالدا مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، پولات ، تۆمۈر ، ئالماس ، قادىر ، قابىل ، ئۆت-كۈر ، باتۇر ، غەيرەت ، ئېلىشات ، دىلشات ، سەمەت ، ئىدرىس ، ئوسمان ، ھابىل ، مامۇت ، ۋاھاب ، ئوبۇل ... دېگەنلەردەك . قىزلارغا قويۇلىدىغان ئىسىملار نەپىس ،

يېقىملىق ، رەڭدار ، سىمۋوللۇق بولۇشتەك ئالاھىدىلىك لەرگە ئىگە بولۇپ ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قىزلارغا خاس ئىسىم بولۇپ مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، گۈلشەن ، مېھرىبان ، قۇندۇز ، سەييارە ، مودەنگۈل ، غۇنچەم ، دىلبەر ، گۈلئايىم ، گۈلچەھەر ، نەبىرە ، نەسى-مە ، ھۆلىقا ، گۈلباھار ، مەلىكە ، قەلبىنۇر ، ئاسىمە ، ھۆرەم ، نۇرگۈل ... دېگەنلەردەك . ئەرلەر ئىسمىغا كۆپرەك ئاخۇن ، خان ، جان ، باي ، بەگ ، ۋاي ، تاي ، قۇل قا-تارلىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى ؛ قىزلار ئىسمىغا كۆپرەك گۈل (تۈپ ئىسىمنىڭ ھەم بېشىغا ، ھەم ئايىغىغا ئۇل-نىدۇ) ، خان (خېنىم) ، قىز ، بانۇم ، نىسا ، بۇۋى ، نۇر ، ئاي قاتارلىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۆمەراخۇن (ئۆمەر + ئاخۇن) ، تۇرسۇنجان ، ئابدۇرەشىتخان ، موساباي ، پاساربەگ ، چىنەۋاي ، نۇرتاي ، تۇرسۇنتاي (ئەرلەر ئىسىملىرى) ، ئايىمخان ، ئازىنخان ، مەرىيەمخېنىم ، ئامانگۈل ، مېھرىبا-نۇم ، بەختىنىسا ، ئەمبەرنىسا ، ئايقىز ، گۈلقىز ، پەخرىنۇر ، خالىبۇۋى ، جەننەتبۇۋى ، مېھرىئاي ، مەلىكە-ئاي ... قاتارلىقلار . بۇ جىنسىيەت قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئەرلەرگە خاس ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق قىزلار ئىسمى ياسىلىدۇ (مەسىلەن ، توختى دېگەن ئەر-نىڭ ئىسمىغا قىزلارنىڭ ئىسمىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانسا ، ئۇ قىزلار ئىسمىغا ئۆزگىرىدۇ . توختىگۈل ، توختىخان ، توختىقىز ، تۇرسۇن (ئەرلەر ئىسمى) گۈل ، تۇرسۇنئاي ، تۇرسۇنقىز دېگەنلەرگە ئوخشاش .

يەنە بەزى ئەرلەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « ئە » ، « ئەم » تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئوغۇللارغا خاس ئىسىم قىزلارغا خاس ئىسمىغا ئايلىنىپ كېتىش ھادىسىسىمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، رەخمىم — رەخمىمە ، كەرىم — كەرىمە ، رەشىت — رەشىدە ، ئابىت — ئابىدە ، ئادىل — ئادىلە ، سەلىم — سەلىمە ، خەمىت — خەمىدە ، زاھىت — زاھىدە ، سابىر — سابىرە ، ئېلدىن — ئېلدىنە ... قاتار-لىقلار .

ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىدىكى تۈپ سۆز بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپمۇ يېڭى ئىسىم ياسىغىلى بولىدۇ . مەسىلەن ، پاشاخان —

خانپاشا، نۇرمۇھەممەت — مەھەممەتنۇر، نازىگۈل — گۈلناز، گۈلباھار — باھارگۈل، گۈلنۇر — نۇرگۈل، نىساگۈل — گۈلنىسا ... دېگەنلەردەك. شۇنداقلا، بەزىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئوزئارا بىرىكىپ مۇقىملاشقان خاس ئىسىمغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم ئاي + خان = ئايخان، خان + ئاي = خانئاي، گۈل + قىز = گۈلقىز، گۈل + بانۇم = گۈلبانۇم، بۈۋى + خان = بۈۋىخان، ئاخۇن + جان = ئاخۇنجان، جان + بېك = جانبېك، ئاخۇن + باي = ئاخۇنباي، خان + قىز = خانقىز، گۈل + نىسا = گۈلنىسا ... ۋە باشقىلار.

يەنە بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «ەك» «ەم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئەر كىلىتىش، كىچىكلىتىش، كەمىستىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، توختى — توختەك، غوجى — غوجەك، بەختى — بەختەك، خەلچەم — خەلچەك، موللا — موللەك، قادىر — قادىرەم، غوپۇر — غوپۇرەم، ناسىر — ناسىرەم، گايت — گايتەم ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ، ئەجداد — ئەۋلاد — لىرىنىڭ نامىنى ئەسەلەپ تۇرۇش، ئاتا — بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۇچۇرمەسلىك مەقسىتىدە ۋاپات بولغان دادىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە ياكى ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى كۈچلۈكرەك، بۇ ئوغۇلنى چاقىرغاندا بوۋىسىنى، قىزنى چاقىرغاندا مومىسىنى ئەسەلەيدىغان تۇرمۇش ئادىتى شەكىلدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. قويۇلغان ئىسىمنى ئاتاشتىمۇ بالىلىق، ياشلىق، قىرانلىق (ئوتتۇرا ياشلىق)، قەبرىلىق دەۋرلىرى بويىچە ئاللىبېگوربىلىك ئىسىم ياكى ھەر خىل ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتىمۇ بار. مەسىلەن، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلارنى ئوغۇل بولسا «پاقلنىم»، «قوزام»، «غوجام»، «قۇرغۇ-يۇم»، «سۇلتىنىم»؛ قىز بولسا «مونچىقىم»، «گۈلۈم»، «ئالتۇنۇم»، «ئايپاشا»، «خانئايىم» ... دەپ ئەسلى ئىسمىنى ئاتىماي، ئەر كىلەتمە نام بىلەن

ئاتايدىغان، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشماي، تۈپ ئىسمى بويىچە، كېرەم، مەھەممەت، سەمەت، قادىر، ناسىر ... دەپ بىۋاسىتە ئاتايدىغان (قىزلار ئىسمىدىمۇ مۇشۇنداق) ئادەت بار. پەقەت ئوتتۇرا ياش ۋە قەبرىلىق مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىنلا ھۆرمەت مەنىسىدە يۇقىرىقى سۈپەت قوشۇمچىلىرى (ئاخۇن، ئاخۇنۇم، بەگ، بېگىم، خان، خېنىم، بۈۋى ...) قوشۇپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ياشلىق دەۋرىدە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان «گۈل»، «قا» قاتارلىقلارغا ئالمىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتا — بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاشمىغان، پەقەت ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ ئىسىم — فامىلە ياسىلىدۇ. جانلىق تىلدا فامىلە ئورنىغا لەقىمى ياكى تەخەللۇسنى قوشۇپ ئېيتىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ. لەقەم ۋە تەخەللۇس كىشىلەرگە باشقىلار ۋە ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان قوشۇمچە نام بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئاتا-رىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

لەقەم كىشىلەرنىڭ مىجەز، خۇلقى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، فىزىئولوگىيىلىك بەلگىلىرى، كەسپى خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قويۇلىدۇ. مەسىلەن، تۇراق تاڭغا، ھەمرا قويچى، مامۇت قاسساپ، سىدىق موزدۇز، غوپۇر قاسقان، ئابلا سوپۇنچى، تۇرسۇن پەشمەت، ھىمىت باخشى، ھەسەن مىزگان، تۇراپ دېھقان، ياقۇپ ئاشلەڭپۇڭ، ھوشۇر قەندال، داۋۇت دەللال، ھامىت مەزىن، بائىز باپكار، قەييۇم سەييۇڭ، ئايۇپ قاسقان، ئابلەت قەندەل (كەسپى لەقەم)، تۇردىيار قوڭغۇز، ھەمرا قاقباش، غولام كۆك (ئۇششۇق)، روزى تۇقىناق، ھەمدۇل قاۋان، تۇراپ شاتىراق، مۇختەر كاۋا، تىللا يورغا، جامال سەتەڭ، ئابلىز گاچا، سىدىق كېكەچ (پىسخىك لەقەملەر)، ئەمەت سېرىق، قاسم داڭگازا، روزى تۆگە، قاسم پىستە، ھاشىم قارىلاق، ئېلاخۇن كۆككۆز، مەمتىن قارىقاش، تۇرسۇن قۇشقاچ، سا-

لەقەمنىڭ يەنە بىر خىلى — تەخەللۇس بولۇپ ، ئۇ سىمۋوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە . تەخەللۇس كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ياكى ئەسلى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس كۆپرەك ئارزۇ - ئىستەك غايىۋى مەزمۇن ياكى يۇرت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ . غايىۋى مەزمۇنى ئىپادىلەيدىغان سىمۋوللۇق (مېتافورىلىق) تەخەللۇسلار كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسمى ئورنىغا ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن ، لوتقى ، جامى ، ناۋائى ، ساككاكى ، زەلىلى ، خىرقىتى ، گۇننام ، نەفىسى (ئاماننىسا خېنىم) ، نىزارى ، غەربىي ، سەبۇرى ، قاينام ئۆز كىشى ۋە باشقىلار . بۇنداق تەخەللۇسنى كۆپرەك يازغۇچى - شائىرلار ، ئالىملار ۋە سەنئەتكارلار قوللىنىدۇ . تەۋەلىكىنى ئىپادىلەيدىغان تەخەللۇسلار ئاساسەن ئەسلى ئىسمىغا ئۇلىنىپ ، شۇ كىشىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت - ماكانىنى ئىشارە قىلىدۇ . مەسىلەن ، مەھمۇت قەشقەرى ، ئەھمەد يۈكەنكى ، ئەبۇنەسىر فارابى ، يۈسۈپ بالاساغۇنى ، قەدىرخان يەكەندى ، موللامۇسا سايرامى ، مۇھەممەت ئىمۇز ، قارىقاش ۋە باشقىلار .

ئومۇمەن ، ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك كۆپ خىللىققا ، رەڭدارلىققا ۋە مەنىدارلىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇنى تەتقىق قىلىش « ئانترو-پونومىيە » ئىلمىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە . شۇنداقلا ئۇ يەنە ئېتنوگرافىيە ، تارىخ ، فولكلور ، پسخولوگىيە ، توپونومىيە (يەر - جاي ئاتىلىرى ئىلمى) ، دىنشۇناسلىق ... قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

دىرخانغۇرۇق ، سېيىت موزاي ، تۇران قورچاق (فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر) ، سېيىت نوچى ، سادىر پالۋان ، تۆمۈر باتۇر ، ھىسام دەلدۈش ، خېلىل لەقۇا ، ھاشىر تۈلكە (جەسۇرلۇق ياكى نۇقسان - سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر) قاتارلىقلار . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخس لەقەمدىن باشقا يەنە ، يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ ئورتاق لەقىمى بولۇپ ، ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ يۇرت - مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ شەخسى لەقىمى سۈپىتىدەمۇ ئىشلىتىلىدۇ . يۇرت لەقەملىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا ، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ . مەسىلەن ، قارا قۇرۇم ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇلار تارىختىن بۇيان « غازىلەر » ، « كالىلەكلەر » ، « قوڭغۇزلار » ، « بورداقلار » ، « توخۇلار » ، « لاتىلار » ، « پورلار » ، « كوشاڭلار » ، « توقۇناققلار » ، « قارنى يورۇقلار » دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە ئاتىلىپ ، ھەرقانداق زامان ، ئورۇن ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەجدادىنى پەرق ئېتىشىنىڭ بىر خىل بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شەھىدانە خوتەن ، غەربىيەنە - كەن ، ئەزىزانە قەشقەر ، غازىبانە ئاقسۇ ، ۋەلىبانە كۇچار ، غەلىبانە تۇرپان دېگەنگە ئوخشاش شۇ رايونلارنىڭ تارىخىي خاراكتېرىستىكىسىمۇ يۇرت لەقىمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ .

ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى توغرىسىدا

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى يۇمىلاق باش (براخىكفال) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، يۈزى سوقىچاقراق (ئات يۈز) ، بۇرنى ئوتتۇراھال كەڭ ، لېكىن ئېگىز (قۇش تۇمشۇق بۇرۇن بىلەن تۈز بۇرۇن ئارىسىدا) ، چاچلىرى قارا قوڭۇررەڭ ، قوي كۆزلۈك ، ساقال - بۇرۇتلىرى قويۇق ، ئەگم قاشلىق ، تېرىسى سۈزۈك ۋە سىلىق بولۇپ ، ئومۇمەن چىرايلىق كېلىدۇ . ئۇلار چىرايلىق كىيىنىپ سالاپەتلىك يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ ، تا-زىلىققا ۋە گىرىمگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئۆلىما ۋە كاسىپ كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ ، ئىلىم - پەننى قەدىرلەيدۇ ، ھەمسۆھبەتنى ياخشى كۆرىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى خەيرى - ساخاۋەتلىك ، مېھماندوست ، دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك بولۇپ ، خۇشناۋاز ، سەنئەتخۇمار كېلىدۇ . تۇرمۇشتا تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان بولۇپ ، سودا - سېتىق ۋە تىجارەتكا ماھىر ، ساياھەت ۋە سەپەرگە ھەۋەس قىلىدۇ . ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ، قول ھۈنەر ماھارىتى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا ئۈستۈن ۋە زىيادە تۇرىدۇ . شۇڭا قەشقەر قەدىمىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى بەستلىك ، ئاقپىشماق ، ھال تەنلىك بولۇپ ، يۇمىلاق باش (بروخىكفاللىقى گەۋدەلىك) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىز ، يۈزى سوقىچاقراق (ئات يۈز) ، چاچلىرى قارا ياكى قارامتۇل دولقۇنسىمان ، ساقال - بۇرۇتلىرى قويۇق ، قارا كۆز ، قاش - كىرىپىكلىرى تولۇق ، تەبەسسۇم چىراي كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى بىر سۆزلۈك ، بىر قوللۇق ، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ، مۇلايىم ۋە كەمتەر ، ئىشچان كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئىشىغا ناھايىتى پۇختا ، دوستلۇق ئەقىدىسى كۈچلۈك ، ئاغزى مەھكەم بولۇپ ، سىر ساقلىيالايدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى كاسىپ - ھۈنەرۋەن ، تەبىئەت ئىدىركى پاكىز ، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ ، ئۆتكەن ئىشلاردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئاددىي - ساددا ياشايدۇ ، ھەشەمەتچىلىكنى ياقتۇرمايدۇ . ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبىئەتچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ، ئۆلىما ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدۇ .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ ، خېرىدارلارنى رازى قىلىدۇ . شۇڭا بۇ جاي ئەزەلدىن يىپەك يولى توقۇمىچىلىقى ۋە قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن مەشھۇر .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىتتىك جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر

ئىتتىپاقى ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ياغمىلارنىڭ ئۇرۇغ - ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىدۇ . بۇگۈنكى ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . يەنى باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق ، چاچ ۋە ساقاللىرى قوبۇق ۋە قارا ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىزىرەك (قاڭشالىق) ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، قوي كۆزلۈك ، ئوتتۇرا بوي ، بەدەن مۇسكۇللىرى چىڭ ، يۈزى سوقىچاقراق (ئات يۈز) ، كۆز قارچۇقى ئۆتكۈر ، ئەگمە قاش ، قاپقىنىڭ قېتى ، كەڭرەك كېلىدۇ . ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىشچان ۋە پەم - پاراسەتلىك بولۇپ ، ئىلىم - مەرىپەتنى قەدىرلەيدۇ ۋە ھۆرمەتلەيدۇ ، يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ ، جاپا - مۇشەققەتتىن زارلانمايدۇ ، بەلكى ئۆز ئەقىل پاراستى ۋە كۈچىگە تاينىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش روھى ئۈستۈن . ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئۆزئارا ئىناق ۋە ئىتتىپاق ياشايدۇ . قەيەردە ئولتۇراقلىشىشىدىن قەتئىينەزەر ئۆزئارا ئىزدىنىپ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئەقىل كۆرسىتىدۇ . يوقسۇللىرىغا خەيرى - خاھلىق قىلىدۇ . تىجارەت ۋە سودا سېتىققا كامىللىقى ، سۆزدە مۇلايىم ۋە چىۋەرلىكى ، ئۆز ئىشىغا پۇختىلىقى ، كەمتەرلىكى ۋە سىڭىشچانلىقى ، ئالدىن كۆرۈملىكى قاتارلىق ئالامەتلەر ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنى خاراكتېرلەيدىغان تۈپ ئالامەتلەردۇر .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى ئاقپىشماق ، ئەمما سەل - پەل بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ ھەمدە بېشى يۇمىلاق ، يۈزى كەڭ ۋە گۆشلۈك ، چاچلىرى قارامتۇق ۋە دولقۇنسىمان ، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ ، ساقال - بۇرۇتلىرى ئوتتۇراھال ، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز ، پېشانىسى كەڭ بولىدۇ . ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى خاراكتېر جەھەتتىن توغرا (تۈز) ، ئاددىي - ساددا ، يوۋاش ، مۇلايىم ، كەمتەر ، شۈك رىچان خەلىقتۇر . دېھقانلىرى كۆپ ، ھۈنەرۋەر كاسپىلىرى ئاز ، سودا تىجارەتكە ئانچە قىزىقمايدۇ . ھۈنەر - كەسىپ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشقا شەھەرلەردىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلىدۇ . دېھقانلىرى ئاقكۆڭۈل ۋە مېھماندوست بولۇپ ، پۇلغا ئانچە ھېرىسمەن ئەمەس . ئۇلار سەنئەتخۇمار بولۇپ ، ئەر - ئايال توپلىشىپ مەشرەپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن . ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ . شۇڭا ئاقسۇ مۇھىتى گۈزەل ، بۇكىراقسان شەھەر بولۇپ ، ئېلىمىز بويىچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانا شۇ ئاقسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردۇر .

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

تۇرپان قەدىمىي شەھەر بولۇپ ، قەدىمكى « ئىدىقۇت » ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ . تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك ، باش سۆڭىكى يۇمىلاققا مايىل ، ئېگىز بوي ، گەۋدىلىك ، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندۈلەك شەكىلدە ، يۈزلىرى كەڭ ، يۈز - نىڭ داس سۆڭىكى كۆرۈنەرلىك . كۆزلىرى قارامتۇل ، ئەمما كىچىكرەك (چىقىر كۆز) ، قاپقى گۆشلۈك ،

چاچلىرى تۈز ۋە قارا، ساقال - بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .
تۇرپان ئۇيغۇرلىرى راست قوللۇق، راست سۆزلۈك، تۈز كۆڭۈل، ھىيلە - مېكىرى ۋە خىيانىتى يوق ،
ئەقىدە - ئىخلاسلرى ساپ ، سۆزلىرى قوپالراق بولسىمۇ ، كۆكسى - قارنى كەڭ ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ،
ئارتۇقچە تەكەللۈپنى خالىمايدىغان ، ئەقىدىسى كۈچلۈك خوشپېئىل خەلقئۇر .
تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق ، كىلىماتى قۇرغاق ، سۈيى كەم بولغاچقا تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۈيىگە
تايىنىپ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ .
تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ ، قىيىنچىلىقتىن قورقمايدۇ . ئەمما دېھقانچىلىقتىن
باشقا ھۈنەر - كەسپكە ئانچە كامىل ئەمەس ، سودا - تىجارەتكىمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ .

كورلا ئۇيغۇرلىرى

كورلا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىتتىپاقى تەركىبى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ ، لوپنۇز ئۇيغۇرلىرى يەرلىك ئىرقى
ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە . ئۇلار سارغۇچ ئۆڭلۈك ، بېشى يۇمىلاقراق ، بويى ئوتتۇرا-
ھال ، بەستىلىك ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى چوڭراق ، بۇرنى تۈز ، قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق ،
يۈزلىرى قىسقا ، كەڭ ، چاچلىرى تۈز ۋە قويۇق ، كۆز قارىچۇقى قارا ، قاپىقى تار ئەمما قېلىنراق ، ساقال -
بۇرۇتلىرى ئوتتۇراھال بولۇشتەك ئالاھىدىلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن
رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قىياپەت جەھەتتىن ئاقسۇ ، كۇچار ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ .
كورلا ئۇيغۇرلىرى ئاقكۆڭۈل ، راست سۆزلۈك ، مۇلايىم ، كۆكسى - قارنى كەڭ ، ھىيلە - مېكىرىسىز ،
ئىززەت - ئېكراملىق بولۇپ ، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ . لوپنۇر ئەتراپىدىكىلەر چارۋىچىلىق ،
ئوۋچىلىق ، بېلىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئاددىي - ساددا ياشاشقا ئادەتلەنگەن ، ھۈنەر -
كەسپ ، سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانمىغان .

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى

قۇمۇل تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى .
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ، باتۇر ، ئەقىل - پاراسەتلىك ، ئاقكۆڭۈل ، كەمتەر ، خۇشپېئىل ، سىلىق
- سىپايە ، ئۆم - ئىناق ، مېھماندوست ، ئويۇن - چاقچاق ، ناخشا - ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولۇشتەك خاراكتېرىگە
ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايون « بىرى بۇلىقى ، بىرى خۇلقى ياخشى » دەپ تەرىپلىنىدۇ .
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن ئاق ئەمما سەل - پەل بۇغداي ئۆڭلۈك ، ئوتتۇرا بويۇقتىن
تۆۋەنرەك ، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز ، ياڭاق سۆڭىكى كەڭ ، چاچلىرى سەل تۈز ، قوڭۇر ، ئانچە قويۇق
ئەمەس ، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپىقىنىڭ قېتى چوڭ ، كۆز ئوقلىرى سەل - پەل
چېقىر ، پېشانىسى سەل تارراق ، ساقال - بۇرۇتى شالاڭ (كوسا) ، بېشى سەل سوقچاقراق (خروكىفال) بولۇش-
تەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ رايون شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر، روھلۇق، تېتىك، خۇش چاقچاق، كەڭ قورساق، سۆزمەن، يۇمۇرغا باي، پاكىز تەبىئەتلىك، ئېلىم - بېرىمغا ماھىر، مېھماندوست، سالام - سائەتلىك، يۈرۈش - تۇرۇشى رەتلىك ۋە سالاپەتلىك، ناخشا - مۇزىكىغا ھېرىسمەن، مەدەنىيەت سۆيەر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تارىختا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن باردى - كەلدى مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئويغانغان. بۇ رايون بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا تۈرلۈك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىپىك بىر رايونغا ئايلانغان. ئەسلى يەرلىك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى تور كوئىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ياۋروئىدلىق بىلەن موڭغۇلۇئىدلىقنىڭ ئوخشىمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن. جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان بولۇپ، ئۇلار تەبىئىيىكى قەشقەر، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت خاراكتېرىگە ئىگە.

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇراخمان ئەبەي

مەسئۇل كوررېكتورلىرى : ئابلىز ئابباس
مەرىپەم ئابدۇرېھىم

تېخنىداكتورى : مۇھەممەتئېلى لېتىپ

ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 - قورۇ ، پ : 830001)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى

سىچۈەن شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۆلچىمى : 880×1230 م م ، 16 كەسلىم ، رەڭلىك بەت : 3 باسما تاۋاق ، باسما تاۋىقى : 15

1996 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى

1996 - يىلى 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى

ISBN7 — 5371 — 2309 — 8/Z • 28

سانى : 5000 — 1

باھاسى : 42.00 يۈەن

责任编辑：阿布都克里木·热合曼·艾拜

责任校对：阿布列孜·阿巴斯 马丽亚木·阿布都热衣木

技术编辑：买买提艾力·里提甫

美术编辑：夏迪娅·阿西木

摄影：梁风、亚里坤

维吾尔族习俗(维吾尔文)

著：阿布都克里木·热合曼，热外都拉，西热甫·胡西塔尔

新疆青少年出版社出版

(乌鲁木齐市胜利路100号 邮编：830001)

新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂排版

四川新华印刷厂印刷

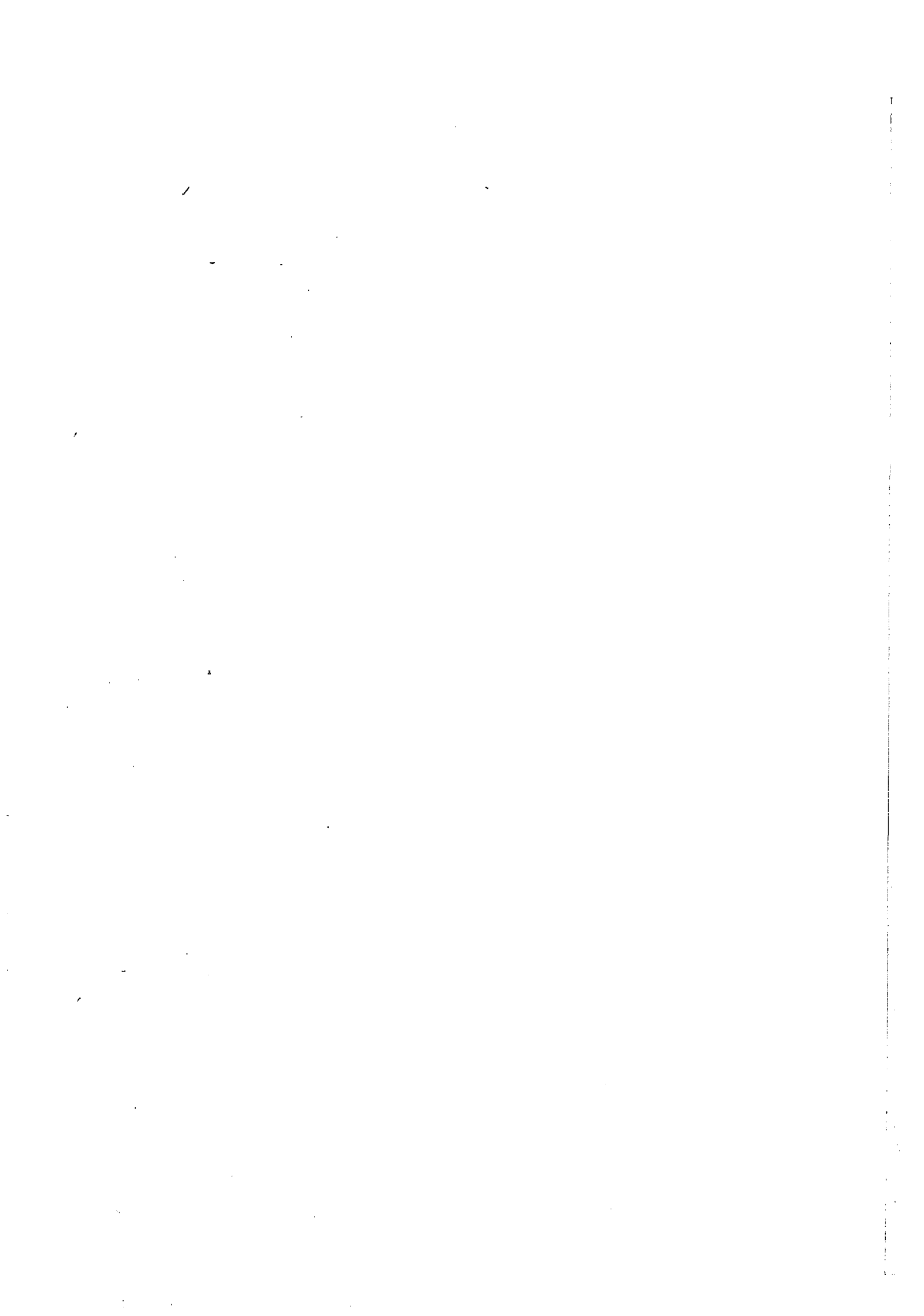
880×1230毫米 16开 15印张彩图3印张

1996年8月第1版 1996年8月第1次印刷

印数：1—5,000

ISBN7-5371-2309-8/Z·28 定价：42.00元

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەملىۇلا ، شېرىپ خۇشئار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

